دکتۆر هیـــمدادی حـــوسێن

ڕۆژنامەوانی و
ئەدەبیاتی نوێی کوردی

سلێمانی ٢٠٠٨

٠٧٠
ھ ٤٨٨ هیمدادی حوسێن
ڕۆژنامەوانی و ئەدەبیاتی نوێی کوردی/ دانانی هیمدادی حوسێن.–
سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٨.
١٠٤ل: ١٧,٥×٢٥ سم.– زنجیرە؛ ٨٣.
١– ڕۆژنامەوانیی کوردی ٢– ناونیشان ٣– زنجیرە؛ (٨٣)
کتێبخانەی گشتیی سلێمانی زانیاریی سەرەتاییی پۆلێن و پێڕستی ئامادە کردووە

سەرپەرشتی لەچاپدراوەکانی بنکە: سدیق سالح

زنجیرە: ٨٣
کتێب: ڕۆژنامەوانی و ئەدەبیاتی نوێی کوردی
دانەر: دکتۆر هیمدادی حوسێن
مۆنتاج: لاس
خەتی بەرگ و ڕووبەرگ: ئەحمەد سەعید
تیراژ: ٧٥٠
نرخ: ٥٥٠٠ دینار
ژمارەی سپاردن: ١٢٠١ی ساڵی ٢٠٠٨
شوێنی چاپ: سلێمانی، چاپخانەی شڤان

لە بڵاوکراوەکانی

بنکەی ژین

بۆ بووژاندنەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی

هەرێمی کوردستان: سلێمانی، ئەندازیاران، گەڕەکی ١٠٥، کۆڵانی ٥، خانووی ٢٣

نۆرمال: ٣١٢٩١٠٢ ئاسیا: ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ یا ٠٧٧٠١٤٦٤٨٣٣ سانا: ١١٢٨٣٠٩

سندوقی پۆست: ١٤ E. Mail: bnkaizhin@yahoo.com

پێرست

ڕۆڵـی گۆڤـاری هیـوا لـه پێشخسـتنی هونـەرەکانی ئـەدەبی کوردیدا ٧

ڕەنگدانەوەی کارەساتی ئەنفال لە ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوای ڕاپەڕیندا ١٩٩١-٢٠٠١..... ٢٣١

محەمەد مەولوود مەم و ئەزموونی ڕۆژنامەوانیی لە گۆڤاری (هەولێر)دا ٢٦١

ڕەنگدانەوەی هونەرەکانی ڕۆژنامەوانی و ڕۆشنبیریی کوردیی پەنجاکانی شاری هەولێرلە گۆڤاری (هەتاو)دا ٢٨٥

زمانی ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوای ڕاپەرین ١٩٩١-١٩٩٩... ٣٠٩

لە پەراوێزی وتارێکی ڕۆژنامەوانیداو پێشنیازێك بۆ نووسینەوەی مێژووی ڕۆژنامەوانیمان ٣٣٤

کارتێکەری ڕۆژنامەوانی بەسەر هونەرەکانی ئەدەبدا ٣٤٠

دەروازیەك بۆ ڕۆژنامەوانیی کوردی- فارسی و چەند سەرەقەڵەمێك ٣٤٢

مێجەر سۆن و ڕۆژنامەی پێشکەوتن و گرەوێکی ئەدەبی ٣٤٩

پاشکۆ: ٣٥٩

زانکۆ و پێویستی ڕاگەیاندن ٣٦١

ڕۆژنامەوانی لە کۆمەڵگەی مەدەنیدا ٣٦٣

جیهانی سێیەم و گەڕان بە دوای ڕۆژنامەوانیی ئازاددا . ٣٦٩

کورتە مێژوویەکی ڕۆژنامەو سانسۆر لە ئێراندا ٣٨٩

پێناسەی ڕۆژنامەو پۆلێنکردنی بە بۆچوونی یۆنسکۆ .. ٣٩٩

تیۆرەکانی ڕۆژنامەوانی ٤٠١

هەولێر

هەواڵنامەی کتێب

یەك دوو وشە و ڕوونكردنەوەیەك

ئەم كۆمەڵە بابەتە كە لە دووتوێی ئەم كتێبەدا هاتوون، هەندێكیان وەك لێكۆڵینەوەی ئەكادیمی لە گۆڤارە زانستییەكانی زانكۆكانی كوردستاندا بڵاو بوونەتەوە، هەندێكیشیان وەك وتار لە ڕۆژنامەو گۆڤارە كوردییەكاندا بڵاو بوونەتەوە. ئەمە سەرباری ئەوەی نامەی ماستەرەكەیشم لەمەڕ ڕەنگدانەوەو ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی ژانرە ئەدەبییەكان لەم كتێبەدا هاتووە، هێڵێك كە هەموو ئەو بابەتانە پیكەوە گرێ دەدات دنیای پڕ لە خەون و گەڕان و ماندووبوون و سەراسیمەیی ڕۆژنامەوانییەو ڕۆڵی ئەو ڕۆژنامەوانییە لە تازەكردنەوەو نوێخوازیی شیعر و چیرۆك و خولقاندنی زەمینەیەكی بەپێز بۆ ڕەخنەی ئەدەبی و وتارو ژیاننامە و بابەتە ئەدەبییەكانی دی.

هەواڵنامەی کتێب

ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا

هەواڵنامەی کیب

هەوالنامەی کتێب

پێشـــەکی

ڕۆژنامەوانیی کوردی بەگشتی خزمەتێکی زۆری ئەدەبی کوردی کردووە، گۆڤاری (هیوا) لە کۆتایی ڕژێمی پاشایەتی و سەرەتای سالأنی شۆڕشـی ١٤ی تـەموموزدا، وەك دریژەپێـدەری گۆڤاری (گەلاوێژ) بە تەنیا لە گۆڕەپانی ئەدەبیدا ڕۆڵی دیارو بەرچاوی لە گەشەپێدانی هونـەرە ئەدەبییەکاندا بینیوەو لاپەڕەکانی تۆمارێکی پڕشنگداری چەندین بەرهەمی ئـەدەبیی بـەپێزی نووسەرانی ئەو سەردەمەن و یارمەتی زۆر نووسەری لاویدا بۆ بـلاوکردنـەوەی بەرهەمـەکانیان، ئەمە بێجگە لەوەی نووسەرە دیارەکانی سەردەمەکەی لە ڕێی ئەو گۆڤارەوە شاکارەکانی یەکتریان هەڵدەسانگاندو لەپێناو کامڵبوون و گەشەکردنی ئـەدەبی نەتەوەییمانـدا سـەرنج و ڕاو بۆچـوونی هەمەچەشنەیان دەخستە ڕوو، بۆیە نووسینەوەی مێژووی ئـەدەبی کـوردی بـەبێ ڕۆڵـی ئـەدەبی گۆڤاری (هیوا) مێژوویەکی ناکامـڵ دەبێـت و هـەر ئەمـەش بـوو وای لەئێمـە کـرد، کـە ئـەم لێکۆڵینەوەیە لەسەر ڕۆڵی ئەو گۆڤارە بنووسین لە پێشخسـتنی هونـەرەکانی ئـەدەبی کوردیـدا، چونکە تاوەك ئێستاش نەوەك کتێب و وتاری زانستی، بـەڵکو زۆر بەدەگمـەن نـەبێ و لـە چـەند ئاماژەیەکی لاوەکی بەوڵاوە زیاتر ئاماژەی بۆ نەکراوەو مافی خۆی نەدراوەتێ. ئەمەش هەر تەنها پەیوەندی نییە بە گۆڤاری (هیوا)وە، بەڵکو ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی تریشـمان، کـە لێکۆڵینـەوەی زانستیانەیان دەربارە کرابێ لەپەنجەی دەستێك تێ ناپەڕێ.

بۆ لێکۆڵینەوەکەمان سەرەتا ئەو وتارو ئاماژە پەرت و بلاوانەمان بەسـەر کـردەوە، کـە لەملاو لەولا لەبارەی گۆڤاری (هیوا)وە لەلایەن نووسەرانی کوردو غەیری کوردەوە نووسـراون، بەڵام لەبەر نەبوونی بیبلۆگرافیاو کەمی سەرچاوەی پێویست و هەژاریی کتێبخانەی کـوردیی و دەسـکەوتنی ئـەو سەرچـاوانە شـتێکی ئاسـان نییـە، کـە ئەمـەش خـۆی لەخۆیـدا دەبێتـە گیروگرفتێکی بەردەوام لەبەردەم لێکۆڵینەوەی زانستیدا.

گیروگرفتێکی دیکە لە لێکۆڵینەوەکەماندا ئەوەبوو، لەبەر زۆریی بابەتـە بلاوکراوەکـانی ناو گۆڤاری (هیوا) و هەمە جۆری بابەتە ئەدەبییەکاندا بە ناچـارییەوە لـە نموونـە هێنانـەوەو باسکردن و شیکردنەوەدا شێوەی بیبلۆگرافیایمان لەبەر دەگرت و لە هەر بابەتێکدا تـەنیا سـێ چوار نموونەمان وەردەگرت، ئەم کارەیەش لەپێناوی هەمـە چەشـنەیی و هەمەلایـەنی بابەتـە ئەدەبییەکانی ناو گۆڤارەکەوە بوو، بەو ئومێدەی زۆربەی هونەرەکانی ئەدەب بەخۆوە بگرێت.

ئـەم لێکۆڵینەوەیـە بریتییـە لـە پێشـەکییەك و دەروازەیـەك و چـوار بـەش و ئەنجامـە گشتییەکان و پاشکۆکان، کە ئەوانیش بریتین لە نامەی چەند نووسـەرێکی گۆڤـاری (هیـوا)و چەند وێنەیەك، کە لە خزمەتی ناوەرۆکی لێکۆڵینەوەکەدان. لە دەروازەدا دروسـتبوونی یانـەی سەرکەوتن و ئامانجی یانەکـەو چـالاکی و پێوەنـدی بـە نووسـەرانەوەو بڕیـاری بلاۆکردنـەوەی گۆڤاری (هیوا) باسکراوە، ئەمەش لەو ڕوانگەیەوەیە، کە یانەی سەرکەوتن خاوەنی ئیمتیازی گۆڤارەکە بوو.

لە بەشی یەکەمدا بارودۆخی سیاسیی و کۆمەلاێەتیی و ئابووریی و ڕۆشنبیریی عیراق بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی لەدوای جەنگی دووەمی جیهانییەوە تا داخرانی گۆڤاری هیـوا باسکراوە، ئەم باسکردنەش لـەوەوە دێـت، کـە ئـەدیب وەك تـاکێکی کۆمـەڵ کەوتۆتـە ژێـر کارتێکەری ئەو بارودۆخەو ئەدەبیش ڕەنگدانەوەی واقیعە.

لەبەشی دووەمدا، ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی یەکێ لـە هونـەرە سـەرەکییەکانی ئەدەبدا باسکراوە، کەئەویش شیعرە. دوای ئاوڕدانەوەیەکی میژوویی و تازە کردنەوە لە شیعری کوردیدا، شیعرەکانی ناو گۆڤارەکە بەپێی ناوەرۆك و بەپێی ڕێبازە ئەدەبییەکان دابەش کـراون و لێیان کۆڵراوەتەوە.

لە بەشی سـێیەمدا، دوای ئاوڕدانەوەیـەکی میـژوویی لـە پەخشـانی کـوردی، هونـەرە سەرەکییەکانی پەخشانی کـوردی (وتـارو ژیاننامـەو چـیرۆك) باسـکراون و وتارەکـان بـەپێی ناوەرۆك دابەش کراون وناوەرۆك و زمان و تەکنیکی چیرۆکەکان شی کراوەتەوە.

بەشی چوارەم، تەرخان کراوە بۆ ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخسـتنی هەنـدێ بابـەتی ئـەدەبی لەوانە (ڕەخنەی ئەدەبیو ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی و وەرگێڕانی ئەدەبی) و تیشکی لێکۆڵینـەوەمان خستوونەتە سەر. لەکۆتاییشدا ئەنجامە گشـتییەکانمان بـە چـەند خاڵێـك دەسـت نیشـان کـردووەو سەرچـاوەکانی لێکۆڵینەوەکـەمان بـەپێی ئـەلف و بێـی نـاوی نووسـەرەکان ڕیـز کـردووە. پاشـان پاشکۆکان، کە بریتین لەنامەی چەند نووسەرێکی گۆڤاری (هیوا)و چەند وێنەیـەکی میـژوویی، بـەو ئومێدەی زیاتر ناوەرۆکی نامەکە ڕوون بکەنەوەو لەخزمەتی مەبەست دابن.

ئەم لێکۆڵینەوە، هەوڵێکە بۆ دەرخستنی پەیوەندی تووندو تۆڵی ڕۆژنامەوانی و ئـەدەبی کوردی و ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە مەیدانی ئەدەبی کوردیدا.

دەروازە

چی دەربارەی گۆڤاری (هیوا) نووسراوە

لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب و ڕەوتی مێژوویی ڕۆژنامەوانیی کوردیی بێ توێژینەوەو وردبوونەوە لە بابەتە بلاوکراوەکانی ناو گۆڤاری (هیوا) کارێکی بێ کەلک و کەموکوڕی دەردەچێت. دوای داخستنی گۆڤاری (گەلاوێژ) لە ساڵی ١٩٤٩دا، ڕووناکبیرانی کورد لەدەوری یانەی سەرکەوتن و گۆڤاری (هیوا)دا کۆبوونەوە، بۆ ئەوەی گۆڤاری (هیوا) جێگەی گۆڤاری (گەلاوێژ) لە خزمەت کردنی بزاڤی ڕۆشنبیریی کوردیدا بگرێتەوە. بۆ ئەو مەبەستە گۆڤارەکە پەیوەندیی ڕۆشنبیریی لەگەڵ پارچەکانی تری کوردستان و وڵاتانی دەرەوەدا پتەو کردو نووسەران لە وڵاتانی ترەوە نووسینەکانیان بۆ گۆڤاری (هیوا) ڕەوانە دەکرد تاقە گۆڤاری ڕۆشنبیری بوو، کەبەزمانی کوردی لە بەغدا بلاو دەکرایەوە لە ١٩٥٧-١٩٥٨دا.

تاوەك ئێستا دەربارەی گۆڤاری (هیوا)، لێکۆڵینەوەیەکی زانستیو ئەکادیمی یان کتێب و نامیلکە نەنووسراوە، پچڕپچڕو لەملاولەولا ئیشارەتی پێ دراوە، وا هەندێك لەو ڕایانە دەخەینە ڕوو، کە دەربارەی گۆڤاری (هیوا) نووسراوەو لە ئاست هەندێکیاندا هەڵوەستەیەك دەکەین:

عبدالله میدیا دەڵێ: ((وا ئێستا لە جێی گەلاوێژ وە لە ئاسۆی هیواوە (هیوا) لە دەمکەل دەرکەوت و هەڵهات هیوامان وایە ئەو پەیامەی، کە (گەلاوێژ)هەڵیگرتبوو ە پەیمانی دابوو، کە بیگەیەنێت بەئامانج و فریا نەکەوت ئەمجا (هیوا) هەڵیدەگرێت و دڵسۆزانە بیبات بەرێوە)).[1]

بەشیر موشیر دەڵێ: ((لەکاتێکدا زانیم ئیمتیازی گۆڤاری (هیوا) دراوە بەیانەی سەرکەوتن، دڵم گەش، چاوم ڕوونبووەوە، هەستم بەوەکرد، کە هێزی قەڵەمی نووسەرانمان دەکەوێتەوە کارو بەزمانە شیرینەکەی خۆمان ئەنووسین و ئەخوێنینەوە. بەم هۆیەوە زۆر سوپاسی ئەندامەکانی یانەی سەرکەوتن ئەکەم، کە توانیان ئەم خزمەتە گەورەیە بکەن.))

---

[1] مامۆستا –ع، ئەستێرەیەکی نوێ لە ئاسۆی ئاسمانی وێژەی کوردا، گ. هیوا، (ژ١، س١،) تەموزی ١٩٥٧. نووسەران بە تەواوکەری گۆڤاری (گەلاوێژ)ی ناو دەبەن، زۆر گۆشە هەبوون لە (گەلاوێژ) لە (هیوا)یشدا بەردەوام بوو، وەك گۆشەی (چیرۆکی ژمارە) و (کورد لای بێگانە) و (ناڕێکی کۆمەڵایەتیمان) و (قسەی نەستەق). سەرەڕای ئەوەی زۆربەی نووسەرانی گۆڤاری (گەلاوێژ) پاشان لە گۆڤاری (هیوا)دا لە نووسین بەردەوام بوون.

(ا. ب. **هەوری**) بە شیعر دەربارەی گۆڤاری (هیوا)دەڵێ:

هیوا، چووزەرەی بنکی گەلاوێژ　　بەبیری وردی پوختی والاّ بێـــژ

بیّرە کایەوە ساوای تـــازە بوو　　کاتی فرمانە تۆش ئـــازانە زوو

دەستی خزمەتت پیرۆز، وەك ناوت　　تـــا ببیتە فـــەڕو بـــرەو بێ نـاوت[٢]

(**بێخەو**) **هەر بە شیعر هەستی خۆی دەردەبڕێ:**

ئەی گزنگی وێژەی ژیـــــان　　زەنگ و چرای کاروانی گەل

هیوای دڵ و دەروون پاکـــان　　زرنگ کەرۆی لاوی تەمـەل[٣]

د. مارف خەزنەدار دەڵێ: «هیوا گۆڤارێکی مانگانەی ئەدەبی هونەرییە لە بەغدا دەردەچێ، تا ئینقلابی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ بەردەوام بووە، زمانحاڵی یان گۆڤاری یانەی سەرکەوتنی کوردان بووە. بە دیالێکتی کرمانجی خواروو ئەلف و بێی عەرەبی بلاّو دەکرایەوە.

لە سەرەتای دەرچوونی گۆڤارەکە ڕەنگدانەوەی بیروڕای ڕۆشنبیری چینەکانی سەرەوەی کورد بوو، وەك پەرلەمانتاره کوردەکان لەپەرلەمانی عیراق، هیوا تۆزێك خۆی بەدوور دەگرت لە سیاسەتی ڕۆژانەی ولاّت، زیاتر بایەخی بەلایەنی ئەدەبی و ڕۆشنبیری (کلتوری) دەدا. بـلاّو کەرەوەکانی زۆر هەوڵیان دەدا گۆواری هیوا وێنەیەکی تری گۆڤاری گەلاوێژی بـەناوبانگ بـێ. لەبەر ئەوە هەوڵیان دەدا زیاتر بایەخ بەئەدەبی کوردی بدەن.

لـە پـاش شۆڕشـی ١٤ی تـەمووزی ١٩٥٨ گۆڤارەکـە کەوتـە دەسـت ڕۆشـنبیری پێشکەوتنخوازی کورد. لەسـەر خـەباتی پێکـەوەیی کـوردو عـەرەبی دەکـردەوە لـە پێنـاوی پێشکەوتنی دیموکراتی و کۆمەلاّیەتی. لـە سـاڵی ١٩٦١ دا ڕێـڕەوی شـۆڕش گـۆڕاو کەوتـە ڕاونـانی هێـزە پێشـکەوتنخوازو دیموکراتییـەکان، کـارێکی گـەورەیان کـردە سـەر ئـەم گۆڤارە، لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئێجگار هاتـە خـوارەوەو لـەکاتی خـۆی دەرنەدەچـوو، بـە پـچڕ پـچڕی بلاّو دەکرایەوە.»[٤]

---

[٢] **هەوری، ئامۆژگاری بۆ گۆڤاری هیوا، ژ ٢، س١، ل٣٤.**

[٣] **بێخەو، بۆ هیوا، گ. هیوا، ژ٣٠، س٤، ل٤٤.**

[٤] مارف خەزنەدار، بەکورتی مێژووی ئەدەبی کوردی تازە، مۆسکۆ،١٩٦٧، ل٧٤–٧٥. (بەزمانی ڕووسی). ئەم کتێبە نامەی دکتۆرای مامۆستا (د.مارف خەزنەدار)ە لەساڵی ١٩٦٧ چاپکراوەو لە

د. مارف خەزنەدار لە هەڵسانگاندنەکەیدا باش بۆی چووە، بەڵام نووسینەکانی گۆڤاری (هیوا) تەنها بەدیالێکتی کرمانجی خواروو نەبوو و بەرهەمی کرمانجی سەرووبشی تیایە. هەروەها دوا ژمارەی گۆڤارەکە لەحوزەیرانی ساڵی ١٩٦٢ دا دەرچووە، بەڵام لە ساڵی ١٩٦٣ دا بڕیاری داخستنی گۆڤارەکەو ڕەت کردنەوەی ئیمتیازی گۆڤارەکە دراوە.

عبدالجبار محمد جباری دەڵێ: «گۆڤارێکی وێژەیی و زانیاری و کۆمەڵایەتییة، مانگی جارێك لەبەغدا دەردەچوو، خاوەن ئیمتیاز: یانەی سەرکەوتنی کوردان بوو، وە بەڕێوەبەری لێپرسراوی حافظ مصطفی قاضی بوو. یەکەم ژمارەی لەمانگی گەلاوێژی ١٩٥٧ دەرچوو.

گۆڤاری هیوا بەبێ پەك کەوتن لەلایەن دەستەیەکی خوێندەوارو ڕۆشنبیری کورد پەرەوەردەوە یارمەتی ئەدرا هەمیشە بە نووسینەوەی بەکەڵکی میژووویی و ئەدەبی هتد... کۆمەکییان ئەکرد، وە بەو جۆرە هەتاکو ماوەیەك بەوپەڕی توانەوە ئەو شێوینە بەتاڵەی گۆڤاری (گەلاوێژ)ی ئاوابووی گرتەوە وە هەمان ڕێبازی گرت لە هەوڵ وتەقەلادانا.»[٥]

علاءالدین سجادی، لە میژووی ئەدەبی کوردیدا نووسیویە: «هیوا گۆڤارێکی ئەدەبی زانستی مانگانەیی بووە، لە شاری بەغدا لە چاپخانەی (التمدن) دەر کراوە، مودیری لێ پرسراوی حافز مستەفا قازی بوو، ماوەیەکیش دوکتۆر هاشم دۆغرمەچی بووە، یەکەم ژمارەی لەتەموزی ساڵی ١٩٥٧ دەرچووە، حەوت ساڵ ژیاوە (٣٦) دانەی لێ دەرچووە، لە... دا داخراوە.»[٦]

ژمارەکانی ساڵی یەکەمی گۆڤارەکە لە چاپخانەی (التمدن) چاپ کراوە، بەڵام پاشان لە چەند چاپخانەیەکی دی، لەوانە (النجوم) و (صلاح الدین) و (النجوم) و (شفیق) گۆڤارەکە چاپکراوەو شەش ساڵ ژیاوە.

١٩٦٣گفتوگۆی لەسەر کراوە. لەساڵی ١٩٩٣ تەرجەمەی زمانی عەرەبیش کراوە، بڕوانە: د. معروف خەزنەدار، موجز تاریخ الادب الکردي المعاصر، ترجمه عن الروسیة الدکتور عبدالمجید شیخو، بیروت، ١٩٩٣.– ئەو زانیارییانەی دەربارەی گۆڤاری هیوا لەسەرەوە نووسیمان دکتۆر مارف خەزنەدار لەزمانی ڕووسییەوە بۆی تەرجەمە کردین.

[٥] عبدالجبار محمد جەباری، میژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، ل١٠٤.

[٦] علاءالدین سجادی، میژووی ئەدەبی کوردی،چ٢، ل٦١٧.

جەمال خەزنەدار لە ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردیدا وا باسی گۆڤاری هیوا دەکات: ((هیوا گۆڤارێکی ئەدەبی و زانستی مانگی بووە، لەلایەن یانەی سەرکەوتنی کوردان لە بەغدا دەرچووە، مودیری مسؤول حافظ مستەفا قازی بووە، ژمارە یەکی لە مانگی تەموزی ساڵی ١٩٥٧دەرچووە، پێنج ساڵ ژیاوە، دوا ژمارەی (٣٦) بووە، لە شوباتی ساڵی دەرچووە. ئەوەی پێویستە بوترێ ئەوەیە، کە هاشم دۆغرەمەچی و موکەڕەم تاڵەبانی ناوەناوە بوون بە مودیری مسؤول. وە کەریم زانستی و کامل ژیر و محەمەدی مەلا کەریم و عیزەدین مستەفا بەشداری بەڕێوەبردنیان کردووە.))[٧]

جەمال خەزنەدار ڕاستیی نەپێکاوە، کەدوا ژمارەی (٣٦)ە، بەڵکو دوا ژمارەی (٣٨) و لە حوزەیرانی ١٩٦٢دا دەرچووە. بەڕەسمیش موکەڕەم تاڵەبانی نەبۆتە مودیری **مسؤل** بەڵکو لە ژمارە (٨) (س٢)ەوە هاشم دۆغرەمەچی تا دوا ژمارەی دەرچوونی مودیری مسؤول بووە.

د. کمال مەزهەر لەبارەی گۆڤارەکەوە نووسیویەتی:

(هیوا)

بەغدا

ژمارە یەکی: تەموزی ١٩٥٧.

لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نووسراوە: گۆڤارێکی ئەدەبی و زانستییة مانگی جارێك دەرئەچێ) خاوەنی ئیمتیتازی یانەی سەرکەوتن و مودیری مەسؤولی تا ژمارە (٨)ی ساڵی (٢)ی حافظ مستەفا قازی و پاشان دوکتۆر هاشم دۆغرەمەچی بوو، زۆربەی ژمارەکانی لە (٨٠) لاپەرە زیاترن، شوباتی ١٩٦٣داخرا (١٢×٤١سم)ە.[٨]

وادیارە دکتۆر کەمال زانیاریی تەواوی دەربارەی گۆڤارەکە نەبووە، قەوارەکەیشی (٢٠,٥×١٤سم)ە.

د. جەمشید حەیدەری لە وتارێکیدا نووسیویە: ((باری ئەدەب هەر لەنزمی و لاوازیدا دەمێنێتەوە تا ساڵی... کەیانەی سەرکەوتنی کوردان لەبەغدا بڕیار دەدات گۆڤارێکی ئەدەبی و زانستی (مانگانە) دەربکات بەناوی (هیوا)و هەروەها لەسەرەتای ساڵی ١٩٥٨ شێخ عبدالقادر بەرزنجی لەکەرکوك گۆڤارێکی ئەدەبی و زانستی کۆمەلایەتی دەردەکا بەناوی

---

[٧] جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی، ل٦٣.

[٨] د. کەمال مەزهەر، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، ل٢٤١–٢٤٢.

(شەفەق) ئەو دوو گۆڤارە ڕۆڵێکی گـــەورەو دیاریان بینیووە لەبەرەو پـــێش بردنـــی پەخشـــانی کوردی و بەڵکو دەتوانین بەبەردەوامی (گەلاوێژ) یان دابنێین لەم بوارەدا.))[9]

(کامل ژیر)یش بیروڕای وایە، کە ((گۆڤاری هیوا قوتابخانەیەکی کوردایەتی گشتی بوو بۆ ئەو ڕۆژە، پێنووسی نووسەرە گەورەو نودارو بەبڕشتەکانی ئەو سەردەمەی لەخۆ گرتبـــوو جگـــە لەنووسەرو هەستیارە لاوەکان.)) هەروەها دەڵێ: ((وەك ڕاستیەك ئەشێ ئەوەش بـدرکێنین، کـــە گۆڤاری (هیوا) ئەتوت لە کوردستانێکی ئازادا دەرئەچێ. هـــیچ ڕۆژێـــك لـــە ڕۆژان وێنەیـــەکی مەلیکی تێدا بلاّو نەکرایەوە.))[10]

(محەمەد نوری توفیق) وەك نووسەرێکی گۆڤاری هیوا دەڵـــێ: ((دوای دەرچـــوونی چـــەند ژمارەیەك دەستم کرد بە نووسین، بەلاّم (شیعرنا)، زۆربـــەی زۆری نـــەوەکانی ســـەردەمی خـــۆم، بەڵکو لەپێشدا بەوەرگێڕان، کەوابزانم یەکەم بەرهەمم لـــەبارەی خـــەلاّتی (نۆبـــل)ەوە بـــوو، کـــە یەکەم بەرهەمم بلاّو کرایەوە هێندەی تر هیوام لا خۆشەویستر بوو، ئیتر هیـــوا بـــەرەو پێشـــەوە ئەچوو، خوێنەرەکانی زیادی کردو ژمارەکانی زیـــاتر ئـــەبۆوە، منـــیش بـــەردەوام بەرهـــەمم بـــۆ ئەنارد، ئەدەبی، سیاسی، زانستی، دواجار لەنگەری چیرۆکم لەسەر لاپەڕەکانی داگرت.))[11]

ئەمە بێجگە لەوەی لە هەنـــدێ کتێـــب و وتـــاری ڕۆژنامەنووســـیدا لـــەپاڵ زۆر ڕۆژنامـــەو گۆڤاری دیکەی کوردیدا ئاماژەی بۆ کراوە.[12]

---

[9] جەمشید حەیدەری، کورتەیەك لەمێژووی لێکۆڵینەوەی پەخشان و چیرۆکی کوردی، گ وان، ژ١، سوید، ١٩٩٢، ل٢٨.

[10] نامەی تایبەتی (کامل ژیر) بۆ لێکۆڵەرەوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە ڕێکەوتی ١٩٩٤/٩/١٤ بڕوانە پاشکۆی ئەم نامەیە.

[11] نامەی تایبەتی محمد نوری تۆفیق بۆ لێکۆڵەرەوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە ڕێکەوتی ١٩٩٤/٩/١٥.

[12] لە ڕۆژنامەی (ژین) دا بەبۆنەی دەرچوونی گۆڤاری (هیوا)وە نووسراوە: ((موژدە بێ لەم ڕۆژانەدا گۆڤاری (هیوا) دەرچوو، کەلەلایەن یانەی سەرکەوتنەوە لەبەغدا سەرپەرشتی ئەکرێ، بێگومان دەمێکە هەموو لایێك تینوون بۆ گۆڤارێکی کوردی، وا ئەو ئاواتە هاتە دی، هیوامان وایە ئەم تازە خوشکەی (ژین) کەلێنێکی باش پڕ بکاتەوە لە ڕێی پێش خستنی وێژەو زمانی کوردی)). بڕوانە: ڕۆژنامەی ژین، ژ١٣٥٢، س٣٢ پێنج شەممە١٩٥٧/٧/١٨، ل٢. لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامی دا ناوی گۆڤاری (هیوا) هاتووەو نووسراوە: حافز مستەفا قازی لەبەغدا (٣٦) ژمارەی ڕۆژنامەی (هیوا)ی بلاّو کردەوە. بڕوانە:

The Encyclopaedia of Islam، Vol: V,1981, P.485.

یانەی سەرکەوتن و گۆڤاری هیوا

ڕووناکبیرانی کورد دوا بەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی، لە باشووری کوردستاندا کەوتنە بیری ئەوەی لە ڕێگەی دامەزراندنی کۆمەڵ و ڕێکخراوی ڕۆشنبیرییەوە میللەت ڕووەو خوێندەواری و زانست ببەن و لە دەردی هەژاری و نەخوێندەواری و بێئاگایی ڕزگاریان بکەن. بە تایبەتی شکستی شۆڕشەکانی شێخ مەحمود لەو سەردەمەداو ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و هاتنی ئینگلیزەکان زیاتر ئەم بیرەی قوولّ کردەوە. لەپێش هەموو کەسێ جەنابی معروف چیاووك، کە نارراوی هەولێر بوو ئەم بیرەی (فکرەی) خستە پێشەوە وە لە ڕۆژی ۹ شوباتی ۱۹۳۰ بۆ دامەزراندنی کۆمەڵێکی زانستی ئیستدعاییێکی دا هەر چەندەش نارراوەکانی تر لە مۆرکردنی ئەم ئیستدعایە خۆیان کێشایەوە، بەڵام مەرحوم محامی احمد مختار بەگ زەهاوی، کە لە مەدرەسەی حەربیە، بە زابتی دەرچوو بوو و یۆزباشی بوو لە مەدرەسەی حقوقیش شەهادەتنامەی سەندبوو و ڕەئیس یوزباشی محمد علی بەگ عەبدولعەزیز، محامی عارف بەگ پشدەری، ئیستدعاکەیان بەشەوق و هەوەسەوە مۆر کرد، وە تەقدیمی وەزارەتی داخلیە کرا، لەپاش کەشمەکەش و ماندوویەتیەکی زۆر بە ژمارەی ٦٨٩٥وە مێژووی ١٩-٢٠مایسی مأذونیەتی کرانەوەی یانەی سەرکەوتن بە جەنابی مەعروف جیاووك درا، وە هەر زوو لە ڕۆژی ٣٠ی مایسی ١٩٣٠ لەسینەمای ڕۆیال بە حەفلەیەکی زۆر موحتەشەم یانەی سەرکەوتن کرایەوە.[١٣]

- هەروەها بڕوانە: کرد در دائره المعارف اسلام، ترجمه اسماعیل فتاح قاضي، مرکز نشر فرهنگ و ادبیات کردی- انتشارات صلاح الدین، چاپ اول، ارومیه، ١٣٦٧، ص١٩٠. بەڵام هەڵەیەکی تیایە، (هیوا) ڕۆژنامە نییة، بەڵکو گۆڤارەو حافز مستەفا قازی تا ژمارە٨، س٢ مودیری مەسولی بووە. لە ڕۆژنامەی (ڕووناکی)دا نووسراوە: (هیوا-١٩٦٠) گۆڤاری یانەی پێشکەوتنی کوردی بوو لە بەغدا چاپ ئەکرا))، بڕوانە: ڕۆژنامەی ڕووناکی، ژ٢٩٠، هەینی، ٢٣ تشرینی یەکەمی ١٩٦٩، ل.٤٤ ساڵی چاپەکەی و دەرچوونی هەڵەیە لە (١٩٥٧-١٩٦٢) دەرچووە.

[١٣] هەر لەو ئاهەنگەدا، جەمیل صدقی زەهاوی و ژمارەیەکی زۆر لە سەرۆك هۆزو دەوڵەمەندو قوتابیان هاتبوون و بەڕێزان مەعروف جیاوك و ئەمین زەکی بەگ وتاریان خوێندەوە. دوو ساڵ بەم شێوەیە لە مانگی مەعروف جیاوك یانەکە بەردەوام بوو. پاش مردنی ئیبراهیم حەیدەری، ئەمین زەکی بوو بەسەرۆکی

لە یەکەم هەڵبژاردنی یانەی سەرکەوتنی کورداندا ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری بە سەرۆك هەڵبژێردراو محەمەدەمین زەکی بەگ و مەحموود جەودەت و جەنابی ئەحمەد ئاغا کەرکوکلی زادەو جەنابی عەبدوڵڵا لوتفی بەگ حاجی عەلی ئاغا و جەنابی میرزا فەرەج شەریف و شێخ عەلی قەرەداغی و خەڵەف شەوقی داودی و بەشیر مشیری بەرگدروو بە هەیئەتی ناوچەی کۆمەڵە هەڵبژێردران.[١٤]

یانەی سەرکەوتنی کوردان هەر لەسەرەتاوە باوەڕی بەهەڵبژاردن بوو، ((چونکە بەپێی پێڕەوی یانەکە هەر نۆ مانگە جارێك ئەندامانی تازە بۆ یانەکە هەڵدەبژێرێتەوە.))[١٥] نابێ

یانەو مەعروف جیاوك موعتەمیدی یانە بوو. بەهۆی کەم دەرامەتی و نەبوونییەوە. مەعروف جیاوك لە ساڵی دووەمی یانەکە بە نائومێدییەوە دەڵێ: بەڕاستی شایانی دڵ ئێشەیە، جێی شەرمەزارییە، کە ئێمە (کوردەواری) یانەیەکی وا بچووکمان پێ بەڕێوە نەبرێ. کەچی لەناو گەلانی تردا بەدەیان کۆمەڵ و یانە بەڕێوە دەبرێن! بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: باربو، ل٢٦–٣٧. هەروەها: شاکر فتاح، خەباتی ڕۆشنبیران، ل٤١. مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان، گ. ڕۆشنبیری نوێ ژ١٣٤، ١٩٩٤، ل٦٨–٧٧.

[١٤] باربو،... لە یەکەم هەڵبژاردندا ژمارەی دەنگەکان بەم شێوەیە بوو:

ناوەکان	ژمارەی دەنگەکان
– ابراهیم افندی حەیدەری	٥٢ دەنگ
– امین زەکی بەگ	١٠٧ دەنگ
– مەعروف افندی جیاووك	١٦٠ دەنگ
– محمود جودت بەگ	١٠٢ دەنگ
– عبدالله لوتفی	٨٧ دەنگ
– خلف شوقی افندی	٩٤ دەنگ
محمد عارف افندی، زابتی تۆپچی	٨٦ دەنگ
احمد اغای کرکوکلی	٦٣ دەنگ
محامی عارف افندی پشدەری	٥٨ دەنگ

بڕوانە: غەفوور میرزا کەریم، یادگاری لاوان و دیاری لاوان، بەغدا،١٩٧٨، ل١٩.

[١٥] شاکر فتاح، خەباتی ڕۆشنبیران، ل٣٨.

ئەوەشمان لەبیر بچێت، دامەزراندنی چەند یانەیەکی تری عەرەبەکان لەو کاتەو لە بەغدا کاریگەری خۆی لەسەر دامەزراندنی یانەی سەرکەوتنی کورداندا هەبوو.[١٦]

ئامانجی یانەی سەرکەوتنی کوردان

دەتوانین ئامانجەکانی یانەی سەرکەوتنی کوردان لەم چوار خاڵەدا کۆبکەینەوە:

١- ئەو قوتابیانەی، کە بۆ تەواو کردنی خوێندنیان بۆ بەغدا دێن لەناو یانە جێگایان بۆ تەرخان بکرێ و پیشتگیریان بکرێت.

٢- بەپێی توانا لەناو یانەکەدا چەند ژوورێك بۆ ئەشراف و سەرانی کورد تەرخان بکرێ لە کاتی سەردانیان بۆ بەغدا تیایدا بحەسێنەوە.

٣- کۆمەڵ چەند لیژنەیەك پێك دەهێنێ، بەپێی شارەزایی و پسپۆڕیان کتێب دادەنێن و وەردەگێڕن و (قاموس و دەستووری زمانی کوردی) دەنووسن، چونکە لە پێش هەموو شتێکا یەکبوونی زمانەکەمان پێویستە کە هەموو بتوانن لەیەکتری تێ بگەن.

٤- مانگی جارێك، هەروەك دائیرەی عیلاقاتی گشتی ئاهەنگی یەکتری ناسین و خۆش ویستن ئەکا، بەم جۆرە خەڵکی ڕۆژئاواو ئەورووپاو ئەمریکا ئەمانناسن و تێمان ئەگەن، کەئێمەیش وەك ئەوان ئینسانین و حەقی ژیانمان هەیە و دەبێ هەروەك خەڵکی تر ئیستیفادە لە یەکتری بکەین.[١٧]

لەگەڵ ئەم ئامانجانەدا، هەروەك لە کورتەی پێرەوی ناوخۆی یانەکەدا هاتووە، ((کۆمەڵ لەگەڵ سیاسەتا خەریك نابێ. یارمەتی دانی هەژارو هەتیوو نەخۆشەکان دەدات و

---

[١٦] هادی ڕەشید چاوشلی دەڵێ: ئەو کاتە هەست بە جموجۆڵێکی کوردانە کراو قوتابیانی کورد لەدەوری یەك کۆبوونەوە، بە تایبەتی پاش ئەوەی کەهەندێ برای عەرەب (یانەی المثنی) یان دامەزراند. لەو بەڕێزانەی لەدامەزراندنی یانەی سەرکەوتن دا دەستی دیاریان هەبوو بریتی بوون لە: ئەمین زەکی بەگی میژوونووس و مەعروف جیاووك، بڕوانە: ژیان و بەرخودان هادی ڕەشید چاوشلی، ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٥١، ١٩٩٤/٩/٢٦،ل٢. هەروەها بۆ یانە عەرەبیەکانی ئەو سەردەمەی بەغدا بڕوانە: الدكتور عماد احمد الجواهري، نادي المثنى واجهات التجمع القومي في العراق ١٩٣٤-١٩٤٢، مطبعة دار الجاحظ، بغداد، ١٩٨٤.

[١٧] باربو، ل٣٧-٣٩.

بەخێو کردنـی لاوانـە بـە چەشـنێکی عیلمـی و پـەروەردەیی و ڕەوشـتی بـەرزەوە، بـۆ ئـەم مەبەستەش لە هەمو شارو شارۆچکەکانی کوردستان لق دەکاتەوە.))[18]

چالاکیەکانی یانەی سەرکەوتنی کوردان

دەتوانین چالاکییەکانی یانەی سەرکەوتن بکەین بە دووبەشەوە:

١- چالاکی کۆمەلاێەتی.

٢- چالاکی ڕۆشنبیری.

چالاکییە کۆمەلاێەتییەکانیش، زۆر لایەنی گرتۆتەوە. لێرەدا هەوڵ دەدەیـن ئامـاژە بـۆ هەندێك لەو چالاکی یانە بکـەین. ئەنـدامانی یانـە بەشـداری پرسـەی پیـاوە ناسـراوەکانیان کردووەوە بەپێی توانا یارمەتی ماددیشیان داون.[19] هەروەها لە بۆنە تایبەتییەکان دا ئاهەنگی گێڕاوەو خێزانانی کورد بەشداری یەکترناسین و خۆشەویستی و پەیوەنـدی کردنیـان بەیەکـەوە کردوە، ئەمەش ڕێگە خۆشکەرێك بووە بـۆ ئـەوەی ئـەو خێزانـە کوردانـەی، کـە لـە بەغـدا نیشتەجێن ئاگاداری هەوالّی یەکتر بن و هەستی کوردایەتیان تیا نەفەوتێ.[20]

---

[18] بۆ زیاتر زانیاری سەبارەت بەپێرەوی ناوخۆی یانە بڕوانە: باربو، ل٣٩. مەسەلەی کردنەوەی لقی یانە لە شارەکانی دی جێ بەجێ نەکرا، چونکە یانە بە ڕێگەی باربو بەڕێوە دەچوو، توانای ماددی نەبوو بتوانێ خانوویەك بۆ خۆی بەکرێ بگرێ و بێ جێگەو ڕێگەیی وای کرد دوو سالاّن ماڵەکەی مەعروف جیاوك بارەگای یانە بێت و ناوبراو زۆر ناوچەی کوردستان بگەڕێت بۆ ئەوەی پیتاك بۆ کرێی خانوو کۆبکاتەوە، حکومەت یارمەتی یانەکەی نەدەدا، لە گەشتەکانی مەعروف جیاووك دا چەندین هەڵوێستی جوانی خەڵکی کوردستان پیشان دەدات لەیارمەتیدانی یانەی سەرکەوتن بە پارەوپول، دەڵێ لەسەفەری خانەقین دا شاگرد کەبابچییەکی هەرزەکار بە دینارێکەوە هاتە پێشەوەو بە دەنگێکی خۆش و بەرز گوتی: سەروەت و سامانم هەر ئەمەیە وا بە یانەی ئەبەخشم. مالّ چییە، گیانم بۆ یانەی کوردان ئەبەخشم. وە بە چەپلّە ڕێزانێکی زۆر گەرم، لێی وەرگیرا، بڕوانە: باربو، ل٤١.

[19] لە ڕۆژنامەی (ژین) دا هاتووە: ((یانەی سەرکەوتن بەشداری (پرسە) دەکات ئەندامانی بەڕێوەبەری یانەی سەرکەوتن لە بەغدا کە بە تەواوەتی پێویستی نیشتمانی خۆیان بەجێ هێنا))، بڕوانە: ڕۆژنامەی ژین،١٢٧، س٣٠، پێنج شەممە، ١٩٥٥/١١/١٧.

[20] باربو، ل٣٨. هەروەها گ هیوا، ژ١٠، نیسانی ١٩٥٨، ل١٢–١٧. مستەفا نەریمان دەڵێت: ((ڕۆژی ٢٩ی کانونی دووەمی ١٩٤٤ ئاهەنگێکی گەورە بۆ یەکترناسین ساز کراو ئەنواعی میوەو نانی تیری و پەنیرو ژاژی و هەنگوینی سپی تەقدیم کراو پیاوانی بیانییش بانگ کران، بڕواپێکراوی یانە دوانێکی گرنگی دا یەك ڕاست (تاهیر ئیسکوت) ئەیکردە ئینگلیزی.

به بۆنەی لەدایك بوونی پێغەمبەری ئیسلام محەمەد (د.خ) مەولوودی نەبەوی لە یانە دەخوێندرایەوەو پیاوە ناسراوەکان بەشداریان تێدا دەکردو چەندین وتاری ئایینی و ئامۆژگاری کۆمەلاێەتی تیا پێشکەش دەکرا.[٢١] یانە بە بەردەوامی لەگەڵ کەم دەرامەتی خۆیدا یارمەتی هەژارو دەستکورتەکانی دەدا، بە تایبەتی یارمەتی ئەو قوتابییە دەستکورتانەی، کەهەژارن بۆ ئەوەی لەخوێندن بەردەوام بن و ئالاێی ڕۆشنبیری بەرز بێتەوە.[٢٢]

یانە بە هەستێکی بەرزی کوردانەوە، هەموو ساڵێك لە جەژنی نەورۆزدا ئاهەنگی گێڕاوە، بە تایبەتی دوای ڕوخانی ڕژێمی پاشایەتی لە عیراقدا، بەشێوەیەك، کە نەورۆزی کردبووە ڕۆژێکی ئەوتۆ، لێ پرسراوان و دەستەلآتدرانی تیا ئاگادار دەکردەوەو لە شەرعیەتی میللەتی کوردو داوا ڕەواکانی.[٢٣]

– لەپاش مانگێك ڕۆژی ٢٦ی شوباتی ١٩٤٤ مەلا مستەفای بارزان دەعوەت کراو هەندێ لەپیاوە ناودارەکان و بێگانەکان بانگ کران لەوێش باوەڕ پێکراو وتاری داو قسەکانی یەك ڕاست کرانە ئینگلیزی.) بڕوانە: مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان، گ ڕۆشنبیری نوێ، ژ١٣٤، ١٩٩٤، ل٧٤.

[٢١] لە ڕۆژی ٢٤ی مارتی ١٩٤٤ لە یانەی سەرکەوتن بە بۆنەی لەدایك بوونی پێغەمبەر محەمەد (د.خ) مەولودێکی کوردی خوێنرایەوەو پاشان مەلا ئەحمەد باوەڕپێکراوی یانە وتارێکی خوێندەوەو دواجار چای و شیرو کێك و شیرینی دابەش کرا، بڕوانە: باربو، ل٨٦.

[٢٢] لەو ڕۆژنامەیەی (ژین)دا هاتووە: ١٠٠٠٠ (دینار بۆ یانەی سەرکەوتن) وەزیری داخلیە ئیزنی بە یانەی سەرکەوتندا کە باربۆیەك بکات بۆ کۆکردنەوەی (١٠٠٠٠) دینار لە هەموو عیراقدا بە ئاگاداری ئەم لیجنەیەی خوارەوە بۆ یارمەنی ئەو قوتابیانەی کە دەست کورتن وەناتوانن خوێندن تەواو بکەن بە شەرتێك کە لە ماوەی ساڵێکدا بکرێت: لیژنەکە: ١– محمود بابان ٢– عبدالقادر حشمت ٣– دوکتۆر نوری فتوحی ٤– ڕەشید عارف ٥– محمد بریفکانی). بڕوانە: ڕۆژنامەی ژین، ژ١٢٧١، س٣٠، پێنج شەممە ١٩٥٥/١١/٣. هەروەها یانەی سەرکەوتن هەوڵێکی جوامێرانەی دا بۆ یارمەتی ئەوانەی لە لافاوەکەی سلێمانی زیانییان لێ کەوتبوو، بەوەی کە لە بەغدا و شارەکانی ترا لە کەرکوك و کفری کۆمەڵەی کۆکردنەوەوی پیتاکیان دانا و بێوچان تێکۆشان بۆ یارمەتی لێ قەوماوان، بڕوانە. گ. هیوا، ژ٥، س١، ل٣–٥.

[٢٣] لە سالآنی پێش شۆڕشی تەموز، قوتابیانی کورد بەدزییەوە بەسەرپەرشتی یانە نەورۆزیان دەکرد، کاك مستەفا سلێمان، کە ئەندازیارێکی خانەنشینە، لە چاوپێکەوتنێکماندا لە سلێمانی ١٩٩٤/٩/١٣ وتی: «لە ساڵی ١٩٥٦ بەدزییەوە قوتابییە کوردەکان لەپشت وەزارەتی بەرگری نەورۆزمان کرد.»

بێجگە لەو چالاکییە کۆمەلایەتییانە، یانەی سەرکەوتنی کوردان، چەندین چالاکی ڕۆشنبیریی نواندووە. یانە هەر لە سەرەتای دامەزرانییەوە، بەگەرمییەوە بەردەوام بوو لەسەر کردنەوەی خولی تایبەتی بۆ فێر بوونی زمانی کوردی، کەتیایدا ئەندامانی دەستەی بەڕێوەبەری یانە، لە سەرووی هەموویانەوە مامۆستا تۆفیق وەهبی، بەبەردەوامی دەرزی کوردی وتۆتەوە و تیایدا بنەچەی زمانی کوردی و شێوازەکانی زمانی کوردی و ڕێنووسی کوردی بە پیتی لاتینی و عەرەبی بۆ ئاراەزوودارانو و قوتابیان وتۆتەوە، ئەمەش هۆیەك بووە بۆ ئەوەی برا کوردەکان لەناوچە جیاجیاکاندا فێری دیالێکتەکانی یەکدی بن.٢٤ چالاکییەکی تری یانەی سەرکەوتن ئەوەبوو، کە داوای لە نووسەران کردووە نوسراوو کتێبەکانیان بۆ یانە ڕەوانە بکەن تاوەکو بۆیان چاپ و بلاوبکاتەوە. لە ١٩٤٣-١٩٤٤دا یانەی لەسەر ئەرکی خۆی کتێبی (باربو)ی چاپکردو پاشان (مێژوو)ی بۆ ئەمین زەکی بەگی مێژوونووسی کورد چاپ کرد. ئەمە بێجگە لەوەی سەرپەرشتی چاپکردنی ژمارەیەك کتێب و نامیلکەی کوردییشی کردووە. دیارترین چالاکی ڕۆشنبیرییانەی سەرکەوتن دەرکردنی گۆڤاری (هیوا) بوو، وەك گۆڤارێکی ئەدەبی و زانستی مانگانە لە ساڵی١٩٥٧دا. ئەم گۆڤارە دەورێکی دیار و بەرچاوی لە پێشخستنی ئەدەبی کوردیدا هەیەو پایەیەکی گەورەی لە مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردیدا هەیە. لە کات و ساتێکی وەهادا بلاۆ کرایەوە کە دەنگی ڕۆشنبیران کپ کرابوو. «لە ساڵی ١٩٥٦ دەولّەمەندی نیشتمانپەروەرو کوردپەروەر ڕەشید عارف داوەتێکی تایبەتی بۆ وەزیری ناوخۆ

بەڵام لە ١٩٥٧ دا بەهۆی بارو زرووفەوە نەورۆز نەکرا. دوای شۆڕش لە ساڵی ١٩٥٩دا ئاهەنگی نەورۆز بەئاشکرا لە بەغدا لە هۆڵی گەل ساز کراو زەعیم و دەستەلاتداران و خەڵکێکی زۆر ئامادەبوون و چەندین وتاری سیاسی تیا خوێندرایەوە. بڕوانە: کەمال مەزهەر، ئاهەنگی نەورۆزی ساڵی ١٩٥٩ لە بەغدا، گ هیوا، ژ٨، س٢، ل٦٨.

[٢٤] تا ساڵانی ١٩٥٥–١٩٥٦ تۆفیق وەهبی لە یانەی سەرکەوتن دەرزی کوردی وتۆتەوە، هەر لە ساڵی (١٩٣١)ەوە جەنابی لە لیژنەی بەڕێوەبەرایەتی یانەدا بووە لەگەڵ جەمال بابان و میرزا فەرەج و شێخ عەلی قەرەداخی و سەبری عەلی، بڕوانە گ. هیوا، ژ٧، س١، ل٨٧. هەروەها شاکر فتاح، خەباتی ڕۆشنبیران، ل٣٩. لەم خولانەی زمانی کوردیدا، کە تۆفیق وەهبی دەرزی تێدا وتۆتەوە، د. مارف خەزنەدار لە دانیشتنی ڕۆژی ١٩٩٤/١١/٤دا وتی: خەڵکێکی زۆر ئامادە دەبوون، لەوانە بینیومە فاضل الجمالی وەزیری دەرەوەی ئەو کاتەی عیراق ئامادە دەبووو لە ڕێزی پێشەوە دادەنیشت.

سەعید قەزاز و سێ لە وەزیرەکانی تر لە بەغدا کردووەو هەر لەو داوەتەدا لەسەر داواو پێشنیازی ڕەشید عارف، وەزیری ناوخۆ ئیمتیازی گۆڤارێکی ڕۆشنبیری داوە بە یانەی سەرکەوتن.»[٢٥] دوای خۆ ئامادەکردن یەکەم ژمارەی گۆڤارەکە لە مانگی تەموزی ١٩٥٧ دا بڵاۆ کرایەوە. سەرنووسەرو نووسەرو سەرپەرشتیارانی ئەو کاتەی گۆڤارەکە لە سالّی یەکەم و دووەمیدا، بەڕێزان کامل ژیر و محمد نوری عارف ونەسرین فەخری و سعید ناکام و کریم سعید زانستی و حافظ مصطفی قاضی بوون. پاشان نووسەرانی تر وەك محمدی مەلا کەریم و فاتح عبدالکریم و عزالدین مصطفی ڕسول و علاءالدین سجادی و ناهیدە سەلام و مکرم تالّەبانی و عبدالرزاق محمد بیمار و کاکەمەم بۆتانی بوون بە لیژنەی دەرکردنی گۆڤاری هیوا.

گۆڤارەکە هەر لە سەرەتاوە بەهۆی کەم دەرامەتییەوە دەستەیەکی نووسەرانی نەگۆڕی نەبووەو نەوەك هەر گۆڤارەکە، بەڵکو یانەی سەرکەوتن کێشەی بێ خانوویی و بێ بارەگایی هەبووە، بەردەوام داوای لە دەوڵەمەند و خەڵکی کوردستان کردووە یارمەتی ماددیو مەعنەوی ئەو تاکە دەزگا ڕۆشنبیرییە لەبەغدا بدەن، لە سالانی کۆتایی حوکمی پاشایەتی و سەرەتای سالانی سەرکەوتنی شۆرشی١٤ی تەموزدا.[٢٦] بەلاّم کێشەی هەژاری و دەست کورتی و کەمیی نووسینی چاك و هەڵوێستی یانەو گۆڤاری هیوا لە بەرامبەر کێشە سیاسییەکانی

---

[٢٥] ئەم زانیارییەم لە دکتۆر محمد محمد نوری عارف لەدانیشتنێکی تایبەتی لە کۆلیجی ئەدەبیات– بەشی کوردی، زانکۆی سەلاحەددین لە ڕۆژی ١٩٩٤/١٠/١ وەرگرتووە، کە لەمامی (ڕەشید عارف)ی بیستووەو خۆیشی لە دەستەی نووسەرانی گۆڤارەکە بووە، لە دوو سالّی سەرەتای گۆڤارەکەدا. (د.مارف خەزنەدار) لە دانیشتنی ڕۆژی ١٩٩٤/١١/٤دا لەوباوەڕەدا بوو، کە بەر لەو مێژووە سیاسەتی ئەمریکاو ئینگلیز لە عیراق ڕوو لە چاکەکاری بوو، تەنانەت هەندێ خەڵکی ڕۆشنبیر و کاربەدەستیان ڕەوانەی ئەمریکا کرد بۆ ئەوەی ژیانی ئەوێ ببینن.

[٢٦] غەمی بێ بارەگایی و نەبوونی خانووی شیاو بۆ یانەی سەرکەوتن و گۆڤاری هیوا بە ڕاشکاوی لە گۆڤارەکەدا، بڵاۆ کراوەتەوە. بڕوانە: گ. هیوا، ژ٣٤، س٥، ل١–٤.

سەبارەت بە هەژاریو کەم دەرامەتی دەستەی نووسەرانی هیوا دەڵێن: «دەرکردنی گۆڤاری هیوا لەلایەن پارەوە ئەرکێکی زۆری ئەوێ، وە ئەویش جگە لە پارەی دانە فرۆشکراوەکانی، چی تر شك نابات، چونکە ئاکشرایە گۆڤارێکی بازرگانی نییەو پالّی بەکرێی (بۆ زانین)ی بازرگانی نەداوەو یانەش چاوی لە دەستکەوت و قازانجی ئەم گۆڤارە، چیڕ نەکردۆتەوە. ئەوەی مەبەستێتی، تەنیا دەرهێنانی مایەی خۆیەتی و چی تر نا....» بڕوانە: گ هیوا ژ٣٤، س٥، ل٥–٦.

سەردەمی عبدالکریم قاسم بووە هۆی ئەوەی یانەی سەرکەوتنی کوردان و گۆڤاری (هیوا)ش نەتوانن پەیامی پیرۆزی خۆیان لە خزمەتی ڕۆشنبیریی کوردییدا دریژە پێ بدەن و جوانەمەرگ بوون.[٢٧]

یانەی سەرکەوتن لە ویژدانی شاعیراندا

شاعیر و نووسەرو ڕووناکبیرانی کوردستان لە هەموو لایەکەوە، بەبۆنەی کردنەوەی یانەی سەرکەوتن سۆزی دڵ و دەروونیان لە شیعری بەرز و پەخشانی بەپێزدا دەربڕیوە. پیرەمێرد (١٨٦٧-١٩٥٠) بەبۆنەی کردنەوەی یانە دەڵێ:

ئەسما لەسەما کە دێتە خوارێ — ناوی باش نوری لەسەر دەبارێ
یانەی سەرکەوتن کەناوی چاکە — بە نوری خوایی پێشی ڕووناکە
بەو ڕووناکییە هونەر دەردەخا — بەو هونەرەوە قەومێك سەردەخا
ئەمری بەمەعروف نەهی لە مونکەر — ئاینی کوردی پێ دەچێتە سەر
هیوامان وایە یانەی سەرکەوتن — زۆر خدمەت بکا بەکوێری دوژمن
کەوابێ ئێمەیش خدمەتی دەکەین — ناوی تەئریخی بۆخۆمان دەبەین[٢٨]

---

[٢٧] یانەی سەرکەوتن و گۆڤاری هیوا چەندین هەڵوێستی سیاسی جوانیان نواندووە، لەوانە، بەرپەرچی ڕۆژنامەی (الثورة)یان داوەتەوە. کە دروشمی (تواندنەوەی کورد)ی بلاو کردبووەوە. لە گۆڤاری (هیوا) دا هاتووە: «هەوڵ دان بۆ ژیاندنەوەی بیری چەپەڵی تواندنەوە، لەلایەن ڕۆژنامەی (الثورة)وە لەم سەردەمی جومهوریەتە ئازادەدا، لە دەسکیسییەکی ئیمپریالیزم بەو لاوە نییە کە ئەیەوێ ڕیزی نیشتمانی پارچە پارچە بکاو جیاوازی بنێتەوە لە نێوان ڕۆڵەکانی کوردو عەرەب بۆ ئەوەی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستی بێنەوە سەر ڕووی کار.» بڕوانە: گ هیوا، ژ٣، س٤، ل٦٨. هەروەها دەرهەق بە موحاکەمەکردنی نیشتمانپەروەرە کوردەکانی تورکیا دەنووسێ: «موحاکەمە کردنی نیشتمان پەروەرە کوردەکانی تورکیا، بەهۆی نەتەوە پەروەرێتی و دەست گرتنیانەوە بە ماف و یاسای- نەتەوەکەیانەوە، بە پێلێ هەڵبژینێکی ئاشکراو پشت تێکردن ئەژمێردرێ لە مافەکانی ئادەمیزاد و یەکیەتی نیشتمانی لە تورکیادا. ئێمە داوای وەستاندنی ئەو موحاکەمە نادەستوورییانە ئەکەین، وە داوا ئەکەین ئەو کوردانە بەرەللا بکرێن.» بڕوانە: گ. هیوا ژ٣٢، س٤، ل٤١.

[٢٨] باربو، ل٩١.

هەروەها شێخ نوری شێخ سالّح (١٨٩٦-١٩٥٨ز) دەڵێ:

داوی شەو لە خەوا سیروەی بادی سەحەر ئەنگووت　　وەك صوبحی بەهاران

شــەو عــاقــیبــەتــی هــات و دڕی صوبـحی گریبان　　ڕۆژ بــۆوە لە کوردان

* * *

ئەم کەیفەچی یە پڕ لە نەباتات و لە ئینسان　　بۆ چین هەموو شادان

تاکە سەنەمێ، لەب شەکەرێ، غونچە دەمانێ　　شمشــادی میانێ

شیرین سوخەنێ تازەی تەڕ، مادەرکی کوردان　　وەك یوسفی کەنعان

گورج هاتە تەکەللوم وتی: ئەم عەیش و سروورە　　ئەم شایی و سوورە

بۆ (یانەی سەرکەوتن)ە، ئەم عالەمە شادان　　هاتوونەتە جەولان[٢٩]

شێخ سەلام (١٨٩٢-١٩٥٩ز) لە شیوەنی مەعروف چیاووکدا، [٣٠] کە دامەزرێنەرو باوەڕپێکراوی یانەی سەرکەوتن بوو، باسی کەسایەتی چیاووك و دەوری یانەی سەرکەوتن دەکات:

کێ لە مەجلسدا ئەتوانێ هەڵسێ　　وەك شێر ڕاوەسێ

حقووقی قەومی یەك یەك بپرسێ　　لە کەس نەترسێ

کێ بێکاتەوە (یانەی سەرکەوتن)　　بۆ کوردی مەزن

دایم هەوڵی بێ هەر بۆ یەك گرتن　　بەکوێری دوژمن[٣١]

ئەسعەد مەحوی (١٩٠٢-١٩٧٦)یش هەستی خۆی لە شیعرێکدا دەربڕیوە:

---

[٢٩] دیوانی شێخ نوری شێخ سالّح، ئازاد عبدالواحد کۆی کردوەتەوەو ساغی کردوەتەوەو لەسەری نووسیوە، بەرگی یەکەم، بەشی دووەم، ل١١٣–١١٧.

[٣٠] دەربارەی کەسیەتی مەعروف چیاووك (١٨٨٥– ١٩٥٨/١/١٤)، شاکر فتاح دەڵێ: مارف چیاووك کوردێکی مەرد و نەبەردو ئازایە. لەکوردەکانی شاری هەولێرە، ئەمە چەند سالّێکە دەبینم شێرانەخەبات دەکات بۆ کەڵك و چاکەی نەتەوەکەمان. جیاووك ئازاو سەربەستە. کە قسەی پاست هاتە پێشەوەو بە باشی زانی بیکات بۆ کەڵك و چاکەی کورد، لەبەردەمی هەر کاربەدەست و دەستەلاتدارێکی میریدا بێ دەیکات. بێ باکە سڵ لە کەس ناکات، بڕوانە: شاکر فتاح خەباتی ڕۆشنبیران، ل٦٦.

[٣١] دیوانی سەلام، ئامادەکردن و پێداچوونەوەو پێشەکی بۆ نووسین ئومێد کاکەڕەش، چ٢، ل٢١٣.

یانەیی سەربەستیە سەربەست ئەکا لاوانی کـــورد
هەوڵ ئەدا دائـم لەبۆ سەرکەوتنی گەنجانی کورد
تێئەکـــۆشێ بۆ بڵنّدی نیـشتمـانی کـوردەکان
ئەیکوژی میکرۆبی کوێری بیلبیلەی چاوانی کورد

* * *

هـــــــــەر بژی مەعـــروفی یانەو گەنجەکانی کۆمەڵی
چونکە زۆر کۆشش ئەکەن (ئەسعەد) لە بۆ لاوانی کورد[٣٢]

عەونی (١٩١٤-١٩٩٢) شاعیریش دەڵێ:

ئەی برادەران یانەی ســـــــەرکەوتن میللەت ئەخاتە ڕێگەی پێشکەوتن
فائـــیدەی زۆرە یانە بۆ میـــــللـەت گەل ڕزگار ئەکا لە جەورو میحنەت
بـــــــەهۆی یانەوە ڕێکی و ئیتیـحاد بـــلاّوئەبێـــتـــەوە نامێـنی فەســـاد
یەکەم نیشـــــــانەی کۆمەڵی (یانە) یەکیـــەتی بیـــرو دلّ و زوبـــــانە[٣٣]

بەشی یەکەم

ئاوڕدانەوەیەکی میّژوویی لە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕۆشنبیری عیراق لە دوای جەنگی دووەمی جیهانییەوە ١٩٤٦ تا داخستنی گۆڤاری هیوا ١٩٦٣

لەو ڕوانگەیەوە، کە ئەدەب ڕنگدانـەوەی واقیعـی کۆمەڵایـەتی و سیاسـی و ڕۆشـنبیری میللەتە لە هەموو ڕۆژگارێکدا و هەموو هونەرێك شاهێدی سەردەمەکەی خۆیـەتی و لـەدایك بووی ئەو سەردەمەیە، بۆیە بەر لە هەموو شتێك بەپێویستی دەزانین ئاوڕێك لە بارودۆخی ئەو ڕۆژگارەی عیراق بدەینەوە، کە بووە هۆی ئەوەی جوولاّنەوەیەکی ڕۆشنبیری دەسـت پێبکـات و دەوری ئەدیب و ڕووناکبیر و ڕۆژنامەنووسەکانی کورد لەو بزووتنەوەیە دیـار بخـەن، کـە چـۆن دوای ئەوەی لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا نەزانین و نەخوێندەواری بـاڵی بەسـەر هـەموو لایـەکی عیراق بەگشتی و کوردستان بەتایبەتی دا کێشابوو، ڕووناکبیرەکانی کورد زۆر چـاك لـەوە تـێ

[٣٢] باربو، یادگاری یانەی سەرکەوتن، ژمارە (١)، ل٩١–٩٢.
[٣٣] سەرچاوەی پێشوو، ل٩٥.

گەیشتبوون میللەت لە گێژاوی نەزانی و دواکەوتوویی ڕزگار نابێ، تاوەکو چـاو لـە زانسـت و خوێندەواری نەکەن، هەروا سەرگەردان و دواکەوتوو لە کـاروانی میللـەتان دەمێننـەوە، بۆیـە کەوتنە هەوڵی ئەوە چەند کۆمەڵ و ڕێکخراوێکی ڕۆشنبیریی دامەزرێنن و ڕۆژنامە و گۆڤـار و نامیلکەی ڕۆشنبیری بڵاو بکەنەوە لە پێناو بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاری میللـەت و مـافی کوردان و گەلان، ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٣٠دا مۆڵەتی کردنەوەی یانەی سـەرکەوتن دراو پاشـان ئەم یانەیە (یانەی سەرکەوتنی کوردان) لە ساڵەکانی دواتردا، گۆڤاری (هیوا)ی بەچاپ گەیاند، کە ئێمە لێرەدا لێی دەدوێین، بۆیە لە ڕۆژگاری دەست بەکار بوون و چالاکی ئەم یانەیەوە دەست پێ دەکەین، واتا لەدوای جەنگی دووەمی جیهانییەوە.

بارودۆخی سیاسی

دوای کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانیی دووەم و هەرەسهێنانی فاشـیزم، ئینگلیزەکـان لـە عێراقدا لە هەوڵی ئەوەدا بوون زیاتر جێ پێی خۆیان قایمتر بکـەن و هـەموو شـێوازێك لەبـەر بگرن بۆ زیاتر بەستنەوەی عێـراق بـە بـەریتانیاوە، بـەڵام ئـەو گۆڕانکارییـە خێرایانـەی لـە کۆمەڵگای عێراقدا ڕوویان دەدا وایان دەکـرد، ژیـانی کۆمەڵایـەتیی و سیاسـیی و نەتـەوەیی بچێتە چوارچێوەیەکی تـازەوە و مـەرام و مەبەسـتی ئینگلیزەکـان بـەو جـۆرەی، کـە ئـەوان دەیانویست عێراق بکەنە بنکەیەکی گرنگ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و دەست بەسەردا گرتنی داهات و کەرەسەی خاوی عێراق لە ڕێگـەی کۆنەپەرسـتان و نانـەوەی دوو بـەرەکی و گیـانی ناتـەبایی لـە نێـوان هێـزە نیشـتمانپەروەر و ئـازادیخواز و دیموکراسـییەکاندا، چـونکە هێـزە نیشتمانپەروەرەکانیش لەو ڕۆژگارەدا بە تەواوی لەسەر نەخشە و پلانێکی دیاریکراو نەدەڕۆشتن و یەکیەتییەکی نیشتمانی، کە تاکە ڕێگەی ڕزگاری و بەهێزکردنی چین و توێـژەکانی و هێـز و پارتە سیاسییەکان بوو لەبەرچاو نەدەگیرا.

((ڕۆژی ٢٣ی شـوباتی سـاڵی ١٩٤٦ تۆفیـق سـوێدی یەکـەم وەزارەتـی دوای شـەڕی دامەزراند، کە دوو نوێنەری بۆرژوازی نیشتمانی تێیدا بەشدار بوون، یەکەمیان سەعد سـاڵح، کە بووە وەزیری ناوخۆ و دووەمیان عەبدولوهاب مەحمود کە بووە وەزیری دارایی.))[٣٤]

[٣٤] د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل٢٠٤؛ ل. ن. کایلوف و. ا. ف. فدیشنکو، تاریخ الاقطار العربیة المعاصر ١٩١٧–١٩٧٠، الجزء الاول، موسکو، ١٩٧٥. ص٣١١.

ئەم کابینە نوێیەی وەزارەت، هەر لەگەڵ دەست بەکاربوونیدا، چەند هەنگاوێکی نا، کە تا ڕادەیەکی کەم تینوویەتی دڵسۆزان و هێزە نیشتمانپەروەرەکانی شکاند، لەو هەنگاوانە دیارترینیان، ڕەتکردنەوەی حوکمی عورفی لەسەر وڵات بوو و گۆڕینی ئەو بارودۆخە نائارام و نائاساییەی وڵات بوو، کە لە ئەنجامی شەڕ خۆی سەپاند بوو بۆ بارودۆخی هێمن وئارام و ئازاد کردنی بەندکراوە سیاسییەکان و هەڵگرتنی سانسۆر بوو لەسەر چاپەمەنی و ڕۆژنامە و گۆڤارەکان و ڕێگەدان بوو بە چەند پارتێکی سیاسی، لەوانە: (حزب الاستقلال) و (حزب الاحرار) و (حزب الوطني الديموقراطي) و (الاتحاد الوطني) و (حزب الشعب). لە هەمان کاتدا (پارتی دیموکراتی کوردستان) وەکو پارتێکی دیموکراسی دامەزرا بۆ بەدیهێنانی حوکمی زاتی لە ناوچە کوردییەکان لە چوارچێوەی عێراقدا[٣٥]. لەو نێوانەدا، هیچ کام لەو پارتە سیاسییانە گرنگییان بە مەسەلەی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد نەدەدا و هەندێکیان (گەلی کوردی کردبووە یەکێك لە [کۆسپ]ەکانی جێبەجێ کردنی یەکیەتی عەرەب).[٣٦] دوای ئەوەی سالّح جەبر وەزارەتی نوێی لە سالّی ١٩٤٧ دامەزراند، بارودۆخی کۆمەلّانی خەلّك ڕووی لە خراپی بوو و زیاتر ڕق و تووڕەیی جەماوەری هەلّساند، چونکە سالّح جەبر هەرچی زووتر دەیویست ڕێککەوتن نامەیەکی نوێ لەجیاتی پەیماننامەی سالّی ١٩٣٠ کە دوای جەنگی دووەمی جیهانیی هەلّوەشابووەوە لەگەڵ بەریتانیادا مۆر بکات، بێ گوێدانە بەرژەوەندییە بالاکانی نیشتمانپەروەرانی عێراق، ئەوەبوو لە ١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨دا لە بەندەری پۆرتسمۆس پەیماننامەی پۆرتسمۆس مۆر کرا، کە ئەم پەیماننامەش لە ناوەڕۆکدا جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ پەیماننامەی سالّی ١٩٣٠دا نەبوو، بەڵکو زیاتریش لە بەرژەوەندی بەریتانیادا بوو، خۆپیشاندان بێ جیاوازی نەتەوەیی و بیروڕای سیاسی هەموو لایەکی گرتەوە و شەڕو پێکدادان لەنێوان هێزەکانی پۆلیس و خۆپیشاندەران لە بەغدا و شارەکانی دیکەدا دروست بوو، ژمارەیەك خوێندکار و فەرمانبەر و مامۆستا کوژران و بریندار بوون.[٣٧]

---

[٣٥] الدكتور فاضل حسين وآخرون، تاريخ العراق الحديث، بغداد، بلا، ص١٤٥–١٤٦.

[٣٦] د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ل٢٠٦، هەروەها بڕوانە: محمد مهدى كبة، مذاكراتي فى صميم الاحداث (١٩١٨–١٩٥٨) بيروت، ١٩٦٥، ص١٩٩.

[٣٧] صادق حسن السوداني، لمحات موجزه عن تاريخ نضال الشعب العراقى، الموسوعة الصغيرة (٤٥)، بغداد، ١٩٧٩، ص٦٣، لەو نامیلکەیەدا هاتووە، کە نزیکەی سەد کەس شەهید بوون بێجگە لە بریندار

هەر لێرەوە ئەو یەکیەتییەی نێوان کورد و عەرەب زیاتر قوڵبووە و ژمارەیك لە خەڵکی شاری هەولێر و سلێمانی و کۆیە چوونە بەغدا و بەشداری ڕاپەڕین و خۆپیشاندان و ڕێ پێوانیان کرد و چەندین دروشمیان دژی ئەو پەیماننامەیە بەرز کردەوە و بەشداری ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٤٨یان کرد.[٣٨]

و ڕفێنراو و گیراوەکان. (زیاتر لە ٣٠٠ هەزار بەشداری خەبات و تێکۆشانیان کرد دژی پەیماننامەکەی (پورتسموس)، بڕوانە: ل، ن. کاتلوف و ا. ف. فدتشنکو، تاریخ الاقطار العربیة المعاصرة ١٩١٧–١٩٧٠، ص٣١٥.

[٣٨] گۆڤاری گەلاوێژ لە ژمارە (٣)ی ساڵی (٩)، مارتی ١٩٤٨دا لە لاپەڕە (١٣)دا بە ناونیشانی (پۆستەی کوردەواری) نووسیویەتی: (کوردەواری لە هەموو شت بەلایانەوە خۆشتر گیانی برایەتی و جەرگی یەکیەتییە چ لە بەینی خۆیانا چ لەگەڵ عەرەبەکاندا، بەڵام داخی بەجەرگم تا ئێستا لەوەتەی ئەم حکومەتە نازدارەی عێراق– سەری بردۆتەوە ناو حکومەتانەوە و کورسییەکەی لە دیوەخانی دەوڵەتەکان داناوە لە هەموو دەورێکیا جۆرە پیاوی وا سەری هێناوەتە کۆڕی ئیش کردنەوە کە بێجگە لە قازانج پەرستی خۆی نەبێ هیچ ئامانجێکی تری نەبووە.. پاشان نووسیویە: (لە ڕۆژی ١٩٤٨/٢/١٣دا پۆستەی کۆیە و هەولێر گەیشتنە جێ، ئەوەی پێی بڵێن پیاوەتی نواندنیان، بە شەقامەکانا، لەسەر گۆڕی شەهیدەکان گەڕان..) پاشان بەردەوام دەبێ: (ڕۆژی ١٩٤٨/٢/٢٦ کوڕگەلی سولەیمانی گەیشتن، تەنها ئەوان (٣٠٠) کەسێك بوون، لەگەڵ لاوەکانی (ڕانیە) و (زاخۆ) یەکیان گرت...) بەردەوام دەبێ، ئینجا خوتبەی (محمد احمد طه) نووسراوە: «شەهیدەکانی ڕێی ئازادی ئەوا پۆستەی سولەیمانی و کوردەواری ڕێگەیەکی دوور و درێژیان بڕیوە و هاتوون بۆ دیدەنیان، ئەو گیانە پاکانەتان کە بە زۆری گوللە کۆچی مالاوایان لە لەشەکانتان پێ کراوە ئەوا بەسەر سەرمانەوە وەکو پەپوولە ئەسووڕێنەوە.» دوای ئەو: (رشید احمد) و (عاملە)ی کچی حەیدەر سلێمان بە زمانی عەرەبی وتاریان خوێندەوە). پاشان دەڵێ: «لە ڕۆژی ١٩٤٨/٣/٥ پۆستەی خانەقی دیمەنی سەد کوردی خانەقی و سەد کوردی بەغدات ئەدی، کە گەیشتنە سەر گۆڕستان ئیش لە هەزار کەس نەما..». هەر لە هەمان ژمارەی گۆڤاری گەلاوێژدا بە ناونیشانی (ساڵی چل و هەشت) لاواندنەوەیەکی کچە کورد خۆشناو بۆ شەهیدانی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٤٨ بڵاو کراوەتەوە، هەروەها شاعیرانی کوردیش، (پیرەمێرد) و (بێکەس) و چەند شاعیرێکی دی سۆز و کۆڵی دڵیان بە هۆنراوە دەربڕیوە، (پیرەمێرد) دەڵێ:

وا ڕۆژهەڵات لە بەندەنی بەرزی ولاتەوە خوێنی شەهیدە ڕەنگن شەفەق شەوق ئەداتەوە

بڕوانە: دیوانی پیرەمێرد، بەرگی یەکەم، کۆکردنەوە و ساغ کردنەوەی فائق هوشیار و ئەوانی تر، ل٢٠٧.

(بێ کەس)یش دەڵێ:

لـه کەرکووکیشـدا خەڵکـه نیشـتمانپەروەرەکە هێرشـیان کـردە سـەر کۆنسـوڵخانەی بەریتانی[39] و دوو ساڵ پێشتریش (لە مـانگی تـەموزی سـاڵی ١٩٤٦دا هـەموو کرێکـارانی کۆمپانیای نەوتی کەرکووك بە کورد و عەرەب و تورکمان و ئاسووریيەوە قسەیان کردە یـەك و بڕیاریان دا کە لە مـافی خـوراو و دزینـی ڕەنجیـان چاوپۆشـی نەکـەن..)،[40] لـەو کاتەیشـدا حکومەتی پاشایەتی عێراق بەر لە ساڵێك لە ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٤٨، (لە بەرەبەیانی ١٩ی حـوزەیرانی ١٩٤٧ ڕژێمـی پاشـایەتی بـەکرێگیراو لـە بەندیخانـەی ناوەنـدی بەغـدا حـوکمی خنکاندنی ئەو چوار قارەمانەیدا، لەبەر ئەوەی داوای مافی ڕەوای گەلەکەیان دەکرد).[41]

هێرش و خۆپیشاندانی خوێندکارانی کۆلێجـەکان و نیشـتمانپەروەران و بەشـداری ژنـان ئەوەندەی دی ئاگری ڕاپەڕینەکەیان خۆش دەکرد، ئەم بارودۆخە ناهەمواوە و سیاسەتە چەوتەی ساڵح جەبر لەبەری گرتبوو وای لە عەبدولئیلا کرد داوا لە ساڵح جەبر بکات واز لەکار بهێنێت و محەمەد سەدر ڕابسپێرێت کە کابینەی حکومەتێکی نوێ دامەزرێنێ. سەرۆك وەزیرانی نـوێ لە یەکەم هەنگاوەکانیدا ئەوەبوو پەیمانی پۆرتسمۆس ڕەت بکاتەوە.

سەبارەت بە دەستکەوتەکانی گەلی کورد لە سەرکەوتنی ڕاپـەڕینی سـاڵی ١٩٤٨دا، د. کەمال مەزهەر دەڵێ: «گەلی کوردیش لە ئەنجامی سەرکەوتنی ڕاپەڕینی کانوونی دووەمدا بـە چەند مافێکی سەرەتایی خۆی گەیشت. بۆ یەکەم جار لە مێژووی عێراقدا ڕێگـەی دەرچـوونی گۆڤارێکی سیاسی بە زمانی کوردی درا. ڕۆژی ٢١ی مارتی ١٩٤٨ بۆ یەکـەم جـار کـورد وا

داری ئازادی بەخوێن ئاو نەدرێ قەت بەر ناگرێ سەربەخۆیی بێ فیداکاری ئەبەد سەر ناگرێ

بڕوانە: دیوانی بێکەس، محەمەد مەلا کەریم ڕێکی خستووە و سەرەتای بۆ نووسیووە و سەرپەرشتی لەچاپدانی کردووە، چاپی سێهەم، ل٨٣.

[39] S. H. Longrigg, Iraq. 1900 To 1950. Oxford Univecity Press. 1968. P. 347.

[40] میدیا، ڕاپەڕینەکەی گاورباخی نیشانەی خەباتی هاوبەشی کرێکارانی عیرقە، پاشکۆی ڕۆژنامەی عێراق، ژ٥، پێنج شەممە ١٩٧٧/٧/٢١ ل٤، هەروەها: الدکتور کمال مظهر احمد صفحات من تاریخ العراق المعاصر، دراسات تحلیلیه، بغداد ١٩٨٧، ص١٣٤.

[41] محرم محمد امین، ڕۆژی ١٩ حوزەیران یادی شەهیدانی ڕێگای ڕزگاری کوردستانە، ك ڕۆژی نوێ، ژ٣، س٢، سلێمانی، حوزەیرانی ١٩٦١، ل٨٥.

هەروەها: نەمری بۆ قارەمانانی کوردستان، ڕۆژنامەی خەبات، ژ١٣، س٦، ١ی تەممووزی ١٩٥١، ل١. ئەم چوار ئەفسەرەش (خیرالله عبدالکریم و محمد قودسی مصطفی خۆشناو و عزت عبدالعزیز) بوون.

فراوان و ئاشکرا یادی نەورۆزی لە بەغدا و شارەکانی کوردستان کردەوە))[٤٢]. هەر لەو ساڵەدا کورد بەشداری شەڕی فەلەستینی کرد. ئەم بارودۆخە جارێکی تر نەهامەتی بەخۆیەوە دی و کۆمەڵێ گۆڕانکاری سیاسی ڕوویدا. لە ساڵی ١٩٥٢دا شۆڕشی ٢٣ی تەموز خاڵی وەرچەرخانێکی گەورە بوو بۆ هەموو هێزە نیشتمانی و دیموکراتی خوازەکان بۆ ئەوەی ئەو سەرکەوتنەی گەلی میسر بەدەستی هێنا و توانی ڕووبەڕووی ئیمپریالیزم بێتەوە، گەلی عیراقیش تەکانێکی وا بدات لە ڕەگ و ڕیشەوە بگۆڕێت. ڕژێمی پاشایەتی تەفروتونا بکات. دەستبەجێ پارتە سیاسییەکان و سەرۆك وەزیرەکانی پێشوو لە کۆشکی پاشایەتی کۆبوونەوەیەکیان ساز دا، تەنانەت هەندێکیان ڕاستەوخۆ عەبدولئیلایان بە بەرپرسی ئەو بارودۆخە ناهەمواره لەقەڵەم دا، چونکە پێیان وابوو ئەو هۆکارانەی کۆدێتایەکەیان خولقاند لە عیراقیشدا هەن، بۆیە دەبێ دەستو بردی لێ بکرێت. هەر زوو ئەمە لە هەڵوێستی قوتابیانی کۆلێجەکانی پزیشکی و دەرمانسازی و بازرگانی ڕوویدا و ژمارەیەکی زۆر لە قوتابیان ڕژانە ناو شەقامەکان و لە دروشمەکانیاندا داوای چاکردنی باری ناوخۆ و پیادەکردنی دیموکراتی و سەربەستی و هەڵبژادنیان لە ولاتدا دەکرد.

ئەم خۆپیشاندانە وای لە سەرۆك وەزیران (مصطفى العمرى) کرد دەست لەکار بکێشتەوە و سەرۆك ئەرکانی سوپا (نورالدين محمود) کابینەی نوێی حکومەت دابمەزرێنێ. سەرۆك وەزیرانی نوێ دەستبەجێ حوکمی عورفی لە ولاّت ڕاگەیاند و بڕیاری داخستنی پارتە سیاسییەکانی دەرکرد.[٤٣]

---

[٤٢] د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ل٢١٨، مەبەست لەو گۆڤارە سیاسییەش گۆڤاری (نەزار)ە، کە خوا لێخۆشبوو علا الدين سجادی سەرنووسەری بوو. (گۆڤارێکی سیاسی کوردی و عەرەبی هەفتەیی بووە، لە شاری بەغدا دەردەچوو، لێپرسراوی مەحموود سنوی بووە، (٢٣) ژمارەی لێ بڵاو کراوەتەوە، ژمارەیەکی لە ڕۆژی ٣٠ی مارتی ساڵی ١٩٤٨ دەرچووە). وە ژمارە (٢٢)ی لە ١٥ی شوباتی ساڵی ١٩٤٩ دەرچووە). بڕوانە: جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی، بەغدا ١٩٧٣، ل٥٥.

[٤٣] عبدالواحد مصطفى الحصونة، الحركة الطلابية العراقية و دورها في النضال الوطني والقومي ١٩٤٧–١٩٦٣، (رسالة ماجستير) جامعة بغداد، ١٩٨٣، ص١٠١–١١٠.

ئەم بارودۆخەش نەیتوانی سەر بە گەلی عیراق و پارتە سیاسییەکان نەوی بکات. بۆیە لە ١٩٥٤/٨/٣دا نوری سەعید وەزارەتی دوازدەهەمی خۆی دامەزراند.[٤٤]

ئەمجارەیان هەر لە سەرەتاوە نوری سەعید هەوڵی دەدا پەیماننامەیەك لەگەڵ بەریتانیادا مۆر بکات و شکست بە هێزە ڕزگاریخواز و ئازادیخوازەکان بهێنێ. دوای یەك ساڵ واتە ساڵی ١٩٥٥ عیراق چووە نێو (پەیماننامەی بەغدا) ئەو پەیماننامەیە جارێکی دی عیراقی پابەندی بەریتانیا کردەوە، لە ڕێگەی پیاوی شارەزای ئینگلیز لە عیراقدا (نوری سەعید). لە ساڵی ١٩٥٦دا بەهۆی دەست درێژییە سێ قۆڵییەکەی سەر میسر شەپۆلی توندوتیژی پایتەخت و شارەکانی عیراقی گرتەوە. پارتی دیموکراتی کوردستانیش وەکو حیزبێکی کوردی پشتگیری لە گەلی میسری کرد[٤٥]. تەنانەت خۆپیشاندانەکان ئەوەندە درێژەی کێشا وا لە حکومەتی نوری سەعید کرد سەر بۆ داواکانیان نەوی بکات و ئامادەییشی پیشان بدات بۆ ناردنی یارمەتی سەربازی بۆ میسر،[٤٦] بەڵام خۆی لە ڕاستیدا، ئەو بەڵێنانەی حکومەت بڵقی سەر ئاو بوون و لەژێرەوە کەوتە گرتنی شۆڕشگێڕان و بەشداربووانی خۆپیشاندانەکان. یەکێ لە ئەنجامەکانی سەرنەکەوتنی ئەو خۆپیشاندانە وای لە هێزە نیشتمانپەروەرەکان کرد لە ساڵی ١٩٥٧دا

---

[٤٤] لەم وەزارەتە نوێیەدا سەعید بێجگە لە کاری سەرۆك وەزیران وەزیری بەرگریش بوو، سەعید قەزاز وەزیری ناوخۆ و موسا شابەندەر وەزیری دەرەوە و خلیل کنە وەزیری مەعاریف و محەمەد عەلی محمود وەزیری داد و عبدالوهاب مەرجان وەزیری کشتوکاڵ و شاکر الوادی وەزیری کاروباری کۆمەڵایەتی، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: الدکتور جعفر عباس حمیدي، التطورات والاتجاهات السیاسیة الداخلیه فی العراق ١٩٥٣–١٩٥٨ بغداد، ١٩٨٠، ص ١٠٣–١٠٤.

[٤٥] پەیوەندی نێوان گەلی کورد و حکومەتی میسری لە چلەکاندا بەهێز بووە و حیزبی (ڕزگاری کورد) یادداشتنامەیەکی لەو کاتە دایە مفوەزییەی میسر لە بەغداد دەربارەی پشتگیری گەلی کورد، بۆ دەقی یادداشتنامەکە بڕوانە: ژمارە ٣٢٠ی ڕۆژنامەی (خەبات)، ٢٣ی ئەیلولی ١٩٦٠.

پاشان پارتی دیموکراتی کوردستان وەکو حیزبێکی نەتەوەیی کوردی پشتگیری خۆی بۆ گەلی میسر دەربڕی لەو هێرشەی لە ساڵی ١٩٥٦ کرایە سەری، بڕوانە: حسن علي عبدالله، الموقف الرسمي والشعبي من تطور الاحداث السیاسیه فی مصر ١٩٥٢–١٩٥٦، (رسالة ماجستیر)، جامعة بصرة، ١٩٨٦، ص١٢١–١٢٣.

[٤٦] وەزیری دەرەوەی ئەو کاتەی عیراق دکتۆر فاچل الجمالی وتی: ((عیراق پشتگیری لە هەموو داواکانی میسر دەکات و کێشەی میسر کێشەی عیراقیشە بێ جیاوازی)). بڕوانە الدکتور مجید محی الدین، العراق والسیاسه العربیه ١٩٤١–١٩٥٨، بغداد ١٩٨٠، ص٢٣٧.

هەولّەکانیان بەشێوەیەکی بەرەیی درێـژە پـێ بـدەن و (بـەرەی یـەکگرتووی نیشـتمانی) پێـك بهێنن.[٤٧] بەڵام خۆڕێکخستنی (الضباط الاحـرار) و هێرشـی سـێ لایـەنی بـۆ سـەر میسـرو مەسەلەی فەلەستین و ڕۆڵی ڕێکخستنی قوتابیـان و خـەڵکی زەحمـەتێکێش و ئـەو سیاسـەتە نارەوایەی نوری سەعید بۆ سەرکوت کردنەوەی بزاڤی پارتە سیاسییەکان هەموو ئەمانە بوونـە هۆی ڕووخانی پاشایەتی لـە عێـراق و بـەرپابوونی شۆڕشـی ١٤ی تـەموزی ١٩٥٨. لەگـەڵ بەرەبەیانی شۆڕشدا و ((دوای کەمتر لە سەعاتێك لە خوێندنەوەی بـەیانی سـەرکردەی گشـتی هێزە چەکدارەکانی نیشتمانی لە ڕادیۆی بەغدا سەرکردەکانی پارتی لـە کـەرکوك بروسـکەی پیرۆزبایی و پشتگیرییان بۆ سەرکردایەتی هێزە چەکدارەکان نـارد و هیواخـوازی خۆیـان تێـدا دەربڕی بوو بەوەی، کە ئەم شۆڕشە پیرۆزە سەرەتای سەردەمێکی نوێ بێ لـە پێوەنـدی نێـوان کورد و عـەرەب، کە چاکە و پێشکەوتنی هەردوو گەلی تیابێ)).[٤٨]

هەر بەوەش نەوەستا بەڵکو زووبەزوویی وەفدی کورد ڕووی کـردە بەغـدا بـۆ ئـەوەی لـە نزیکەوە پاڵپشتی شۆڕشی ساوای عیراق بکـات و لـە هـەمان کاتـدا داوای بـەردانی هـەموو بەندکراوە سیاسییەکانی کورد بکات و دوورخراوەکان بگەڕێنـەوە شـوێن و زێـدی خۆیـان، لـە نێوانیاندا مەلا مسـتەفا بـارزانی و هاوەڵـەکانی، کـە ئـاوارەی یەکیـەتی سـۆڤیەت ببـوون. گەڕانەوەی بارزانییەکان و هاوەڵەکانیان لەسەر دێڕی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانـدا بـڵاو کرایـەوە و جۆش و خرۆشێکی تازەی بە کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان بەخشـی، گۆڤـاری (هیـوا)یش بـەم بۆنەیەوە پیرۆزبایی خۆی نووسیوە و دەڵێ: ((بەخێر بێنەوە ئەی قارەمانان خۆش هاتیتەوە ئـەی دلاوەر، خۆشهاتیتەوە سەربازی جەنگاوەر، هاتنەوەی تـۆ و هاوڕێکانـت هاتنـەوەتان ئـاوا بـە ئازادی و ڕێزەوە جێی شانازیە بۆ نەتەوەی کورد، سـەرکەوتنێکی گرنگـە بـۆ میللەتەکـەمان، گوللەیەکە بۆسەر دڵی ئیمپریالیزم. ڕۆڵەی پێشەوای کورد، مستەفا بەرزانی، تۆ سـەلمانت کـە

---

٤٧ ئەم بەرەیە لە حزبی شیوعی و حزبی نیشتمانی دیموکراتی و حزبی سەربەخۆیی و حزبی بەعس پێکهاتبوو، هەموو پارت و ڕێکخراوەکان پشتیگرییان لێ دەکرد و لە ساڵی ١٩٥٧ دامەزرا، بڕوانە: ل. ن. کاتلوف و أ. ن. ف. فدتشنکو، تاریخ الاقطار العربیة المعاصر، ص٣٢٤.

٤٨ ابراهیم احمد، الشعب الکردی و العراق الجمهوري، جریدة الاتحاد العدد ٩٠ فی ٣٠ تموز، السنه الثانیة، ١٩٩٤، ص٣.

نەتەوەی کورد ئازاو نەبەرد، دوژمنـی زۆر و داگیرکـەرن، هـەوالّی کۆلّـدان نـازانن، گـەلێکن تێکۆشان و تێئەکۆشن لـەپێناوی ئازادییانـدا)). پاشـان بـەردەوام دەبـێ: ((ئێمـەش دەسـتەی نووسەرانی هیوا هەر لە ئێستەوە چەپکە گوڵی خۆشنودیی خۆمانتان پێشـکەش ئەکـەین، لـە کانگەی دڵمانەوە ئەڵێین: بەختیارین بە هاتنەوەتان، شادین بە ئازادییتان.. بەخێربێنەوە.

دەستەی نووسەرانی هیوا))[٤٩]

بە سەرکەوتنی شۆڕشی ١٤ی تەموز ژمارەیەك ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی ڕێگەی بـاڵاو کردنەوەیان درا، بۆ تێگەیشتنی بارودۆخی ئەو ڕۆژگارە ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانە دەکرێ بکرێنە سەرچاوەیەکی بەکەڵك بۆ لێکۆڵینەوە. لە ڕۆژنامەی (ئازادی)دا[٥٠] کە کۆمۆنیسـتەکانی کـورد دەریان دەکرد هەڵوێستی خۆیان ڕوونکردۆتەوە: ((گـەلی کـوردیش لـە عیراقـا بەشـێکە جـوێ ناکرێتەوە لە میللەتی کورد لە هەموو بەشەکانی کوردستانی پارچە پارچە کراواو لە مابـەینی دەوڵەتانی تورکیا و ئێران و عیراقا، وە میللەتی کـورد یـەك میللەتـە، هـەموو خاسـیەتێکی نەتەوایەتی میللەتی هەیە، سەبارەت بەوەی کۆمەڵە خەڵکێکی نیشتەجێن، بە درێژایی مێژوو پێـك هـاتوون، خـاکێکی موشـتەرەکیان هەیـە، کـە بێتـە هـۆی سەربەسـتی و یـەکگرتنی نەتەوایەتییان))[٥١] گەلی کورد هیوای زۆری بە کۆماری ساوای عیراق هەبوو و هەر زوو زەعـیم عەبدولکەریم قاسم جێگەی لە دڵی خەڵکی کورددا کردەوە، بەو هیوایەی کە (عیراقی کـورد و

---

[٤٩] گۆڤاری هیوا، ژ٣، س٣، بەغدا، ل٥٣.

[٥٠] ڕۆژنامەی (ئازادی)، ڕۆژنامەیێکی ڕۆژانەی سیاسی بووە، زمانی پارتی کۆمەنیستی عیراقی لقی کوردستان بووە، خاوەن و سەرنووسەری پاریزەر نافع یونس بووە، ژمارە یەکی لە ڕۆژی ١ی ئایاری ساڵی ١٩٥٩ دەرچووە، دوا ژمارەی لە ساڵی دووەمی ژمارە (٥٦) بووە، ڕۆژی ٢٨ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٦٠ دەرچووە، ئیتر پەکی کەوتووە، ئەحمەد غەفوور و محەمەد کەریم فەتحوڵڵا و محەمەدی مەلا کەریم و عەزیز محەمەد و حوسێن عارف و مستەفا ڕەسوڵ بەشداریان لە دەرکردنی کردووە، بڕوانە: جمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی ل٦٨.

[٥١] لە بابەت سیاسەتی ئازاد بوونی عەرەب و مەسەلەی نەتەوایەتیی کوردەوە، ڕۆژنامەی ئازادی، ژ٢، س١، کەرکووك، یەك شەممە، ١٠ی ئایاری ١٩٥٩.

عەرەب)[٥٢] هەروەکو لە بەندی سێیەمی دەستووری کاتیی عیراقدا هاتبوو جێبەجێ بکرێت سەبارەت بە مافی نەتەوایەتی کورد، تەنانەت لە ساڵی دووەمی جمهوریەتدا کە تەقەی لێکراو ڕۆژنامەکان بڵاویان کردەوە غەم و پەژارەیەکی زۆر بە هەموو لایەکی کوردستاندا بڵاو بووەوە و لەگەڵ دەرچوونی لە خەستەخانەدا شادی گێڕا[٥٣]. هەروەها لە سەرکوت کردنەوەی بزووتنەوەی (الشواف)یش لە موسڵ کورد یارمەتییان دا[٥٤]، بەڵام عەبدولکەریم قاسم لەوکاتەدا بەهۆی ململانێی خۆی لەگەڵ عبدالسلام عارفدا لەسەر دەستەڵاتی وڵات زۆر شتی لەبیر بردبووەوە، هەردووکیان بە دوو هێڵی جیاوازدا دەڕۆیشتن، عبدالسلام لەلایەن نەتەوەییەکان و

---

٥٢ لە بەندی سێیەمدا دەڵێ: «کورد و عەرەب هاوبەشن لە عیراقدا» بڕوانە:
Thomas Bois, The Kurds, Translated from the French by Professor M.W. Welland, Beirut, 1966, p. 153.

٥٣ حسن ارفع، کردهاو یك بررسی یاریخی و سیاسی، تهران، ١٩٦٦، ص١٢٥.

هەروەها: دکتۆر. ش. ئەشیریان نووسیویەتی: «لە سەرەتای مانگی مارتی ١٩٥٩دا یاخی بوون لە مووسڵ دەستی پێکرد. ئەو حەلە بەشی زۆری سوپای عیراق لە بەغدا و باشوور بوون. لەو کاتەدا بۆ قاسم زەحمەت بوو بتوانێ هێزەکانی ڕەوانەی ئەوێ بکات بۆ ئەوەی ئەو بزووتنەوەیەسەرکوت بکەن، بۆیە هانای بۆ کورد و حزبی شیوعی برد تاوەکو بەرگری لە کۆماری عیراق بکەن. بە هاوکاری کورد و حزبی شیوعی لە ماوەیەکی کەمدا یاخیبوونەکەیان کۆتایی پێهێنا، پێشمەرگەکان لەژێر سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کوردستان و کۆمەڵانی چەکداری خەڵکیش بە سەرکردایەتی حزبی شیوعی عیراق لە هەشتی مارتدا، لەو ڕۆژەی یاخی بووەکان پلانەکەیان داڕشتبوو، بەرەو باکوور ملییان ناو مووسڵیان داگیر کردو نەیارو ناحەزانی شۆڕشیان بەدیل گرت و ئەو دیموکراسییانەشیان ئازاد کرد، کە لەلایەن یاخی بووەکانەوە پێشتر بەدیل گیرابوون»، بڕوانە: ش. ج.ا شیریان، الحرکة الوطنیة الدیموقراطیة فی کردستان، العراق ١٩٦١–١٩٦٨، ترجمه ولاتو، بیروت ١٩٧٨، ص٦٩. فەسڵێکی ئەو کتێبە لەلایەن کاك نەجاتی عەبدوڵڵا تەرجەمەی کوردی کراوە و بڵاو کراوەتەوە، بڕوانە: تەنگژەی حکومەتی قاسم و سەرەتای تەقو تۆقی، جەنگ لە کوردستانی عیراقدا ١٩٥٨–١٩٦٣، ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٤٠ یەکشەممە ١٩٩٤/٩/١١، ل ٦،٧.

٥٤ ڕۆژنامەی ئازادی، ژ ٥٠، س، ١٩٥٩/١٢/٢٨، ل٢.

عبدالکریم لەلایەن شیوعییەکانەوە، تاوەکو دواجار توانی عبدالسلام لە دەسەڵات دوور بخاتەوە بەوەی کە وەکو بالۆێزێك ڕەوانەی ئەڵمانیای بکات.[٥٥]

دوای تێپەڕبوونی ساڵێك بەسەر تەمەنی کۆماری عیراقدا قاسم مۆڵەتی چەند حیزبێکیدا بە ئاشکرا کار بکەن وەکو هەنگاوێك ڕوە و دیموکراسی. یەکێ لەو حیزبانە (پارتی دیموکراتی کوردستان) بوو، خەڵکی کوردستان تەواو دڵنیا بوون لە نیازپاکی قاسم. ڕۆژنامەی (نەورۆز) نووسیویەتی: «لە ڕۆژی ١٩٦٠/٢/٩ لەکاتی ئێوارە هەموو شاری سلێمانی دەنگی دایەوە بە مۆڵەت وەرگرتنی پارتی دیموکراتی کوردستان بە ئاشکرا وە هەموو شارەکە بەم مژدەیە کەوتنە گەڕان بە شەقامەکاندا».[٥٦]

هاوکات ڕۆژنامەکانی تریش مانشێت و سەردێڕی ڕۆژنامەکانیان بە وتەی عبدالکریم قاسم دەڕازاندەوە.[٥٧] لەو کاتەدا بەعسییەکانیش وەك حیزبێکی نەتەوەیی داوای یەکیەتییان دەکرد، ڕووکەشانە دەیانویست سۆزی کورد بۆ لای خۆیان ڕابکێشن، مێشێل عەفلەق دەیووت: (هێزێك نییە لێکمان جیا بکاتەوە تا دوا تنۆکی خوێنمان نیشتمانەکەمان ئەپارێزین)،[٥٨] بەڵام ئەو بەڵێن و خەونانە زۆر درێژەی نەکێشا، قاسم لە زۆربەی بەڵێن و پەیمانەکانی دەرهەق بە کورد پەشیمان بووەوە. ڕۆژنامە کوردییەکانی ئەو ڕۆژگارەیش لە خستنەڕووی حەقیقەتەکان درێغییان نەدەکرد، لە ڕۆژنامەی (ئازادی)دا هاتووە: ڕۆژ نییە چەند نامە و عەرزو حاڵ و بیرخەرەوەیان پێ نەگات لەلایەن ئەو ڕەنجبەر و فەلاح و تێکۆشەرە دڵسۆزانەی تری جمعوریەتەوە کە لە ناوچەکانی کوردستان دوور خراونەتەوە بۆ هەندێك شارو دێهاتی خواروو، وە هەندێکیان خزێنراونەتە بەندیخانەکانەوە یان لە گرتووخانەکاندا ڕاگیراون وە کەسوکاری خێزان و دۆست و ناسیاویان هەموو هاوار ئەکەن تا کەی ئەم دڵسۆزانەی جمهوریەت بە

---

[٥٥] صالح حسين الجبوري، ثورة ٨ شباط ١٩٦٣ في العراق، دراسات في التاريخ السياسي (اسبابها مقدماتها– قيامها)، (رساله ماجستير)، بغداد، ١٩٨٦، ص٢٥.
هادی حسن عليوي، عبدالكريم قاسم الحقيقة، بغداد، ١٩٩٠، ص٧٣.

[٥٦] ڕۆژنامەی نەورۆز، ژ١٥، س١٣، ٢ شوباتی ١٩٦٠، ل٢.

[٥٧] بۆ نموونە ڕۆژنامەی خەبات لە لاپەڕەی یەکەمدا نووسیویەتی: «سەرۆك عبدالكريم قاسم دەڵێ: من نەتەوایەتی کورد– القومية الكردية– دەپارێزم»، ژ١٥، س٢١، ١ی تەممووزی ١٩٥٨، ل١.

[٥٨] گۆڤاری پێشکەوتن، ژ٢١، س١، بەغداد، ١٦ی ئابی ١٩٥٨.

دەربەدەر کراوی، دوور لە مالّ و منداڵ و ئیش و کاریان بێبەشەوە سەبارەت بە درۆ و دەلەسەی چەند دەرەبەگێکی داخ لە دڵ).[٥٩] ئەم جۆرە نووسینانە لە بەرژەوەندی قاسمدا نەبوو، بۆیە هەر لە ساڵی ١٩٥٩وە کەوتۆتە گلەیی لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکان و دەڵێ: ((هەندێ ڕۆژنامە دەنووسێ کەوا هێزە دیموکراتییەکان تۆقێنراون و پەرش و بڵاو کراونەوە،[٦٠] هەر لەوێ بە ئاشکرا هەڕەشەیان لێ دەکات و بە ئاشکرا کەوتە گرتنی پێشکەوتنخوازەکان[٦١] و سەرکردە سیاسییەکان و وەستاندنی هەندێ دەزگای ڕۆشنبیریی کوردی و پێشێل کردنی وەفدە کوردییەکانی بەغدا و مافە سەرەتاییەکان،[٦٢] ئەمانە وای لە مەلا مستەفا کرد بەغدا بەجێبهێڵێ و ڕووە و بارزان بگەڕێتەوە. لەو کاتەدا قاسم وەکو ڕژێمەکەمەکانی پێش خۆی سیاسەتی کورد بەگژیەکەوەنانی لەبەر گرت و هەندێ سەرۆك عەشیرەتەکانی لە دژی مەلا مستەفا قیت کردەوە. پاشان بە هێزی سوپاییەوە هێرشی کردە سەر ناوچەکە و فڕۆکەکانی عیراق ناوچەی بارزانیان بۆردومان کرد، بۆیە (مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان لە ١٩٦١/٩/١٦ کۆبوونەوە و بڕیاری شەڕیان ڕاگەیاند)[٦٣] ئەم بارودۆخە تاوەکو ساڵی ١٩٦٣ بەردەوام بوو. لەو ساڵەدا بەعسییەکان لە ٨ی شوباتی ١٩٦٣دا بە کۆدێتایەکی سەربازیی حکومەتی "عبدالکریم قاسم"یان ڕوخاند)).

---

[٥٩] ڕۆژنامەی ئازادی، ژ٢، چوارشەمە ٥ی ئایاری ١٩٦٠.

[٦٠] ڕۆژنامەی خەبات، ژ٢٣، س١، هەینی ٣١ی تەموزی ١٩٥٩.

[٦١] مامۆستا ابراهیم احمد بەهۆی نووسینی وتارێك لە ڕۆژنامەی (خەبات) و بەوەی کە حکومەت تاوانباری کردبوو بە کوشتنی سەدیق میران درایە دادگا و لە پاش کێشەیەکی زۆر (تبریە) بوو، بڕوانە: احمد ڕەسوڵ پشدەری، یادداشتەکانم، بەشی یەکەم، بەغدا ١٩٩٢، ل١٤١.

[٦٢] بۆ پێشێل کردنەکانی قاسم و هەنگاوەکانی دژ بە جوولانەوەی ڕزگاری خوازی کورد بڕوانە: نبیل زكي، الاكراد الاساطير والثورات والحروب، مطبوعات كتاب اليوم (٨)، مطبعة مؤسسة دار اخبار اليوم" القاهرة، ١٩٩١، ص٧٩.

[٦٣] د. حامد محمود یاسین عیسی علي، المشكلة الكردية، ص٢٠٢. شایانی سەرنجە مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان ڕۆژی ١٩٦١/٩/١١ بە ڕۆژی بەڕیابوونی شۆڕشی ئەیلول دادەنێت، بڕوانە ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٤٠، یەکشەممە ١٩٩٤/٩/١١.

بەعسییەکان بەرلەوەی کۆدێتاکەیان سەربکەوێ بیریان لەوە کردبووەوە بە هەموو شێوەیەك دژی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردایەتی بجوڵێتەوە و وەکو نەتەوەیەکی کۆنەپەرستیی عەرەب ڕەفتار بکەن، بۆیە سەیر نییە ئەو ڕاستییە لەخۆیان ببیستێن وە شاهێدی ئەو ڕاستیە بن.[٦٤]

ڕەفتاری (الحرس القومی)یەکانیش لە کوردستاندا مایەی نەفرەت لێکردنە. ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکانیش، کە هەردەم پەیوەستی بارودۆخی سیاسی وڵات بوون، لەگەڵ هاتنی بەعسییەکاندا بۆ سەر حوکم زۆربەیان پەکیان کەوت و لەکار خران.[٦٥]

بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری

لەدوای جەنگی دووەمی جیهانییەوە باری سیاسیی عیراق هەمیشە پڕ ئاژاوە و نائارامی سیاسی بووە و بەهیچ شێوەیەك سەقامگیر نەبووە، لە ساڵانی ١٩٥٦، ١٩٥٢، ١٩٤٨، ١٩٥٨، ١٩٦١، ١٩٦٣دا شۆڕش و کۆدێتا و بزووتنەوەی جیا جیا ڕوویان داوە.[٦٦]

سەقامگیر نەبوونی ئەو بارە سیاسییەش بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ یاری کردن بە بڕیارە سیاسییەکان و زەوت کردنی مافەکانی خەڵك و سەپاندنی فەرمانی عورفی فێڵ کردن لە ئەنجامەکانی هەڵبژاردن. بەهۆی شوێنی ستراتیژی عیراقەوە و داهاتی زۆری، بەریتانیا حیسابی تایبەتی بۆ دەکرد و چاوی تێ بڕی بوو. بۆ درێژەپێدانی بە چەوسانەوە و مانەوەی خۆی لە عیراقدا سەرکوتی هەموو جوواڵانەوەیەکی شۆڕشگێڕی دەکرد و خێزانی هاشمییەکانی لەسەر وڵات کردبووە کۆتێك، کە خەڵکەکە ژیانی لێ ببێ بە مەرگەسات و ڕۆڵەکانی عیراق بەگشتی

---

[٦٤] صالح حسين الجبوري دەڵێ: بۆیە بۆ ئەنجام دانی کۆدێتاکەی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ بەعس سوودیان لە فڕۆکەکانی (الحبانية) وەرگرت چونکە نزیك بوو لە بەغدا، بەڵام فڕۆکەخانەی کەرکووك تەرخان کرا بۆ سەرکوت کردنەوەی بزووتنەوەی یاخی گەرانی مەلا مستەفا و لایەنگرەکانی، بڕوانە: ثورة ٨ شباط ١٩٦٣ فی العراق، ص١٤٩.

[٦٥] گۆڤاری (هیوا) و ڕۆژنامەی (بڕوا) و گۆڤاری (روناهی) و گۆڤاری (ڕۆژی نوێ) و هەموو ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی تر، تەنیا ڕۆژنامەی (ڕاپەڕین) لە گۆڕەپانەکەدا بوو، بڕوانە: جمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی، ل٦٣–٩١.

[٦٦] لە ئەنجامی ئەو نا ئارامییە سیاسییەدا لە سەردەمی پاشایەتی لە عیراقدا لە ١٩٣٠–١٩٥٨، (٥٩) وەزارەت دامەزرا، بڕوانە: عبدالرزاق الحسنی، تاريخ الوزارات العراقية، ج ١٠، ص٢٨٤.

و کوردستان بەتایبەتی لـە زیندانـە نووتەکەکانـدا دەئـاخنی و مافـە سیاسـیەکانی پێشـێل دەکردن، پەیوەندیەکانی خێزان، پەیوەندییەکی خێڵەکی دواکەوتوو بوو، ڕادەی بـوون و مـردن لەگەڵ ڕێژەی زیاد بوونی دانیشتواندا نەدەگونجا. ژمـارەی مـردن لـە زۆربـەی کاتـدا، لەگـەڵ ژمارەی لەدایکبووندا یەکسان بوو. ئەم خشتەیەی خوارەوە ڕادەی لـەدایك بـوون و مـردن لـە لیواکانی کوردستان لە ساڵی ١٩٥٣دا پێشان دەدات.[٦٧]

بێگومان ئەم خشتەیە ئـەوە ڕوون دەکاتـەوە، کـە خزمـەتگوزاری تەندروسـتی و بـاری گوزەرانی خەڵك لە پلەیەکی نزمدا بووە،[٦٨] خواردن و خـۆراکی چـاك بـۆ سـاوا نـەبووە، ئـەم بارودۆخەش نەوەکو هەر لەپێش شۆڕشی ١٤ی تەموموزدا، بەڵکو دوای شۆڕشیش هەر بەردەوام بووە و لە ساڵی ١٩٦١دا دکتۆر شاکر خەسباك دەڵێ: ((بـاری تەندروسـتی ناوچـە کوردییەکـە خراپە و ڕادەی مردن زۆرە)).[٦٩] هـەروەها دەڵـێ: ((دەسـتکەوتی گشـتی تـاکێکی عیراقـی وە بەتایبەتی دێهاتییەکان لە نزمترین ڕادەدایە)).[٧٠]

بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٥٧ ژمارەی دانیشتوانی عیراق شەش ملیۆن و نیو کەس بوو، کە پێکهاتبوو لە عەرەب و کورد و تورکمان و کەمـە نەتەوەییـەکانی تـر. لـە ڕووی ئاینیشـەوە بەشی زۆری موسڵمان و ئەوانی تر مەسیحی و یەهوودی و ئایین و مەزهەبەکانی دی بوون).[٧١]

---

[٦٧] د. شاکر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، منشورات الثقافة الجديدة، بغداد، ١٩٥٩، ص٥٨.

[٦٨] بەپێی ئاماری ساڵی ١٩٥٥، لە لیوای سلێمانی و هەولێر و کەرکوك هەریەکە (٥) نەخۆشخانەی تیا بوو. بڕوانە: د. شاکر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، ص٦١.

[٦٩] بەپێی ئاماری ساڵی ١٩٥٥، لە لیوای سلێمانی و هەولێر و کەرکوك هەریەکە (٥) نەخۆشخانەی تیا بوو. بڕوانە: د. شاکر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، ص٦١.

[٧٠] سەرچاوەی پێشوو، ل٥٧.

[٧١] بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٥٧، ژمارەی دانیشتوانی عیراق ٦,٢٩٨,٩٧٦ کەس بوو و ژمارەی کورد لە لیواکاندا بەم شێوەیە بوو:

لیوا	کورد
مووسڵ	٢٣٢٢٠٦
هەولێر	٢٤٣٣٣٥
کەرکووك	١٨٧٥٩٣
سلێمانی	٢٩٩٩٣٦

لە ڕووی پێکهاتی چینایەتییەوە چینی زەحمەتکێش (٩٠٪)ی دانیشتوانیان پێك دەهێنا و ئەوەی تر دەرەبەگ و بۆرژواکان بوون، بۆیە کۆمەڵگای عیراق دابەش دەبووە سەر دوو چینی سەرەکی: چینی زەحمەتکێش: ئەویش (جووتیار و کرێکار و کاسبکار و فەرمانبەرانی دەگرتەوە (ورده بۆرژوا).[٧٢]

چینی بەرز: ئەویش (دەرەبەگ و بۆرژوا گەورەکان)ی دەگرتەوە.

ضینی زەحمەتکێش:

حاڵەتی جووتیار ئەوە جارێك شپرزە بوو بەدەست ئاغا و دەرەبەگە خوێنمژەکانەوە و داهاتی جووتیار هەمووی بۆ ئاغای خاوەن زەوی و زار بوو، بەشی جووتیار هەر نان و زگ بوو. جوتیار پارچەیەك زەوی نەبوو لەپێش شۆڕشی ١٤ی تەموز، سااڵنە دوانزە مانگ بۆ ئاغا کاری دەکرد و داهاتی بۆ گیرفانی ئاغا بوو، چونکە لە سەردەمی پاشایەتیدا هیچ یاسایەکی چاککردنی کشتوکاڵ نەبوو بتوانێ بەرگری لە جووتیاران بکات، بەڵکو بە پیچەوانەوە هەموو یاسایەکان لە بەرژەوەندی دەرەبەگدا بوون و سااڵنە داهاتێکی زۆری گەنم و جۆ لە لیوایەکانی کوردستان بەرهەم دەهێنرا، بێئەوەی چینی زەحمەتکێش سوودی لێ ببینن. ئەم خشتەیە بەرووبوومی هاوینەی ناوچە کوردییەکان پیشان دەدات لە سااڵی ١٩٥٣دا:[٧٣]

لیوا	گەنم بە تەن	جۆ بە تەن
سلێمانی	٧٠٠٠	٧٠٠٠
هەولێر	١٠٤٠٠٠	٦١٠٠٠
کەرکوك	١٠٩٠٠٠	١٥٦٠٠٠
مووسڵ	٢٧٢٠٠٠	١٧٨٠٠٠

هەروەها ژمارەی موسڵمانان لە عیراقدا ٦,٠٢١,٢٨٤ کەس بووە، واتە بەڕێژەی ٩٥,٧٥٪، ئەوەی تر مەسیحی و یەزیدی و تایفە و مەزهەب و ئاینەکانی تر بوون، بڕوانە: محمود الدّرة، القضية الكردية، الطبعة الثانية، منشورات دار الطليعة، بيروت ١٩٦٦، ص٢٢٣–٢٢٥.

[٧٢] ليث عبدالحسن الزبيدي وای دابەش کردووە:

١– دەرەبەگ ٢– بۆرژوا (گەورە و بچووك) ٣– چینی زەحمەتکێش (کرێکار و جووتیار و سەرباز و ئەفسەرە شۆڕشگێڕەکان و ڕۆشنبیرە شۆڕشگێڕەکان)، بڕوانە: ليث عبدالسن الزبيدي، ثورة ١٤ تموز فی العراق، ص٣٢–٣٩.

[٧٣] دکتۆر شاکر خەسباك، کورد و مەسەلەی کورد، وەرگێڕی لە عەرەبییەوە ئەمین موتابچی، ل٤٩.

هەموو عیراق ٤٧٩٠٠٠٠ ١١١١٠٠٠

ئەم بارودۆخەی جووتیارانی کورد لە لادێکاندا لەنێو شیعری کوردی لە جوانترین شێوەدا ڕەنگی داوەتەوە.[٧٤] یان چەندین چیرۆکنووس زەبرو زەنگی ئاغاکانیان لە زەوی داگیرکردن و دەست درێژی کردن بۆ سەر کچ و ژنی جووتیاران کردۆتە ناوەرۆکی چیرۆکەکانیان[٧٥]. لەم بارودۆخەدا هەمیشە جووتیاران لە خەباتدا چەندین ڕووبەڕوو بوونەوەی جیا جیا لە سەرانسەری عیراقدا لە نێوان ئاغا و جووتیاراندا ڕووی داوە.[٧٦] تەنانەت دوای دوو ساڵ لە سەرکەوتنی شۆڕشی ١٤ی تەموزیش حاڵی جووتیاری کورد لە کوردستاندا بە تەواوی چارەسەر نەکرابوو، هەر دەرەبەگ خاوەن زەوی‌و زار بوو[٧٧]، بەڵام نکۆڵی لەوە ناکرێ کە دوای شۆڕشی ١٤ی تەموز هەندێ بڕیار و گۆڕانکاری ڕوویدا، بەڵام لە هەموو ناوچەکاندا وەکو یەك جێبەجێ نەدەکرا، لە

---

[٧٤] (گۆران)ی نەمر دەرهەق بە زەبری ئاغا بۆ جووتیاران لە وێنەیەکی شیعریی بەرزدا دەڵێ:

لەژێر تارای سوومەچنا هەرە جوانی دێ (کچی جووتیار) بەرەو کۆشکی ئاغا کەوتە ڕێ

کۆشکی ئاغا گەچ کارییە، ئاوێنە بەندە کەس نازانێ بە ژمارە پەنجەرەی چەندە!

بڕوانە: سەرجەمی بەرهەمی گۆران، دیوانی گۆران، بەرگی یەکەم، محەمەد مەلا کەریم کۆی کردۆتەوە و ئامادەی کردووە و پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە، ل١٩٩.

[٧٥] بۆ نموونەی ئەو چیرۆکانە بڕوانە: کامەران موکری، سزا، ڕۆژنامەی ژین، ژ١١٠٣، س٢٧ (١٢,١٩)ی حوزەیرانی ١٩٥٢؛ جەمال نەبەز، لالۆ کەریم، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٥٦؛ کاوس قەفتان، خاڵە حەمە، گ، ڕۆژی نوێ، ژ٧، س١، سلێمانی، تشرینی یەکەمی ١٩٦٠، ل١٠١؛ مەحموود ئەحمەد، جوان، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ١٩٦٠؛ حەسەنی قزڵجی، پێکەنینی گەدا، چ٢ چاپخانەی علا ء بەغداد، ١٩٨٥، ل٨٠–٩٤.

[٧٦] یاخی بوونی جووتیارانی عەشیرەتی ال زیرج لە ساڵی ١٩٤٦ و سوێند خواردن و یاخی بوونی جووتیارانی دزەییاتی لە دەشتی هەولێر لە ١٩٥٣ و جووتیارانی وارما و (هەڵەبجە و سلێمانی) و جووتیارانی هۆرین شێخان لە لیوای دیالە لەهەمان ساڵدا نموونەی ئەو ڕووبەڕوو بوونەوانەیە. بڕوانە: لیث عبدالحسن الزبیدي، ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ فی العراق، ص٢٦.

[٧٧] بەپێی ئەو یادداشتەی، کە مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان لە ٢٠ی تەموزی ساڵی ١٩٦١ بۆ عبدالکریم قاسم بەرزی کردۆتەوە و لە (١٣) خاڵ پێکهاتووە و لە هەموویاندا تەئکید لەسەر ئەوە دەکرێتەوە کە ناوچە کوردەوارییەکان لە خزمەتگوزاری و ئاوەدان کردنەوە بێ بەشن، یەکێ لەو خاڵانە دەربارەی چاك کردنی زەوی و کشتوکاڵ و چاندنی تووتنە. بۆ خاڵەکانی ئەو یادداشتە بڕوانە: جلال الطالبانی، کردستان والحرکة القومیة الکردیة ص٢٨٨–٢٩٦؛ د. جورج حجار، المسألة الکردیة نحو اخوه عربیة کردیة، ص٢٤–٢٥؛ ادمون غریب، الحرکة القومیة الکردیة، ص٣٨.

ناوچە کوردییەکاندا کۆسپ دەکەوتە بەردەم لیژنەکان، چاك کردنی کشتوکاڵ لە ماددەی (١٤)ی دەستووری کاتی داهاتووە بەوەی، کە (مولکایەتی زەوی و زار دەبێ بەپێی یاسا رێك بخرێ و پاشان یاسای ژمارە (٣٠) لە ٣٠ی ئەیلوولی ١٩٥٨دا دەرچوو، کە بەپێی ئەو یاسایە نابێ کەس لە ٢٠٠٠ دۆنمی زیاتر هەبێ لە زەوی دێمەکاری.[٧٨] ئەمەش لێدانێکی بەهێز بوو بۆ دەسەلاتی دەرەبەگەکان.

ئەگەر حاڵی جووتیاران وەها بووبێ، حاڵی کرێکارانیش لە کۆمپانیاکانی نەوت و هێڵی ئاسنینی شەمەندەفەر و بەندەرەکان و پۆستە و گواستنەوە و دەزگاکانی تری حکومەت و کارگەی بۆرژواکان کاریان دەکرد لەحاڵی جووتیاران باشتر نەبوو، زۆربەشیان هەر ئەو جووتیارانە بوون، کە لە گوندەکانەوە لە زەبری ئاغا ڕزگاربیان ببوو و بۆ بژێوی و نان پەیدا کردن ڕوویان لە شارەکان کردبوو و لەلایەن خاوەن کارگە و دەزگاکانەوە بەرهەم و ڕەنجی شانیان بە نرخێکی سووك و هەرزان حسێب دەکرا و لە بەرژەوەندی چەند کەسێك دابوو. بەهۆی نەبوونی بیمەی کۆمەڵایەتی و خزمەتگوزاری تەندروستی و خانووبەرە کرێکاران لە گوزەرانێکی تاڵدا دەژیان. بۆیە لەدوای جەنگی جیهانی دووەمەوە، لەگەڵ بزووتنەوەی ڕزگاریخوای و لەگەڵ هەموو جوواڵنەوە شۆڕشگێڕی و خۆپیشاندانەکانی دژ بە ڕژێمی پاشایەتیدا بەشداربیان دەکرد. زۆر جاریش یاخی بوون و ڕاپەڕینی کرێکاران لە سنووری نەتەوەیی دەردەچوو. ڕاپەڕینی کرێکارانی گاورباغی نموونەیەکی زیندووە لە دەربڕینی ڕقی کرێکاری کورد و عەرەب و ئاسووری و تورکمان بە یەکەوە لە بەرامبەر هەژاری و نەداری و مۆنۆپۆڵەکانی نەوت.[٧٩] ئەم بارودۆخەی کرێکارانیش لە ئەدەبی کوردیدا بۆتە تابلۆیەکی نەمر.[٨٠]

---

[٧٨] بڕوانە: ليث عبدحسن الزبيدي، ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ فى العراق، ص٣٠٣.

[٧٩] بۆ زانیاری دەربارەی ڕاپەڕینی کاورباخی، بڕوانە: الدكتور كمال مظهر احمد، صفحات من تاريخ العراق المعاصر، ص١٣٤. هەروەها: خالد محسن محمود الراوي، تاريخ الحركة العمالية في القطر العراقي ١٩٦٨–١٩٧٥، رسالة ماجستر، ص٥٤.

[٨٠] شەهید مارف بەرزنجی لە هۆنراوەیەکدا وێنەی ژیانی سالآنی (١٩٥٤–١٩٥٥)مان بۆ دەکێشت:

ئەپرسن لێم ئەحوالّی ژین
چ ژانێکە بن بۆ ئێمە ژین
هەژاری و بێداری و ڕزین
بەند و مەست و بێ فرمان
بێ نان و بەرگ و بێ دەرمان
قەرزار، داماو، سەرگەردان

لەدوای شۆڕشی ١٤ی تەموموز سالآنی حوکمی (قاسم)یشدا کرێکار لەگەڵ هەندێ گۆڕانکاری لە پایتەخت لە شارەکانی تردا وەکو دابەش کردنی زەوی و خانوو بۆ کرێکاران و سووککردنی باری ژیانیان لە ڕێگەی کردنەوەی نەخۆشخانە و پڕۆژەی ئابووری و دانانی هەندێ کارگە، بەڵام لە کوردستاندا، بێ کاری بە ڕێژەیەکی بەرفراوان بڵاوبۆوە[٨١].

چینی دەرەبەگ و بۆرژوا:

چینی دووەم لە پێکهاتەی چینایەتی کۆمەڵگای عێراق دەرەبەگ و بۆرژواکان بوون، بۆرژوای بچووک و گەورە، کە کەمینەیان پێک دەهێنا. ئەم چینە لەپێناو پارِاستنی بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆیان هەمیشە لە دژی بەرەی میللەتدا بوون پشتگیرییان لە کاربەدەستان و حکومەتی پاشایەتی دەکرد، تەنانەت ئەگەر سەرنج بدەینە باری سیاسی ئەو ڕۆژگارە زۆربەی ئاغا و بەگە نەخوێندەوار و سەرۆک هۆزەکان لە ئەنجوومەنەکاندا دەبوونە نوێنەر و دەرەبەگ کە خاوەن زەوی و زار بوون، لە کاتێکدا جووتیار خاوەنی بستێ زەوی خۆی نەبوو، دەوڵەتیش لەپشت ئەوەوە بوو، کە زەوی و زاری بەدەست ئاغاکانەوە بێت. بەشی دووەمیشیان کە بۆرژواکانی دەگرتەوە ڕێگەی بازرگانی و کڕینی زەوی و زار و گران کردنی داهات سەرچاوەی ژیانی خەڵک قازانجێکی زۆریان لە خەڵک و دەزگاکانی دەوڵەت دەست دەکەوت. فەرمانبەر و ئەفسەرانی سووپایش، خۆیان لە خانەی وردە بۆرژوادا دەدۆزییەوە، لەژێر باری قورسی ژیاندا دەیاننالآند و فەسادێکی ئیداری و پابەند نەبوون بە یاسا و فرمانەکانی دەوڵەت و بلآو بوونەوەی بەرتیل بەئاشکرا بلآو ببووەوە. ئەم گوزەرانە تالّە وای لێکردبوون خۆیان لە ویست و ئارەزوو و خەباتی چینی زەحمەتکێشانی میللەت جیا نەکەنەوە و بەشداری هەموو بزووتنەوەیەك بکەن، سەبارەت بە بارودۆخی کۆمەلآیەتی و قات و قڕی و

پاشا خۆش بێ و شەریکەی نەوت
عالەم نابێ یا ئەبێ فەوت
قۆنتەراتی زۆرمان دەس کەوت

بڕوانە: سەرجەمی بەرهەمەکانی مارف بەرزنجی شەهید (پشکۆ) کۆکردنەوە و ڕێکخستنی سامان مارف بەرزنجی و عومەر مەعروف بەرزنجی، ل٧٥–٧٧.

[٨١] جلال الطالبانی، کردستان والحرکة القومیة الکردیة، ص٢٨٨–٢٩٦.

گرانی و زۆریی باج ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان لە باشووری کوردستاندا ئاوێنەیەکی ڕوونی ئەو ڕۆژگارە دەنوێنن.

ڕۆژنامەی هەولێر نووسیویەتی: ((وەزارەتی نوێ باجی هەندێ شتی لەسەر سەوزەوات و بەری دار هەڵگرت، بەمە هەنگاوێکی گەورەی نا بۆ ئاشت کردنەوەی دڵی دانیشتوانی خاکی عیراق. خۆزگە وەزارەتی بەڕێز بە تەواوی باجی (استهلاك)ی لەسەر خەڵك هەڵگرتایە. تا ئەمەندە دەست پیسی لە سامانی حکومەتی نەکرایە، وە ئەوەندەش دڵی لادێی و خەڵکی باژێڕ لەلایەن فەرمانبەرانی استهلاکەوە نەشکێنرایە))[٨٢] پاشان بەردەوام دەبێ: ((نەوێرین بڵێین باجەکانی حکومەت، هۆیەکن لە هۆیە بەهێزەکانی پاش کەوتنمان...)).[٨٣]

ڕۆژنامەی (ژین) چەندین وتاری جۆراوجۆری لەم ڕووەوە بڵاو کردۆتەوە، کە تیایدا باری دواکەوتوویی خەڵکی کوردستان پێشان دەدات و پشتگوێ خستنی کوردستان لەلایەن حکومەتەوە. لە وتارێکدا دەقی وتاری (رئیسی بلدیەی سلێمانی فائق هوشیار کە ڕۆژی ١٩٥٥/١١/٤. لە کۆبوونەوەی باخی گشتیا بە عەرەبی بۆ خاوەن شکۆ مەلیکی مەزنی خوێندەوە)[٨٤]. بڵاو کراوەتەوە، کە تیایدا سەرۆکی شارەوانی باری ناهەمواری خەڵکەکە دەردەبڕێ و داوای کردنەوەی کارگە دەکات لە سلێمانی و داوای پێشکەوتنی شارەوانی و مشورخواردن لە حاڵی دواکەوتوویی کۆمەڵ دەکات. لێرەوە دەتوانین پەی بە نەبوونی پلانی ئابووری بەرنامە بۆدارێژراو بکەین، لە هەمان کاتدا دەوڵەت لە هەوڵی ئەوەدا بوو کە کشتوکاڵ بکاتە بنچینەی گەشەکردنی ئابووری، کەچی دەیویست پەیوەندی بەرهەم هێنان نەگۆڕێ و دەرەبەگان سەروەر بن، چونکە بە چاك کردنی باری گوزەرانی جووتیاران بەرژەوەندی بەرهەم هێنان نەگۆڕێ و دەرەبەگەکان سەروەر بن، چونکە بە چاك کردنی باری گوزەرانی جووتیاران بەرژەوەندی لەگەڵ چینی دەرەبەگ وبۆرژوا بخاتە بەردەم هەموو پڕۆژەیەکی پیشەسازی قوورس و چینی کرێکاریش بە لاوازی بهێنێتەوە و هۆشمەندی چینایەتییان کزبێت.

باری ڕۆشنبیری

---

[٨٢] ن. ل، بیری سەربەست، ڕۆژنامەی هەولێر، ژ١٠٤، س٣، سێ شەممە ٢٧ی کانوونی دووەمی ١٩٥٣، ل٢.

[٨٣] سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

[٨٤] ڕۆژنامەی ژین، ژ١٢٧٣، س٣٠، پێنج شەممە ١٩٥٥/١١/١٧، ل٣.

ئەگەر بمانەوێ لەباری ڕۆشنبیری ئەو ڕۆژگارە تێ بگەین، بـە پێویسـتی دەزانـین لـە دوو ڕوانگە و دوو بنیاتی سەرەکی ڕۆشنبیریی ڕوونی بکەینەوە، ئەوانیش:

١- قوتابخانەکان.

٢- ڕۆژنامە و گۆڤارەکان.

تێڕوانینێکی خێرا ئەوەمان بۆ دەردەخات، کە مێژووی کردنەوەی قوتابخانە لە شـارەکانی باشووری کوردستاندا بۆ سەرەتای ئەم سەدەیە دەگەڕێتـەوە. پێشـتر لـە سـەدەکانی ڕابـردوودا مەڵبەندی خوێندن حوجزە و مزگەوتەکان بوو، ژمارەیەك مـەلاو زانـای کـورد دەرسـیان تێـدا دەوتەوە، ئەو زانست و زانیارییە ئایینیانەشی کە لەوێ دەخوێندرا، هەتاوەکو ئەدەبیاتیش بـە زمانی عەرەبی فارسی بوون، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کـزی هەسـتی نەتـەوەیی، تەنانـەت لـە سەردەمی میرنشینە کوردییەکانیشدا ئەوەندە بە تەنگ خوێندن و زمانی کوردییـەوە نـەبوون. نامەنووسین و کاروباری خەڵك بە زمانی فارسی بووە.[٨٥]

زمانی کوردی زمانی شیعر بووە، ئەویش بە چاوێکی سووك سەیر کـراوە، بۆیـە (نـالی) هاواری لێ هەڵساوە:

کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ کوردییە خۆ کردییە
هەرکەسێ نادان نەبێ خۆی تالبیی مەعنا دەکا[٨٦]

قوتابخانە خاڵی وەرچەرخانێکی گەورەیە لـە ژیـانی خوێنـدەواری و ڕووناکبیری هـەموو میللەتێکدا، لە ساڵی ١٩٠٥ی زاینییدا پیاوماقوڵانی کورد وە کۆمـەڵانی خـەڵکی سـلێمانی جارێکی تر بە هەوڵ و کۆششی خۆیان توانیان قوتابخانەیەکی ئەعدادی مـوڵکی لـە سـلێمانی دامەزرێنن، شایانی باسە، ئەم قوتابخانەیە لە ڕوشدیەی عەسکەری باڵاتر و گرنگتر بوو.

لـە سـاڵی ١٩١٢یشـدا سـاختمانی قوتابخانـە لـە کۆیـە تـەواو بـووە و دەرسـی تێـدا دەخوێندرا[٨٧]. پاشان لە سەردەمی شێخ مەحمودی نەمردا ژمارەی خوێندنگاکان زیادی کرد و

---

[٨٥] نامەکانی (مەولەوی)، شاعیر، کە بۆ شێخەکانی ناردووە، هەمووی بە زمانی فارسی بووە، بڕوانە: محەمەد عەلی قەرەداغی، شارۆیەك، لە باخچەی ئەدەبی مەولەوی، گ کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی شەشەم، ل٢٥٣.

[٨٦] دوکتۆر مارف خەزنەدار، دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، ل٥٣.

(له دوو خوێندنگای شڕو پڕی سەردەمی ئینگلیزەکانەوە، خوێندنگاکان لە سەردەمی شێخ مەحموددا بوون بە چوار خوێندنگای ڕێكوپێك و پۆشتە و پەرداخو شۆخو شەنگ)[٨٨]، هەر لە سەردەنی شێخی نەمردا: (بۆ یەکەمجار لە سلێمانی قوتابخانەی (زەهرا)یش بۆ کچان لە ١٩٢٦دا کرایەوە)[٨٩].

هەر لە سەرەتای دروست بوونی حکومەتی عیراقەوە، بارودۆخی ناوچە کوردییەکان لە ولایەتی موسڵ حیسابی تایبەتی بۆ دەکرا. تەنانەت بە بڕیاری (عصبة الامم) لە ساڵی ١٩٢٥دا زمانی کوردی لە ناوچە کوردەواریيەکاندا بووە زمانی خوێندن و ئیداراتی حکومەت و ((هەولێ ئەوەش درا لە ناوچە کوردییەکاندا فەرمانبەرەکان کورد بن)). [٩٠] ئەم بڕیارە حکومەتی عیراقی ناچار کرد بەپێی بڕیاری ژمارە (٧٤)ی ساڵی ١٩٣١ پەیڕەو بکات و هەنگا و بۆ ئەم مەبەستە بنێت. ڕووناکبیرێکی ئەو سەردەمە (ساطع الحصري)، کە مدیری مەعاریفی ئەو کاتە بوو دەڵێ: ((کە حکومەتی عیراقی بڕیاری دا زمانی کوردی ببێتە زمانی ڕەسمی لە شارو گوندە کوردییەکاندا، لەسەر وەزارەتی مەعاریف بوو ئەو شتانە جێبەجێ بکات، کە بۆ ئەم مەبەستە دەبووایە بکرایە، ئەڵبەتە باشترین ڕێگەش بۆ ئەوە، ئەوەبوو، کتێبە مەنهەجییەکانی خوێندنی قوتابخانە سەرەتاییەکان تەرجەمەی کوردی بکرێن.. بۆیە وەزارەت لیژنەیەکی پێك هێنا بۆ ئەوەی سەرپەرشتی کاری وەرگێڕان بکەن، لە چوار کەس لە ڕووناکبیرەکانی کورد پێك هاتبوون، کە لە بەغدایێ فەرمانبەر بوون، ئەوانیش: تۆفیق وەهبی و عەبدول ڕەحمان ساڵح و شوکری فەزلی و نووری بەرزنجی بوون)). [٩١]

ساڵانی دواتر، کە وردە وردە قوتابخانەکان لە لادێکان کرانەوە، ئەمجارە مامۆستاکان تووشی ململانێیەکی تووند بوون لەگەڵ پیاوانی ئایینی و ئاغاکان و ڕێگەی ئەوەیان نەدەدا

---

[٨٧] هیمدادی حوسێن، بزووتنەوەی ڕووناکبیریی کورد لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم و خوێندن و نووسینی کوردی، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٤١٤، س١، چوارشەممە ١٩٩٣/٦/١٦.

[٨٨] شاکر فەتاح، ئاوێنەی ژینم، گ. ڕۆشنبیری نوێ، ژ٣، ١٠٤/٤/١٠، ل١٥٨.

[٨٩] د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل٢٦٢.

[٩٠] د. حامد محمود عيسى علي، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط منذ بدايتها حتى ١٩٩١، ص١٠٣؛ محمود الدرّة، القضية الكردية، ص٢٣٥.

[٩١] منذر الموصلي، عرب واكراد رؤية عربية للقضية الكردية، ص٣١٨.

خەڵکەکە منداڵەکانیان بنێرنە قوتابخانە، بێگومان خوێندن و خوێندەواری و هۆشەندی و وریابوونەوەی چینی زەحمەتکێش لە بەرژەوەندی ئەواندا نەبوو.

سالانی ڕژێمی پاشایەتی، حکومەت بە عەقڵیەتێکی پۆلیسییەوە، مامەڵەی لەگەڵ باری ڕۆشنبیریدا دەکرد، خۆیان سەرپشک بوون لە وەرگرتنی قوتابیان لە قوتابخانە و کۆلێجەکاندا. هەروەها لە بەڕێوەبەرایەتی ڕێنمایی و بانگەشەی گشتی سانسۆری بەهێزیان خستبووە سەر ئەو کتێبانەی لە میسر و سوریا و لوبنانەوە دەهاتن و چاودێرییان خستبووە سەر ڕۆژنامە و گۆڤارە عەربەییەکان و هاوڵاتی عیراقییان لە هەموو ئەو ڕێبازە ئەدەبی و فیکرییانە بێبەش کردبوو، کە لە ولاتانی عەرەبی ڕوویان دەدا. دەرگای سینەماکان بۆ فلیمی ناچیز و تاوانکاری و هاندانی ڕۆحی جەنگ و پەرەپێدانی ڕەگەزپەرستی کرابووەوە و هەموو فلیمێکی چاك، کە باسی دڵسۆزی و برایەتی گەلان بکات قەدەغە کرابوو. نەخوێندەواری بە ڕێژەیەکی زۆر بڵاو ببۆوە تەنانەت لە زۆر لادێدا تەنها مەلا خوێندەوار بوو و ئەو بابەتانەیشی، کە لە قوتابخانەکاندا دەخوێندرا، میژووی پاشا و خەلیفە و ئیستعمار بوو و ئەم دوو خشتەیە ڕێژەی خوێندەواری و ژمارەی قوتابخانەکان لە سالی ١٩٥٤ لە لیوای کوردییەکاندا پیشان دەدات[٩٢]:

لیوا	قوتابخانە سەرەتاییەکان				قوتابخانە ناوەندی و ئامادەییەکان		
	کوڕان	کچان	ساوا	هەموو	کوڕان	کچان	هەموو
سلێمانی	٥٧	٩	١	٦٧	٣	١	٤
هەولێر	٥٩	٨	١	٦٨	٣	١	٤
کەرکووك	٧١	١٣	١١	٩٥	٦	٢	٨
موسڵ	١٥٤	٢٩	١٦	١٩٩	٩	٤	١٣
لە عیراقدا	١٠٩	٢٥٦	١٠	١٤٥١	٩٢	٤٢	١٣٤

[٩٢] د. شاكر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، ص٦٤.

لیوا	ژمارەی خوێندەوار		ژمارەی دانیشتووان	
سلێمانی	٩٠٨٥	١٢١٩	١٠٣٠٤	٢٢٦٤٠٠
هەولێر	٤٨٠١	١٠٠٩	٩٤١٠	٢٣٩٧٧٦
کەرکووك	٢١٧١٤٢	٢٣٩٢	٢٠٥٣٤	٢٨٦٠٠٥
موسڵ	٣٦٠٢٤	١٢٨٠٢	٤٨٨٢٦	٥٩٥١٩٠
لە عیراقدا	٣٣٣٤٦٤	٤٨١١٢	٤٠٧٥٧٦	٤٨١٦١٨٥

لەگەڵ کەمی ژمارەی قوتابخانە لە گوندەکاندا، چۆنیەتی دابەشبوونی قوتابخانەکانیش بە ڕێژەیەکی یەکسان نەبوو و زۆربەیان کەوتبوونە ناحیە و قەزاکانەوە، یان لە گوندێکی لاچەپدا بوو و منداڵی گوندەکانی دیکە زۆر بە زەحمەت دەیان توانی هاتوچۆ بکەن. ئەمە بە تایبەتی لە گوندەکانی کوردستاندا هەستی پێ دەکرا، بەهۆی باری جوگرافی کوردستان، کە شاخاوی هەڵکەوتوەو لە زستاندا بەفری زۆر کێشەکەی قورستر دەکرد. د. شاکر خەسباك دەڵێ: ((گیروگرفتێکی تر هەیە، کە تایبەتە بە ناوچە کوردییەکەوە ئەویش گیروگرفتی زمانی خوێندنە. زمانی کوردی لە قوتابخانە سەرەتاییەکاندا ئەخوێنرێ، بەڵام زمانی عەرەبی لە قوتابخانە ئامادەییەکاندا بەکار ئەهێنرێ بۆ وانە وتنەوە. بێگومان ئەم گۆڕینە لە کوردیەوە بۆ عەرەبی زۆر گرانە بۆ کوردەکان. وە کوردەکان لە مافی خۆیان، کە بە زمانی نەتەوایەتی خۆیان بخوێنن)).[٩٣] بنیاتی دووەمی ڕۆشنبیری ڕۆژنامە و گۆڤارەکانە. هەر لە یەکەمین ڕۆژنامەی کوردییەوە (کوردستان ١٨٩٨-١٩٠٢)، پاشان ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی دی، بە تایبەتی لە باشووری کوردستاندا لە بیستەکانەوە هەمیشە پێشەنگ بوون لە خزمەتکردنی خەڵکی کوردستان بە هاندانیان بۆ خوێندەواری و وریا بوونەوەیان لە دەردە کۆمەڵایەتییەکان و هەژاری و نەخۆشی و ئاگاداری هەواڵی سیاسەت و ئەدەب. ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانە ڕۆڵێکی بەرچاویان بینییوە لە ڕەخنە گرتن لە دامودەزگا حکومییەکان، لەپاڵ ئەوەشدا وشەی کوردیی ڕەسەن و زمان و کەلتووری ئەو میللەتەیان پاڕاستووە. بۆیە ئەمڕۆ ڕۆژنامە و گۆڤارەکان بۆ

[٩٣] د. شاکر خصباك، الکرد والمسألة الکردیة، ص٦٣–٦٥، شایانی باسە سالاّنی ١٩٦١–١٩٦٢، ژمارەی قوتابخانەکان گەیشتە (٢٣٦) قوتابخانە لە هەولێر و (٢٢٩) قوتابخانە لە کەرکووك و (٤٧١) قوتابخانە لە موسڵ، بڕوانە: محمود الدرة، القضیة الکردیة، ص٢٣٨.

میللەتی کورد و لێکۆڵینەوە لە مێژووی هاوچەرخی کوردیی تۆمارێکی زیندوون. بۆ نموونە لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی بێ لێکۆڵینەوەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان کارێکی نەشیاوە، (بۆیە ناکرێ بە وردی و کارامەیی لە جوولانەوەی ئەدەبی هاوچەرخ و نوێمان بگەین، ئەگەر بە وردی لە ڕەوتی جوولانەوەی ڕۆژنامەوانیمان نەگەین..)[٩٤]. گۆڤارەکانی بەرایی وەکو (زاری کرمانجی) و (هاوار) و (ڕووناکی) و (گەلاوێژ) و (روناهی) و (هیوا) و (شەفەق) و ڕۆژنامەکانی وەکو (تێگەیشتنی ڕاستی) و (ئومێدی ئیستیقلال) و (ژین) بوونە هۆی پێشخستنی پەخشانی کوردی و دەرکەوتنی چەندین ژانری ئەدەبیی تازە. ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانە لەلایەن ئنگلیزەکانیشەوە بۆ مەبەستی سیاسەتی خۆیان و پڕوپاگەندە و بانگەشەی سیاسییەوە دەردەچوون، لە خزمەتکردنی ڕۆشنبیریی کوردیدا بوون و دەوری وشیار کردنەوە و پاك کردنەوەی زمانی کوردییان دەبینی لە گۆڤاری (دەنگی گێتی تازە)دا چیرۆکنووسانی وەکو (دلّسۆز، حسین حوزنی موکریانی، ئیحسان مستەفا..) دەرکەوتن و هونەری وەرگێڕان بۆ کوردی زیاتر گەشەی کرد، لەڕێگەی (گەلاوێژ) و (هیوا) و (شەفەق)ەوە ژمارەیەکی زۆر پەندی پێشینان و گاڵتەوگوپ و مەتەڵی فۆلکلۆری کوردی بڵاو کرایەوە و شیعری شاعیرانی کۆن و نوێ و ڕەخنەی ئەدەبی و نامەی ئەدەبی و ژیاننامەی کەڵە نووسەران بڵاو کرایەوە. ئەمە لەپاڵ ئەو باسانەی، کە پەیوەندییان بە گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵ و نەتەوە و دیموکراسی و بیری پێشکەوتنخوازی سۆسیالیستییەوە هەیە...

ڕۆژنامەوانیی کوردی بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕیووە،[٩٥] لە هەموو قۆناغەکاندا دەربڕی خواستی گەل بووە و سەرچاوەی ڕووناکبیری بووە، هەر بۆیەش گەورە پیاوان ئەوەندە گرنگییان بە ڕۆژنامە داوە و لەدەمی ڕۆژنامەنووسان ترساون،[٩٦] ئەگە لە ولاتانی پێشکەوتوودا،

---

[٩٤] محمود زامدار، دەوری ڕۆژنامەگەریی کوردی لە ژیانی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی گەلی کورددا، گ. ڕۆشنبیری نوێ، ژ١١٣، ل٢٣٢

[٩٥] بۆ دابەش کردنی قۆناغەکانی ڕۆژنامە نووسیی کوردی بڕوانە: عبدالجبار محمد جەباری، مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ١٩٧٠؛ د. عزالدین مصطفی رسول، حول الصحافة الکردیة، ص٥٨؛ د. شوکریە ڕەسوڵ، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، ل١٩٧.

[٩٦] ناپلیۆن وتویەتی: ((سێ ڕۆژنامە لە سەد هەزار سەرباز زیاتر دەمترسێنن)) بڕوانە: د. کەمال مەزهەر، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، ل١٨.

(دەسەلاتی چوارەم)[٩٧] بێت، ئەوا لەنێو کوردیشدا کەم بایەخ نەبووە، هەتاوەکو ئەمڕۆش جێگەی مەترسی دەسەلاتدارانە و ژمارەیەك ڕۆژنامەوانیشمان هەڵوێستی مەردانەیان نواندووە، ڕۆژنامەوانیی کوردی هەر چۆنێك بەسەر قۆناغەکاندا دابەش بکرێت، نکۆڵی لەوە ناکرێت، کە سەرکەوتنی شۆڕی ١٤ی تەموز هێزو گۆڕێکی تازەی بە ڕۆژنامەوانیی کوردی بەخشی و ڕۆژنامە و گۆڤارەکان لە سالّەکانی سەرەتای شۆڕشدا بە سەربەستیەکی زیاتر و زەمینەیەکی ئازاد تر لە کێشە و گرفتەکانی ڕۆشنبیریی کوردی بدوێن و لە هەمان کاتدا نووسەران و ئەدیبانیش ئەوەی لە دڵیان پەنگی خواردبۆوە و مەینەتییەکانی ڕۆژگاری پاشایەتی بەشێوەیەکی ئەدەبیی بەرز بخەنە شیعر و وتار و چیرۆك و ژانرەکانی تری ئەدەبی، ئەمە بێجگە لەوەی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و هەموو بوارەکانی دی بەگشتی گۆڕانی بەسەردا هات، با ئەو گۆڕانانە لەچاو باری ناهەمواریی کۆمەڵگای عیراق کەمیش بێت، بەڵام لەڕووی ڕۆژنامەوانییەوە ژمارەی گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکان زیاد بوو، بەمەش بواری زیاتر بۆ بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری ڕەخسا.[٩٨]

گۆڤاری هیواو شیعری کوردی

ئاوڕدانەوەیەکی میژوویی لەشیعری کوردی

[٩٧] دەسەلاتی چوارەم (السلطة الرابعة) یان دەسەلاتی ڕای گشتی (سلطة الرأي العام)یشیان پێ وتوە، کە یەکسەر لەدوای دەسەلاتی (تشریعی وتنفیذي وقضائي) دێت، بۆ یەکەم جار لە سالّی ١٨٢٨ ئەم زاراوەیە بۆ ڕۆژنامە و ڕۆژنامەنووسی بەکار هێنرا. بڕوانە: د. کەمال مەزهەر، تێگەیشتنی ڕاستی، ل١٩؛ عبدالجبار محمد جەباری، میژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، ل٥.

[٩٨] دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ١٤ی تەموز چەندین ڕۆژنامە و گۆڤار ڕێگەی بڵاو کردنەوەیان دا، لەوانە: (ڕۆژنامەی گەل– ١٩٥٩)، (ڕۆژنامەی ئازادی ١٩٥٩)، (ڕۆژنامەی خەبات ١٩٥٩)، (ڕۆژنامەی بڕوا ١٩٥٩)، (ڕۆژنامەی دەنگی گێتی ١٩٦٠)، (گۆڤاری ڕزگاری ١٩٥٩)، (گۆڤاری بلّیسە ١٩٥٩)، (گۆڤاری نەورۆز ١٩٥٩)، (گۆڤاری ڕۆژی نوێ ١٩٦٠)، (گۆڤاری ڕوناهی ١٩٦١) و گەلێکی تر، بڕوانە: جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی، ل٦٧–١٠٧.

ئەگەر چاوێك بەمێژووی ئەدەبی کوردیـدا بخشـێنین بۆمـان دەردەکـەوێت، کـە ئـەدەبی کوردییش سەرەتا بەشیعر دەستی پێ کردووە، یان ڕاستتر بڵێین، ئەو دەقە ئەدەبییانـەی لەبـەر دەستدان، لەکۆنەوە بەشیعر دەست پێ دەکەن و مێژووی پەخشانی نووسراو لەگەڵ چاپەمەنی و ڕۆژنامەو گۆڤارەوە بە شێوەیەکی سەرەکی دەست پێدەکات.

ئەمەش گەلێ هۆکاری تایبەتی خۆی هەیە، ڕەنگە لەهەموویان دیارتر ئەوەبێ، کە ژیانی مرۆڤ لەسەدەکانی ڕابردودا ئەوەندە ئاڵۆز نەبووبێ و لەتوانای شیعردا بـووە بابەتـە سـادەکانی ئەو قۆناغە دەربڕێت، ئەمە لەپاڵ ئەوەی شیعر بەچەند بەیتێکی سـەروادار و مۆسـیقی، کـە لەبۆ زیاتر ئەزبەرکردن ئاسانە، توانیویانە بیپارێزن، بە پێچەوانەی پەخشان، کە پێویسـتی بـە کاغەزو ڕووپەڕی ڕۆژنامەکانەو لەڕووی قەبارەوە درێـژترەو بابەتـەکانی فـراوانترە و کـەمتر لا لەسۆزو مۆسیقاو خەیاڵ و ئەندێشە دەکاتـەوەو لەسـەر بناغەیـەکی ژیـری و مـەنتیق و بـیرو هزرەوە دەڕوات، ئەمەش وەنەبێ تەنیا لەئەدەبی کوردیدا ئەم دیاردەیە هـەبێت، لـە مێـژووی ئەدەبیاتی میللـەتانی دراوسێشـدا بەرچـاو دەکـەوێت. کـۆنترین دەقـی شـیعری بـەجێماومان چوارینەکانی (بابـا تایـەری هەمەدانی)یـە، کـە لـە سـەدەی چـوارەمی کۆچـی دا ژیـاوە.[٩٩] زانیارییەکی زۆرمان دەربارەی ژیانی ئەو شاعیرەمان لەبەر دەستدا نییەو سالّی لەدایك بوون و مردنیشی تەواو ئاشکرانییە. ئەمە سەرباری ئەوەی بیروڕای وەهایش هەیە، کـە باباتەیـەر بـە شاعرێکی کورد نازانن و هەر لوڕەکـان بـەکورد لـە قەڵـەم نـادەن،[١٠٠] شـیعرەکانی باباتایـەر

[٩٩] بڕوانە: حنا الفاخوري، تأريخ الادب العربي، الطبعة السادسة، بيروت، ١٩٤٢، ص٤٢.
سەرەتای پەخشانی فارسیش لەنیوەی یەکەمی چوارەمی کۆچییەوە دەست پێدەکات، بڕوانە: دکتر خطيب رهبر، گزينه نپر فارسی، بخش سوم، چاپ پنجم، انتشارات صفی عليشاه، تهران، ١٣٥٥، ص٥٩٥؛ وحيد دستگردی، ديوان بابا طاهر عريان، چاپ دوم، مؤسسه مطبوعاتی امير كبير، تهران، ١٣٣٣، مقدمه.
دەربارەی سالّی لەدایك بوون و مردنی باباتایەر.

[١٠٠] ڕای جیاواز زۆرە بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: محمدامين زەكی، بابا تاهير، گ گەلاوێژ، ژ٧، س١، حوزەيرانی ١٩٤٠،ل٥–٩؛ شێخ محەمەدی خالّ، باباتاهيری هەمەدانی مەشهور بەعوريان، گ. كۆڕی زانياری كورد، ب٥، ل٣–٣١ عەلائەدين سەجادی، مێژووی ئەدەبی كوردی، چ٢، ل١٧٠؛ د. محمد نوری عارف، باباتاهيری هەمەدانی، گ. ڕۆشنبيری نوێ، ژ١٠٨، ل١٠٩–١٢٩.

بەدیالێکتی لوڕییە و سەرجەم شیعرەکانی لەبابەت تەسەوفەوەیەو غەزەلیشی هەیە، فەلسەفەی ئەو تێڕوانینی ئەون بۆ بوون و ژیان و وەك خواناسێکی گەورە ناوبانگی بەزۆر لادا بلاڵوبۆتەوە، فارسەکان دەسکاری زۆری چوارینەکان یان دوو بەیتییەکانی ئەویان کردووە، بەڵام مۆرکە کوردییەکەی خۆی پارێستووە.

بەرلەوەی باسی شیعر بکەین دەبێ ئاماژە بۆ خاڵێکی گرنگ بکەین، ئەویش ئەوەیە، بەهۆی ئەوەی کورد قەوارەیەکی سیاسی سەربەخۆی نەبووە، کە بتوانێ زمانی یەکگرتووی نووسین و ئەدەبیاتی هەبێ، بۆیە ئەدەبی نووسراو (بەتایبەتی شیعر)ی کۆنمان بەپێی حوکم و دەستەلاتی میرنشینەکان، کە ئەو سەردەمە دیالێکتی ئەو ناوچەیە بالادەست بووە، زمانی شیعر، بەو دیالێکتە بووە ئەمەش وای کردووە، شیعری کۆنمان بەدیالێکتی لوڕی و گۆرانی و کرمانجی سەروو و خواروو بێت، هەریەکەیان لەو دیالێکتانە سەردەمێك بوونەتە زمانی شیعر و شاعیران شیعریان پێ نووسیوە.

عەلی حەریری و فەقێ تەیران و ئەحمەدی باتەیی.. لەناوچە جیاجیاکانی کوردستاندا دەرکەوتن و شیعرەکانیان نموونەی گیانی خواپەرستی و غەزەلن. سەبارەت بە ژیان و بەرهەمی ئەو شاعیرانەش زانیارییەکی تەواو لەبەردەست دانییە، (عەلی حەریری) ناسراو بووەو هاوچەرخی شاعیری گەورەی فارس (فیردەوسی) بووە، بۆیە لە شاهنامەکەیدا ناوی بردووە:

مردی دیدەام در جزیر　　شیر دیدەام در حریر[۱۰۱]

فەقێ تەیران، یەکێکە لە شاعیرەکانی ترمان، د. عیزەدین مستەفا ڕەسوول دەڵێ: ((دەتوانین تەواو لەو ڕایەوە نزیك بینەوە فەقێی تەیران لەکۆتایی سەدەی شانزەهەم و سەرەتای حەڤدەهەمی میلاد دا ژیاوە))[۱۰۲]، شیعرەکانی بە نازناوی (میم و حێ) یان (میم و هێ) نووسیوە، شاعیر ((لەچیرۆکی شێخی سەنعان دا بەشارەزایەکی ڕێبازەکانی فەلسەفەی ئیسلام

د. محمد نوری سەبارەت بە کۆنترین دەقی شیعری کوردی ڕایەکی دیکەی هەیەو دەڵێ: ((مەلا پەریشان کۆنترین بەرهەمی نووسراوی ئەدەبی کوردییە، کە تا ئەمڕۆ پێمان گەیشتبێ.)) بڕوانە: تەئسیری زمان و ئەدەبی فارسی لەسەر ئەدەبێ کوردی، گ. کۆلیجی ئەدەبیات: زانستگەی بەغدا، ژ۱۸، ل۷۲. – بۆ وێنە بڕوانە: د. کمال فوئاد، گ. نووسەری کورد، ژ۱۲.

[۱۰۱] ڕێکێش ئامێدی، توری کوردیێ کەڤن و ئاڤرییەك، گ. نووسەری کورد، ژ٤، خوولی سێهەم، ل۱۷.

[۱۰۲] د. عیزەدین مستەفا ڕەسوول، شیعری کوردی، ژیان و بەرهەمی شاعیرانی، بەشی یەکەم، ل۱۸.

خۆی دەنوێنێت، بەڵام شێوەی زۆربەی ئەم هۆنراوانەی سادەیەو لەو ڕیزەیە کە بەهۆنراوەی میللی ناودەبرێت.))[١٠٣]

ئینجا مەلای جەزیری وەك شاعیرێکی بەتوانا ((ریزی پێشەوەی لە ئەدەبی کوردیدا بۆ خۆی گرتووە.))[١٠٤] شێخ ئەحمەدی کوڕی شێخ محەمەد ناسراو بە مەلای جەزیری لە کۆتایی سەدەی دەهەمی هیجریدا ژیاوە، واتە لەپاش سالّی (٩٥٠ك) عەرەبی.[١٠٥]

مەلای جەزیری لەژێر کاریگەری شیعری فارسی بە تایبەتی (حافزی شیرازی)دا بووەو شیعرەکانی نموونەیێکی بەرزی شیعری غەزەل و خواپەرستین.

(ئەحمەدی خانی) وەك شاعیرێکی نەتەوەیی توانی گیانێکی تازە بەناوەڕۆکی شیعری کوردی ببەخشێ و داستانی (مەم و زین) بەهۆنراوە بنووسێتەوەو تێکەڵ بەرازی دڵی خۆی بکات، کە بوژاندنەوەی هەستی نەتەوایەتی و هاندانی شاعیرانە بۆ ئەوەی بە زمانی شیرینی کوردی بنووسن، بۆیە دەڵێ:

شەرحا غەمێ دل بکم فەسانە
زین و مەمێ بکم بەهانە[١٠٦]

خانی وەك خۆی نووسیویە لە (١٠٦١)ی کۆچی بەرامبەر بە (١٦٥٠)ی زایینی لەدایك بووە:

لەورا کو دەما ژ غەیبێ فەك بوو
تەئریخ هەزارو شەست و یەك بوو[١٠٧]

لەو شاعیرانەیشی کە بە دیالێکتی گۆرانی شیعرییان نووسیوە، مەلا پەریشان و خانای قوبادی و مەولەوی و بێسارانی و سەیدی هەورامی. لە شاعیرە دیارەکانن.

مەلا پەریشان، کۆنترین شاعیری کوردە، کە بەشێوەی گۆرانی شیعری ئایینی نووسیووەو ئەم شاعیرە ناوی محەمەدەو خەڵکی دینەوەرە لە ناوچەی کرمانشاە، وەك خۆی نووسیویە: لە

---

[١٠٣] کۆمەڵێ نووسەر، زمان و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی پێنجەمی ئامادەیی، چ٨، ل٨٣.

[١٠٤] کاکەی فەللاح، کاروانی شیعری نوێی کوردی، بەرگی یەکەم، چ٢، بەغدا، ١٩٨٠، ل٢٥٧.

[١٠٥] دکتۆر محمد نوری عارف، تێکستی ئەدەبی کوردی، بەشی دووەم، ل١٦٥.

[١٠٦] ئەحمەدی خانی، مەم و زین، ئامادەکردن و پەراوێز نووسینی هەژار، ل٣٠.

[١٠٧] زمان و ئەدەبی کوردی، بۆ پۆلی پێنجەمی ئامادەیی، چ٨، ل٨٠.

سالّی ٨٠١ ی کۆچی ١٣٩٨-١٣٩٩ی زایینیدا ژیاوە. ناوەرۆکی هۆنراوەکانی ئایینییەو لەسەر مەزهەبی شیعە بووە.[١٠٨]

(خانای قوبادی)یش ئەو شاعیرەیە، کە بە سەرکەوتوویی (خوسرەو و شیرین)ەکەی شاعری گەورەی فارس (نظامی گەنجەوی)[١٠٩] وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، دەربارەی بایەخی ئەم کارە ئەدەبییە. محمدی مەلا کەریم دەڵێ: ((ئەگەر بەچاوی هەڵسەنگاندنێکی ئەدەبییەوە ئەم بابەتانە بخوێنینەوە بۆمان دەرئەکەوێ خانا چۆن هونەرمەندی بووەو کارەکەی لەجیهانی ئەدەبدا چ شاکارێکەو مایەی چۆن شانازێکە بۆ ئەدەبی کورد.))[١١٠] هەروەها دەڵێ ((هەر لەو بابەتانەی ئەتوانین وەك کەرەستەیەکی فۆلکلۆری کەڵکێکی باشیان لێ وەرگرین و خانا لەم کتێبەدا جێی کردونەتەوە.)).[١١١]

(مەولەوی) لە شاعیرە زۆر ناسراوەکانی دیالێکتی گۆرانە، مەولەوی (سەید عەبدولڕەحیم نازناوی (مەعدومی)یە، سالّی ١٢٢١ی کۆچی لە ناوچەی تاوەگۆزی لە گوندی (سەرشاتە) لەدایك بووەو لە ١٣٠٠ کۆچیدا مردووە.[١١٢] زۆربەی شیعرەکانی بۆ شێخەکانی نەقشبەندی نووسیوەو خۆی بە موریدی ئەوان زانیوە، بێجگە لەوەش هەندێ شیعری بەپێزی لەسەر سروشتی کوردستان نووسیوەو هەندێ لە لێکۆڵەرەوەکان لەوەدا یەك دەگرنەوە، کەسیما دیارەکانی ڕێبازی ڕۆمانتیکی لە ئەدەبی کوردیدا لە (مەولەوی)یەوە دەست پێدەکات لە ڕووی ڕوخسارەوە، کێشی شیعرەکانیشی لەسەر کێشی پەنجەیە، یان کێشی خۆمالّییە.

ئەمەش وەنەبێ هەر لەشیعری مەولەوی بەڵکو لە شاعیرانی دیالێکتی گۆرانیدا هەستی پێدەکرێ، کە ڕەنگە یەکێ لە هۆکارە گرنگەکانی ئەوەبێت، کە ناوچە جوگرافییەکەی وای

---

[١٠٨] بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، ل١٠٨.

[١٠٩] شاعیرێکی ناسراوی فارسییە، لەسالانی ٥٣٤–٥٤٠ ك لەدایك بووەو لەسالانی ٥٩٩–٦٠٢ مردووە، لەشاری (گەنجە) لەدایك بووەو دایکی ناوی (رئیسە) بووەو کورد بووە، بەرهەمەکانی: مخزن الاسرار، خسرو شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، اسکندرنامە، بروانە: کلیات خمسه حکیم (نظامي گنجەای)، انتشارات امیر کبیر، تهران، تیرماه، ١٣٤٤، ص١.

[١١٠] محمدی مەلا کەریم، شیرین و خوسرەوی خانای قوبادی، بەغدا، ١٩٧٥، ل٢٣.

[١١١] سەرچاوەی پێشوو، ل٢١.

[١١٢] مەلا عبدالکریمی مدرس، دیوانی مەولەوی، ل(٨–١٠).

کـردووه لـه کاریگـەری عـەرەب و ئـاییینی ئیسـلام بەدووربوونـه و زیـاتر ئـەو کێشـانه لـه (سرودەکانی گاتاکان)ی ئاڤێستای زەردەشتدا وەرگرتبێت، هەروەها کێشی خۆمـاڵی (١٠) دە کەرتی کێشی هۆنراوەی فۆلکلۆرییه، مەولەوی بەکاری هێناوە.

د. مارف خەزنەدار دەڵێ: ((شیعری کوردی شێوەی گۆرانی شیعرێکی ڕەسەن و بەئەسڵ و بنیادە لەرووی ڕووخسارەوە، بەتاییـەتی کێشـی خۆمـاڵی (سـیلابی)و قافیـەی مەسـنەوییه. زۆربەی هەرە زۆری کێشی شیعری شێوی گۆرانی کێشی دە کەرتی یه.))[١١٣]

شیعری کلاسیکیی کوردیش بەشێوەی کرمانجی خواروو، لەسەردەمی مینرشینی بابـان و لەسەر دەستی (نـالی)و (سـالم) و (کـوردی) شـیعرییان گەیانـدە ئاسـتێکی بـەرزی هونـەری وردەکاریو ڕەوانپێژی. لە کات و سەردەمێکدا ئەوان شیعری یـان بـەو شـێوازە نووسـی، کـه نووسینی کوردی بە زمانی کوردی نەدەنووسراو زیاتر زمانی فارسـی زاڵ بـوو، شـاعیرەکانیش هەوڵیان دەدا بەزمانی فارسی بنووسن بۆ ئەوەی ناوبانگ و شۆرەت پەیدابکەن و زمانی کوردی ڕەواجی نەبوو و خوێندەواری نەبوو، بۆیه (نالی) غـەمی گـەورەی ئـەوە بـووە خەڵکەکـه لـه شیعرەکانی تێنەگەیشتوون و ڕێزی زمانی کوردی ناگرن، دەڵێ:

عومرێکه بەمیزانی ئەدەب توحفـه فـرۆشـم
زۆرم گوت و کەس تێ نەگەیی ئێستە خەمۆشم [١١٤]

نالی ((خدری کوڕی ئەحمەدی شاوەیسی میکایەڵییه)، له دێی (خاك و خۆڵ) لـه ١٨٠٠ز لەدایك بووە و لە (١٨٧٣)ز لە ئەستەمبۆڵ کۆچی دوایی کردووە.))[١١٥] نالی پێجگە لە زمانی کوردی، زمانی فارسی و تورکی و عـەرەبی باش زانیوەو شیعری پێ نووسیوەو خۆی دەڵێ:

فارس و کـورد و عـەرەب هەرسـێم بەدەفتەر گرتووە
(نالی) ئەمرۆ حاکـمـی سـێ مولکه دیـوانی هەیه [١١٦]

---

[١١٣] د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، ل٩٢.

[١١٤] د. مارف خەزنەدار، دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، ل٧٧.

[١١٥] د. عبدالله حداد، (نالی) هەندێ زانیاری تازە، گ. کاروان، ژ٨٠، ل٣١.

[١١٦] د. مارف خەزنەدار، دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، ل١١٥.

شیعر لای (نالی) سەلیقەو وردەکاریو سەنعەت بووە، شیعرەکانی لەسەر کێشی عەرووزی عەرەبییە و هونەرەکانی غەزەل و قەسیدەو موستەزاد لەناو شیعرەکانیدا بەدی دەکرێ. زمانی شیعرەکانی زمانێکی تێکەڵ لە زاراوەی فارسی و عەرەبییە، هاوکات لەگەڵ (نالی)دا، سالم (عەبدولڕەحمان بەگی ساحێبقران) وەك شاعیرێکی نیشتمانپەروەری بەتوانا لەو سەردەمەدا ژیاوەو شیعرەکانی ئاوێنەیەکی بێگەردی سەردەمی میرنشینی بابان و ڕووخاندنیەتی و هەستی نەتەوەیی لە شیعرەکانیدا ئاشکرایە، تێگەیشتنی شیعرەکانی سالم ئاسان نین، لە شیعرەکانیدا سەبکی هیندی پێڕەو کردووەو زۆر شوێن گەڕاوەو لە زمانی فارسی و زاراوەی ئەدەبی کلاسیکی ڕۆژهەڵاتدا شارەزابووە، سالم لە ساڵی(١٨٠٠ز)دا لە سلێمانی لەدایك بووەو هەر لەوێش لە ساڵی(١٨٦٦ز)دا مردووە.[١١٧]

حاجی قادری کۆیی، شاعیرێکی نیشتمانپەروەری کوردە، لە ساڵی(١٨١٧ ز)دا لەگوندی (گۆڕقەرەج) لەدایك بووە.[١١٨] سەرەتا لە کۆیەو پاشان لە ئەستەمبوڵ لای خێزانی بەدرخانییەکان گیرساوەتەوەو شیعرەکانی نەتەوەییەکانی بەهەموو لایەکی کوردستاندا بڵاوبۆتەوە. لە غەزەل و وەسفی سروشتیدا دەستێکی بالای هەیە. لەشیعرەکانیدا هانی میللەتی کوردیداوە بۆ عیلم و خوێندەواری و بەتاقە ڕێگەی نەجات بوونی داناوە.

شێخ ڕەزای تالەبانی ساڵی ١٨٣٥ز لە گوندی (قرخ)ی سەر بە کەرکووك لە دایکبووەو بەهۆی شیعرەوە هەجووەکانییەوە زۆر ناسراوەو شاعیری تری لەو بابەتە و بەو توانایەمان نییە و کەلێنێکی گەورە لەم مەبەستەی شیعری پڕکردۆتەوە. شاعیری شیعرە فارسی و تورکییەکانیشی لەئاستێکی هونەری بەرزدان و نیشانەی دەستەلاتی ئەون لەزانینی ئەو دوو

---

[١١٧] حەمەسەعید حەمە کەریم، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، ل٢٢. لێرەدا حەسیب قەرەداغی (١٨٦٨)ی داناوە، هەروەها ڕەفیق حیلمی دەڵێ: ١٢٢٠ھ لەدایك بووەو لە ١٢٨٦ھ مردووە، بڕوانە: ڕەفیق حیلمی، شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، بەرگی دووەم، ل٥٤.

[١١٨] سەردار میران و کەریم شارەزا دەڵێن: (١٨١٥–١٨١٦ز) بووەو لە ١٨٩٧ز، مردووە، بڕوانە، سەردار حمید میران و کەریم مستەفا شارەزا، دیوانی حاجی قادری کۆیی، بەغدا ١٩٨٦، ل١٠–١٧.

زمانەدا. دووجار سەردانی ئەستەمبوولّی کردووەو زۆر شوێنی کوردستان گەڕاوە، دواجار لە (١٩١٠ ز)دا کۆچی دوایی کردووە.[١١٩]

شاعیرانی وەك حەمدی و بێخوودو کەمالی و ویصالی لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا تا ناوەڕاستی ئەم سەدەیەش لاسایی ئەو شاعیرانەی سەرەتایان دەکردەوە. دەتوانین خاسیەتی شیعریی شاعیرانی کۆن لەم خالانەدا کۆبکەینەوە: هەموویان، بێجگە لەو شاعیرانەی بە دیالێکتی گۆرانی شیعریان نووسیوە) هونەرەکانی شیعری عەرەبی و فارسییان بەکار هێناوە، لە کیشی عەروزی عەرەبی و هونەرەکانی شیعریی وەك موستەزادو مولەممەع و پێنج خشتەکی و چوارین و تێ هەڵکێش و تەرجیع بەند. هەرەها لە هەڵبژاردنی مەبەستەکانی شیعردا، وەسف و ستایش و پیاهەڵدان و داشۆرین و غەزەل و نیشتمانپەروەری و کۆمەڵایەتی و ئایینی پێڕەوی شیعری میللەتانی ڕۆژهەلاتیان کردووەو لە هەڵبژاردنی دەستەواژەو زاراوەی ئەدەبی کلاسیکی میللەتانی ڕۆژهەلاّت درێغیان نەکردووە، وێڕای پێڕەوی شێوازەکانی (خوراسانی، عیراقی، هیندی).[١٢٠] ((باسێکی دیار لە شیعری کلاسیکی کوردیدا - کە ڕەنگە تا ڕادەیەك لەزۆر بەرهەمی تری ڕۆژهەلاّتی جیابکاتەوە،ئەوە باسی ولاّت و نیشتمانپەروەرییە، کە زۆر زوو لە شیعری کوردیدا سەری هەڵداوە)).[١٢١]

تازەکردنەوە لە شیعری کوردیدا

دوابەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی، سەرەتاو خاڵی وەرچەرخان بەرەو قۆناغێکی نوێ لە شیعری کوردیدا دەستی پێکرد، ئەمەش لەرێگەی کاریگەری خوێندنەوەی ئەدەبیاتی تازەی تورکەوە، کە ئەوانیش لەو ڕۆژگارەدا بەهۆی کاریگەری ڕێبازە ئەدەبییەکانی ڕۆژئاوا لەهەوڵی

---

[١١٩] دکتۆر محمد نوری عارف، تێکستی ئەدەبی کوردی، لا١٢٥، سەبارەت بە ژیان و مردنی شێخ ڕەزا، عەلی تاڵەبانی دەڵێ: لە ١٢٥٣ ك لەدایك بووەو لە ١٣٢٧ ك مردووە، بڕوانە: علی تالّەبانی، دیوانی شێخ ڕەزای تالّەبانی، بەغدا، ل٣-٥.

[١٢٠] ئەم شێوازانە تایبەتن بە شیعر (سبك)یان پێ دەوترێ، ئەگینا لە پەخشانیشدا شێوازی تر هەیە، بڕوانە: محمد تقی بهار (ملك الشعرا)، سبك شناسی یا تأریخ تطور نثر فارسی، جلد ٢ چاپ سوم، تهران، اذرماه ١٣٤٩.

[١٢١] د. عیزەددین مستەفا ڕەسوولّ، شیعری تازەی کوردی، گ. ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١٠٥، ل١٩٤.

نـوێ بوونـەوەو تازەکردنـەوەدا بـووون. بـارودۆخی سیاسـی و کۆمەلاێـەتی و ڕۆشـنبیریی کوردستانیش کەوتبووە قۆناغێکی نوێـوەو تەنانـەت د. عیـزەدین مسـتەفا ڕەسـوولّ دەڵـێ: (تازەکردنەوەی شیعری کوردی دەبەستین بەبزوتنەوەی ئازادیخوازانەی نەتەوەیی کـوردەوە..)[١٢٢] پاشان دەڵێ: ((یەکەم گۆڕینی کێش و قافیەی شیعری کـوردی، بـەرەو شـتێکی تـازەی سـەر بەجیهانی شیعری جیهانی لەسروودی کوردی دا بوو.))[١٢٣]

لێرەدا (د.عیزەدین خۆی لەدەوری شـێخ نـوری شـێخ سـالّح دەدزێتـەوەو دەچـێتە سـەر (زێوەر)، کە ئەو سروودانەی لەسەر ئاوازی سروودو گۆرانی تورکی هۆنیوەتەوە، بەمەش سـالّی تازەکردنـەوەی شـیعری کـوردی بـۆ ناوەڕاسـتی بیسـتەکان دەگەڕێنێتـەوەو لەپایـەو ڕۆڵـی ئەزموونەکانی شێخ نووری کەم دەکاتەوە، کە وەك ڕەفیق حیلمی دەڵێ: ((تا ماوەیێك زەعیمـی ئەو ئینقلابە بووە.))[١٢٤] ئەگەر بەوردی بۆ سەرەتای ئەو تازەکردنەوەیە بچین، ئەوا (پیرەمێرد) و (عبدالرحمن بـەگی نفـووس) و(شـێخ نـووری شـێخ سـالّح) و (گـۆران)و (رەشـید نـەجیب) و (عبدالواحد نوری) بەڕابەرانی ئەو بزووتنەوەیە دەژمێردرێن و هەمووشیان بەئاشکرا کاریگەری ئەدەبی تورکییان بەسەرەوەبوو.

(گۆران) دەڵێ: ((نووسەرو شاعیرانی ئەوسا، بەتایبەتی شێخ نووری و ڕەشید نجیب و من، کە پێکەوە بە ئەدەبی تورکی متأسر بووین و پێکەوە ئەماننووسی، بـەلاّم تـەنها شـێخ نـوری شعرەکانی بلاّوئەکردەوەو من بلاّوی نەئەکردەوەو ئەو لەم بارەیەوە نشاتی دەرئەکەوت و ئەدەبی تورکی قوتابخانەی شعری تازەی تیا پەیدا ببوو، کە پێیان ئەوترا (ادبای فجـری ئـاتی) لـەوان (توفیق فیکرەت) و (جلال ساهر) بـووون. وە ئـەدیبێکی تـری تـورك کـە (عبـدالحق حامـد)ە ئەگەرچی لەم کۆمەڵە نەبوو، بەڵم دیسان هەر پێی متأسر بووین، هەموومان بەیەکـەوە ئـەمان ڕوانییە یەك کلاّورۆژنە، بەلاّم ئەتوانرێ بە شێخ نوری بووترێ سەرۆك بەهۆی:

١- زۆری بەرهەمی،

---

[١٢٢] د. عیزەدین مستەفا ڕەسول، شیعری تازەی کوردی، گ. ڕۆشنبیری نوێ، ژ: ١٠٥، ل١٩٥.

[١٢٣] سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٥.

[١٢٤] ڕەفیق حیلمی، ئینقیلاب لەشیعری کوردیدا، گ. پێشکەوتن، ژ١، س١، ١٩٥٨

٢- بلاوكردنـەوەی بەرهەمەكـەی كـە بێگومـان تەئسـیری ئەبەخشـییە سـەر ئـەدەبی كوردی.))

سەبارەت بە سیماكانی ئەو تازەكردنەوەیەش دەڵێ: ((تازەكردنەوەكە چی بوو؟

١- یەكیەت بابەت (وەحدەی موچوع)یان هێنایە كایەوە.

٢- تەرتیبی قافیەكان گۆڕان.

٣- ئەگەر شعر هەر لەسـەر عـەرووزی عـەرەب هۆنراوەتـەوە لـەم سـەردەمەدا، بـەڵام مجزوئەكانی بحری عەروزیان وەرئەگرت.

لێرەدا لەئاست خاڵێكی گرنگ دەوەستین، ئـەویش ئەوەیـە بـەپێی قسـەكانی مامۆسـتا (گۆران) خۆیشی لەرووی میژووییـیـەوە بێگومان (شێخ نوری شێخ سالح) ڕچەشـكێنی شـیعری كۆن بوو یان وەك (كامەران موكری) شـاعیر واتـەنی (مامۆسـتا مـاوەی گوێزانەوەیـە (فـترە الانتقال) لە هۆنراوەی كوردیدا.))

ئەم تازەكردنەوەیەش هەروا بەخۆڕایی نەبوو، بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی كورد لەو ڕۆژگارەدا، پێویستی بە ژیانێكی نوێ و سەربەستی و گۆڕان لە چـەمكی شیعرییشـدا هـەبوو وەك بەشداری كردنێك لـەو پرۆسـەیەدا، ئـەوەش دیـارە سـەرەتاكەی لـەلای كەسـانی خـاوەن ڕۆشنبیرییەكی بـەرز دێتەكایـەوە،[١٢٥] شـێخ نـوری تـوانی یـاخی بـوونی خـۆی ڕابگەیـەنێ و بەرهەمەكانی بەقەناعەتەوە بوێرێ بلاوبكاتەوە. ((ئەگەر خوێنەر بە وردی شوێن پێـی شـیعرو نووسینەكانی شێخ نووری هەڵگرێ، ئەوەی بـۆ ڕوون دەبێتەوە،كـە لەگـەڵ (نـوێ بوونەوەكـە) سەرپێی و ڕاگوزارانە نەبووە، بەڵكو بەدڵ و بەگیان و لە قوولایی ناخییەوە لە گەڵی هەڵتەكاوەو

[١٢٥] لەو كاتەدا نوری شێخ سالح بەتەمەن لەگۆران گەورەتربوو، زیاتر قالبووی نێو ڕۆشنبیری سەردەم بووە، ئەمە سەرباری ئەوەی بێجگە لە شیعر وەك ڕۆژنامەنووسێكیش چەندین وتار نووسیوە، لەوانە: ٢٥ ئەڵقە لەوتاری (ئەدەبیاتی كوردی) لەڕۆژنامەی (ژیان) سالی ١٩٢٦-١٩٢٧، لەبارەی ئەم وتارانەوە دكتۆر كامل حسن البصیر، دەڵێ: ((بۆ یەكەم جار لەمێژووی ڕۆشنبیری وێژەیی كوردیدا ئەم نووسەرە كوردە دروشمی ڕێبازی زانستی لەكۆڕی لێكۆڵینەوی ڕەخنەسازی و وێژەیی دا بە چەشنێكی تیۆریی پراكتیكی بەرز كردۆتەوە.)) بڕوانە: دكتۆر كامیل حسن عزیز البصیر، شێخ نوری شێخ سالح لە كۆڕی لێكۆڵینەوەی وێژەیی و ڕەخنەسازیدا، ل٨٤.

چووەتە ناو ئەزموونی تازەی شیعری کوردییەوە، یەکەم جار کە ویستی بەشیعری تازەی تەعبیر لە ژیان و ڕوانینی تازە بکات.))[١٢٦]

ئەم دەست نیشانکردنە مێژوویی یەکە سەرەتای تازەکردنەوەی شیعری کوردی، ئەوە ناگەیەنێ، کە کەسی تر بەشداری نەکردووە یان ڕادەی داهێنانی شاکاری شیعری فلان لەفلان باشترە، نەخێر، هەر شاعیرەو بەپێی بەرهەمەکانی پایەی خۆی دەست نیشان دەکات و بەرهەمەکانی گەواهی بۆ ئاستی شیعری ئەو دەدن، بەلاّم لە نووسینەوەی مێووی تازەکردنەوەی شیعری کوردیشدا نابێ ئەو ڕاستییە پشتگوێ بخرێت،کە سەرەتا کێ دەستی پێکردووەو ڕچەکەی شکاندووە، شێخ نووری هەستی بەوە کردووە، کە دەبێ ئەدەبی کوردی و شیعری کوردییش خاسیەتی خۆی هەبێ و نابێ هەر چاوی لەلاسایی کردنەوەی عەرووزی عەرەبی بێت، بۆیە دەڵێ: ((مەعلوومی عالیتانە زبانێکیش کە مەوجوودیەتی خۆی ئیسپات بکا لازمە بەڵکو واجبە ئەدەبیاتی ببێ، لە نووسیندا ڕیعایەت بکرێ، چونکە تەرزی تەکللوم و شێوەی تەحریریەی هەموو قەوم و میللەتێ جیاوازە. ڕیعایەت کردنی ئەم نوقتەیەش به وجودی عیلم و ئەدەبیاتەوە مومکینە کە ئەم جیهەتەش مەعەل ئەسەف مەفقوودە.))[١٢٧]

(گۆران) زیاتر لەناو هاوەڵەکانی دەرکەوت و بووە لوتکەیەکی بڵند لە پرسەی تازە کردنەوەی شیعری کوردیدا، کەئەمەش بێ گومان چەند هۆکارێك یارمەتیدەری بوون، وەك زانینی زمانانی تری غەیری کوردی (بەتایبەتی ئاشنایی لەگەڵ ئەدەبی ئینگلیزیدا)و شارەزایی لە ئەدەبیاتی کۆن و تازەی ڕۆژهەلاّت و ئەزموونی شیعرییان و بەردەوام بوون لەگەشت و گوزارو باری ناگزووری خێزانی و لەسەرووی هەموشیانەوە تێکەلاّو بوونی بەسیاسەتەوە لەبەر گرتنی ڕێبازی ڕیالییزم.

(گۆران) خۆی ئەمەی ڕوون کردۆتەوە: ((پاش ئەم ماوەیە کە سەرمەستی ئەدەبی تورکی وفارسی بووین، بەرە بەرە ئەدەبی تازەی عەرەب و ئەدەبی ئینگلیزی

[١٢٦] ئازاد عبدالواحد، دیوانی شێخ نوری شێخ سالّح، ب١، بەشی یەکەم، ل١٥٧.

[١٢٧] نوری، ئەدبیاتی کوردی، پۆژنامەی ژیان، ژ٢٠، س١، (١٠)ی حوزەیرانی ١٩٢٦.

هاتنه کایەوەو بلاۆ بوونەوە، وە هەروەها (تیار)ی سیاسی و کۆمەلاێەتی کەوتە ناومانـەوە وە من بەتەئسیری ئەم دوو ئەدەبە کەوتمە هەوای واقیعیەتەوە.))[١٢٨]

گۆڤاری هیواو شیعری کوردی

یەکێ لە بابەتە سەرەکییەکانی هونەرەکانی ئەدەب، کە گۆڤاری هیوا گرنگییـەکی زۆری پێد اوەو هەولّی پێشخستنی داوە، (شیعرە). ئەو شیعرانەی، کە لە (دیوانی هیـوا)دا یـان بـە جیا لەو گۆشەیەدا بلاۆ کراونەتەوە، لە ڕووی شێوەکانی زمانی کوردییـەوە دابـەش دەبـن بـۆ کرمانجی خواروو و کرمانجی سەروو گۆرانی.. هـەروەها لـە ڕوانگـەی ڕێبـازە ئەدەبییەکانـەوە کلاسییزم و ڕۆمانسییزم و ڕیالییزمی گرتۆتەوە.

شیعرە بلاۆکراوەکانی ناو گۆڤارەکە لە ڕووی مەبەست و ناوەرۆکەوە، شیعری نیشتمانی و سیاسی و غەزەل و دلّداری و کۆمەلاێەتی و شیوەن و وەسف و گالّتەو گـەپ و موناسـەباتن. گۆڤاری هیوا لەگەلّ بلاۆکردنەوەی ژمارەیەکی کەم لە شیعری شاعیرانی کلاسیکی و هەولّدان بۆبلاۆکردنەوەی نموونەی شیعری ڕۆمانسی بە پێز، گرنگی دانی سـەرەکی بـۆ شـیعری ڕیـالیزم تەرخان کردووە، دیارە ئەمەش هەروا ڕێکەوت نییە، بەلّکو بەپێچەوانەوە ئەو ڕووداوە سیاسی و ڕۆشنبیری و کۆمەلاێەتییانەی دوای جـەنگی جیهـانی دووەم و سـەرکەوتنی شۆڕشـی ١٤ی تەموز کاریگەرییەکی زۆریان بەسەر دەروون و بیرکردنەوەو هوشـیاری شـاعیرو نووسـەرانەوە هەبووە، بۆیە هەلّبژاردنی بابەتە سەرەکییەکانی ژیان و موعانات و ژانی چـینی زەحمـەتکێش بوونە تەوەری سەرەکی شیعرەکان بوونە ئاوێنەیەکی بێ گەردی خەباتی هەژاران و کۆلّنـەدەران و شاعیری نوێ وەك شاعیرە کلاسییزمەکان وێلّی زەخرفەوە وردەکـاری و عـەرووز و وشـەبازی نەبوو، بەشێوەیەك شیعرەکانی، کە هیچ مۆرکێکی نەتـەوەیی کـوردیی لـە ڕووی مەبەسـت و ناوەرۆکەوە پێـوە دیـار نـەبوو. لـە ڕووی ڕووخساریشـەوە لاسـاییەکی کـت و متـی شـێوازو تەکنیکەکانی شیعری چینی دەرەبەگ و دیوەخان دابـوو لەگـەلّ خـەمی چـینی زەحمەتکێشـی کورددا نەبوو، هەروەها شاعیری نوێ بەپێچـەوانەوەی شـاعیرە ڕۆمانسـییزمەکانیش لەبۆتـەی خەفەت و خەیالّ و فانتازیدا نەدەتوایەوەو لە واقیع ڕابکات و ڕوو لەدەشت و دەر بکات و ئـەو ژیانە بەشتێکی ناچیز بزانێت و ڕوو لە سروشت بکات، بەلّکو بڕوای بـەریالیزم بـووە، چـونکە

[١٢٨] عبدالرزاق بیمار، دانیشتنێك لەگەلّ –گۆران–دا، گ. بەیان، ژ٢، ل٣٠.

(ریالییزم مەەستی خەباتی ڕەنجدەرانە لە ژیانی مرۆڤ دا، دژی هەموو جۆرە چەوساندنەوەییکی نەتەوایەتی و چینایەتی)یە،[۱۲۹] لەم دیو بۆچوونەوە گۆڤاری هیوا شیعری ڕیالیزمی زیاتر چەسپاندو بەرەو پێشەوەی برد.

گۆڤاری (هیوا)یش هەرەکو ئەزموونی پێش خۆی لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دا، لە سالانی سەرەتای تەمەنیدا گۆشەیەکی کردبۆوە بە ناوی (دیوانی هیوا) و تیایدا زیاتر لە (۲۰۰) پارچە شیعری بلاۆ کردۆتەوە.

۱- شیعرەکانی گۆڤاری (هیوا) بەپێی مەبەست و ناوەرۆك:

شیعرەکانی ناو گۆڤاری هیوا بەپێی مەبەست وناوەرۆك بەم شێوەیە دابەش دەکەین:

شیعری سیاسی:

ئەو بابەتە سیاسییە سەرەکییانەی، کە لە شیعرەکاندا ڕەنگی داوەتەوە ئەمانەن: خەباتی نەتەوەیی کورد بۆ ڕزگاربوون، برایەتی کوردو عەرەب و پشتگیری لە شۆڕشی ١٤ی تەموز، خۆشەویستی خاك و نەتەوەو ئازادی. (عوسمان عوزێری) لە پارچە شیعرێکدا بیری نەتەوەیی خۆی دەردەبڕێ:

پێست و گۆشت و ئێسقانەکەم — خوێن و دەماری گیانەکەم
هۆش و بیرو گشت ئامانجم — لەگەلّ ماوەی ژیانەکەم
ناویان بەکوردی نراوە — یەك ئاواتیان تیا نێژراوە
ئەویش پەرستنی کوردە — بە بنچینەم سپێررراوە[۱۳۰]

(بەختیار زیوەر)ی شاعیر ڕۆلّەکانی کورد بەرەو یەکیەتی و تەبایی هان دەدا بەوەی چاکی مەردایەتی لێ هەلّکەن و هیوایان بەژیانی ئازادی بەرز بێت:

میللەتێك هیوای بەرزی ژیان بێ
تینووی ئازادیو دیلی زەمان بێ
بەندی هەژاری زۆر لاگران بێ

[۱۲۹] عومەر مەعروف بەرزنجی، پشکۆو ڕیالیزم، گ. نووسەری کورد، ژ٦، بەغدا، مارت ونیسانی ۱۹۷۳، ل۸۲.

[۱۳۰] عوسمان عوزێری، کوردم، گ. هیوا، ژ۹، س۱، ل۸۱.

هێزی مەردانەی کە هاتە گەرش
وەك -ئەتۆم- زەمین دێنێتە جۆش[١٣١]

جەمال شارباژێری، خۆشەویستی خاك وای لێ دەکات خەبات بکات تاوەك مژدەی هەڵهاتنی پرشنگی ولاّت ڕووناك بکاتەوە:

ئەی کوردستان، ئەی مەڵبەندی، نەتەوەی کورد
ئەی ئەو دایکەی، بەخوێن منت پەروەردە کرد
ئەی ئەو خاکەی بەسەر تۆدا هەنگاو ئەنێم
لەناو تۆدا: ئەخۆم، ئەژیم، بەستە ئەڵێم[١٣٢]

قەدری جان دبێژی:

مزگین... مزگین... گەلی کوردان
ڕۆژا کوردستانی هەلاّت...
بارزانی هاتە نشتمان
شێر هات ولاّت... شێر هات ولاّت
مزگین ل وە، بارزانی هات[١٣٣]

شاعیری کورد خەمی ڕزگاری و خەباتی نەتەوەیی لەگەڵ خەباتی گەلی جەزائیر گرێداوە و خۆی بەهاوبەشی خەباتیان دەزانێ و هەردوولا خۆیان ڕووبەرووی ئیمپریالیزمی جیهانی دەدۆزنەوە، (ك. ج، غەمبار) دەڵێ:

وەك فرۆکە بکەوە گەڕ ئەی کۆتری جوانی نامەبەر
بفڕە، ببڕە، جەرگی ئاسمان بەسەر زەریا، دەشت، بیابان
تاکو ئەگەیتە -جەزایر- ولاّتی ئاسن و ئاگر
تا دەگاتە: ئەوسا برۆ لای جەمیلە ئەوقارەمانەی کە دیلە[١٣٤]

---

[١٣١] گ هیوا، ژ١٠، س١، ل٤٨.
[١٣٢] جەمال شارباژێری، بۆ کوردستان، گ. هیوا، ژ٦، ٧، س٢، ل٨٠.
[١٣٣] قەدری جان، شیعری ولاّت بارزانی هات، گ. هیوا، ژ٤، س٢، ل٧٦.
[١٣٤] ك. ج. غەمبار، نامەیەك بۆ جەمیلە، گ هیوا، ژ٩، س١، ل٣٥.

سەرکەوتنی شۆرشی ١٤ی تەمووز، ڕۆژگارێکی تازەی بۆ هەڵڕشتنی خەمی پەنگ خواردووی دەروونی شاعیر ڕەخساند. سالأنی یەکەمی شۆرش هەموو کەنالەکانی ڕۆشنبیریی ئازاد کرد، حەسیب قەرەداخی دەڵێ:

ئەمرۆ جەژنە جەژنی شادی جەژنی ئازادی ولأت
جەژنی مایەی هەولّ و کۆشش دەردو ئازار و خەبات
جەژنی میللەت کوردە عەرەب جەژنی پیرۆزو بەهات
جەژنی خۆشی و بەختیاری جەژنی سەربەستی و نەجات[١٣٥]

شیعری غەزەل و دڵداری:

(نالی) لەغەزەلێکی تەڕو پاراودا، دنیاو قیامەت بە زولف و پیشانی یارەکەی دەگۆڕێتەوە، بێ زینەتی ماچی خۆشەویستەکەی ڕۆژوویشی بەتاڵە؛ (نالی) غەزەلەکانی ئەوەندە وردن، توانەوەیە لە عەشقا بۆیە دەڵێ:

دەورانیە وەك هێلەکی سەوداسەری گیژم
بۆیە بە دەقیقی مەسەلە هەرچی دەبێژم
هەر پەرچەم و پیشانیە فکری شەوو ڕۆژم
هەر گەردن و زولفە ئەمەلی دوورو درێژم
بێ دیدەو دیاری ئەتۆ خوێنە گرینم
یەعنی گولّ و نێرگس کە نەبێ لالە دەنێژم[١٣٦]

(پێناو)، زوخاوی دلّ بەدەست غەم و پەژارەی دڵداری لە تابلۆیەکی ڕەنگین دەنەخشێنێ و لێك دابڕانی خۆی و خۆشەویستەکەی دەبێتە یادگارێکی جوان و دووبارە هیوایەکی تازەی پێ دەبەخشێتەوە:

هەزار ئەفسووس بەهەشتی پاکی دڵداری کە جارێکە
کە دلّ ئاوارە بوو تیایا ژیان زنجێکی تاریکە
شەپۆلی ئەرك و ئازارە شەپۆلی ئەرك و فرمێسکە

---

[١٣٥] حسیب قەرەداخی، بیرەوەری یەکەم سالّی شۆڕشی ١٤ی تەمووز، گ. هیوا، ژ(١١،١٢)، س٢، ل٥٥.

[١٣٦] گ. هیوا، ژ٤، س١، ل٤٣.

ئەوەی بۆت جێ بهێڵێ جۆش و قوڵپەی یادگارێکە
لەناو دڵدایە کڵپەی دێ بەڵام بێ سوودە بێ کەڵکە[۱۳۷]

مارف بەرزنجی (پشکۆ) خەفەت بۆ ڕۆژانی لاوی دەخواو لەگەڵ دڵ دەکەوێتە ڕازو نیازو گفتوگۆ، ئەو ڕۆژانەی، کە لەگەڵ نیگاری خۆی دڵیان گۆڕیوەتەوەو پاکی خۆیان بە سروشتی ڕەنگینی کوردستان دەچوێنێ:

هەتاو نیگار یاری لێ ون بووم — بەهەشتی دڵم زۆر زوو لەدەست چووم
کە جارێکی تر نیگار دێتەوە — جوانی بەسەر چوو ناگەڕێتەوە
کاتێك کە لاو بووم یار وەك پەڕە گوڵ — گۆڕیمانەوە لەگەڵ یەکتر... دڵ[۱۳۸]

(گۆران)ی جوان پەرست و شەیدای تەزووی گەرمی دڵداری بەرامبەر کچێکی قژ زەرد لەهەولێر، بەبەندییەوە هەستی خۆی دەردەبڕێ:

ئەی قژ زەرد! ئەی بەژن و بالای کەڵگەت! — بۆ کز ڕاوەستاوی بەرامبەر من؟
بۆ دەستت ناوەتە ژێر چەنەی خەفەت — لە عاستی دیمەنی دەربەدەری من؟
ئەو چاوە کالانەت، نیگای دەربەست بوون — لەبەرچی ئەگرنە گرفتاری من؟
سرنجت، ڕووی دەمی پرس کردنی ڕوون — ئەکاتە کەلەپچەی دەستی دیاری من؟[۱۳۹]

شیعری کۆمەڵایەتی:

ژمارەیەکی زۆر شیعری کۆمەڵایەتی لە گۆڤاری هیوادا بڵاوکراوەتەوە.تەوەرەی سەرەکی بابەتەکان بە چواردەوری ئەم لایەنانەدا دەسوڕێتەوە، هاندانی کۆمەڵ بەرەو خوێندەواری و زانست و ڕوو کردنە قوتابخانە، کێشەی نێوان ئاغاو جووتیارو پیشاندانی زوڵم و زۆرداری دەربەگ و بێ دەستەلاتی جووتیار لەلادێ یەکان دا، هاندانی کۆمەڵ بۆ پشتگیری و یارمەتی و هاوکاری یەکتر لەکاتی ڕوودانی ڕووداوی سروشتی وەك لافاو، باری گوزەرانی ناهەمواری فەرمانبەران و ڕێژ گرتنی پایەی خوێندەوار لەناو کۆمەڵدا، زەرەرو زیانی مەی خواردنەوەو چەندین بابەتی دی کۆمەلایەتی ناوەرۆکی شیعرەکان پێك دەهێنن.

---

[۱۳۷] پێناو، هەزار ئەفسوس، گ. هیوا، ژ٦، س١، ل٥٠.
[۱۳۸] پشکۆ، دڵی من، گ. هیوا، ژ٧، س١، ل٤٠.
[۱۳۹] گۆران، دوا سرنج، گ. هیوا، ژ ٤، س٣، ل٢٤.

(ا. ب. هەوری)، لە ئوپەریێتی وەرزی سالّ ئێش و کاری جووتیارو سەپان و وەرزێر و ئاودێرو قازانجیان بۆ ولّات و ڕەنج و ماندووبوونیان لەئۆپەریەتیەکی شیعریی وێنە کێشاوە؛ وێنەکان بەزمانێکی سادەو ساکارو بێگرێ وگۆلّەیە:

جووتیار:

من جووتیاری ولّاتم پاییزە وەختە هاتم
بە مانگ زیاتر پێش پەلّە ورد لەسەر خۆ بێ هەلّە
تفاقی جووت هەلّ ئەگرم ڕێ بۆ وەردەکەم ئەگرم
بانە ئەبڕم تاك و جووت تۆو ئەچێنم ڕۆژە جووت
بەهۆ هۆ ئەرز ئەکێلّم خەفەت لەوێ جێ ییلّم[١٤٠]

کارەساتی لافاوەکەی شاری سلێمانی لەساڵی ١٩٥٧دا، هەستی زۆر لەشاعیران و چیرۆکنووسانی وروژاند، گۆڤاری (هیوا)یش ژمارەیەکی تەرخان کرد بۆ بلاّو کردنەوەی ئەو نووسینانە،[١٤١] بینینی دیمەنی هات و هاواری دایکان بۆ منالّی ناو بێشکەی خنکاوو کەسو کاریان و مردنی چەندین کوڕی گەنج و تێکدانی خانووی شڕی هەژاران، (خالید ڕەشید زێوەر)ی واهەژاندوە:

ڕۆژی جمعە بوو سەر لە ئێوارە لافاوی مەرگ هاتە ئەم شارە
باوەشی ئەکرد بە گەلی کوردا چ لەسەر جادە چ لەناو ژووردا
نەی ئەبیست هاوار ئەی برد، ئەی فڕان بەجێی نە ئەهێشت هەتا ئەی مران
سێ پیاوی پیر، سێ لاوی خوێن گەرم وەك سەگی برسی، بردنی بەبێ شەرم[١٤٢]

دەردێکی کۆمەلاّیەتی باو لەسایەی ڕژێمی دەرەبەگایەتی پەنجا و شەتەکان و بەدواوەو، بەزۆر بەشوودانی کچ و شیربایی و نەبوونی سەربەستی ئافرەت لە هەلّبژاردنی هاوسەری ژبانی

---

[١٤٠] ا. ب. هەوری، ئۆپەریێتی وەرزی سالّ، گ. هیوا، ژ٤، س١، ل٤٥–٤٦.

[١٤١] لەو ژمارە تایبەتیەی گۆڤاری هیوا، کە ژمارەی (٥)ی تشرینی دووەمی (١٩٥٧)ە، ئەم شیعرانە بەرچاو دەکەون، کەتایبەتن بۆ لافاوەکەی سلێمانی، لافاوی مەرگ: خالد ڕەشید (لافاو، کامل ژیر). هەروەها چیرۆکی (کوا کوڕەکەم، مستەفا سالّح کەریم). وتاری (کارەساتە ستەمەکە، ع. شەمالّ)، چیرۆکی (لافاو، ع).

[١٤٢] خالد ڕەشید (زێوەر)، لافاوی مەرگ، گ. هیوا، ژ٥، س٢، ل١٥.

دا له ئەدەبی کوردی به شیعرو چیرۆکییەوە ڕەنگی داوەتەوە، (کامەران) به (چیرۆکە شیعر) ئاماژەی بۆ کردووەوە دیمەنێکی جوانی ئەو تابلۆیەی بۆ کێشاوین:

بووك گەیشتە ژووری تەلار　　دەوریـــــان دا کچی نازدار
جوانترین شتی وان، دەگمەن　　لە ژوورێکا ئاوێن بـــــــەن
جوان، ڕێکیان خستبوو بۆ بووك　　بووکی وردیلەی ئێسك سووك
تا دەگاتە: دڵی زاواش پیری تـــــــەڕ پۆش　　هەر چاك بوو، نە ئەبوو بێ هۆش
زاوا پۆشـــــــــی بووی جلی جوان　　سەری تاشـــــــی بوو بەگوێزان[١٤٣]

لە ناهەمواریيە کۆمەلاێەتییەکان (سوورانە)یە، کە ئاغاکان سەپاندبوویان و مەسەلەی جیاوازی نێوان کوڕو کچ لەلادێ دا، شاعیرزیرەکانە مەسەلەکە پەیوەست دەکات بەرادەی بیر کردنەوەی دەرەبەگ و پاشە ڕۆژی کچ و لەهەمان کات داوای چارەسەری ئەو مەسەلەیە دەکات:

لە کوردستان جارێك بۆ لای کوردێك چون،　　بە موژدەوە، لە بۆموژدانەی کچ بوون !
جوان هاتەدوو، ئەو کوردە، زوو لەوانە　　وتی: موژدەی کچ بوون لەسەر میرانە!
چونکە میر کچ ئەدا بەشوو هەر خۆشی　　سوورانەوەکی ئەسێنێ و ئەیکا نۆشی[١٤٤]

شاعیران و ڕوناکبیران بەچاکی هەستیان بەوە کردووە، یەکێ لەو هۆیانەی بووەتە هۆی کورد لەکاروانی پێشکەوتن دوا بکەوێت لەپاڵ هەژاری و نەخۆشی دا نەخوێندەوارییە، بۆیە داوایان لەلاوی کورد کردووە ڕوو لەزانست و خوێندەواری بکات:

لاوی کورد بخوێن خوێندن مەرهەمە بۆ زامی گـەل
تیشکی زانینە ئەدا ڕۆشن بەئەستێرەی ئەمـــــــەل
میللەتی جاهل لە قافلەی ژین و تاریخی بەشـــــــەو
دەستە پاچە کەوتووە، جێ ماوە، لەش ئیفیج و شەل

تا دەگاتە:

بۆ ئەوەی ئێمەش بچینە ڕیزی وان ئەی لاوی کـورد
تێ بگە، کۆشش بکە، هەنگاو هەڵێنە، بکوتە پەل١٤٥

---

[١٤٣] کامەران، تیشکی چرایەك، گ. هیوا، ژ١٠، س١، ل٨٢.

[١٤٤] هۆشەنگ، سوورانە، گ. هیوا، ژ(٢،٣)، س٣، ل٦١، ٦٢..

[145] دڵزار، لاوی کورد، گ. هیوا، ژ٢، س١، ل,٢٣

سروشتی کوردستان تێکەڵۆ بەروحی مرۆڤی کورد بووە، شاعیر کە پەروەردەی سروشتی ڕەنگینی کوردستانە، شانازی بەوە کردووە کوردستان لە جوانی دا نموونەی بەهەشتی سەر زەمینە، تەنانەت ئیستاتیکای سروشت لای هەندێ شاعیر بووەتە خەمێکی گەورەو پەیوەستی بەهەستی نەتەوەییەوە کردوە، (کامل ژیر) لەبەهاری کوردستان دەدوێ:

بۆ جوانی بەهار
بەهاری سەر وەرزی دیار
زەردەخەنەو گەشەی ژیان
بەهاری خاکی کوردستان
خاکێك بێ گرێ و سەرپاسەر
پێك هاتبێ لەپیتو فەڕ
لەجێ و نیگاری دڵ ڕفێن
لەباو شەمالّی خەم ڕەوێن[١٤٦]

لە وەسفی جوانی ڕەزو باخی شاری شەقلاوە لە هاوینداندا وەك هاوینەهەواریێك بۆ گەشتگەران، شاعیر وەسفێکی جوانی کردووەو لە هەمان کاتدا ئەو وەسفە پەیوەست دەکا بەکوردایەتییەوە:

شەقلاوە خاکی کوردان مەلبەندی شێرو مەردان
دیمەنی باخی میوەت هەر لەگوڵ ئەچێ شێوەت
لەنجەی چناور لاولاو شەنگەبی وسەروی دەم ئاو
ڕائەکێشی دڵ و گیان کات و دەمەی ئێواران
خوڕەی ئاوی ساردی تۆ دارو درك و بەردی تۆ[١٤٧]

مارف بەرزنجی (پشکۆ) لە وەسفی (قادر کەرەم)، کە مەڵبەندی لەدایکبوونی خۆیەتی، ناوی میوەو میوەجات و شوێنەکان و ڕووبار و ڕاوو شکاری مەڵبەندەکە دەکاتە تابلۆیەك بۆ خوێنەر:

چەمی (باسەرە) و تاقگە و ناوروانی — لە (گۆمە گەورە) بۆمەلەوانی
وێنەی پەلکی یار خەم خەم و پێچ پێچ — یا وەك تیرەمار بکشێ پێچاو پێچ
سالّی دووهەم کە هاوینانە[١٤٨]

[146] کامل ژیر، بەهاری کوردستان گ. هیوا، ژ ١، س١، ل١٩,

[147] وەردی، جوانی شەقلاوە، گ. هیوا، ژ١، س٣، ل٤٢.

هەر لەوەسفی بەهارو سروشتی کوردستان دا شیعرە بەناوبانگەکەی حاجی قادری کـۆیی، کەوەك فەرهنگێکی دەوڵەمەندی نـاوی گوڵـەکانی بـەهاری کوردسـتان وایـە بـلاۆ کراوەتـەوەو نموونەیەکی بەرزی داهێنانی شیعرییە:

وتم بەبەختی خەوالّوو: وەرە ئەتوبی خوا — لە خـەو هەڵستە زەمانێ بچنە ئەولا
گوڕەی بەهاریە ئێستێکە شاخ و داخی ولّات — پڕە لەلالەو نەسرین و نەرگـسی شەهلا[١٤٩]

لەلای (مەولەوی) بەهار مەدلولێکی تری هەیە، بەفرمێسکی چاو جۆگە هەڵدەبەسـتێ و لەگەڵ هیجرانی یار دا پەیوەندی دەکات و بـەهار بـۆ ئـەو بـەو هـەموو جوانییـەوە، مایـەی خەفەتە:

وەهارەن، سەیرەن، سەوزەی دیاران — نم کەوت نەدیدەش چون شەو بیداران
پەی دڵەی مانیای دەروون مەلالان — سایە بەستەوە خەیمەی گولالان
بوی یەخەی سەحەر پەی دەماخ دل — مانو وەنەسیم جیب جەمین گول[١٥٠]

شیعری گاڵتەوگەپ

گاڵتەو گەپ لەناوەرۆکدا یان بۆ بەسەبردنی کات و خۆشییە و دەروونـی مـرۆڤ ئاسـوودە دەکات یان ڕەخنەیەکی تووندەو ئاڕاستەی کۆمەڵ دەکرێت و گاڵتەو گەپەکە دەکـرێ بەهۆیـەك بۆ ئەوەی مەبەستە سەرەکییەکەی پێ ڕوون بکرێتەوە، کە ناهەموارییەکە.

(محمود حاجی ڕحیم)، بە شێوەیەکی گاڵتـە جاڕانـە، باسـی پیـاوانی ڕژێمـی پاشـایەتی دەکات، کە زۆریان بۆ ئینگلیز کرد، بەاڵم ئیمپریالیزم بەهانایانـەوە نـەهات و شۆرشـی ١٤ی تەموز تەخت و تاراجی تەفرو تونا کردن:

کوا بزەی سمێڵی جاران کوا گـــورجو گـــۆڵی
بیســـــتم وتت کێ ئەم کوژێ نەبووە لەدایـك
بەخێرێ تـــــۆی لە مـــەیـــدانـا ئەڵێی فتبۆڵی
وتیان پەنجەت ئیشـــــــارەت بات دنیا ئەسوتێ

---

[١٤٨] پشکۆ، وێنەیەك لەژیانی ڕابردووی قادر کەرەم، گ. هیوا، ژ٤، س٤، ل١٨.

[149] حاجی قادری کۆیی، وتم بەبختی خەوالّو، گ، هیوا، ژ ٥، س٣، ل١٨.

[١٥٠] مەولەوی و بەهار، گ. هیوا، ژ٣٢، س٤، ل٢٠.

با عیبرەت بێت بۆیان دیتیان پەنجە و قۆڵـــی

تادەگاتە:

ســـەدجار وتت کوڕی گەورەو ڕاستی ئینگلیزم

کوا ئەی بۆ ئێستـــا ناتنـاسن کەوابـــوو زۆڵـی[۱۵۱]

(هەژار)ی شاعیر لە شیعرێکی گاڵتەئامێزدا شەڕی براکوژی و تەفرەقـەی نێـوان لایەنـە سیاسییەکان و کورد کوژی دەخاتەڕوو، کە دەمێکـە کـورد پێیـەوە دەنـاڵێنێ و ڕەخنەیـەکی بەسوودە بۆ یەکگرتنی ڕیزەکانی کۆمەڵ:

بایز:

چیت بۆ بڵێم؟ بەخوا بونە دوو دەســـتە هەر داوێنەیەك بەجـــوێ، و بەســـتە

یەك دەڵێ ســـوورم یەك دەڵـێ بـۆرم یـــــەك دەڵـێ زەردم یەك دەڵـــێ زۆرم

یەکێ ئێژێ قبڕ یـــەکێ ئێژێ ماست یـــــەکێ ئەڵێ لار یەکێ ئەڵێ ڕاست

تا چەنـــــــــە شل بوو چەقەو جنێوە ئەجا شەڕە شـــــەق ئەڕوا بـــــەڕێوە

تا دەگاتە، باپیر:

بـــــایز چیمان و چم چاو پێکەوت هەرچی ئەی بینین هەر لارەو چەوت

وتمان ئـــــەم زوڵمە سەرمان لاچێ ئیتر کـورد ناچێ یەکتر داپاچێ ۱۵۲

شیعری شیوەن:

شیعری شیوەن مێژوویەکی کۆنی هەیە، لە گۆڤاری (هیوا)یشدا کۆمەڵێ شیعری شـیوەن بەرچاودەکەوێت، هەندێکیان بۆ بوێژە کۆچـکردووەکانەو هەنـدێکی دی بـۆ کارەسـاتی لافـاوو بەشدارانی ڕاپەڕینەکانەو هەندێکی کەسییەو بۆ کەس وکارە.

لە کارەساتی لافاوەکەی شاری سلێمانی لەسالّی ۱۹۵۷دا، چەندین منداڵ و گەنجی جوان بوونە قۆچی قوربانی، بۆ (کامیل)، کە گەنجێکی خوێندەواربووە، وتراوە:

خونچەیەك بـــووم تەڕو ئازیز بەلاّم لافـــــــــاوەکەی پایز

نەی هێشت ببم بە گوڵی سوور نەڕانی بەســـــــــەرما لەدوور

وروژمی بـــــــــردە ژوورەکەم کوشتمی و کـــــردی بە (ماتەم)

ئەی فرمێـــــــسکی لێڵ بلەرزە لـــــــە عەزرەت باران و تەرزە

---

[۱۵۱] محمود حاجی ڕحیم، کێ ئازایە، گ. هیوا، ژ۲، س۲، ل۷۱.

[152] هەژار، دەمەتەقێی بایزو باپیر، گ. هیوا، ژ۵، س۲، ل۸.

(کامل): ئـــەی کوڕە شەنگە کە (کامـــــــل): لاوەبێ دەنگەکە[۱۵۳]

(کرمانج) ناوێك لە شیوەنی باوکیدا، کە وەك پێشمەرگەیەکی بەجەرگ لەڕێی ڕزگاری کوردستاندا سەری ناوەتەوە، یادو پەیمان دووپات دەکاتەوە، کە ڕێڕەی باوکی بەر نەداو تۆڵەی باوکی لە دوژمنان بکاتەوە:

لێرەدا نێژرای باوکی نـــــازدارم به بەرگی خوێنین سەربڵندو بەرز
بۆچی نایبیسم پەرچی پرســـیارم؟! چونکە تۆ نوستوی لەناو توێی ئەرز
منیش بەجێ مام بەبێ پشتیوان

تا دەگاتە:

ئامانجم بەرزە، بابە بـــــــزانە ئەو ڕییەی گرتت منیش ئەیگرم
بۆ ئەم ولاتە ئەم کوردســـــتانە قوڕگی دوژمنی خوێنە خوێ ئەدڕم
ئیتر تۆ بنوو منیش بۆ کـــــاروان[۱۵٤]

(گۆران)ی داهێنەر لەشیعرێکی دا بۆ شین و یادی (پیرەمێرد)ی مامۆستای، سۆزو کـولّی دڵی هەڵدەڕێژێ و شوێن، و پایەی پیرەمێرد دەردەبڕێ:

ئەم بەهارە
لەسەر گردی مامە یارە،
بۆ یانزە جار
نوێ گوڵاڵەی سووری بەهار
خوێنی ڕژایە سەرگیای سەوز،
خوێن پەنگی خواردەوە، وەك حەوز[۱۵۵]

شیعری بۆنەو موناسەبات:

بەوپێیە، کە ئەدەب ڕەنگدانەوەی واقیعە، ئـەدیبی کـوردییش لەکانگـەی ڕووداوەکـان بەشداریـیەکی کاریگەری لەگۆڕانە سیاسیو کۆمەڵایەتی ڕۆشـنبیرییـیەکاندا کـردووە. چـەندین

[۱۵۳] مێژووی ژیانی کاملی جوانەمەرگ، گ. هیوا، ژ٥، س١، ل٢٥.
[۱۵٤] کرمانج، یاد و پەیمان، گ. هیوا، ژ٨، س١، ل٦٩.
[۱۵۵] گۆران، یادی پیرەمێردی بوێژ، گ. هیوا، ژ ٣٣، س٥، ل٢٦

بۆنەی سیاسی و نیشتمانی و نەتەوەیی و کۆمەلایەتی هەیە، شاعیری کورد بەشیعر بەشداری کردووەو لەو بۆنانەدا هەستی خۆی دەربڕیوە.

ئەو شیعرانەی لەموناسەبات دا وتراون لە گۆڤاری (هیوا)دا ژمارەیان زۆرەو ژمارەو جیاوازی موناسەبەتەکانیش فرەن، بەبۆنەی دەرچوونی گۆڤاری (هیوا)وە، (أ. ب. هەوری) هەندێ ئامۆژگاری گۆڤاری (هیوا) دەکات:

هیوا، چووزەرەی بنکی گەلاوێژ — بەبیری وردی پوختی والابێژ
بیرەکایەوە ساوای تازەبوو — کاتی فرمانە تۆش ئازانە زوو
دەستی خزمەتت پیرۆز، وەك ناوت — تا ببیتە فەڕ و بڕەو بێ باوت
هیوا، هیوای هۆزی بەجێ ماو — لەڕێ لانەدەی قەت بەچاووڕاو[١٥٦]

بەبۆنەی سەرکەوتنی شۆرشی ١٤ی تەممووزو ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی لەعێراقدا، ڕۆژگارێکی نوێ هاتەکایەوە، سەربەستی و ئازادییەکی بەرفراوان بۆ ڕۆشنبیریی کورد ڕەخسا، شاعیرانیش وەك دەنگی ڕاستەقینەی میللەت هاتنەگۆ، (صالح یوسفی) دبێژی:

خەتیرە هەلکر لەشکەری مەزن — بەردا پەتیلکا شورشا بی بن
کەلیَت (باستلا) لدیڤ ئیك بیت کەڤن — زوردار نوزانن دی کیڤە ڕەڤن
دەستیت (کەریمی) دنیا تێك هژاند — بویا شۆڕشی هاڤیت پەڤژاند[١٥٧]

بەبۆنەی سەرکوت کردنەوەی بزووتنەوەی تاقمەکەی (الشواف) لە موسڵ و لەخۆشەویستی زەعیم و جمهوریەت، کە کوردبیش بەشداری لەو سەرکوت کردنەوەیەدا کرد، عبدلرزاق بیمار، دەنگ هەڵدەبڕێ:

کوا بۆ هەڵبەستێك وەك ئاگر
کەللەی دوژمن بتەقێنێ
بالۆرەی کۆنی ڕزیوی
ئاغایەتی و ڕەنج خواردن
ئەفسانەی میللەت دیل کردن

---

[١٥٦] هەوری، ئامۆژگاری بۆ گۆڤاری هیوا، گ. هیوا، ژ٢، س١، ل ٣١. هەر بەبۆنەی گۆڤاری (هیوا)وە شیعری تر وتراوە، بڕوانە م. شاربازێڕی، گ. هیوا، ژ٧، س١، ل٣٢.

[١٥٧] صالح یوسفی، شورشا پیرۆز، ژ٢، س٢، ل٤٣.

- وەك (مێشكۆڵەی) سەگێكی هار!
لێ دەربێنێ [١٥٨]

دوای تێ پەڕبوونی یەك ساڵ بەسەر تەمەنی جمهوریەت دا، تەقەیان لە عبدالكریم قاسم كرد و برینداریان كرد، بەم ڕووداوە گەلی كوردو عەرەب و كەمە نەتەوەییەكانی دی دڵتەنگ بوون، پاشان كە ناوبراو لەخەستەخانە دەرچوو لەزۆربەی شارەكان دا ئاهەنگی خۆشی سازدراو میللەت بەشداری ئاهەنگەكانی كرد، شاعیرێكی كورد بەم موناسەبەتەوە دەڵێ:

لەژێر پەردەی تەم و دوكەڵ دەستی تاوان، دەستی چەپەڵ
دەستێكی سوور بەخوێنی گەل شەڵاڵ ئەبا بەپەلە پەل
داوای چییە؟ گیانێك شیرین، گیانیك هیوای بەختیاری ژین [١٥٩]

جەژنی نەورۆز، بۆتە سیمای خەباتی نەتەوەیی كورد بەدرێژایی مێژوو، هەردەم دوژمنان ویستیویانە نەورۆز لە كورد قەدەغە بكەن و شوێنەواری بسڕنەوە، بەڵام نەورۆز ساڵ بەساڵ لەدەروونی شاعیری كوردو خەڵكی كورد بەگشتی ڕەگ و ڕیشەی قوڵتر داكوتاوە، (شێخ سەلام) دەڵێ:

جەژنی نەورۆزت یاخوا پیرۆزبێ هەوارت بەرز و تیرەت بەهرۆز بێ
هەر ئەم ڕۆژە بوو، كاوەی گوردی كورد مێشكی زووحاكی بەچەكوش ورد كرد [١٦٠]

(كامەران موكری)یش، لەرۆژی نەورۆزداسێ چەپك نێرگس و گوڵی ناسك دەكاتە دیاری بۆ گەلی كوردو موژدەی ئەوەشیان دەداتێ، كە لە نەورۆزدا ئاسۆی پاشەرۆژێكی ڕوونـاك دەردەكەوێت:

بۆ ڕۆژی نەورۆز سێ چەپك لە نێرگس و گوڵی ناسك
ئەكەم بەدیارییەكی جوان بۆ گەلی كوردی قارەمان [١٦١]

ب- شیعرەكانی گۆڤاری هیوا بەپێی ڕێبازە ئەدەبییە سەرەكییەكان

ڕێبازی كلاسیزم:

---

[١٥٨] عبدالرزاق حمد، هۆنراوەو میللەتەكەم، گ. هیوا، ژ (٩،١٠)، س٢، ل٢٩.

[١٥٩] حسین عوسمان نێرگسەجاڕی، لە قەڵغانێكی پۆڵایینە، گ. هیوا، ژ(٢،٣)، س٣، ل٧٢.

[١٦٠] سەلام، جەژنی نەورۆز، گۆڤاری هیوا، ژ٣٥، ل٣.

[١٦١] كامەران، دیاری نەورۆز، گ هیوا، ژ ٣٥، ل١٤. ژمارە (٣٥) تەرخان كراوە بۆ جەژنی نەورۆز.

ئەگەرچی لەڕووی مێژووییەوە شیعری کوردی وەك قۆناغە مێژووییەکە بەگوێرەی ئەدەبی ئەوروپییەوە کاریگەری ئەوروپای لەسەر نەبووە، بەڵام پاشان وەك زاراوەیەك بەبالأی شیعری کۆنی کوردیماندا برا.[١٦٢] وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، پێکهاتەی کۆمەلأیەتی کۆمەڵی کوردەواری بە تەواوی و بە چەمکی دەرەبەگایەتی ڕۆژئاوا وەك یەك نەبوو، شاعیری کلاسییزمی کوردیش شاعیری دەربارو دیوەخانی ئاغا نەبووە، بەڵم لەژێر کارتێکەری ئەدەبی میللەتانی ڕۆژهەلأتدا ئەدەبی کوردییش، بەتایبەتی شیعر، مۆرکی ئەو میللەتانەی لە روخسارو ناوەرۆکدا وەرگرتووە.

لە ڕووی ڕوخسارەوە، شیعری کلاسییزمی کوردی سوودی لەهەموو ئەو هونەرانە بینیووە، کە لەشیعری کلاسیکی یان کۆندا هەبووە، وەك غەزەل و قەسیدەو پێنج خشتەکی و چوارین و موستەزاد.. هەروەها پەیڕەوی کێشی عەرووزی عەرەبی و فارسی کردووە لەکێشانەی شیعرییدا و قافیەی بەیتی یەکەم بووەتە بناغە بۆ سەرجەم قافیەی کۆتایی

[١٦٢] بەگوێرەی ڕێبازی کلاسییزم لەئەدەبی ئەوروپیدا، کەلەپووری ئەدەبی (گریکی و ڕۆمانی) دەگرێتەوە، پاشان لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەم لە فەرنسا جارێکی تر ڕێبازی (کلاسییزمی نوێ) سەری هەلدایەوە، بەهۆی لاسایی کردنەوەی ئەدەبی یۆنانی و ڕۆمانی لەو ڕوانگەوە، کە لەسەر بنەمای عەقڵ و سروشت و ئینسانییەو نەمرە، بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بەو ڕێبازە ئەدەبییەو چۆنیەتی گەشەکردنی و بنەماکانی بڕوانە: الدكتور محمد مندور، الادب ومذاهبه، ص٤٥–٥٩؛ د. علي جواد الطاهر، الخلاصة في مذاهب الادب الغربي، الموسوعة الصغيرة، ١٢١، ص١٣–١٧.

بەیتەکان،[١٦٣] لەرووی زمانییشەوە، زمانێکی تێکەڵ لەزمانی عەرەبی و فارسی و تورکییەو زۆربەی زاراوەکانی شیعری کلاسیکی ڕۆژهەلاتی تیا بەدی دەکرێت.[١٦٤]

لە ڕووی ناوەرۆکیشەوە بابەتە سەرەکییەکانی شیعری کلاسییزمی کوردی، هەروەك مەبەستەکانی شیعری میللەتانی دراوسێن، بەتایبەتی عەرەب و فارس، وەسف و ستایش و داشۆرین و مەی و خواپەرستی و دڵداری و نیشتمانپەروەرییە، ئەگەر لە ڕوانگەی ئایدیۆلۆژییەوە لەبابەت و ناوەرۆکی شیعری کلاسییزمی کوردی بڕوانین، هەرگیزاو هەرگیز لە خزمەتی چینی زەحمەتکێش و چەوساوەی کورد دا نەبووە، چونکە شیعرەکان گوزارشتیان لەخواستی جووتیارو پاڵەی کورد نەکردووە، بەڵکو بەزمانێکیش شیعرەکان هۆنراوەتەوە چینی زەحمەتکێش لێی تێنەگەیشتووە، شاعیرەکانییش ئەوەندە پەرۆشی ئەوە نەبوون خەڵکی سادە لێیان تێ بگات، خەریکی وردەکاری و سەنعەتی شیعریی ورد بوون و ئەو بیروڕایە هەردەم بالاڵدەست بووە، کە شیعر بۆ کەمینەو چینی هەڵبژاردە دەنووسرێ بۆیە سەیر نییە گەر شاعیرێکی وەك (نالی) هاواری لێ هەڵسێ و بڵێ:

عومرێکە بە میزانی ئەدەب توحفە فرۆشم
زۆرم گوت و کەسی تێ نەگەیی ئێستە خەموّشم[١٦٥]

گۆڤاری (هیوا) لەپاڵ ئەوەی، کە ژمارەیەکی زۆر شیعری نوێی کوردی بلاوکردۆتەوە، شیعری شاعیرانی کلاسیکیشی بلاوکردۆتەوە و تەنانەت لەبەر بەرزیی شیعرەکان و بەگرنگی

---

[١٦٣] کێشی عەروز (عروض)، خلیل بن احمد الفراهیدی دۆزییەوە، پاشان فارسەکان بۆ ئەوەی لەگەڵ بنەمای زمانەکەیاندا بگونجێ کێشی دیکەیان دۆزییەوە بوو بە (١٦) بەحر، بەڵام شیعری کلاسیکی کوردی بەزۆری سوودی لەدوو کێشی (هزج) و (رمل) وەرگرتووە، بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی کێشەکانی عەروز لەشیعری کلاسیکی کوردیدا، بڕوانە: د. مارف خەزنەدار، کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا، چاپخانەی (الوفاء)، بەغداد، ١٩٦٢ عەزیز عەبدوڵڵا گەردی، کێشی شیعری کلاسییکی کوردی و بەراوردکردنی لەگەڵ عەروزی عەرەبی و کێشی شیعری فارسی، (نامەی ماجستێر)، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٤، ل٣٠٧ – ٣٠٨.

[١٦٤] کۆمەڵە زاراوەیەکی هاوبەش هەیە، کە لەشیعری کلاسیکیی میللەتانی ڕۆژهەڵات دا بەدی دەکرێت، لەوانە: ئاتەشی توور، بەردولعەجوز، جیلوەگەر، چەشمەسار، چەرخی دوون پەروەر، ڕەهزەن، سەرووی ڕەوان، مووشکاف، مەردومەك، هوما... هتد.

[١٦٥] د. مارف خەزنەدار، دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، ل٧٧.

ڕوانینه ئەو شاعیرانەوە زۆرجار (دیوانی هیوا)دا لەسەرەتادا بلاّوکراونەتەوە یان لە سەرووی شیعرەکانەوە نووسراوە: ((ئەو گولاّنەی هەرگیز سیس نابن)).

ئەحمەد موختاری جاف (١٨٩٧-١٩٣٥ز) لە شیعرە بەناوبانگەکەیدا داوا لەگەنج و تولازی کورد دەکات بخوێنن و ڕوو لەزانین بکەن:

لە خەو هەستن درەنگە میللەتی کوردە خەو زەرەرتانە
هەموو تەئریخی عالەم شاهدی فەزل و هونەرتانە
دەستا تێ کۆشن ئەی قەومی نەجیبی بێ کەس ومەزلّوم
بەگورجی بێ بڕن ئەو ڕێگە دوورەی وا لەبەرتانە

ئەم شیعرە لەرووی ڕووخسارەوە، لەسەر کێشی عەروزەو لەبەحری (هەزەج)ی هەشت هەنگاوی یە (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) لەرووی قافیەشەوە، قافیەی کۆتایی بەیتی یەکەم بووە بە بنەما بۆ هەموو بەیتەکان تاوەك دوابەیت، بڕوانە: (زەرەر، هونەر، لەبەر...)، لەرووی زمانیشەوە، وشەی بێگانەی زۆری تیابەدی دەکرێت، (زەرەر، تەئریخ، عالەم، شاهد، قەوم، نەجیب، مەزلووم...).

ئەختەر (١٨٣٩-١٨٨٧ز) لە غەزەلێکیدا،کە لەسەر کێشی عەروز و لەبەحری هەزەجی هەشت هەنگاوییە دەڵێ:

ئەمان سافی دڵی شەیدا لەجەوری دیدە غەمگینە
لە نەشئەی چاوەکەی مەستت پیاڵە پڕ کە بۆم بینە
فدای چاوی سیاهت بووم، کە هۆشم بوو ئەویشم چوو
بەتاراجی نیگاهت چوو، ئەگەر عەقڵ و ئەگەر دینە[١٦٦]

مەولەوی (١٨٠٦-١٨٨٣ز) لە وەسفی بەهاردا دەڵێ:

نازك تەدارەك فەصل وەهاران شیرین ئارایش هەردەو کۆساران
گول چون ڕوی ئازیز نەزاکەت پۆشان وە فراوان چون سەیل دیدەی من جۆشان[١٦٧]

ئەم شیعرەی (مەولەوی) لەرووی ڕەوانبێژییەوە کلاسیکییەو لەرووی کێش و قافیەشەوە هەروەك سەرجەم شیعری کوردی شێوەی گۆرانی لەسەر کێشی خۆمالّییە، کێشی دە بڕگەی پەنجەیە، لەڕووی قافیەوە جووت قافیەیەو هەر بەیتە قافیەی خۆی هەیەو لەمەسنەوی نزیك دەبێتەوە.

---

[١٦٦] نزار، ئەختەر کێ یە؟، گ. هیوا، ژ٩، س١، ل٨٧.

[١٦٧] مەولەوی بەهار، گ. هیوا، ژ٨، س٢، ل٤٠٤.

ڕێبازی ڕۆمانسییزم:

ئەم ڕێبازەیش یەکێکە لەڕێبازە سەرەکییەکانی ئەدەب، کە زۆربەی لێکۆڵەرەوەکانی ئەدەب بەشۆرشێکی ئەدەبی دەزانن بۆ ڕزگار بوون لەکۆت و پێوەندی ئەدەبی کلاسیکی کۆن، کە دوای ئەوەی سەدە و نیوێك لەئەدەبی ئەوروپیدا درێژەی کێشا، بێ گومان هەموو ڕێبازێکی ئەدەبی لەناکاو کت و پڕ لەدایك نابێ و دەروازەیەکی هەیە، بۆیە لەرەخنەی ئەدەبی دا ئەو قۆناغەی بەر لە ڕێبازی ڕۆمانسیزم بە (پێش ڕۆمانسیزم - ماقبل الرومانتیکیە) ناسراوە، کە (جان جاك ڕوسۆ) دەورێکی سەرەکی تیا بینیوەو چاکسازی ئایینی ڕێ خۆش کەر بووە)[١٦٨].

سەرەتاکانی ڕۆمانسیزم لەئەدەبی ئینگلیزی و ئەڵمانی دا دەرکەوت پاشان لەفەرەنسا بەشێوەیەکی پتەو جێگیربوو، ئەو ڕێبازەی (وەك دیاردەیەکی ئایدیۆلۆژی تەنها خۆی لەهونەردا نەدۆزیوەتەوە، بەڵکو پەرەی ستاندووە بۆ شارستانی و ڕۆشنبیرییەکانی تریش وەك (کۆمەڵناسی، ئایووری و ساسی، فەلسەفە و ئایین و زانستە سروشتییەکانو پزیشککگەرییش)[١٦٩].

ڕێبازی ڕۆمانسییزم لە ناوەڕۆك و لە بنچینەدا لەگەڵ ڕێبازی کلاسییزمی پێش خۆی جیادەبنەوە بەوەی، کە ((هەر لەسەرتادا لەوە دوورکەوتنەوە کە بەزۆر بەوردی خۆیان و بیرو بۆچوونەکانیان بخەنەڕوو، بەپێچەوانەی کلاسیکییەکان تەئکیدیان لەسەر ڕوونبێژی و خۆ بەدوورگرتن لەتەم و مژ کردەوە، هەروەها ڕۆمانسییەکان خۆیان لەپۆلین کردن و تێڕوانینی ورد دەپاڕاست و لەجیاتی ئەوە بە شێوەیەکی ڕاگوزاری و عەفەوی و لەناخی دڵەوە بەخەیاڵ و تێڕامانێکی سەرپێی و ئەزموونی ڕاستەوخۆی خۆیانەوە بەهرەمەند بوون.))[١٧٠] لەپاڵ گەڕانەوە بۆ سروشت و خەیاڵی فراوان و گۆشەگیری و فرمێسکی گەرم بۆ خۆشەویستییەکی پاك و بێ گەردی فریشتە ئاسادا ڕێبازی ڕۆمانسییزم زیندووکردنەوەی ڕۆحی نەتەوەیی دروشمی بوو و ڕوویەکی شۆڕشگێرییشی هەبوو و بارودۆخی تایبەتی و گۆڕانەکانی باری سیاسی و دەستەلاّت

---

[١٦٨] د. علي جواد الطاهر، الخلاصة في مذاهب الادب الغربي، ص١٨.

[١٦٩] د. جميل نصيف التكريتي، المضاهب الادبية، ط١ بغداد، ١٩٩٠، ص١٥٧، هەر لەم ڕووەوە ڤیکتۆر هۆگۆ پێی وایە، ڕێبازی ڕۆمانسیزم و لیبرالیەت لەسیاسەت دا هەردوکیان یەك شتن و هەردووکیان ڕزگاربوونن، ڕۆمانسیزم لەئەدەب و لیبرالیەت لە سیاسەت و کاروباری وڵاتدا، بڕوانە: الدكتور حلمي مرزوق، الرومنتيكية والواقعية في الادب (الاصول الاديولوجية) دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٨٣، ص١٨.

[١٧٠] جميل نصيف التكريتي، المذاهب الادبية، ص١٥٩.

لەفەرەنسادا وای لەشاعیرە ڕۆمانسییەکان کرد خۆیان لەکۆمەلاّنی خـەلّك جیانەکەنـەوەو شـیعرو بەرهەمیشیان بۆ ئەو مەسەلەیە تەرخان بکەن و ئەدەب بکەنە پەیامێکی کۆمەلاّیەتی[۱۷۱].

ئـەدەبی کـوردی، بەلاسـاییکردنەوەی ئـەدەبی تـورکی لـە کۆتـایی جـەنگی یەکـەمی جیهانییەوە گۆڕانکاری و تازەکردنەوەیەکی بەخۆیەوە بینی، ڕێبازی ڕۆمانسـییزم لـە ئـەدەبی کوردیدا لەسەر دەستی پیرەمێرد و شێخ نوری شێخ صـالح و گـۆران.. پـەرەی پێـدراو ئـەویش بەدەرچوون لەیاسا چەسپاوەکانی شیعری کلاسییزمی وەك خۆ دەربازکردن لەکێشـی عـەروز و ڕووکردنە کێشی خۆمالّی فۆلکلۆری کـوردی و بـەکارهێنانی زمـانی کـوردی پـەتی و وشـەی ڕەسەنی کوردی و بەکارهێنانی جووت قافیە لەرووخسارداو ڕووکردنە کێشە کۆمەلاّیەتییـەکان و هەلّبژاردنی بابەتەکان لە واقیعی ژیاندا.

ئەگەرچی گۆڤاری هیـوا لەسـەردەم و ڕۆژگارێکـدا دەرچـووە، کـە ڕێبـازی ڕۆمانسـیزم لەناوەوەدا کزببوو، بەلاّم گرنگی دانی گۆڤارەکە بـەرێبازە ئەدەبییـە جیاوازەکـان گۆڤارەکـەی دەولّەمەند کردووە. (غ. س. غەمبار) لە پارچە شیعرێکدا (بەیانی زوو)، کە ئەمە یەکێکە لە نیشانەکانی نەحەسانەوەو خەم و خەفەت و نەخەوتن، لەهـەمان کـات دا پـاك و بـێ گـەردی سروشت و هێمنی و جوانی سروشت لە ڕۆمانسیەتدا، گوێ بۆ نالّەی دلّی شوانێك ڕادەگرێ کـە بە شمشالّەکەی دەردی دلّی هەلّدەڕێژێ:

بەیانی یێك زوو پێش مەلا بانگدان　　پێش پێ کەنینی زەردی قەد هەردان
پێش ئەوەی لەدەشت گزنگی هەتاو　　بەبزەی لێو و بەواتەی سلاّو
وەك بەرگی تاوس هەزار جۆرە ڕەنگ　　سپی و سوورو شین زێڕین و قەشەنگ[۱۷۲]

مارف بەرزنجی (پشکۆ)، گفتوگۆیەکی هێمنانە لەگەلّ دلّی خۆی دەکات و دەیـەوێ پـەی بەئەسراری دلّ ببات و بەرەو دنیای یادگارییە کۆنەکانی ڕۆژانی گەنجی مل دەنێت و خۆزگە بەو ڕۆژگارە دەخوازێت و خەفەت بۆ ئەوە دەخوات جارێکی تر لاوی ناگەڕێتەوە:

---

[۱۷۱] (لامارتین) شاعیری گەورەی فەرەنسا دەلّێ: «سەرشۆڕییە بۆ کەسێ گۆرانی بلّێ و لەولایشەوە وا ڕۆما دەسووتێ». بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: فان تیغم، الرومنطیقیة، ترجمة بهیج شعبان، بیروت، ١٩٥٦، هەروەها: لیلیان فرست. الرومانسیة، ترجمة: د. عبدالواحد لؤلؤة، موسوعة المصطلح النقدي (٢)، بغداد، ١٩٧٨.

[۱۷۲] غ. س. غەمبار، دەنگی شمشالّ، گ. هیوا، ژ٣، س١، ل٣٤.

ئـــــــەی دڵ وەك دەریای پڕ و لێڵ　　شامـــــــــە لاوانان لەکـــــەنارت وێڵ
کەس تێ نەگەیشت چییە ئەسرارت　　کـــــەس بۆی نەکراوە گرێی ئازارت

تا دەگاتە:

کـــــــــــەی جارێکی تر نیگار دێتەوە　　جـــــــــــوانی بەسەرچوو ناگەڕێتەوە[173]

گەلاڵەزانی پاییزو خەزان و بارانی پاییز واناخی (گۆران) دەهەژێنێن نموونەیەکی بەرزی شیعری ڕۆمانسی کوردی و داهێنەرانەی (گۆران) دەخولقێنێ، دیمەنی پاییز لەلای شاعیرانی ڕۆمانسی نیشانی گریان و توانەوەی ڕۆحەو حەسانەوەیەك و سوکنایی دڵە:

دڵۆپی ساردو فێنك با لەسەر دارو دەوەن بـــــڕژێ
بەسەر سنگی چیادا چۆکی داداوە، کش و بێ دەنگ
بەسەر پاییزی زەردا با بەخوڕ بگری، بەکـــوڵ بگری
لەسەر ئاخر گەلاّ، ئاخر چڵی تەنیایی گـــــوڵ بگری!

تادەگاتە:

طە بیعەت زەرد و ژاکاوە، لە حاڵی گیان کەنشتایە،
نیشانەی ماتەمی پایز لەفرمێســـــــکی درشتایە![174]

ئەم شیعرە لەرووی زمانەوە، بەکوردییەکی پەتییەو لەرووی کێشەوە، لەسەر بەحری (هەزەج)ەو جووت قافیەیە.

ڕێبازی ڕیالیزم:

ئەم ڕێبازە ئەدەبییەش سەرەتا لە فرەنسا سەری هەڵدا، پێشڕەوەکانی ڕازی نـەبوون واقیـع بکەنە شتێکی میسالی (میتافیزیك)، هەوڵیان دەدا، کە وێنەی شتەکان لـە واقیعـدا چـۆنە وای وێنە بکێشن و نووسەر تیایدا بێلایەن بێت، بۆیە نووسەرەکان لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم لـە فەرەنسادا کەوتنە خەیاڵی ئەوەی بەوپەڕی ڕاستگۆییەوە گوزارشت لەژیانی خەڵکی سادە بکەن.

یەکێ لـە سـیماکانی ئـەم ڕێبـازە ئـەوەبوو بەربـەرەکانێ و تونـدوتیـژی لەگـەڵ ڕێبـازی ڕۆمانسـییزمدا نـەبوو (بەپێچـەوانەی ململانـێ ی نێـوان کلاسـییزم و ڕۆمانسـییزم) ئەگـەر ڕۆمانسییەکان شیعری لیریکییان وەك هونەرێکی ئەدەبی بۆ گوزارشت لەخـەیاڵ و ئەندێشـەی خۆیان هەڵبژارد، ئەوا ڕیالییزم لەسەرتاوە لەلایەن چەند چیرۆکنوسێکی وەك بەلزاك و سـتەندال

[173] پشکۆ، دڵی من، گ. هیوا، ژ٧، س١، ل٤٠–٤١.

[174] گۆران، هەوری پایز، گ. هیوا، ژ٢،٣. س٣، ل١٤–١٥.

گەشەی پێدراو جێگەی خۆی کردەوە، کە هەر ئەوانە خۆیشیان سەر بەڕێبازی ڕۆمانسییزم بوون و سەرنجی بەهێزیان دەربارەی ژیانی ڕۆژانەی سەردەم هەبوو، هەروەها نابێ دەوری (فلۆبێر)مان لەبیربچێت، کە هەر زوو لەڕۆمانسییزم هەڵگەڕایەوەو گالتەی پێکردن،[١٧٥] ئەمەش کاریگەرییەکی وای بوو لەدوای خۆی (مۆپاسان)یش لەسەر هەمان ڕێڕەو ڕۆیشت.

ڕێبازی ڕیالییزم لەبنچینەدا بڕوای وایە (شەڕ) سەرەتاو بنەمایەو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی پێوەی دەنالێنێ، نەوەك (خێر) کەلای میسالییەکان بنچینەیەو بڕوایان وایە هەموو شتێك خۆی لەخۆیدا (خێر) و (چاکە)یەو دوایی ئالوودە دەبێت، بۆیە سەیر نییە ئەو بیروڕایە لەرۆمانی ڕۆمانووسەکانی سەر بە ڕێبازی ڕیالیزم ڕەنگ بداتەوەو باشترین نموونەش (کۆمیدیای ئینسانی)یەکەی (بەلزاك)ە.

ئەمەیە تێڕوانینی ڕیالییزم، بەتاییەتی (ریالیزمی ڕەخنەگرانە) بۆ هونەرو بۆ کۆمەڵ، بەڵام ڕیالییزمی سۆسیالیستی، ئەگەرچی زۆربەی نووسەران پەیوەستی دەکەن بە ڕۆمانی (دایك)ی گۆرکی یەوە، بەڵام «ڕەگ و ڕیشەی ئەم ڕێبازە لەلای چەند نووسەرێکی غەیری سۆڤیەتی، وەك لۆرکای ئەسپانی و برێختی ئەڵمانی و ئەراگۆنی فەرەنسی و نازم حیکمەتی تورکی و بابلۆ نیرۆدای چیلی و فۆچیکی چیکی و کەسانی تردا بەرچاو دەکەوێت.»[١٧٦]

ئەم ڕێبازە لە ڕووسیا (لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا لەبارودۆخیکی ڕەخنەیی دژ بە کەپیتالەکان لەلایەن چینی زەحمەتکێشانەوە (پرۆلیتاریا) سەری هەڵدا، ئەوانە خۆیان بۆ شۆڕشی سۆسیالیستی لە ڕووسیادا ئامادەکردبوو وەك لەبەرهەمی(دایك)و شیعر و ڕۆمانە شیعرییەکانی گۆرگی و شاعیرانی پرۆلیتاریا سەری هەڵدا.

ڕیالیزمی سۆسیالیستی هەنگاوێکی تازەی لە بەرهەمی هونەری بەرەو پێش چووی مرۆڤایەتی داناوە.. لەبەرهەمە هونەرییەکاندا تەنێ پشت بە بەرهەمی ئێستا نەبەستراوە، بەڵکو ڕابردوویش کە سوودی کۆمەڵگای تیابێ بەستراوە. واتە نووسەرانی سەر بە ڕێبازی ڕیالییزمی سۆسیالیستی تێڕوانینیان بۆ ئەدەب و هونەر ئەوەیە، کە دەبێ ئەدەب لەخزمەتی

---

[١٧٥] فلۆبێر، خۆی لەسەرەتادا لەگەڵ ڕۆمانسییزمەکان بوو، پاشان چەندین چیرۆکی لە دژی ڕۆمانسییزمەکان نووسی و قەناعەتی بەوە بوو، نابێ ئەدەب بکرێتە هۆیەك بۆ چاکردنی کۆمەڵ، بەڵکو (هونەر دەبێ بۆ هونەر) بێ هەروەك مەبەستی نیگارکێشێك نیگارەو بەس، ئەگەر ڕۆمانووسێکیش ئەگەر ڕۆمانەکەی لەخزمەتی مەسەلەیەکدا بوو ئەوا ناپاکی لەگەڵ هونەرەکەیدا کردووەو هونەرەکەی کردووە بە هۆیەك نەوەك مەبەستێك، بڕوانە: د. علي جواد الطاهر، الخلاصة في مذاهب الادب الغربي، ص٣٠.

[١٧٦] الدكتور سالم احمد الحمداني، مذاهب الادب الغربي ومظاهرها في الادب العربي الحديث، ص١٨١.

کۆمەڵدا بێ و خەون و ئازار و ویستی چینی زەحمەتکێش و هـەژاران دەربـبڕێ، لـەم بارەیـەوە (بیلینسکی) وەها ڕیالییزم ڕاڤە دەکات، (خولقاندنەوەی سەرلەنوێی واقیعە لەگەڵ هەموو ئەو ڕاستییانەی واقیع بەخۆیەوە دەگرێت)

کەوابێ جیاوازی سەرەکی نێوان ڕیـالییزم لەئـەوروپاو ولاتـە سۆسیالیسـتەکانی پێشـوو ئەوەیە، ڕیالییزم لە ئەوروپا واتا (هونەر بۆ هونەر) و ئەوەی تر (هونـەر بـۆ کۆمـەڵ)، لێـرەدا هەوڵ دەدەین، بزانین تاچەند ئەو ڕێبازە ئەدەبییە کاریگەری خـۆی بەسـەر شـاعیرانی گۆڤـاری هیوادا بەجێ هێشتووە.

لە سالانی جەنگی دووەمی جیهانیدا، لەگەڵ بلاوبوونەوەی هۆشیاری نەتەوەیی و گیـانی شۆرشگێڕی و بزووتنەوەی ١٩٤١دا، ئەدیبانی کورد ڕووەو ڕێبازی ڕیالییزم هەنگاوی خێرایـان نـاو ڕووداوەکـان بوونـە هـەوێنی بابەتـە ئەدەبییـەکان بەشـیعرو چـیرۆکەوە، شـاعیرە ڕۆمانسییزمەکانیش ئیتر لەجیاتی ئەوەی بۆ یارەکانیان بگرین، دەسبەداری گۆشەگیریی خۆیان بوون و کەوتنە ڕەخنەگرتن لە ناهەمواریـیەکانی کۆمەڵ.

(پیرەمێرد)ی شـاعیر، کـە لـە ریـزی پێشـەوەی ئـەو شـاعیرانەبوو، نقـوومی خـەیاڵی ڕۆمانسییانە ببوو، ئەمجارە کاریگەری وەسـبەی ١٩٤٨ و شـەهیدانی گـەلی کـوردو عـەرەب هەژاندی:

تائێستا ڕووی نەداوە لە تەئریخی میللەتـا
قەڵغانی گوللە سنگی کچان بێ لە هەڵمەتا[١٧٧]

(بێکەس و گۆران و هەردی و دیلان و کامەران)یش بە هـەمان شـێوە مەشـخەڵی گـڕی تووڕەی شۆڕشگێڕی نەتەوەیی و دەردە کۆمەڵایەتییەکان لە چەوسـانەوەی ئـافرەت و کێشـەی نێوان دەرەبەگ و جووتیارو نەخوێندەواری و چەندین بابەتی ڕۆژانەی چینی زەحمەتکێشـی یـان کردە بابەتی شیعرەکانیان و (ڕێبازی ڕیالییزم)یان چەسپاند.

عەبدوڵلا گۆران (١٩٠٤ - ١٩٦٢ز) دەڵێ: «پاش ئەم ماوەیە، کە سەرمەستی ئـەدەبی تورکی و فارسی بووین، بەرە بەرە ئەدەبی تازەی عەرەب و ئەدەبی ئینگلیزی هاتنـە کایـەوەو بلاوبوونەوە، وە هەروەها (تیـاری) سیاسـی و کۆمەڵایـەتی کەوتـە ناومانـەوە.. وە مـن بـە تەئسیری ئەو دوو ئەدەبە کەوتمە هەوای واقیعیەتەوە.

[١٧٧] دیوانی پیرەمێرد، کۆکردنەوەو ساغ کردنەوەی فایق هوشیارو کەسانی تر، ل٢٠٧.

ئەبی ئەوەش لەبیر نەکەین کە لەسەرەتاوە، بەهۆی ئەدەبی ئینگلیزییەوە بەدوای نظریەی (هونەر بۆ هونەر) ئەرۆیشتم و بەرهەمی ئەم تەرزە ئەدەبەم ئەخوێندەوە، وەك هینەکانی (جۆن کیتس)و (ئۆسکار وایلد)، بەلأم لە ١٩٣٥ بەولاوە وە دوای هاتنە ناوەوەی جوولأنەوەی پێشکەوتوویی (تقدمی)و کۆمەلأیەتی پالێ پێوەنابن کە لەئەدەبی عەرەبی و ئینگلیزییشدا بەدوای نموونەی ئەدەبێکی تقدمی بگەرێین. بەم هۆیەوە لە ١٩٣٥ بەولاوە ئەم رێگەیەم گرت، وەك لەهەلبەستی (دیاری خوای شەڕ)دا دەرئەکەوێ، کە لە گۆڤاری گەلاوێژ لەسالێ ١٩٤٣دا بلأوکرایەوەو چەند سالێك بەر لەو مێژووە دامنابوو.))[١٧٨]

قۆناغی گۆڤاری هیوا، قۆناغی رِیالییزم بوو لەئەدەبی کوردیدا، دەستەی نووسەرانی گۆڤارەکە هەردەم پشتگیری نوێخوازیان کردووەو دەستی شاعیرانی لاویان گرتووەو هانی بلأوکردنەوەی شیعری رِیالییزم و نموونەی بەرزی شیعرییان داوەو واقیعە کۆمەلأیەتییەکەیان کردۆتە بابەتی سەرەکییان.

خالید دلێر هەموو جوانی سروشت بەلاوە دەنێ ئەگەر خەلکی ولأتەکەی هەژارو زۆرلێکراوبن و بەدەستی هەژاری و نەدارییەوە بنالێنن، غەمی نەبوونی لەسەرووی هەموو غەمەکانەوەیە، بێ گومان دەستەلأتییش تاوانباری یەکەمە لەو مەسەلەیەداو نەبوونی دادوەری کۆمەلأیەتی هۆیەکەیەتی، شاعیر دەلێ:

ولأتم لەمە زیاتر جوان بێ — هەموو شتێ هۆی دلّ خۆشی و ژیان بێ
ئەگەر ئێمەی خاوەن ولأت هەژار بین — چەوسێنراوەی دەس بێگانەو زۆردار بین
بەئێمە چی جوانی سروشت؟ هی بەهار؟ — روونی کانی، ورشەی گیا، چرۆی دار؟
کام جوانی کام ئاواز کام بۆنی خۆش — دلّی هەژار لەخەم ئەکەن فەرامۆش[١٧٩]

حەسیب قەرەداغی لەبیرەوەری یەکەم سالێ شۆڕشی ١٤ی تەموزدا بەراوردێك لەنێوان ژیانی کارگەران و جووتیارانی گەل دەکات، کە زۆرینەی کۆمەلێان پێك دەهێنا لەپیش شۆڕش و دوای شۆڕش، لەوێنەیەکی شیعرییدا وادێتەگۆ:

---

[١٧٨] عبدالرزاق بیمار، دانیشتنێك لەگەلّ (گۆران)دا، گ. بەیان، ژ٢، ل٣٠، سەبارەت بە رِیالیزمی سۆسیالیستی، کە ئاماژەمان بۆ کرد، نموونەی لە ئەدەبی کوردیدا زۆر دەگمەنە، چونکە ئەمە جیایە شاعیرێك لە شیعرێکی دا داوای سۆسیالیستی بکات، لەگەلّ بنەماکانی رِێبازەکە خۆیدا.

[١٧٩] خالد دلێر، بەهاری ژین، گ. هیوا، ژ١٠، س١، ل٣٦.

کـــارگـــەرانـــــمان، چیـــنـــی پێشڕەو هەڵگرانی بیری ڕوون
ڕەنجـخـــوراوو مـــایـــــە پووچ بوون خاوەنی نانێ نەبوون
مـــافـــی ژینیـــــان ونـــکـــرابـــوو زۆربەیـــان زارو زەبوون
ڕەهبەرانیان دیل و بەندبوون یا بەکوشـــــــتن تیا ئەچوون
ئێســـــــــــــتە کارگەر مافی دیارەو بیری خۆی بەرپائەکا
دوژمنـــانـــــی کـــۆن و تازەی ســـــــــەر کزو بەرپائەکا [180]

لەم وێنە شیعرییەدا، دەروونـی شـاعیرو کـەف و کـوڵی شۆرشـگێڕی دوای شۆرشـی ١٤ی تەموز بەئاسانی خۆی دەنوێنێ و لەخۆشەویستی جووتیارو کرێکاری ولاتدا خـۆی دەدۆزێـــتەوە. تەنانەت وشەکان گەواهی بۆ بیری سۆسیالیستی پێشکەوتنخواز دەدەن. (کارگەر، چینی پێشڕەو، هەڵگرانی بیری ڕوون، ڕەنجخوراو). ئەم وشانە لەو ڕۆژگارەدا لەلایەن حیزبی شیوعییەوە، لـەکۆڕو کۆبوونەوەکاندا زۆر دووبارەدەبوونەوە. لەهەمان کاتدا، لەم وێنەیەدا ئیشارەت بۆ لەسـێدارەدان و لەناوچوونی ڕابەرانی ئەو بیرە، (بیری کۆمۆنیستی) دەکات، کە کرێکار بەچینی پێشڕەو لەقەڵـەم دەدات، لەلایەن ڕژێم و دارو دەستەی کۆنەپەرستی پێش شۆرش.

شاعیرێکی دی بەنازناوی (م. ڕ) گفتوگـۆی نێـوان بـەگ و حسەشـەل وەك جووتیـارێکی کڵۆڵی بێ دەرەتان و هەژار لەوێنەیەکی شیعریی دا دەردەبڕێت، کە بەتەواوی ژیانی جووتیـاری کورد پیشان دەدات:

حسە شەل:

چۆڵ کز نەبم، چۆن کز نەبم؟ ئەی ڕووخۆش بم وەك تۆ بەگم؟
هەموو ڕۆژێ بەبێ پشوو هەتاکو شەو، بەیانی زوو
ئەرز ئەکێڵم، جۆگا ئەبڕم لە برسیشا ئەوا ئەمرم!

بەگ:

هەی ناڕەسەن! هەی سەرسەری! بەشی خوا تۆ ناشکوری؟[181]

شاعیر لەشیعرێکی درامی دا وێنەی نـارەزایی جووتیارێـك و چـۆنیەتی بـیر کردنـەوەی ئاغایەك دەردەبڕێ و پەنجە لەسەر زامی جووتیارەکە دادەنێت، کەلەگەڵ ئەرك و مانـدووبوونی

[180] حسیب قەرەداغی، بیرەوەری یەکەم سالّی شۆرشی ١٤ی تەموز، گ. هیوا، ژ(١١،١٢)، س٢، ل٥٧.
[181] م. ڕ، نموونەیەك لەرابردوو، گ هیوا،ژ٣١، ل٤٤.

زۆر بەرهەمەکەی بۆخۆی نییە و بۆ باخەڵی ئاغایەك و خۆیشی وا لەبرسان دادەمرێ، کەئەمە بێ گومان نموونەیەکی کۆمەڵگای دەربەگایەتییەو خاوەندارییەتی تایبەتی و تاکەکەس تێیدا بەرکەمالّەو هۆشمەندی دەربەگەییشیان دەدات لەوەی، کەمەسەلەکە ئاوەژوو دەکاتەوەو پەیوەستی دەکات بەشتێکی ئەزەلییەوەو خوا بەشی کردووە، ئەویش خۆشبەختی و بەدبەختییە.

ئەم شیعرە لەرووی کێشەوە لەسەر کێشی خۆمالّییەو هەشت برگەییەو لەسەر پەیڕەوی شیعری نوێ جووت قافیەیەو بەزمانێکی کوردی پەتی نووسراوەو دژە وشەکانیش توانیویانە مەبەستی شاعیر بپێکن:

کـــز ⟵ ڕووخۆش

شەو ⟵ ڕۆژ

ئەمە سەرباری ئەوەی هەڵبژاردنی نازناوی (حسەشەل) بۆ پاڵەوانەکە (جووتیارەکە)یش هێمایە بۆ باری دووانەوتوویی کۆمەڵایەتی کوردەواری[١٨٢].

لە هەمان سەدەدا شێخ حوسێنی قازی (١٧٩٠-١٨٦٨)یش (مەولودنامە)ەکەی خۆی نووسیوە. ئەم مەولودنامەیە ناوەرۆکەکەی باسی دروست بوونی گەردوون و بوونەوەر دەکات، کە لە خۆشەویستی پێغەمبەر دروست بووە. لە ڕووی ڕووخساریشەوە زۆربەی مەولوودەکە بەپەخشانی سەروادار نوسراوەتەوە. سەرەتا ئەم پەخشانە وا دەست پێدەکات: ((ئەی موسڵمانینە ئەم مانگە مانگی مەولودە، مانگێکە زۆر عەزیمە، زۆر شەریف و کەریمە، لەتەرەفی خوداوەندی عالیمەوە، چونکە تێیدا بەوەلەدا داهاتبێ نەبییەکی کەریمی وەك محەمەدولمستەفا بێت (ص) ئەم مانگە مانگێکە تێیدا نازل بووە ڕەحمەتێکی عالەمن عوموماەن بەسەبەبی ئەم مانگەوە بۆمان حاسل بووە کەیف و سروور، بەسەبەبی ئەم مانگە ڕۆییوە لەلامان حوزن و غەم و خەفەت بەسەبەببی ئەم مانگەوە دەفع بووە لەسەرمان بەلاّو موسیبەت.))[١٨٣]

---

[١٨٢] لە گۆڤاری هیوادا ژمارەیەکی زۆر لە شیعری ڕیالیزم بلاّو کراوەتەوە، بڕوانە:دلّزار، بۆ فریشتە ئاسایش، گ. هیوا، ژ٤، س٢، ل١٤–١٧؛ میکائیل ڕەشید، کوواچوو، گ. هیوا، ژ٥، س٣، ل٦٣؛ هۆشەنگ، نوێژی جووتیار، گ. هیوا، ژ٣٠، س٤، ل٦٤–٦٧.

[١٨٣] مەولود نامە بزبان کردی، ترجمة مصطفی شیَخ حسین قاضی، ١٣٠٢، ص١. (دەسنووس). □

هوا
HAWA

هیوا

گۆڤاریکی ئەدەبی و زانستی یە مانگی جارێک دەردەچێ

ژمارە ـ ٨ ـ ساڵ ـ ١ ـ ڕەشەمی ـ شوبات ١٩٥٨

لەم ژمارەیەدا

١ ـ میژووی شاری کفری
٢ ـ ویژە ـ ئەدەب
٣ ـ نووسینی زمانی کوردی
٤ ـ مانگی دەست کرد
دیمەنێکی کۆیستانی سۆلاف
٥ ـ پیاوانی نەمر
٦ ـ بیرەوەری
٧ ـ تەندروستی
٨ ـ هۆنەرەوەریکی نەمر موزارت
وەگەڵ شتی تریش ئەخوێنیتەوە

بەشی سێیەم

گۆڤاری هیواو پەخشانی کوردی

ئاوڕێکی مێژوویی لە پەخشانی کوردی

پەخشانی نووسراو لەئەدەبی کوردیدا چەند سەدەیەك دوای شیعر دەرکەوتووە، بێ گومان مرۆڤ هەر لەسەرتاوە بەقسەو پەخشان دەستی پێ کردووە، بەڵام پەخشانی هونەری لەرووی نووسینەوە دیارە وەك شیعر نەتوانراوە کورت و چڕ بێ و مۆسیقی بێ و ئەزبەر بکرێ، بۆیە سەرەتاو سەرهەڵدانی ڕاستەقینەی پەخشان نەوەك هەر لەئەدەبی کوردی دا؛ بەڵکو لەئەدەبی میللەتانی دیکەشدا پابەندە بەدەرکەوتنی چاپەمەنی و ڕۆژنامەو گۆڤار، بۆیە ئەدەبی کوردی بەگشتی قەرزار باری ڕۆژنامەوانییە.

کۆنترین دەقی پەخشانی نووسراو، کەلەبەر دەست دابێ، کتێبەکەی عەلی تەرەماخییە لەبارەی دەستووری زمانی عەرەبی بەکوردی[184]. گرنگی ئەم کتێبە لەوەدایە یەکەمین کتێبی کوردییە، کەبەپەخشان نووسرابێتەوەو مێژوویەکی کۆنی هەیە، ئەگینا لە ڕووی ناوەرۆکەوە شتێکی زیاد نەکردووە، لەم ڕووەوە کتێبی کۆنتر زۆرە بەزمانی عەرەبی.

دوای ئەو، (عەقیدەی کوردی) مەولانا خالیدی نەقشبەندی یە (١٧٩-١٨٢٧)، ئەم نامیلکەیە بەشێوەی پەخشان نووسراوەتەوەو ناوەرۆکێکی ئایینی هەیە، وا دەست پێ دەکات: ((ئەگەر کەسێ دەپرسێت ئیسلام چی یە؟ ئیسلام پێنج ڕوکنی هەیە، لەسەر هەموو موسڵمانی عاقڵ و بالغ بێ واجبە بیزانێت، عەمەلیشی پێ بکا، ئەووەل ئەوەتە (اشهد): بەدەڵ دەزانم بەیەقین، بەزووبان دەڵێم بەئیختیار (ان لا اله): هیچ مەعبودێ بەحەق لایق پەرستن بێ (الا الله) ئیللا ئەو زاتە نەبێت واجبی بوونی، ئیسمی ئەللایی.))[185].

---

[184] د. مارف خەزنەدار، دەستووری زمانی عەرەبی بە کوردی عەلی تەرەماخی بەغدا، ١٩٧١. هەروەها: ڕەشید فندی، عەلی تەرەماخی، بەغدا١٩٨٥.

[185] محمدی مەلا کەریم، عەقیدەی کوردیی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، گ. کۆڕی زانیاری عیراق (دەستەی کورد) ب٨، ل٢٠٦.

گرنگی ئەم پەخشانە لە ڕووی ئەدەبییەوە لەوەدایە، کە ئەو کورتە چیرۆك و پەندو عیبرەتانەی بەشێوەیەکی سادە خراونەتە ڕوو لەلای هەندێ نووسەر و ڕەخنەگران بەسەرتایەکی سادەو ساکاری چیرۆك کوردی لەقەڵەم دەدەرێن.[١٨٦] بڵاوبوونەوەی چاپ و ڕۆژنامەو گۆڤار لەمێژووی کەلتووری میللەتاندا ڕووداوێکی گەورەیەو شایانی گرنگی پێدانێکی زۆرە.

لە ڕێگەی ڕۆژنامەوانیی کوردییەوە پەخشان گەشەی کردو چەندین لق و پۆپی لێ بووەوە[١٨٧] لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمدا ڕۆژنامەی (کوردستان ١٨٩٨-١٩٠٢) یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی بوو، وشەی کوردی بەهەموولایەکدا بڵاو کردەوەو بووە سەرەتایەك بۆ ڕۆژنامەوانیی کوردی و هونەرەکانی پەخشانی بەرەو پێشەوە برد. پاشان گۆڤاری (ڕۆژی کورد- ١٩١٣)، وتارو چیرۆك و بەشەکانی دیکەی پەخشانی ئەدەبی چەند هەنگاوێك بردە پێشەوەو تەنانەت بەسەرەتایەك دادەنرێت بۆ لێکۆڵینەوەی چیرۆکی هونەریی کوردی. دوای جەنگی جیهانی یەکەمییش ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی- ١٩١٨) و (گۆڤاری زاری کرمانجی - ١٩٢٦) و (ڕۆژنامەی پێشکەوتن- ١٩٢٠) و (گۆڤاری گەلاوێژ-١٩٣٩) و (گۆڤاری هیوا- ١٩٥٧) و (گۆڤاری شەفەق- ١٩٥٨)... هتد، هەموویان لەدایك بوون و لەهەمەچەشنیی هونەرەکانی پەخشانی کوردی دا ڕۆڵێکی دیارو بەرچاویان هەیە.

بۆ زیاتر ڕوون کردنەوەی پەخشانی ئەدەبی (هونەری)، کەمەبەستی ئێمەیە لەم لێکۆڵینەوەیەدا، لەچەشنە سەرەکییەکانی دەکۆڵینەوە، کەئەوانیش (وتارو ژیاننامەو چیرۆك)ن.

---

[١٨٦] بۆ ئەم ڕایە بڕوانە: د. عزالدين مصطفى رسول، الواقعية في الادب الكردي، ص٢٠٦؛ د. معروف خزندار، القصة الكردية، مجلة الثقافة الجديدة، العدد الثاني، بغداد، ص٩٤؛ د. جمشيد الحيدري، تاريخ تطور النثر الفني الكردي في العراق، مجلة دراسات كردية، العدد الاول، السنة الاولى، ١٩٨٤، ص٥٨.

[١٨٧] پەخشانی نووسراو بەشێوەیەکی گشتی دابەش دەبێتە سەر دوو جۆر: ١- پەخشانی ئەدەبی (هونەری)، ٢- پەخشانی زانیاری. پەخشانی ئەدەبی (هونەری) چەند لقێکی لێ دەبێتەوە - وتار - خوتبە چیرۆك شانۆگەری، ژیاننامە، پەندی پێشینان و قسەی نەستەق، بیرۆکە، دانان، لێکۆڵینەوە، نامە، وەرگێران، مێژوو، وتوویژ. بەڵام پەخشانی زانیاری ڕاستییەکی زانیاری دوور لە سۆزو خەیاڵ دەردەبڕێ و بیری نووسەری تیا دەرناکەوێ، بەپێچەوانەی پەخشانی ئەدەبی (هونەری) کە پشت بە وشەی ڕازاوەو خەیاڵی فراوان دەبەستێ و نووسەر ڕای خۆی دەردەبڕێ. بڕوانە: د.شوکریە ڕەسول، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، ل١٣٥.□

هونەرە سەرەکییەکانی پەخشانی کوردی

یەکەم: وتار

(وتار) چەندین پێناسی جیاجیای بۆ کراوە. چەند پێناسەیەك بۆ نموونە دێنینەوە بۆ ئەوەی لە ناوەرۆکی ئەو پێناسانەوە چەند خاڵێکی گرنگ دەستنیشان بکەین. لە (Britannica Encyclopaedia) دا هاتووە: ((هونەرێکی ئەدەبییە بەشێوەیەکی سادەو کورت لەسنورێکی دیاریکراودا نووسەر لێی دەکۆڵێتەوەو بیروڕای خۆی تێدا دەخاتە ڕوو.))[١٨٨]

لە فەرهەنگی (لارۆس)ی فەرەنسیشدا نووسراوە: ((وتار بەو نووسینە دەوترێ، کە نووسەرەکەی تێیدا قوواڵ نە بۆتەوەو وەلاّمی تەواوی نەداوەتەوە.))[١٨٩] د. ناصر الحانی دەڵێ: ((شێوەیەکە لە شێوەکانی ئەدەبی پەخشان، ئامانجی گەیاندنی هەواڵێکە یان ڕوون کردنەوەیەکی زانستییە.))[١٩٠] د. شوکریە ڕەسوڵ دەڵێ: ((نووسینێکی ئەدەبییە لایەنێ لەلایەنە دیاریکراوەکانی ژیان دەگرێتە خۆ یا بابەتێکی تەسکی ژیان لێك دەداتەوە.))[١٩١]

لە هەمان کات دا لێکۆڵەرەوەکان هەوڵیان داوە جیاوازی لەنێوان وتاری ئەدەبی و غەیرە ئەدەبی دا بکەن، یوسف نجم دەڵێ: ((وتاری ئەدەبی پارچە پەخشانێکی سنووردارەو بەشێوەیەکی خێراو عەفەوی بێ زۆر لەخۆ کردن و ماندوو بوون دەنووسرێ و یەکەم مەرجیشی ئەوەیە دەبێ گوزراشتێکی ڕاستگۆیانەی کەسیەتی نووسەر بێ.))[١٩٢]

((وتاری ئەدەبی دەبێ جۆرە شاعیریەت و بەهرەیەکی تیابێ و نووسەر زۆر لەخۆی نەکات بۆ نووسینی و لەمەرجە سەرەکییەکانی تەکنیکی هونەریو خودی نووسەر دەربڕینە، لەوەشدا لەگەڵ وتاری فێرکردندا یەك دەگرنەوە، کەهەردووکیان سیفەتی کورتیو باسکردنی بابەتێکی دیاریکراویان هەیە، بەلاّم ئەوەی دووەمیان (وتاری فێرکردن- ه) تەنها پێویست بەوە دەکات نووسەر ماددە زانستییەکان بەشێوەیەکی ڕوون و بەزمانێکی چاك دەربڕێت.))[١٩٣] ((وتاری

---

[١٨٨] Encyclopaedia Britannica

[١٨٩] عبداللطيف حمزة، المدخل في فن التحرير الصحفي، ص١٧٣.

[١٩٠] الدكتور ناصر الحانى، المصطلح في الادب الغربي، ص١٥٢.

[١٩١] د. شوکریە ڕەسول، ئەدەبی کوردیو هونەرەکانی ئەدەب، ل١٣٨.

[١٩٢] محمد يوسف نجم، فن المقالة، ص٩٥.

[١٩٣] د. علي جواد الطاهر، مقدمة في النقد الادبي، ص ٢٦٣.

ئەدەبی لەسەر بەرنامەیەکی دیاریکراودا ناڕوات، بەڵام لە ئەوەی تر پێشەکی و خستنە ڕوو و کۆتایی و بابەتی و گرنگی دان بە مەبەستی فێرکردن سیمای وتارەکەیە.))[١٩٤]

هەروەها جیاوازیەکی دیکەش لەنێوان هەردوو وتاردا بەدەی دەکرێت، ئەویش ئەوەیە: ((وتاری ئەدەبی ناتوانێ درێژەی پێ بدەیت و بیکەیتە بەرهەمێکی درێژ یان کتێبێک، بەڵام دەتوانرێ ئەوە لەگەڵ وتاری تەعلیمی دا بکرێت، لێکۆڵینەوەیەکی کورت بکەیتەوە لێکۆڵینەوەیەکی درێژ یان کتێبێک.))[١٩٥] ئەمە بێجگە لەوەی وتاری ئەدەبی کەسایەتی نووسەری تێدا دەردەکەوێت وتاری تەعلیمی ڕۆشنایی دەخاتە سەر بابەتەکەو بە وردی شی دەکاتەوەو جێگەی سۆزو خەیاڵی تێدا نابێتەوە.

وتار بەبەرزترین هونەری ئەدەبی دەژمێردرێت، ئەمەش ڕەنگە لەوەوە بێت بەپلەی یەکەم، چونکە وتار بۆی دیار نەکراوە، کە چ بابەتێك بخاتە ڕوو وە چی دەگرێتەوە، ژیان و زیندەگی مرۆڤ بەهەموو بوارەکانیەوە دەشێن ببنە ماددەی وتار نووسین، کەوابێ وتار پەل پۆی زۆری لێ دەبێتەوەو سیفەتی گشتی وەردەگرێت، لەگەڵ ئەوەشدا بۆزیاتر ڕوونکردنەوەی مەبەست دەکرێ چەند بابەتێکی وتار جیا بکەینەوە:

١- **وتاری کەسیەتی:** دەربڕینێکی هونەری ڕاستگۆیانەیە نووسەر لەمیانەی ئەزموونەکانی ژیانی خۆیەوە هەڵیهێنجاوەو ڕەنگدانەوەی سروشت و ناخی خۆیەتی.

٢- **وتاری کۆمەڵایەتی:** ئەو وتارەیە، کەنووسەر تیایدا ڕەخنە لەناهەمواریەکانی کۆمەڵ دەگرێ و هەوڵ دەدات ((زۆر جاران بەجۆرە تەوس و پلارێکیشەوە)) بیرورای خۆی لەمەڕ هەژاریو داب و نەریت و نەخوێندەواریو شتە تازە داهاتووەکانی کۆمەڵ دەربڕێ.

٣- **وتاری وەسفی:** نووسەر وەسفی ژیانی سروشتی و کۆمەڵایەتی دەکات، وەسفی سروشت دەکات، بەچیاو دارو دەوەن و چینەکانی کۆمەڵ، هەموو ئەم وەسفانەش لەپێناو خستنە ڕوو و

---

[١٩٤] قدام سعيدة، المقالة في الادب الجزائري الحديث،(رسالة ماجستير) جامعة بغداد، كلية الاداب، ص١٧. بەڵام نووسەرێکی تر بیروڕای جیای هەیە، کەوتاری ئەدەبیش بەرنامەی هەیە، بڕوانە: مر الدسوقي، نشأة النثر الحديث وتطوره، القاهرة، ص٨١.

[١٩٥] د. علي جواد الطاهر، مقدمة في النقد الادبي، ص٢٦٤؛ الدكتور فائق مصطفى والدكتور عبدالرضا علي، في النقد الادبي الحديث ومنطلقات و تطبيقات، الموصل.
هەروەها مامۆستا عەزیز گەردی هەندێ نیشانەی وتاری هونەریی چاکی دەست نیشان کردووە، بڕوانە: عەزیز گەردی، پەخشانی کوردی، زانکۆی سەلاحەدین، مەنهەجی پۆلی سێیەمی بەشی کوردی لە کۆلیژی ئەدەبیات، هەولێر، ١٩٧٩، ل٣٥-٣٦.

ڕوونکردنەوەی مەبەست، واتا ((لێرەدا وسف کردن هۆکارە و ئامانج نیە. هۆکارێکە بۆ چەسپاندنی ئەو ڕایەی، کەدەیەوێ بیخاتە ڕوو ڕەنگە بابەتەکە سروشت بێ یا هەندێ زیندەوەر بێ. نووسەر لەسرنج دانی و دەست نیشان کردنی دا مەبەستی ئەوەیە ببێتە یارمەتی دەرێك بۆ ئاشکرا کردنی ئەو ڕایانەی کەدەیەوێ پێشنیاری بکا.))[١٩٦]

٤- وتاری فەلسەفی: نووسەر سەرنجی خۆی لەمەڕ بوون و کێشەکانی ژیان و فەلسەفەی بوونی خوداو دروست بوونی مرۆڤ دەردەبڕێن بەجۆرێك کەورد بوونەوەو ڕامانی قوولّی تیایە بۆ ڕاڤە کردنی ئەم گەردوونە.

٥- وتاری زانستی: ئەو نووسینانەن کە نووسەر دەیەوێ بەکورتی کۆمەڵێ زانیارری، جا چ لە بواری زانستە ڕووتەکان، وەك بیرکاری و فیزیاو کیمیا یان زانستە کۆمەلاّیەتیەکان و مرۆییەکان وەك جوگرافیاو مێژوو و کۆمەڵناسی بەخەڵك بگەیەنێ لەسەر بەرنامەیەکی زانستی و گونجاو.

٦- وتاری ڕەخنەیی: ئەو پارچە نووسینانەیە، کە نووسەرەکەی بابەتێکی ئەدەبی وەردەگرێت و هەڵیدەسەنگێنێ و ڕەخنەی لێ دەگرێت و لایەنە ڕاست و ناڕاستەکانی دەخاتە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوە.

سەرەتاو سەرهەڵدانی وتار لەئەدبی کوردیدا، هەروەك میللەتانی دی پەیوەستە بەلەدایك بوون و بلاّوبوونەوەی ڕۆژنامەو گۆڤارو چاپەمەنییەوە.[١٩٧] بلاّوبوونەوەی چاپەمەنی و ڕۆژنامەیش پەیوەندە بەرادەی هۆشمەندی و ڕووناکبیریی ئەو میللەتەوە، ڕۆژنامە لەنێو میللەتانی خوێندەواردا زووتر بلاّو بۆوە و هەر لەوەێشەوە وتارو سەروتار وەك کۆڵەکەی پشتی ڕۆژنامەنووسی گەشەی کردو بەرەو پێشەوە چوو. لەگەڵ دەرکەوتنی پڕشنگی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی (کوردستان) لە ٢٢ی نیسان ١٨٩٨ دا، دەبینین وتار خۆی دەنوێنێ، لەوتارێکدا کەخەڵکی بۆ خوێندن هان دەدات، دەڵێ: ((حەزرەتی پێغەمبەر (علیة الصلاة والسلام) گوتی: ((العلماء ورثة الانبیاء))

---

[١٩٦] د. شوکریە ڕەسول، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، ل١٤٠. هەروەها قدام سعیدة، المقالة في الادب الجزائري الحديث، ص١٨ د. دواد سلوم، النقد الادبي، القسم الثاني، ص٢٧.

[١٩٧] سەبارەت بەگرنگی وتار لەئەدەبی عیراقی هاوچەرخ و سەرهەڵدانی لەباوەشی ڕۆژنامەدا بڕوانە: د. منير بكر، اساليب المقالة وتطورها في الادب العراقي الحديث والصحافة العراقية، ط١، ص٧-١٠؛ الدكتور محمد حسن عبدالله، فنون الادب دار الكتب الثقافية،ط٢،الكويت، ص٢٦١.

ئانکو عولەما وارسین ئەنبیانە ژ تەرەفی خودیدە مەئموون وەعزو نەسیحەتی بدەن، خەڵکی ڕێیا قنج نیشان وان بکەن لەوما گەلی عولەمایێن کوردا چاوە ئەوان وەعزو نەسیحەتا نمیژی ددەن وەلی دڤێ ئەوان میرو ئاغاو کرمانجین دناسن وان تەشویقا زانینان عیلم و مەعریفەتی بکەن ڕێیا قنج نیشا وان بکەن هەکی ئەوان وی نەکەن گونەهی حەمیا ستۆی وەیە.))[۱۹۸]

لە کوردستانی عیراقیشدا، ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی) لە ژمارەیەکی: سێ شەممەی یەکی کانوونی دووەمیدا، چەند وتارێك بەرچاو دەکەوێت. لە وتارێکیدا، کە دێتە سەر باسی پەیوەندی نێوان ئەڵەمان و عوسمانیی (تێگەیشتنی ڕاستی) دەڵێ: ((... بەڵی ئەڵەمانیا حکومەتێکی جەلادە، ئەما کوشتنی تورکی لە پێش عەرەب و کورد ئارەزوو دەکردو لەژێریشەوە بۆ کوشتنی عەرەب و کورد دەستی بەتورکەکانەوە دەنا.))[۱۹۹] ئەگەر سەیری باری خوێندن و خوێندەواریش لە باشووری کوردستاندا بکەین، تا سەرەتای ئەم سەدەیەش ژمارەی خوێندنگاو قوتابخانەکان لەپەنجەی دەست تێپەڕی نەکردووەوە خوێندەوار کەمبوون. پیرەمێرد دەڵێ: ((کە لە ئەستەمبول هاتمەوە، ئەم سلێمانییە پەپوو تیا ئەیخوێند، شارێکی وێران، قەومێکی پەرێشان، نەخەستەخانە، نەقوتابخانە، نەمامۆستا هیچی نەبوو، زیوەر، مەلا سەعید بێ پارەو پوول دە دوانزە منداڵیان گردکردبووەوە دەرسیان پێ دەوتن.))[۲۰۰]

حاڵی میللەتێك لە ڕووی خوێندەوارییەوە وابێ بێ گومان ڕۆژنامەو گۆڤار درەنگ دەردەکەوێ. ئەگەر ڕۆژنامەو گۆڤار لە میژووی میللەتان دا وەك سەرچاوەی یەکەم سەیر نەکرێت، ئەوا بۆ میژووی کوردو باری کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئەدەبی و ڕۆشنبیری بە سەرچاوەیەکی کرنگ و بەپێز دادەنرێت لەمەیدانی لێکۆڵینەوەدا، چونکە توانای چاپ و چاپەمەنی بەتایبەتی کتێب هەردەم کۆسپ بووە. ڕەنگە ئەمەش بەپلەی یەکەم نەبوونی قەوارەی سیاسی و دەوڵەتی سەربەخۆی خاوەن دەستەلاّت هۆکارەکەی بێ. بۆیە وتارە

---

[۱۹۸] د. کەمال فواد، کوردستان یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی،۱۸۹۸–۱۹۰۲، ل۱۲.

[۱۹۹] د. کەمال مەزهەر، تێگەیشتنی ڕاستی شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردییدا، ل۱٦۲.

[۲۰۰] غەفوور میرزا کەریم، تەقەللایەکی دڵسۆزانە بۆ لەناوبردنی نەخوێندەواری لە کوردستانا و کۆمەڵی زانستی لە سلێمانی، ل۱٤.

جیاجیاکانی ناورۆژنامە و گۆڤارەکان تا ڕادەیەک ئەو کەلێنە بەر فراوانەیان پڕ کردۆتەوە، وتـار لە ئەدەبی کوردیـدا، ئەوەنـدە گرنگـی پـێ نـەدراوەو لێکۆڵینـەوەی بـەرفراوانی زانسـتیانەی دەربارەی نەکراوە، بەشێوەیەک لە مێژووی ئەدەبی هاچەرخ دا وەک هونەرێکی ئـەدەبی لایەنـە ئیستاتیکاکانی وەک داهێنانێکی ئـەدەبی نەخراوەتـە ڕوو، ئەمـەش وەنـەبێ هـەر لەئـەدەبی کوردیدا، بەڵکو لە ئەدبی عەرەبی و میللەتی تریشدا ئەم دیاردەیە بەر چاو دەکەوێ.[٢٠١]

دیاردەیەکی دیکە لە وتار نووسەکاندا سەرنج ڕادەکێشێ. ئەویش ئەوەیە، هەروەک پێشتر ڕوونمان کردەوە، ژمارەی ڕۆناکبیرە کوردەکان لە سەرەتای ئەم سەدەیەو تا چارەکی یەکەمی ئەم سەدەیە کەم بوون، بۆیە وتارەکان لەلایەن شاعیرو ئەدیب و ڕۆشنبیرانەوە نووسراون، بەهـەموو جۆرەکانییەوە، وتاری سیاسی و ئەدەبی و کۆمەلایەتی و زانستی... هتد، شێوازی هـەموویان زیاتر شێوازی ئەدەبی یان بەسەر دا زاڵە لە ڕووی شێوازو زمانەوە.

گۆڤاری (هیوا) هەروەک ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی پێش خۆی، وتاری بەبڕبڕەی پشـتی خـۆی زانیوەوە گرنگی تایبەتی پێداوە، لەگەڵ تێکەلاوییەک لە نووسینی وتارەکان لەلایەن ئـەدیب و ڕۆشنبیرو پزیشک و ئەندازیارانەوە، واتا ڕوناکبیرەکان بێ گوێدانە ئەوەی، کە خۆی ئەدیبـە بـۆ نموونە، کەچی وتاری سیاسیشی نووسیوەو لە چەندین مەیدانی دی وتـاری نووسـیوە، ئەمـەش بەپلەی یەکەم هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، کەژمارەی ڕۆشنبیرو خوێندەوار لەو کاتەدا کەم بووە، هەر ئەو چینە لە مەیدانەکەدا بوون و کاروباری سیاسی و ئیداریشـیان بـەرێوە بـردووەو کۆمەڵیان لە ئەو ئاستەنگانەی بەردەمی هۆشیار کردۆتەوە. لە پاڵ ئەوەشدا گۆڤـاری (هیـوا) بڕوای تەواوی بە پسپۆریەتی هەبووە[٢٠٢] و هەوڵی داوە سوود لە شارەزایی و پسپۆری کەسـانی دیار وەربگرێ و بۆ ئەم مەبەستە پەیوەندی پێوە کردوون. هـەروەها گۆڤارەکـە کۆششـی زۆری کردووە، لەبەر نەبوونی گۆڤاری بلاکراوەی تایبەت بە زانست و سیاسەت و مێژوو و فۆلکلۆر و ڕەخنەو ئەدەبی منداڵان و شانۆ و جوگرافیا و ئابووری، وتارەکان هەمە جۆرە بن و هەموو ئەو

[٢٠١] بروانە: فاضل ثامر، في جماليات المقالة الحديثة في الادب العراقي، مجلة الاقلام، العدد ١٢، ص٣٧–٤٦.

[٢٠٢] لە ژمارەکانی گۆڤارەکەدا چەندین وتاری زانستی و تەندروستی بلاو کراوەتەوە، کە هەموویان بە قەڵەمی کەسانی پیسپۆر و پزیشکەکان نووسراون، لەوانە دکتۆرەکان ئەحمەد عەلی عوسمان و ت. ب مەریوانی و عەبدولڕەحمان عەبدوڵڵا و نامق قادرو...هتد.

مەیدانانە بگرێتەوە، بە تایبەتی لە سالانی یەکەم و دووەمی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ١٤ی تەموموزدا چەندین وتاری سیاسیی بلاو کردۆتەوە.[٢٠٣]

وتارەکانی گۆڤاری هیوا بەپێی مەبەست و ناوەرۆک

وتارەکانی گۆڤاری هیوا بەپێی مەبەست و ناوەرۆک بەم شێوەیە دابەش دەکەین:

وتاری ئەدەبی هونەری:

وتاری ئەدەبی ئەو بیروڕایانەیە، کە ئەدیب بە زمانێکی پاراوو وشەی ڕازاوە و بۆچوونی پڕ لە سۆزو ئەندێشەو خەیاڵی داهێنەرانە لەو بابەتانە دەدوێ، کە پەیوەندە بەرێبازەکانی ئەدەب و چۆنیەتی پێش خستنی ئەو ئەدەبە بۆ ئاستێکی بەرزوجوان لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەو ڕەخنە.

وتارە ئەدەبییەکانی گۆڤاری (هیوا) چەندین بابەتی زیندووی ئەدەبی بەخۆوە گرتووە، هەر لە گرنگی وێژەو ژانرەکانی ئەدەبی و دەوری نووسەران و پێوەندی ئەدەب بە کۆمەڵەوە. شێخ محەمەدی خاڵ چەند وتارێکی لەمەڕ وێژە بلاو کردۆتەوە، لە وتارێکدا بە ناوی (وێژە) دا دەڵێ: ((ئاشکراو عەیانە لە هەموو کەسێکەوە کە وێژەی هەموو گەلێك ئەگۆڕێ بەپێی گۆڕانی وێژەر -ادیب-ەکایان، وە بەپێی خوێندەواریان و ئارەزوویان و پەی دەستییان لەگەڵ ئەو بیروباوەڕانەی، کە هەیانە هەروەك ئەگۆڕێ بەپێی ناوچەیان، ئەنجا ئەم ناوچەیە ناوچەی کۆمەڵایەتی بێ لە سیاسەت و ئایین و باوی ناوخۆیان، یا ناوچەی سروشتی - طبیعي- بێ لە سەرماو گەرماو شاخ و داخ و دەشت و دەرو چەشمەنداز. هەموو وێژەیەك ئەگۆڕێ بەگۆڕانی گەل، وە لەگەڵ ئەوا ئاوێتە ئەبێ. وە هەردوو لاکار لەیەکتریی ئەکەن.))[٢٠٤]

بەوپێیە تەئکید لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە هەموو ئەدەبێك لەدایکبووی سەردەمەکەی خۆیەتی و بەو پێیە لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە هەموو ئەدەبێك لەدایکبووی سەردەمەکەی خۆیەتی و بەو پێیە مامەڵەی لەگەڵ دەکرێ، هەروەها ئەدەب دیاردەیەکی نەتەوەییە. ئایا

---

[٢٠٣] گۆڤاری (هیوا) لەسەروتاری ژمارە (٩، ١٠) ی ساڵی دووەم، نیسان و مایسی ١٩٥٩ ئەوەی ڕوون کردۆتەوە: ((هەر لەسەرەتای شۆڕشەوە، (هیوا) بوو بە دەنگێکی شۆڕش بۆ ناو گەلی کورد. وە بەم پێیە لەبەر نەبوونی ڕۆژنامە و گۆڤاری سیاسی کوردی لە سەرەتای شۆڕشدا (هیوا) توانی ئەو ئەرکە بگرێتە شان و لە سنووری خزمەتی گەل لە ڕووی ئەدەبەوە بچێتە دەرێ بۆ خزمەتی سیاسی)).

[٢٠٤] شێخ محمدی خاڵ، وێژە، گ. هیوا، ژ٨، س١، ل٧.

نووسینی (هونەر بۆ هونەر) یان (هونەر بـۆ کۆمـەڵ) کامیـان ڕاسـتە؟! ئەمـە مەسـەلەیەکی ڕەخنەییە و پێوەندی بە ئایدیۆلۆژیا و جۆری بیرکردنەوەی نووسەرەوە هەیە.

لـە مەسـەلەیەکی ئـاوا کاریگـەری ئەدەبیـدا وتارێـک بەناونیشـانی (ئـەدەب بـۆ کـێ ئەنووسرێ؟!) نووسراوەو ئـەو دوو ڕێبـازە شـی دەکاتـەوە و دەڵـێ: ((سەرچـاوەی ئـەدەب لـە کۆمەڵەوەیە وەخۆی کردەوەیەکی کۆمەڵایەتیە نەك کردەوەی تەنها کەسێ وە هەموو کارەسات و ڕووداوێك لە تەبیعیەت و ژیاندا کاری تێ نەکات. یانی کردەوەیەکی زیندووەو بەسـتراوەتەوە بەقانوونی پێشکەوتنی مرۆڤایەتیەوە وە ئـەدەب وێنەیـەکی ڕاسـتەقینەی هەسـت و هـۆش و بیرباوەرو شێوەی ژیانی و پەیڕەوی کۆمەڵێك یا چینێك ئەنوێنێ لە قۆناغێکی تایبەتیدا.))[٢٠٥]

قۆناغی پەنجاکانی ئەم سەدەیە نەوەك هـەر لـە ئـەدەبی کوردیـدا، بـەڵکو لـە ئـەدەبی عەرەبیی عیراقیشـدا بـە قۆنـاغی کـاملبوون و گەشـە کردنـی هونـەری چـیرۆك ناوەدبرێـت، شیکردنەوەی مەرجەکانی چیرۆکی سەرکەتوو و چۆنیەتی نووسینی ئـەو هونـەرەو جۆرەکـانی چیرۆك لە وتارێکی بەنرخدا بلاوکراوەتەوەو دەڵێ: ((... پێویستە چیرۆك بەشـێوەیەك دابڕێـژرێ کە زنجیرەی خەیاڵی خوێندەوار نەپسێنێ، پچڕ پچڕ نـەبێ، نووسـەر بەهـەموو ئارەزوویەکـەوە هەوڵ بدات ئەو بیرەی مەبەستیەتی دەری بڕێ و بەپێی توانای خۆی دووری نەخاتـەوە، لێـرەدا چیرۆك نووسی چاك وەك سوار چاك وایە کە تواند جڵەوی وڵاخەکەی ئەگرێ و هەرگیز بۆی شـل ناکا کە هەڵیگرێ. کەواتە پێویست لەسەر نووسەر دوای قەڵەمی نەکەوێ هەرچۆنێکی دایە بەر بۆی شل کا، چونکە ئەگەر دڵسۆزیەکی وای بەرامبەر - فیکرەو موچوع - پیشان دا ئەو کاتە چیرۆکەکە بینایەکی قەشەنگ دەرئەچێ.))[٢٠٦]

(گۆران) لەسەر خواستی (هەڵبەست دۆستێك) وتارێکی لەمەڕ کۆنی و تازەیی لـە هەڵبەسـتا نوسیوەوە دەڵێ: ((هەڵبەستی کۆن دوایی هەموو بەیتەکانی بەدرێژیی کشانی قەسـیدە یـان غـەزەل لەسەر یەك قافیە ئەڕوا، بـەڵام یـەك قافیـە لـە هەڵبەسـتی تـازەدا دێڕەکـان - زۆرتـر - دوو دوو ئەبەستێ پێکەوە، لای ئەوپەڕی لەقافیە بەندی دێڕەکانی یەك بەند زیاتر تێ ناپەڕێ.))[٢٠٧]

---

[٢٠٥] احمد دڵنیا، ئەدەب بۆ کێ ئەنووسرێ؟!، گ. هیوا، ژ(١١،١٢)، ل٣٠.

[٢٠٦] مصطفی صالح کریم، چیرۆك نووسین و هونەری چیرۆك، گ. هیوا، ژ١٢، س١، ل٤١.

[٢٠٧] گۆران، کۆنی‌و تازەیی لە هەڵبەستا، گ. هیوا، ژ٣١، ل٧.

ج. بابان چەندین وتاری هەمە چەشنەی سەبارەت بەهونەری مۆسیقاو گۆرانی بلاّو کردۆتەوە، لەوتارێك دا سەبارەت بەمەقامە کوردییەکان و گۆیندەو هونەرمەندە دەنگ خۆشەکان دەلّێت: ((لە کوردەواری دا دەنگ خۆش و گۆیندەی وا هەلّکەوتوو هەبوون و هەن کە پێویستە هەرگیز هەر بەشانازیەوە ناویان بەرێ و لەهەمان کاتدا هەولّی ئەوە بدرێ کە نەهێلّرێ ناوی ئەوانەی ڕۆیشتون لەبیر بچنەوە پێویستە ناوی ئەوانەی ئێستاش هەن بخرێنە پێش چاو خۆ ئەگەر بۆ شانازیش نەبێن باهەر بۆ میژوو بێت و بەس.))[٢٠٨]

علاءالدین سەجادی لە چەمکی ئەدەب دەکۆلّێتەوەو لە وەلاّمی پرسیاری ئەدەب چییەو چۆن لەناو کورد دا ئەو گوزارەیەی پەیدا کردووە، دەنووسێ: ((ئەدەب بەجۆرێکی تێکڕایی بەمانا زیرەکی و شەرم و ڕاگرتنی هەر شتێکە لە ئەندازەی خۆیا. عیلمی ئەدەب شت زانین و زانیاریە کە هەر کەس بەهۆی ئەوەوە ئەتوانێ خۆی بپارێزێ لەو شتە ناشایستانە کە بەهۆی زمان وە یا کردەوەیەکەوە بەسەریا دێت بەجۆرێکی تایبەتیش (ناوە) نایاب و مۆزیقای دلّرفێن و پیشەی قەشەنگ ئەگرێتەوە.))[٢٠٩]

وتاری زانستی

مەبەست لە وتاری زانستی ئەوەیە، کە لە ناوەرۆکەکەیدا ڕاستییەکی زانستی بەمرۆڤ دەگەیەنێ بەزمانێکی سادەی دوور لە خەیاڵ و فانتازی و لەسەر بنەمای ژیرییە. گۆڤاری هیوا هەروەك لەسەر بەرگەکەی نووسراوە (گۆڤارێکی ئەدەبی و زانستییە)، دیارە وتاری زانستیش شوێنی تایبەتی خۆی لەسەر لاپەرەکانی ئەو گۆڤارەدا بینیوە. وتارە زانستییەکان زۆربەیان لەلایەن کەسانی پیسپۆڕو شارەزاوە نووسراون، لەپاڵ ئەوەدا گۆڤارەکە خۆیشی لەلایەن دەستەی نووسەرانەوە گۆشەیان بۆ هەواڵی زانستی تازە کردۆتەوە، کە تیایدا تازەترین هەواڵی زانستییان بە خوێنەران ڕاگەیاندووە. وتارە زانستییەکان ناوەرۆکەکانیان (تەندروستی و کشتوکاڵ و ئەلکترۆنیك و مانگی دەستکردو تەلەفۆن و چەندین بابەتی دی گرتۆتەوە.)

لە وتارێکدا سەبارەت بەنەخۆشی (سوتاننەوەی پەردەدی مێشك وەیا تای مێشك **(ذات السحایا)**و چۆنیەتی بلاّوبوونەوەو خۆپاڕاستن و دەرمان کردنی ئەم نەخۆشییە ترسناکە، نووسراوە: ((نەخۆشی سوتاننەوەوی پەردەی مێشك زۆر تووندو تیژەو وە ئێجگار بەوئاسانی بلاّو

---

[٢٠٨] ج. بابان، گۆیندە دەنگ خۆشەکانی ناوچەی سلێمانی، لە کۆنەوە تا ئەمرۆ، گ. هیوا، ژ٣٤، س٥، ل١٤.

[٢٠٩] علاءالدین سجادی، ئەدەب و گوزارەی ئەدەب، گ. هیوا، ژ٣٤، س٥، ل٧.

ئەبێتەوە، لەپڕ بەتاو سەرێشەیەکی بێ ڕەزا و دڵ تێک هەڵاتن و ڕشانەوەوە پەڵەی سووری پێستەوە خۆی دەرئەخا. میکرۆبی ئەم نەخۆشیە لە پارچەی سەروی جهازی هەناسەدا وەک قوڕگ و گەروو خۆی دا ئەکوتێ و لەوێوەو تەشەنە ئەکاتە ناو خوێن و ئیتر بەهۆی خوێنەوە خۆی ئەگەیێنێتە پەردەی میشک و لەوێدا دەست ئەکا بە تێکدان- ئەم نەخۆشیە تا ك تاك هەمیشە لەشارە گەورەکاندا ڕوو ئەدا.))[٢١٠]

بە حوکمی ئەوەی کوردستان لەو ڕۆژگارەدا کشتوکاڵ کۆڵەکەی سەرەکی بنەمای ئابووری بووەوە ژمارەی جووتیاران زۆرینەی پێکدەهێنا، بۆیە بلاوکردنەوەی زانیاری بەکەڵك سەبارەت بەکشتوکاڵ و چۆنیەتی بەرەو پێشەوەبردنی و زانیاری لەبارەی دەورەی کشتوکاڵییەوە کارێکی سوودمەند بووە، لە وتارێکی ئەکرەم جاف دا هاتووە: ((دەورەی کشتوکاڵ ئەوەیە کە زەوییەك بە نۆرە ئەکرێت بە کشتوکاڵ. بە جۆرێکی وا کە ئەرزەکە بێ هێز نەبێت و بەرهەمی زۆر بێت هیچ مەگەزو نەخۆشی و گیای خراپی لەناو نەبێت. چونکە لەولاتی ئێمەدا پەینی کیمیاوی ناکەینە زەویەکانمانەوە، جا ئەگەر بە جۆرێکی تر خزمەتی ئەرزەکانمان نەکەین ئەوا زیانمان ئەبێت.))[٢١١]

لە بابەت گەشتی ئاسمانی و نهێنییەکانی بۆشایی ئاسمان، کە تاوەك ئەمڕۆیش زانیاریمان کەمەو وتاری لەو بابەتەمان کەمە، گۆڤاری هیوا وتارێکی درێژی سەبارەت بە مانگی دەستکرد و جیهانی ئەلکترۆنیك و ئامێرەکانی گەیاندنی بێتەل و تەلەفۆن، داهێنانی زانست و تەکنەلۆژیای نوێن، چۆنیەتی ئیشکردنی ئەو ئامێرە سەیرەی (تەلەفۆن)، کە لە چەند ساتێکی کەم دەنگت بە دوورترین شوێنی جیهان دەگەیەنێ، بلاو کردتەوە: ((تەلەفۆن ئیشەکەی ئەوەیە، کە دەنگ ئەگۆڕێ بە کارەبا، وە ئەم کارەبایە بە تەل دا ئەنێردرێت دوای ئەمە بەهۆی جیهازێکی تایبەتیەوە کارەباکە ئەبێتەوە بەو دەنگەی لە پێشەوە نێررراوە. بەم جۆرە دەنگە ئەبیسترێت، وە بۆ ئەم ئامانجەش دوو جیهازی تایبەتی هەیە: یەکەم (نێرەر)، دووەهەم (وەرگر).))[٢١٢]

---

[٢١٠] دوکتور عبدالرحمن عبدالله، سوتاننەوەوی پەردەی مێشك وە یاتای مێشك (ذات السحایا)، گ. هیوا، ژ١، س١، ل٥٢. پاشان دکتۆری ناویراو ئەم وتارەو چەندین وتاری دی لە کتێبێکی سەربەخۆدا بلاو کردەوە، بڕوانە: دکتۆر عبدالرحمن عبدالله، تەندروستی گشتی، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)، ١٩٧٢.

[٢١١] ئەکرەم جاف، دەورەی کشتوکاڵ، گ. هیوا، ژ٧، س١، ل٧٢.

[٢١٢] ف.ع، تەلەفۆن، گ. هیوا، ژ٩، س١، ل٥٤.

بەم شێوەیە گۆڤاری هیوا زۆربەی وتارە زانستییەکانی بە کوردییەکی پەتی و لەلایەن کەسانی شارەزاوە نووسراوە، تا ئەو کاتە گۆڤارێکی زاستی نەبووە، بۆیە گۆڤارەکە بە پێویستی زانیوە بەشداری لە بەرەو پێشەوە بردنی کاروانی زانست لە کوردستاندا بکات بەشێوەیەک کە لەگەڵ ژیان و بیرکردنەوەی میللەت و ئاستی ڕۆشنبیریاندا بگونجێت.[٢١٣]

وتاری کۆمەلایەتی:

بابەتی وتاری کۆمەلایەتی هەموو ئەو دیاردانەی ڕۆژانەیە، کە پەیوەندییان بە چینەکانی کۆمەڵەوە هەیە، نووسەری وتار، ئەندامێکە لە کۆمەڵەکەیدا لەبەر ئەوە دەوری کارلێکەرو کارتێکراو دەبینێ، هەم کار لە خەڵکەکە دەکات و هەم کۆمەڵێش کاریگەری لە دەروون و بیرکردنەوەی ئەودا هەیە و کەرەسەو هەوێنی سەرەکی نووسینەکانیەتی. وتارە کۆمەلایەتییەکان هەموو ئەو دەردو ژان و ناهەمواریانەی گرتۆتەوە، کە لە کۆمەڵی کوردەواری هەستی پێ کراوەوە ئەو ڕێگەچارانەی، کە دەبنە هۆی ئەوەی ڕادەی هۆشمەندی ئینسانی کورد بەرزبکاتەوە، بەرامبەر بەدەورو پایەی لە کۆمەڵدا. تەوەرە سەرەکییەکان، (ژن و منداڵ و گەنج و پیاو)ی گرتۆتەوە، هەر لەسەرەتای ئەم سەدەیەدا و چەند سااڵێك دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانیی لە شارەکانی کوردستان قوتابخانەی کچان کرایەوە[٢١٤].

لەوکاتەوە ڕووناکبیرانی کورد بە شیعرو وتاری کۆمەلایەتی بەپێز هانی خەڵکیان داوەو بۆ ئەوەی کچەکانیان ڕەوانەی قوتابخانە بکەن و هەست بەبوونی خۆیان بکەن و دەوری شیاوی

---

[٢١٣] ژمارەیەك وتاری زانستی لە گۆڤارەکەدا بلاو کراوەتەوە، لەوانە: وردی، ئەتۆم و هێزی ئەتۆم، ژ١، س١، ل٥٦–٦٠؛ عوسمان قادر شالی، قەڵەوی، ژ٢، س١، ل٦٣–٦٩؛ وریا ئەمین ڕواندزی، شێرپەنجە، ژ٤، س٤، ل٣٦–٤٠؛ مصطفی امین، مەمك زۆری، ژ٤، س٢، ل٣٩–٤٥؛ احمد عوسمان، لێکۆڵینەوەی ئەتۆم، ژ(٢،٣)، س٣، ل٤٢–٤٨.

[٢١٤] لە سلێمانی ١٩٢٦، لە سلێمانی قوتابخانەی (زهراء) بۆ کچان کرایەوە. بڕوانە: د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل٦٢. هەروەها: غەفور میرزا کەریم، تەقەللایەکی دڵسۆزانە بۆ لەناوبردنی نەخوێندەواری لە کوردستانا و کۆمەڵی زانستی کوردان لە سلێمانی، ل٦٤. لە هەولێریش ساڵی ١٩٤٣ یەکەم قوتابخانەی کچان کرایەوە، بڕوانە: کەریم شارەزا، زانای ناوداری کورد، مەلا ئەفەندی، بەشی دووەم، ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٤٥، یەك شەممە ١٩٩٤/٩/١٨، ل٣.

خۆیان له کۆمەڵەکەیاندا بگێڕن و له هەندێ کۆت و پێوەندی کۆمەڵایەتی ڕزگاریان ببێ. گۆڤاری هیوا له ژمارەکانی بەرایی لە وتارێکدا سەبارەت سەربەستی (ئافرەت) دەڵێ: «کچەکانتان بنێرنە قوتابخانە... با بخوێنن، تا خۆیان هەست بکەن کە ئەبێ سەربەست بن، دیل تا خۆی ڕانەپەڕێت ڕزگاری نابێت... خوێندەواری: یەعنی زانستی، پیشەسازی، پاك و خاوێنی، پێشکەوتن، بەگژ نەخۆشیدا چوون.»[٢١٥]

مەسەلەی گرنگیدان بەژیانی ژنان و منداڵ و پەروەردەی منداڵان لەنێو وتارە کۆمەڵایەتییەکاندا هاتووە. دیارە ئەمەش لە ئەنجامی بیرکردنەوەیەکی قوواڵی ئەوتۆوە دێت، کە منداڵ هیوای پاشەڕۆژی نەتەوەشەو بۆئەوەی لە پاشەڕۆژدا ئەندامێکی بەسوودی بۆ کۆمەڵ لێ دەربچێت دەبێ لەسەر ڕێوشوێنی دروست پەروەردە بکرێ، (هەر کەس تۆزێ شارەزایی لە وەزعی ئافرەتانی عیراق و کوردەواری هەبێ، ئاشکرایە لای کە زۆربەیان هەمیشە گیرۆدەی جۆرە دەردێکن، وە لە ژیانیانا تووشی ئازارو چەرمەسەری وا ئەبن کە هەر بەناو بردنیان ئادەمیزاد موچڕکەی دێ بە لەشیا. خۆ وەزعی ساوایان و ماوەی شیرخواردن و پێ گرتن و گەوتنە ناو کۆلان و تا چوونە قوتابخانە یان، هەر دەمێکی مایەی هەزار چەشنە ناڕەحەتییە چ بۆ ساواکان خۆیان و چ بۆ دایکەکانیان!)»[٢١٦]

تەنانەت «یەکێك لە بەڵگە گرنگەکانی پێشکەوتنی گەلان و هۆی سەرکەوتنیان لە ژیاندا، پێگەیاندنی منداڵە و پەروەردەکردنیەتی لەسەر ڕەوشتی باش و خووی پاك و بناغەیێکی بەتینی تەندروستی فسیۆلۆجی وە بەرزکردنەوەی هەست و گیانیەتی.»[٢١٧]

ڕۆحی هەرەوەزی لەرووی پێوەندی کۆمەڵایەتییەوە دژی گیانی خۆپەرستی و تاکڕەوییە، کەچی «داخی گرانم کورد دوژمنی هەوڵدانی بە کۆمەڵە بۆ پێکهێنانی فرمانێك کە چاکەی گەلی تیابێ، هەرچەندە لە پێشەوە بە گەرمی دەست ئەدەینە ئیش بەڵام زۆری پێ ناچێ هێزی خۆپەسندی بەسەرمانا زاڵ دەبێ وە هەریەکە لە ئێمە بە هەموو هێزیەوە هەوڵدا بۆ ئەوەی قسەو بیرو باوەڕی خۆی سەرکەوێ.»[٢١٨]

---

[٢١٥] کامەران، سەربەستی ئافرەت، گ. هیوا، ژ٤، س١، ل٦٠.

[٢١٦] پرشنگ، پاڕاستنی دایك و منداڵ، گ. هیوا، ژ٨، س١، ل٤٤.

[٢١٧] عزالدین ابراهیم، منداڵی کورد، گ. هیوا، ژ١١، س١، ل١٣.

[٢١٨] عبدالقادر قزاز، هەندێ دەردی کۆمەڵایەتی کە تەگەرەیان داوە لە پێشکەوتنمان، گ. هیوا، ژ١٠، س١، ل٥٣.

سروشت و دەروونی مرۆڤ وا هەڵکەوتووە لە کاتێکدا کە خۆی کۆمەڵێ خەوشی تیایەو خەوشی خەڵکی بەرامبەر دەردەخات[٢١٩]. بۆیە ((ئەمڕۆ پێویستمان بەوریاییە، پێویستە عاتیفە کارمان تێ نەکات و بە هەڵەماندا نەبات، ڕابردووی زۆر نزیکمان لەبیر نەچێتەوە، ئەبێت بەچاوێکی زۆر وردەوە بڕوانینە هەموو کەسێك، بڕوانینە ڕەوشت و کردارەکانی پێشوویان، هیچ پێویست نییە لە خۆمانەوە قاقەزی سپێ بخوێنینەوەو گومان لەئیش کەرێك، لە کەسێکی ڕابردوو باش پەیدا بکەین بەهاندانی هەندێك کەس کە مەبەستیان داپۆشینی عەیبی خۆیانە.))[٢٢٠]

وتاری سیاسی

ئەگەرچی ئیمتیازی گۆڤارەکە ئەدەبی و زانستی بووە، بەڵام خۆ بەدوورگرتن و دوورە پەرێز وەستان لەو هەموو ڕووداوانەی ئەم ڕۆژگارە بەتایبەتی ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی و ڕاگەیاندنی جمهووری عیراق و پەیوەندییەکی تازەی نێوان کوردو عەرەب لە مەسەلە سیاسییەکان و حوکمی وڵاتدا کارێکی ئەستەم بوو. ئەمەش جارێکی تر وامان لێدەکات بڵێین: ((ئەدەب و سیاسەت وەك دوو قوتبی کارەبان پێکەوە نەبێ ڕوونـاکی نـادەن. لەپێویستییشدا ئاگر هەڵناکەن.))[٢٢١]

بەو پێودانگە گۆڤارەکە هەرچەندێك بۆی لوابێ وتاری سیاسیشی بلاوکردۆتەوەو بەشداری بۆنە نەتەوەیی و نیشتمانییەکانی کردووە، بە تایبەتی دوای سەرکەوتنی شۆرشی ١٤ی تەموز، ژمارەیەکی زۆر وتاری سیاسی بلاوکردۆتەوە، ئەمەش نیشانەی سەربەستی و ئازادی بیروڕا بووە لەو کاتەدا، وتارەکان ناوەرۆکێکی پێشکەوتن خوازانەیان هەیەو زیاتر پێ داگرتنن لەسەر مافی کوردو پشتگیری گەلی کورد لە کۆماری عیراق و سوود وەرگرتنە لە ئەزموونی سۆشیالیستی لە جیهاندا.

---

[٢١٩] عیسا پێغەمبەر (د.خ) لە ئینجیل دا دەڵێ: ((بۆچی سەیری پووشی ناوچاوی براکەت ئەکەیت و ئاداگاری تەڵاشە گەورەکەی ناوچاوی خۆت نیت؟ ٤٢ یان چۆن ئەتوانی بە براکەت بڵێیت/ نابرا، بیەڵە با ئەو پووشە لەچاوت دەربهێنم لە کاتێکا تۆ خۆت تەڵاشەکەی ناوچاوی خۆت نابینیت؟)) بڕوانە (ئینجیلی لوقا، بەزمانی کوردی شێوەی سۆرانی، چاپی سوید، ١٩٩٠، ل٢٤.

[٢٢٠] ڕشید عارف، ئیش کەری ڕاست، گ. هیوا، ژ(٦،٧) س٢، ل١٦.

[٢٢١] محمد مولود مەم و تاقی کردنەوەی لە چیرۆك نووسیندا، گ. کاروان، ژ١، ل١٨.

دەستەی نووسەرانی گۆڤاری (هیوا) خۆیشیان ئەوەیان ڕوون کردۆتەوە: ((هیوا لەبەر نەبوونی ڕۆژنامەو گۆڤاری کوردی سیاسی لە سەرەتای شۆڕشدا ئەرکی گۆڤارێکی سیاسی گرتەئەستۆ، وەکاتێك کە ڕێگەی گۆڤار و ڕۆژنامەی سیاسی درا، هیوا هاتەوە جێگەی خۆی و ئالای بەرەوپێش بردنی ئەدەب و زانیاری کوردی هەڵگردەوە.))[٢٢٢]

لە سەرەتای سەرکەوتنی شۆڕشی ١٤ی تەمووزدا، چەندین بەڵێن بەکورد دراو ڕۆژگارێکی تازە بوو بۆ گەلی عیراق بەگشتی و کوردییش بەتایبەتی.[٢٢٣] بۆیە ڕۆشنبیرەکان کەوتنە نووسینی وتاری سیاسی بۆ پشتگیری لە حکومەتی جمهووری و مافی چارەنووس بۆ گەلی کورد. لە وتارێکدا هاتووە: ((دەرچونی حکومەتەکەمان لە یەکیەتییە ساختەکەی عیراق و ئەردەن، بەهێزکردنی پەیوەندی لەگەڵ یەکیەتی شورەوی، قەلاڵی ئازادی و ئاسایش و پشتیوانی میللەتانی ژێر دەستە، بەستنی پەیوەندی لەگەڵ چینی میللی و هەموو وڵاتە سۆشیالیزمەکاندا، بەردانی بەندییە سیاسییەکان، دانەوەی جنسیە بە دەرکراوەکان، بانگ کردنەوەی پاڵەوانی کورد و دوژمنی ئیمپریالیست و نۆکەرانی، تێکۆشەری خۆشەویست مستەفا بارزانی و هاوڕێکانی بۆ نیشتمانی نازار، لەپێش هەموو شتێکدا داننان بەمافی نەتەوایەتی نەتەوەی کورد لە عیراقدا و بەهاوبەش دانیان لە جمهوریەتا.. ئەمانە چەند هەنگاوێکن نایاب و مایەی سوپاسن.. هیوامان زۆر بەهێزە کە گەلێ هەنگاوی تر بنێ وەك سنوور دانان بۆ ملکیەتی زەوی و زار، و زیاتر ماوەدان بەسەربەستی دیموکراسی و سەربەستی نووسین و بلاوکردنەوە، کە ئەمانە ئەبن بەهۆی ئەوەی میللەتی تینووی ئازادی، میللەتی برسی و ڕەش و ڕووت، گەلی ڕەنج کێش، خاوەن خامەی خاوێن، خاوەن بیری ئازاد زیاتر هۆگری جمهوریەتە خۆشەویستیەکەی بێ و بەدڵ و بەگیان بیپارێزێ.))[٢٢٤]

بەهۆی سەربەستی بیروڕا لە سالانی بەرایی شۆڕشدا، (هیوا) لەسەروتاریدا دەنگی هەڵ بڕیوەو داوای هەوڵدان بۆ یەکگرتنەوەی هەر چوار پارچەی کوردستان و بلاوبوونەوەی بیری نەتەوەیی دەکات، ئەمەش بەوە دەبێت ((یەك بگرن و هێزتان کۆبکەنەوە بۆ بەردەوام بوونی

---

[٢٢٢] هیواو شۆرش و سالی سییەمی ژیانی، گ. هیوا، ژ(١١،١٢)، س٢، ل٣.

[٢٢٣] بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە بەشی یەکەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە.

[٢٢٤] فاتح عبدالکریم، نەتەوەی کوردو یاسای جمهوریە، گ. هیوا، ژ٣، س٢، ل٧.

تێکۆشـان و بـەهێزکردنی لـە پێنـاوی سـەربەخۆیی و یـەکگرتنی نیشـتمانی خۆشەویسـتمان کوردستاندا.))[٢٢٥]

پاشان دەڵێ: ((ئێمەش نیشتمانێکمان هەیە پێی ئەڵێن کوردستان، ئـەم کوردسـتانە هـی نەتەوەیە کە هەموو مەرجێکی نەتەوایەتی تیا هەیەو مافی سەربەخۆیی و ئازادیی هەیە، بەڵام ئیمپریالیزمی داگیرکەر بۆ سوودی ناشایستەی خۆی چنگی تـێ خسـتووەو کـردوێتی بەچـەند پارچەیەکەوە، جا وەرن ئەی ڕۆڵەکانی کوردی دلێر، وەرن خەباتێکی سەختی بەردەوام بکەین بۆ یەکگرتن و یەکخستنەوەی پارچەکانی کوردستانی خۆشەویستمان.))[٢٢٦]

حەمدی مەلا کریم مەسەلەیەکی گرنگی وروژاندووە، ئەویش شوێنی خەباتی نەتەوەیی لـە بیرو بۆچوون و تێڕوانینی کۆمۆنیزمەوەو بیروڕای مارکسیزم- لینینـزم بەرامبـەر بـە نەتـەوەو داکۆکی کردن لە تێڕوانینی ڕاست و دروستی ئەوان، بەوەی کە، مارکسیزمی - لینینزم بانگی هەموو ئادەمیزاد دەکا بۆ برایەتی، وە دەڵێ لەژێر سێبەری یاسای چینایەتی دا مرۆڤ یا ڕەنـج خۆرە یا ڕەنج خوراوە، وەلای وایە، کە دەسکەوتنی ڕاستی مافی هەر نەتەوەیەك بەسـتراوە بـە ڕزگاربوونی ئەو نەتەوەیە لە چنگی یاسای چەوسانەوەو خوێن مـژین، وە هاوارئـەکا کـە ئـەی کرێکارانی جیهان یەك بگرن: بۆ ئەوەی یاسای چەوساندنەوەی ئادەمیزاد لە لایەن ئـادەمیزادی برایەوە هەڵگیرێ لەسەر ڕووی زەوی و ڕەنجی شانی ڕەنجکێشان بۆ خۆیان بێ.))[٢٢٧]

گۆڤاری هیوا لە سەروتارەکانیشیدا بەدەوری بابەتی سیاسـیدا سـووڕاوەتەوە، بەبۆنـەی تەقە کردن لە سالّی دووەمی کۆماری عیراق دا لە عبدالکریم قاسـم سـەروتارێکی توندوتیـژی بلاّوکردۆتەوەو خەڵکی کوردستان لە مەترسی سەرکەوتنی نەتـەوەیی شـۆڤینییەکانی عـەرەب ئاگادار دەکاتەوەو وەك بیرخەرەوەیەکیش ڕەفتاری ئەوان لـە سـوریا بەرامبـەر بەگـەلی کـورد دێنێتەوەو پشتگیری لە شۆڕشـی ١٤ی تـەموز دەردەبـڕێ، کـە خواسـتی کـوردو عـەرەب بـووەو دەنووسێ: ((جا ئەگەر بەوردی سەیرێکی ئەو دەستە ناپاکانە بکەین کە ئەیانەوێ کۆمارەکەمان قلپ بکەنەوەو ئەیانەوێ ڕۆڵەی دڵسۆزی گەل عبدالکریم قاسم لەناو بەرن، ئەگەر وردبینـەوە لـەوەی کـە

---

[٢٢٥] یەك بگرن و هێزتان کۆبکەنەوە، گ. هیوا، ژ(٦،٧)، س٢، ل١.

[٢٢٦] سەرچاوەی پێشوو، ل٢.

[٢٢٧] محمدی مەلا کریم، کۆمۆنیزم و نەتەوایەتی و نیشتمان پەروەری، گ. هیوا، ژ(١١،١٢)، س٢، ل١٩.

تەیارێکی کوێرانەی عەرەب لە کایەدایەو ئیستیعمار کردوویەتی بەدەس کەلا، ئەگەر وردبینەوە لەوەی کە عبدالناصر و پیرەکەی ئەمرۆ ئەگرین بەسەر گۆڕی هیتلەرو مۆسۆلینیداو بە هەموو جۆرێ هەوڵ ئەدەن فاشیەت ببوژێننەوە دەرئەکەوێ کە چ پاشە ڕۆژێکی تاریك و نالەبار لە ڕێمانایە، ئەگەر - خوانەخواستە - ئەم ڕەگەزە ناپاکانە سەربکەون و بگەنە ئامانجی بەدیان.))[٢٢٨]

بێجگە لەو وتارانەی کە لەسەر سیاسەتی عیراق و جمهوریەت پەیوەندی بە کوردەوە، چەندین وتاری دی سەبارەت بەتیۆری سیاسەت و دروست بوونی نەتەوەو لیبرالی و فیدرالیزم بلاۆکراوەتەوە، دیارە ڕوون کردنەوەی ئەم مەسەلانەیش لە بوژانەوەی هەستی نەتەوایەتی و هەست بە بوونی خۆکردن بێ کەڵك نەبووەو هەستیان بەوە کردووە، کە ((کوردەواری بەو ڕێگایەدا ئەڕوا کە هەموو جوێ کەرەوە (ممیزات)یکی نەتەوایەتی مان ببوژێنینەوە، بۆ ئەوەی خرمان بناسینەوە، وەچە خۆمان و و چە خەڵك، هەموو لایەك بزانین لە چی یا لە نەتەوەی تر جوێ ین، وەبەچی یا کوردین؟ من لەو باوەڕەدام ناتوانین بە تەواوی بەم ئامانجە بگەین تا نەتوانین قەوارەیەکی تایبەتی بۆ وڵاتەکەمان دروست بکەین، بەڵام دروست کردنی ئەم قەوارەیە ئەمرۆ کۆسپێکی گەورەی لەرێ دایە هەرچەند لە زۆر شتی گرنگیشدا وەك یەکن، بەڵام ئاخۆ لەپێش ئەوەدا کە بگەینە ئەوە خۆمان سەروکاری کاروباری خۆمان بکەین، نابێ ئەوەندەی لە توانادا بێ هەوڵ بدەین بۆ بوژاندنەوەی ئەو جوێ کەرەوە نەتەوەییانەمان؟))[٢٢٩]

وتاری میژوویی

بە مەبەستی دەرخستنی نهێنییەکانی میژووی کوردو ڕۆشنایی خستنەسەر لاپەڕە پرشنگدارەکانی میژووی نەتەوەییمان، کە ببێتە چرایەکی بەتین بۆ ڕووناك کردنەوەی پاشەڕۆژ، گۆڤاری (هیوا) چەندین وتاری میژوویی لەمەڕ میرنشیەکان و هۆکارەکانی ڕووخانیان و ڕوون

---

[٢٢٨] کوردو سەرۆکی دڵسۆز و کۆماری دیموکراتی، ژ١، س٣، ل٣-٤.

[٢٢٩] بەختیار، لە پێناوی بوژاندنەوەی هەستی نەتەوایەتیماندا، گ. هیوا، ژ٦،س١، ل٧٤.

زۆر وتاری سیاسی لە گۆڤاری (هیوا)دا بلاۆکراوەتەوە، بڕوانە: احمد غفور، میللەت چی ئەوێ؟ ئیستیعمار چی ئەوێ؟ گ. هیوا، ژ٢، س٢، ل١٠-١٣؛ حافظ مصطفی قاضي، چاردی تیرمەهین ژمارەی پێشوو، گ ٣٢-٣٦؛ هەوری، شۆرشی پیرۆز، گ. هیوا، ژ٤، س٢، ١٩٥٨، ل٤٨-٥٢؛ احمد غفور، شۆڕشی ئۆکتۆبەر و مەسەلەی نیشتمانی کورد، گ. هیوا، ژ٥، س٢، ل٦٣-٨٩؛ فاتح عبدالکریم، ئاشتی هۆیەکانی جەنگ چۆن ئاشتی ئەپارێزین؟ گ. هیوا، ژ٤، س٣، ل٥-٢٤.

کردنەوەی مێژووی شارەکانی کوردستان بلاوکردۆتەوە، لە سالانی یەکەم و دووەمی دا بە نۆرە هەرجارەی وێنەو مێژووی شارو شارۆچکەیەکی کوردستانی بلاو کردۆتەوەو بە برا کوردەکانی ناوچەکانی تری ئاشنا کردووە. ئەگەر مێژوو یەکێك بێ لە مەرجەکانی دروست بوونی (نەتەوە)دا، بێگومان دیارە چ دەورێکی گرنگی هەیە. مێژوو بەو مانایەی کە «باسی ڕابردووی ئادەمیزاد و ئالۆگۆڕەکانی ناو کۆمەڵگەکانی و لایەنی جیاوازی ژیانی ئەو کۆمەڵگایانە پێکڕاو و بە جیا بە نیازی تێگەیشتنی ئیمڕۆی و دیارکردنی ڕێبازی گشتیی دوارۆژی.»[۲۳۰]

وتارە مێژوونووسەکانی ناو گۆڤارەکە، مێژووی کۆن و نوێی گرتۆتەوە، بۆ ئەوەی وەك زنجیرەیەکی نەپچڕاو خوێنەر لە سەرجەم سەردەمە مێژوونووسەکاندا ئاگاداربێ. دەربارەی دینەوەرییەکان نووسراوە: «شەست میل لەخواروو (سنە)، لەلای خۆرئاوای (کوناگاور، - کەنگەوەر- قصر اللصوص)دا بەدووڕایی (۲۵) میل، وە بەلای ڕۆژهەلاتی کرماشانەوە، شارێکی کۆن هەیە، ئەم شارە ناوی (دینەوەر) بووە، وە یەکێ: بووە لە شارە کوردەوارییەکانی هەرێمی شاخاوی کە بە (بیلاد ئەلجەبەل)وە (عیراقی عەجەمی) ناسراوە. ڕەنگە ناوی ئەم شارە لەپێشدا (دینارەوەند) بووبێ - کەناوی عێلێکی زۆر گەورەی کورد بووە- وە لە دواییدا گۆڕابێ.»[۲۳۱]

دەربارەی میرنشینە کوردەکان و سکەلێدان و چەندین هەنگاوی دی بۆ یەکگرتنەوەی پارچەکانی کوردستان، کە بەهۆی هاوکاری نەکردنی میرو دەرەبەگەکانی ناوچەکانی دی و لاوازی هۆشیاری نەتەوەیی و زاڵ بوونی دەستەلاتی ئایین بەئاکام نەگەیشت،[۲۳۲] نووسراوە: «چاوگێڕانێك بەمێژووی نەتەوەی کوردو، مێژووی میری گەورەی ڕەواندزا، بە ئاشکرا بۆمان ڕوون ئەکاتەوە کە میری گەورە میر محمد، یەکەمین کەسێکە کە هەوڵیدابێ ئەمارەتە دەرەبەگییەکانی کوردستان پاك بکاتەوەو، کوردستانێکی گەورەی یەك گرتوو پێك بێنێ.»[۲۳۳]

---

[۲۳۰] دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوو، ل۸.

[۲۳۱] جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، دینەوەریەکان، گ. هیوا، ژ۲، س۱، ل۱٤.

[۲۳۲] بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی شۆڕشی میر محمدی ڕەواندزی بڕوانە: ن. أ. خەلفین، خەبات لەڕێی کوردستانا، وەرگێڕی لە ڕووسییەوە جەلال تەقی، ل٦٤-٧٤.

دکتۆر جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، دوکتۆر کاوس قەفتان لە ڕووسییەوە کردوویە بە کوردی و پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە، ل۱۳۳-۱٦٥.

[۲۳۳] محمود محمد، جێگای میری گەورەی ڕەواندز لە مێژووی نەتەوەی کوردا، گ. هیوا، ژ٤، س۱، ل٦.

کوردستان بەپێی سەرچاوە میژوویی و شوێنەوارناسییەکان لانکەی مرۆڤایەتییەو میژوویەکی زۆر کۆنی هەیە، شاری هەولێریش کۆنترین شارە، کە تاوەك ئێستا ژیانی تێدا بەردەوامەو ئاوەدانە: ((لە سەدەکانی ناوەندا هەولێر دانیشتوانی هێجگار زۆر بووەو گەورەترین شار بووەو شارەکە دووبەش بوو، بەشی خوارەوەی لای ڕۆژئاوای قەڵا (موزەفەردین) بینای کردووە، و ئەم بەشە مەرکەزێکی بازرگانی وەئاوەدان بووە، وە بازاڕو میوانخانە و چەند بینایەو مزگەوتێکی گەورەو مناڕەیەکی بەرزی بووە کە (٥٣٠) پێ بەرز بووەو ئەستووری ٤٨ پێیە بە خەتێکی جوان لەسەری نووسراوە کە (موزەفەردین) ئەم مناڕەیەی بیناکردووە بەشی ژووروو کە قەلاێ هەولێرە بەرزییەکەی ٦٥ پێ زیاتر نیە بەدەوری قەلاگەدا بە بەرزی ٤٨ پێ شوورەیەك بیناکراوە شوێنی سەنگەر و مەتەرێزی بەدەورا دروست کراوە)).[٢٣٤]

لە میژووی تازەیشدا، سەبارەت بە درانەپاڵی کوردستانی عیراق بۆ حکومەتی عیراق، ئەحمەد خواجە، وەك بینەرێکی ئەو ڕۆژگارە سەبارەت بەریفراندۆمەکەی ئەو کاتە بۆ ئەوەی ئایا کوردستانی عیراق بدرێتە پاڵ حکومەتی عیراقەوە، بە وەڵامی (لام باش نییە) و (لام باشە) وەڵام بدرێتەوەو هەڵوێستی خەڵکی سلێمانی ڕوون دەکاتەوە، لەگەڵ هێنانی فیصلی یەکەمدا لە لایەن پیاوە درۆزن و دەس بڕەکانی بەرتانیاوە لە سلێمانی، کە ئەو وەختە ناوچەی هەرە بەهێزی داوای سەربەستی و ئازادی کورد بوو لە کوردستاندا، کەوتنە تەڵەکەبازی و ئەم پرسیارانەیان دروست کرد.

١- پرسیاری یەکەم: (لام باش نییە)

ئ- تێکەڵ بوون بە عەرەبی عیراق.

ب- باوەڕکردن بە فیصلی یەکەم.

٢- پرسیاری دووەم: (لام باشە)

بە پێچەوانەی پرسیاری یەکەم.[٢٣٥]

سەرکەوتنی شۆرشی ١٤ی تەموز خاڵی وەرچەرخانێکی گەورە بوو بۆ کۆمەڵگای عیراق ڕووەو سەربەستیو دیموکراسی، ((شۆڕشی عیراق گەلێ شتی گەورەی کرد وەك ڕووخاندنی

---

[٢٣٤] میژووی شاری هەولێر، گ. هیوا، ژ٦، س١، ل٧.

[٢٣٥] احمد خواجە، میژووی لام باش نیەی سلێمانی تا ١٤ی تەموزی ١٩٥٨، گ. هیوا، ژ ٦-٧، س٢، ل٤٩-٥٠.

ڕژێمی پاشایەتی و مەحکەمەکردنی نیشتمان فرۆشەکان و بەرەڵڵاکردنی بەندییە سیاسییەکان و ڕێگادانی ڕۆژنامە نیشتمانییەکان و ئاشکرا کردنی جوولانەوەی قوتابییان و سەندیکاکانی کرێکاران و دابەش کردنی زەوی و هەرزان کردنی نرخی هەندێ شتی پێویست و سەرەواندنە پەیمانی بەغدا و پرۆژەی ئایزنهاوەر و بەستنەوەی ڕێکەوتنی ئابووری لەگەڵیان کە کەڵکێکی باشی لێ وەرگیرا بۆ ئازادکردنی ئابووری عیراق.)).[٢٣٦]

وتاری زمانەوانی

گۆڤاری (هیوا) هەر لە یەکەم ژمارەیەوە پاکژکردنەوەی زمانی کوردی لە وشەی بێگانە و دانانی زاراوەی شیاوو دۆزینەوەیو خستنەڕووی ڕێنووسێکی یەکگرتوو بۆ نووسینی کوردی لە ئەستۆگرتووەو پەیوەندی بە شارەزایان و خوێنەرانەوە کردووەو داوای لە خەڵك کردووە بەشداری لەم خزمەتە پیرۆزەدا بکەن.

عبدالقادر قزاز لە بارەی زمانی کوردی و گرنگی زمانەوە وتارێکی نووسیوەو تیایدا هاتووە: ((زمان بۆ گەل وەك هەناسە وایە لە لەشی ئینساندا، چوونکە بەکزبوونی ناونیشانی گەلیش بەرەو کزی ئەڕوا تاوای لێ دێت، کە دەچێتە خوارەوەو تەئریخ پڕە لەو دەرسانە کە باش پیشانمان دەدات چۆن گەلی ناودار بەهۆی هەندێ ئەسبابەوە کە یەکێ لەوانە بێ باکییە بەرامبەر بە زمان لەناواندا نەماون وە تووانەوە وە تێکەڵ بە میللەتانی دەوروپشتی خۆیان بوون.))[٢٣٧]

ئیبراهیم ئەحمەد زۆر بەگەرمی لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری هیوا لەژێر ناونیشانی (چۆن زمانەکەمان بنووسین؟) چەندین ڕاو پێشنیاری بەسوودی دەربڕیوە بۆ لێکۆڵینەوە لە پرۆژەی نووسینی کوردی بەپیتی لاتینی یان عەرەبی؟ و ڕەخنەی لە هەردوو بیرەکە گرتووە، چونکە

---

[٢٣٦] صلاح الدين محمد سعدالله، شۆڕشەکەی عیراق و مەسەلەی کورد، وەرگێڕ محمدی مەلا کەریم، گ. هیوا، ژ٨، س٢، ل٢٨.

چەندین وتاری مێژوویی دیکەش بلاّو کراونەتەوە، لەوانە: وەرزێر، لینین گەورەترین پیاوی مێژوو لە سەردەی بیستەمدا، گ. هیوا، ژ٢، س٢، ل٨٤–٨٩؛ مستەر ئەدمۆنس، کوردو کوردستان لە رۆژهەلاّتی ناوەڕاستدا، وەرگێڕی انور محمد قەرەداخی، گ. هیوا، ژ٤، س٢، ل٤–٨؛ محمدی مەلا کەریم، ڕووخانی باستیلی ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست، گ. هیوا، ژ(٦،٧)، س٢، ل١٧–٣٢.

[٢٣٧] عبدالقادر قەزاز، زمانی کوردی، گ. هیوا، ژ١، س١، ل١٥.

((هەردوو ئەلفوبێ کە، چەلاتینی، چە عــەرەبی وەك هــەن، واتــە وەك لــە لاتــینی وە عەرەبیــدا بەکارئەهێنرێن زمانی کوردی یان نەبە ئاسانی پێ ئەنووسرێ وە بــەڕەوانی پــێ ئەخوێندرێتــەوە. بەلأم ئەگەر بێتو ئەم پیتانە وەك (کەرەسەیەکی خاو) وەرگرین و بــەپێی پێویســتی زمانەکــەمان دەستکاریان بکەین و ناویان لێ بنێین، و ئیشارەتیان بۆ دابنێین ئــەتوانین بەهەریەکــەیان هــەموو ئەو دەنگانەی لە دەمی کوردێك دێنە دەرێ بە ئاسانی پێی بخەینە سەر کاغــەز، لەگــەڵ هــەموو ئەو وشە بێگانانەشدا کە لە کوردیدا بەکاریان ئەهێنین. هەروەها ئەتوانین بەرەوانیش نووســراوی پێ بهوێنینەوە بەبێ ئەوەی پێویست بە پێشەکی زانینی ئەو وشانە بکات کە نووسراون.))[٢٣٨]

سەبارەت بە یەکخستنی زبانی نووسینی کوردی و چۆنیەتی هەڵبژاردنی دیالیکتێــك بــۆ زمانی یەکگرتووی نووسینی کوردی وەك مەسەلەیەکی زیندوو ماوەیەکی زۆر بیری نووسەرانی بەلای خۆیدا کێشش کردبوو، بە تایبــەتی هەڵبــژاردنی هــەردوو دیــالێکتی کرمــانجی ســەروو و خواروو بیروڕای جیاوازی لەسەر هەبوو و ژمارەی دانیشــتووان و چــەندین هۆکــاری ئــەدەبی و جوگرافی و هۆکاری تری پێوە دەلکێندرا.

نووسەری ناسراو (عصمت شریف وانلی) لە سویسرەوە بەشداری ئەو گفتوگۆیەی کردووە: ((گیروگرفتی ئێستەمان بریتی نیەو لەوەی، کە گوایە پێویستە زاراوێك دیــاری بکــرێ، بــەڵکو ئەبێ بەدوای ئــەوەدا بگــەڕێین کــە چ ڕێگایــەك بگــرین بــۆ زۆر نــەکردن و پەرەســەندنی ئــەو جیاوازییانەی کە هەیە لە میانی کرمانجی و سۆرانیدا، چ ڕێگایەك بــۆ کــەم کردنــەوەی ئــەو جیاوازیانەو یەك خستنی زبانی نووسینی کوردی بکەین بەشتێکی وەها، نەك تەنها لە توانــادا بێ، بەڵکو لەوانەبێ کە بەزووترین کات بهێنێندریتەدی.))[٢٣٩]

---

[٢٣٨] ب. چۆن زمانەکەمان بنووسین؟ بەپیتی عەرەبی یا لاتینی، گ. هیوا، ژ٦، س١، ل٩.
هەر سەبارەت بەم مەسەلەیەو بەم ناونیشانە چەند کەسێك گفتوگۆیان لەسەر ئەم وتارەی مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد کردووە، لەوانە بڕوانە: م.م، نووسینی زمانی کوردی، گ. هیوا، ژ٨، س١، ل٩–١٥، جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، چۆن زمانەکەمان بنووسین؟، گ. هیوا، ژ١٠، س١، ل٨–١٢.

[٢٣٩] عصمت وانلی، مەسەلەی یەکخستنی زبانی نووسینی کوردی، کرمانجی، یا سۆرانی؟ وەرگێڕانی فاتح عبدالکریم، گ. هیوا، ژ٣٠، س٤، ل٢٩.

تاهیر صادق باسی هەردوو پیتی (ك) و (گ)ی کردووە لە کاتێکدا، کـە دەکەونـە پـێش هەندێ لەپیتە بزوێنەرەکانی کوردیدا وەك (یی)، (ی)، (وی)و پێی وایـە دەبـێ ئـەم دەنگانـە وێنەیان بۆ دابنرێ[٢٤٠]، بەلأم ئەم ڕایە لەلایەن زۆر شارەزاوە بەرپەرچی درایەوە.

پاکیزە ڕەفیق حلمی دەڵێ: «جارێ لەپێش هەموو شتێکدا تکام وایە کاك صـادق دڵگـیر نەبێ لە هەوەڵ تێبینیم لە سەرەتای باسەکەی کە ئەڵێ: «دوو پیتی بێ وێنە. ئەم لێرەدا ئەبوو بڵێ (دوو دەنگی بێ وێنە) نەك (دوو پیتی بێ وێنە) چونکە پیتی خۆی وێنەی دەنگە= وێنـەی دەنگە کەوابوو کە وتمان دوو پیتی بێ وێنە هەروەك ئەوەیە بڵێین دوو پیتی بێ پیـت.. چـونکە پیت شتێکە دروست کراوە بۆ ئەوەی ئەو دەنگە کە هونەرێکی بووەیە (موجود) وە لە خۆیـەوە بەپێی ئەو توانا سروشتییەی لە ئینساندا هەیە پەیدا بووە بخاتە وێنەیەکی هەسـت پێکـراوەوە (محسوس)[٢٤١] لە ئەنجامی وردبوونەوە لە وتارە زمانەوانییـەکانی نـاو گۆڤـاری هیـوا دەگەینـە ئەوەی بڵێین، کە ڕێرەوی گۆڤارەکە ئەوەبوو بتوانێ دیالێکتی خـواروو بـۆ زمـانی یـەکگرتووی ئەدەبی (ستاندارد)ی کوردی هەڵبژێرێ، ئەوەش لە ناوەڕۆك و پشـتگیری دەسـتەی نووسـەرانی گۆڤارەکەدا دەردەکەوێ، بەشـێوەیەك کـە بتـوانرێ لەگـەڵ دیالێکتـەکانی دی زمـان کـوردی موتوربە بکرێت.

لە دانانی زاراوەو پاکژکردنەوەی زمانی کوردییش لە وشەو زاراوەی بێگانـەدا گۆڤارەکـە گۆشەیەکی تایبەتی بۆ خوێنەرانی بەناوی (پرسیار)یان (چیت نەزانی پرسیار بکە) کردبـووەوە، کە تیایدا هەموو جارێك چەند وشەو زاراوەیەیکی عەرەبیی بلاوەکرایەوەو داوا لـە خوێنـەران دەکرا ئەو وشانە بکەن بە کوردی بۆ هاندانی خوێنەرانیش گۆڤارەکە دیاریی بۆ سەرکەوتووەکان تەرخان کردبوو، بۆ نموونە ئەم وشەو زاراوانە بلاوّ کراونەتەوە: اسـتغلال- قـورخ، رواج- بـرەو، قاعدە- بنکە، منـاقشە- پیلە، لێکۆڵینەوە، نجار- دارتاش، نظرة- نیگا.

---

[٢٤٠] تاهیر صادق، دوو پیتی بێ وێنە، گ. هیوا، ژ٣١، س٤، ل٥٢–٥٤.

[٢٤١] پاکیزە ڕفیق حلمی، وەلأمێکی زمانەوانی، گ. هیوا، ژ٣٢، س٤، ل٢٨–٢٩.

هەروەها مارف خەزنەدار و جەمال جەلال وەلأمی ئەم ڕایەی (تاهیر صادق)یان داوەتەوە، بڕوانە: معروف خەزنەدار، دوو تیپی بە وێنە، (نەك بێ وێنە)، گ. هیوا، ژ٣٢،س ٤،ل٤٢–٤٣؛ جمال جلال عبدالله، دوو پیتی بە وێنە، گ. هیوا، ژ٣٣، س٥، ل٣٩–٤١.

لەبارەی ڕێنووسیشەوە گۆڤارەکە دەرگایەکی ڕەخنەیی بۆ نووسەران و شارەزایان ئاوەڵا کردبوو سەبارەت بەچۆنیەتی نووسینی زمانی کوردی بە ئەلف و بێی لاتینی یان عەرەبی، بەڵام وادەردەکەوێت بەهۆی باروزرۆفی سیاسییەوە ڕای زۆرینە لەگەڵ ئەوەدابووە، کە بە ئەلف و بێی عەرەبی بمێنێتەوەو چارەسەری ئەو دەنگانە بکرێت کە تا ئەوکاتە وێنەیان لە ئەلفبای عەرەبی بۆ دانەنرابوو.

دووەم: ژیاننامە

کورتترین پێناسەی ژیاننامە ئەوەیە: (ژیاننامە واتا ژیانی مرۆڤ)،[٢٤٢] انیس المقدسی دەڵێ: ((جۆرێکە لە ئەدەب لێکۆڵینەوەی مێژوویی و چێژوەرگرتنی چیرۆك بەیەکەوە کۆدەکاتەوە، بۆ دیراسەکردنی ژیانی کەسێك و وێنەکێشانێکی وردی کەسایەتی ئەو.))[٢٤٣]

ئەگەر بەوردی لەڕووی مێژووییەوە لە هونەری ژیاننامە بکۆڵینەوە بۆمان دەردەکەوێت، بەشێوە سادەو ساکارەکەی بۆ سەردەمێکی زوو دەگەڕێتەوە، ((لە باوەشی مێژوودا، ژیاننامە سەری هەڵدا و چەکەرەی کرد، بووە ڕێبازێکی ڕوون و ئاشکرا، چەمك و بۆچوونی خەڵك بەدرێژایی مێژوو کاری تێکرد، بووە تۆمارێك بۆ کار و ڕووداوو جەنگی پاشاکانی چین و میسری و ئاشوورییەکان، هەروەها بووە شی کردنەوەی هەندێ پرنسیپی سیاسی، لای **(فلوطارخس)** لە کتێبەکەیدا سەبارەت بە پیاوە مەزنەکانی یۆنان و ڕۆمان.))[٢٤٤]

زۆربەی ئەو تۆمارانە، کە وەك ژیاننامەیەك لە سەدەکانی ناوەڕاستدا نووسراوەو پاشان لای موسڵمانەکان بووە شێوەیەك لە شێوەکانی ئەدەب، هەموو هەوڵێکیان دەرخستنی لایەنی مێژوویی بوو لە پێناو خستنەڕووی چاکەو سوارچاکی، تەنانەت ((مێژوونووسێکی شارەزاو قوواڵ بووەوەی نێو فەلسەفەی وەك (ابن خلدون) مەبەستی لە مێژوونووسینەوە دۆزینەوەی ڕەوشتی چاك بووە.))

مێژووی هونەری ژیاننامە لە ڕۆژئاوایش بۆ مێژوویەکی دێرین دەگەڕێتەوە، هەر لە سەرەتاوە قەشەو پیاوانی ئایینی کەوتنە نووسینەوەی کەرامات و پیاهەڵدانی قەشەو لایەنە ئایینییەکان، بەڵام لێکۆڵەرەوەکان ئەو قۆناغە بەخراپترین قۆناغی ژیاننامەی ڕۆژئاوا دادەنێن،

---

[٢٤٢] الدكتور ناصر الحاني، المصطلح في الادب الغربي، ص٧٦.

[٢٤٣] انيس المقدسي، الفنون الادبية واعلامها في النهضة العربية الحديثة، ط٢، ص٥٤٧.

[٢٤٤] الدكتور احسان عباس، فن السيرة، ط٢، ص٩.

چونکه له هەموو ئەزموونێکی مرۆڤایەتی بەدوور بوو. لە پاڵ ئەو قۆناغەدا نووسینەوەی ژیاننامەی پاشاکانیش باوبوو.

«لە ئەدەبی ئینگلیزی، سەدەی هەژدەهەمدا لە کاتی جەنگی ناوخۆیی ئینگلیزو فەرەنسەدا چینی ناوەڕاست حاڵیان بەرەوباشی دەڕۆیشت و خەڵکی حەزی بە خوێندنەوەی ئەم شێوە ئەدەبییە دەکرد، دیارترین ژیاننامەی سەدەی هەژدەم، کە ناوبانگییەکی زۆری هەیە» (ژیاننامەی دکتۆر جۆنسۆن D. Johnson، کە هاوڕێی خۆشەویستی (بۆزول Boswell) نووسیەوە).

لێرەدا پرسیارێك سەرهەڵدەدات، ئەویش ئەوەیە مەبەست لە نووسینەوەی ژیاننامە چییە؟ نووسینەوەی هەموو ژیاننامەیەك هۆکارێك وای لە مێژوونووس کردووە، کە تۆماری بکات، چونکە ژیانی ئەو کەسانە دەنووسرێتەوە، کە خاوەنی ئەزموونێکی فرەن لەژیانداو لە گۆڕانکارییە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی ژیانی کۆمەڵگاکەیاندا دەوریان هەیەو ڕەنگە هەندێ ئاکار و تایبەتی ژیانی ئەو کەسە بەشێکی زیندوو لە ژیانی کۆمەڵەکە ڕوونبکاتەوە، بۆ نموونە، کە ژیاننامەی ئەدیبێك دەنووسرێتەوە، بەخۆشحاڵییەوە دەخوێنینەوەو بە وردی سەرنجی دەدەین، بۆ ئەوەی لە ڕێگەی ئەو ژیاننامەیە دەروون و ڕەوشتی هەندێ لە پاڵەوانی چیرۆکەکان و سۆزی ڕاستەقینەی شیعرەکانیمان بۆ دەربکەوێت، چونکە بیەوێ و نەیەوێ هەندێك لە لایەنی بیرکردنەوەو بۆچوونی نووسەر لە پاڵەوانەکانی ڕەنگ دەداتەوە.

بەهەر حاڵ، بەهەر هۆو مەبەستێك ژیاننامەکە نووسرابێتەوە، پێویستە یەکیەتی بیناو هەستکردن بە بەرەوپێشەوەچوونی زەمەن و یەك دوای یەکی قۆناغەکانی گەشەکردنی کەسایەتی ئەو کەسەی ژیانی نووسراوەتەوە لە ژیاننامەکەدا بەدیبکرێت و لە هەموویشی گرنگتر (ڕاستگۆیی)یە لە دەربڕین و خستنەڕووی بابەتەکاندا، بە پێچەوانەوەی هونەرەکانی تر، کە ڕەنگە نووسەر زیاتر جڵەو بۆ خەیاڵی شل بکات و بەئارەزووی خۆی و دەوری باشی هەبێت لە تێکەڵاوکردنی ڕووداوەکان و چۆنیەتی دروست کردنی پاڵەوانی خەیاڵیدا، بەڵام لە ژیاننامەدا بەڵگەنامەو حەقیقەتی ڕووداوەکان و زەمەن سەروەرن.

کە دەڵێین ڕاستگۆیی، زۆر زەحمەتە ڕاستگۆیی وەها بەدی بکرێت، هەموو کەسێك وەك (جان جاك ڕۆسۆ) بێ شەرم هەموو نهێنییەکانی ژیانی دەربڕێت، ئەمە لە لایەك؛ لە لایەکی

دیکەشەوە ڕەنگە زۆربەی کات سەردەمی منداڵی بە تەواوی هەموو شتێك لەبیر نووسەر نەمێنێتەوە یان بە ئەنقەست بیەوێ لەبیر خۆی بەرێتەوە.

لێکۆڵەرەوەکان ژیاننامە دابەش دەکەنە سەر دوو چەشن:

١- ژیاننامەی خودی.

٢- ژیاننامەی بابەتی.

مەبەست لە ژیاننامەی خودی، ئەو ژیاننامەیە، کە نووسەر خۆی دەربارەی ژیانی خۆی دەینووسێ.

ژیاننامەی بابەتی، ئەو ژیاننامەیە کە نووسەرێك دەربارەی کەسایەتییەکی دیار دەینووسێ، بەڵام بۆ ئەوەی زیاتر ڕوون بێتەوە پەنا دەبەینە بەر دابەش بوونێکی تر، ئەویش ئەوەیە:

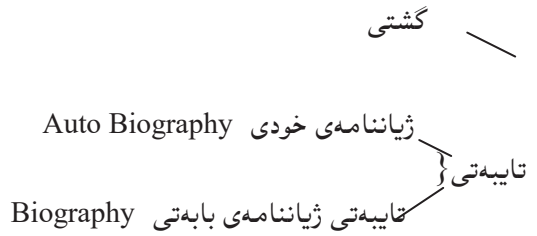

لە ئەدەبی کوردیشدا، وەك ئەدەبی میللەتانی دی، ئێمەیش ژیاننامەمان هەیە، هەندێك لە ئەدیب و نووسەرو زاناکانمان ژیاننامەی خۆیان نووسیووەتەوە، بەڵام لە کوردیدا کێشەیەکمان هەیە ئەویش تێکەڵاوییە لە نێوان (ژیاننامە)و(یادداشت)[٢٤٥]و (گەشتنامە) یان (گەشتی ژیان)[٢٤٦] و (بیرەوەری)[٢٤٧] و (چیم دی)[٢٤٨]دا.

---

[٢٤٥] بۆ وێنە بڕوانە: ڕەفیق حیلمی، یادداشت، بەرگی یەکەم و دووەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری و لاوان، هەولێر، ١٩٨٨، بەرگی سییەم، ١٩٩٢

[246] بۆ نموونەی گەشتی ژیان بڕوانە، مەسعوود محەمەد، گەشتی ژیانم، بەشی یەکەم، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٢.

[247] بۆ نموونە بڕوانە: مستەفا نەریمان، بیرەوەرییەکانی ژیانم، بەغدا،١٩٩٤.

[248] ئەحمەد خواجە، یادگارییەکانی ڕۆژانی حوکمی شێخ مەحموودی نەمری نووسیووەتەوە، بڕوانە: ئەحمەد خواجە، چیم دی، ب١، چاپخانەی شەفیق، ١٩٨٦، ب٢، سلێمانی ١٩٧٢.

هەندێك لەو زاراوانە تارادەیەکی زۆر لەیەکەوە نزیکن، هەندێك وای بۆ دەچن، کە یادداشت بۆ خۆی بەشێکە لەژیاننامە)[٢٤٩]، نەوەك یادداشت تەنانەت (بیرەوەری) و (چیم دی)یش دی)یش بەشێکی بچووکی ژیاننامەن. چونکە ژیاننامە لە ساتی هاتنە دنیاوە دەگرێتەوە، تا ئەو ساتەی کە کەسەکە تیایدا دەژیت، ئەگەر ژیاننامەی خودی بیت، بە هەموو یادداشت و بیرەوەرییەکەوە، لە پاڵ ئەو نهێنییانەی نووسەرەکەی بە ڕاستگۆیی و بە زنجیرەی مێژووییەوە ئاشکرایان دەکات.

ئەگەر لە ئەدەبی کوردیدا بۆ ژیاننامەی گشتی، کە عەرەبەکان (فن التراجم)ی پێ دەڵێن بکۆڵینەوە، سەربردەی ژیانی ئەو شاعیرانەی، کە لە کتێبی سەربەخۆیدا بەیەکەوە بلاوکراونەتەوە نموونەی ئەم بابەتەن بەهەموو کەم و کووڕییەکیانەوە.[٢٥٠]

بە هەمان شێوە لە ئەدەبی کوردیدا چەندین نموونەی ژیاننامەی تایبەتی بەخودی و بابەتییەوە بەرچاو دەکەوێت. چەند شاعیرو نووسەرێکی کورد ژیاننامەی خۆیان نووسیوەتەوە، ئەگەرچی ڕاستەوخۆ ناویشیان نەنابێت ژیاننامەو لەژێر ناوی (بیرەوەری)یان (یادداشت)دا بلاوکردۆتەوە یان لەدوای خۆیانەوە بەو ناوەوە بلاوکراوەتەوە.

(زێوەر)ی شاعیر لە یادداشتی ڕۆژانی دەربەدەریدا، کۆمەڵێك بیرەوەری و یادگاری ژیانی خۆی بلاوکردۆتەوە، کە بەشێکن لە ژیاننامەی شاعیر، بەڵام تەنها خاڵە دیارو گەشەکانی وەرگرتووە بێ چوونە ناو ڕوون کردنەوەی زۆرو زەوەند.[٢٥١] (شێخ سەلام)ی شاعیر بەدەست خەتی خۆی بەشێکی کەم لە ژیانی خۆی هەر لە ڕۆژی لەدایك بوونییەوەو چوونە قوتابخانە وسەردەمی لاوی و نازناوی شیعری و هاوڕییەکانی نووسیوەتەوە، بەڵام هەمووی بەسەرەیەکەوە لە (١٢) لاپەڕە زیاتر نییە، بۆیە تەنیا لە قاڵبی پێناسێك زیاتر نیە.[٢٥٢]

---

[249] محمد فاضل مستەفا، زێوەر ژیان و بەرهەمی، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ل١٤٧، (نامەی ماجستێر).

[250] بۆ نموونە بڕوانە: علاءالدین سجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ٢، هەروەها، صادق بهاءالدین ئامێدی، هۆزانتقانێت کورد،، بەغدا، ١٩٨٠.

[251] بڕوانە: گەنجینەی مەردان و یادداشتی ڕۆژانی دەربەدەری مەلا عەبدولڵای زیوەر، محمدی مەلا کەریم هێناویەتییە سەر شێوەی نووسینی نوێ و پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە، بەغدا، ١٩٨٥,

[252] بڕوانە: دیوانی سەلام، ئامادەکردنی ئومێد کاکەڕەش، ب٢، بەغدا، ١٩٩١، ل٣٢–٤٤.

یونس ڕەئوف -دڵدار-ی شاعیر، یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی خۆی زۆر بە وردی و ڕاستگۆیی و بەهرەمەندانە ژیاننامەی خۆی نووسیووەتەوە، ڕەنگە کەم کەس ئەوەندە بەدەست ڕەنگینی و کارامەییەوە لەو هونەرە گەیشتبێ و بەپێی ئەو زنجیرە مێژووییە ڕووداوو خاڵە درشت و وردەکانی ژیانی کەسیەتی خۆی نووسیبێتەوە. خوێنەر وا بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت، کە تامەزرۆی خوێندنەوەی بێت، لە هەمان کاتدا وێنەیەکی زیندوی ڕۆژگاری خۆیەتی.[٢٥٣]

گۆڤاری (هیوا)، ژیاننامەی ژمارەیەکی زۆر لە ناودارانی مێژووی لەپاڵ کەڵە پیاوانی مێژووی کوردو زانایانی ئایینی و شاعیرانی کۆن بلاوکردۆتەوەو بەمەش خزمەتێکی باشی ئەو هونەرەی ئەدەبی کردووە. لە گۆشەی (کوردانی بەناوبانگ)دا، کە هەر دریژە پێ دەری گۆشەیەکە لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دان مەلا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی ژیان سەربردەی هەندێك لە زانایانی ئایینی دینەوەرییەکانی تۆمارکردووە، بەکورتی ناوی کەسەکە و ساڵی لەدایك بوون و مردن و دانراوەکانی و ئەو زمانانەی زانیویەتی و شارەزایی لە بواره جیاجیاکان دا نووسیوە و لەبارەیەوە دواوە.

لەبارەی ژیانی (ئەبو حەنیفەی دینەوەری)یەوە نووسیویە: (ناوی ئەحمەد کوڕی داوود کوڕی وەنەند- وەند)ە، سالّی لەدایك بوون و چۆنیەتی ژیان و گوزەرانی گەنجیەتی نەزانراوە تەنها بەهۆی بلیمەتی و زرنگی خۆیەوە ناوبانگێکی بەرزی وەرگرتووە. لە دەستووری زمانی عەرەبی (نەحو)وە لە فەرهەنگ (لوغە)وە لە ئەندازە (هندسە)وە لە ئەستێرە شوناسی وە لە گیاناسی وە لە مێژوونووسیدا زۆر شارەزابووە.

ئەستێرەی بەختی لە ڕۆژگاری دەسەلاّتی (بویهی)یەکانا کەوتۆتە پرشنگ دان، سالّی ٢٣٥ ی کۆچی لە ئەصفەهان دووربین خانەیەکی (ڕەصەد)ی دامەزراندووە بۆ پەیدۆزی جوولاّنەوەی قەبارەکانی ئاسمان، وە هەروەها ڕۆژگاری بەسوودو بەکەڵك بووە، کۆچی دواییشی بەڕاستی ساغ کراوەتەوە کە کەی بووە؟ سالّی (٢٨١ یا ٢٨٢، یا ٢٩٠)ی کۆچی؟)[٢٥٤]

لە ژمارەکانی تری گۆڤارەکەدا ژیانی هەندێ زانای دیکەش نووسراوە ئەگەر بەیەکەوە هەموو کۆبکرێنەوە نموونەیەکی باشن بۆ (فن التراجم). لەبارەی ژیانی مامۆستای بەناوبانگ

---

253 بڕوانە: عبدالخالق علاءالدین، دلّدار شاعیری شۆڕشگێڕی کورد، بەغدا ١٩٨٥، ل١١– ٦٢.

254 جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، دینەوەریەکان، گ. هیوا، ژ٢، س١، ل١٦–١٧.

(خواجه ئەفەندی)یەوە، کە وەك هەڵگری چرای زانستی تا کۆتایی تەمەنی خزمەتی زانستی لە سلێمانی کردووە، نووسراوە: ((ناوی عزیز کوڕی وەسمان ئاغای لە نەوەی عەلی بانوو لە بنەماڵەی ناوداری دێی گەلاڵەیە، کە چ لە (قەلاچوالان) وە چ لە سلێمانی لە پێشتر پیاوبوون لەلای بابانەکان، وە هەر بە سەرۆکی هاتوون تا دوارۆژی ڕۆژانی بابانەکان.

لە ساڵی ١٨٤١م لەدایك بووەو لەساڵی ١٩٤٢دا لەپاش ١٠١ ساڵ ژیان هەر لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە. خوالێ خۆشبوو لە تەمەنی ٧ ساڵیدا خوێندەوار بووە لەلای مامۆستا مەلا سعیدی گەورە خوێندوویەتی و ڕوشدیەی مولکی تەواو کردووە. لە تەمەنی ١٨ ساڵیدا لەسەر وتەی مامۆستای لەلایەن- کاك ئەحمەدی شێخەوە پێی فەرموراوە بۆ کردنەوەی قوتابخانەیەك.))[٢٥٥]

وەك لەو ژیاننامەیەدا سەرنج دەدەین، کەم و کوڕی زۆرە، هەرە دیارییان ئەوەیە بەپێی زنجیرەی میژوویی و زەمەن دا تێ ناپەڕێ و لە حەوت ساڵییەوە یەکسەر بۆ ١٨ ساڵی، ئەمە بێجگە لەوەی هیچ شتێك دەربارەی ژیانی کەسایەتی و دەوروبەری ئەو کەسە نازانین، کە تاچەند لەگەڵ دەوروبەرو ژینگەکەی کاریان لەیەك کردووە، بۆیە دەشێ ئەم نووسینە کورتانە بچنە خانەی (بیرەوەری)یەوە.

لە زاناو نووسەرو فەیلەسوفەکانی دونیایش، کە لە گۆڤاری (هیوا)دا لەبارەی ژیانیانەوە نووسراوە، (برناردشۆ)یە، لە بڕگەیەکی ئەو ژیاننامەیەدا هاتووە: ((برناردشۆ لە شاری (دبلن) کە پایتەختی جمهوریەتی ئیرلەندەی سەربەخۆیە، لەڕۆژی ٢٦ی مانگی تەموز لەساڵی ١٨٥٦دا لە کاتی حوکمڕانی شاژن ڤیکتۆریا دا هاتۆتە دونیاوە، لە تەمەنی شەش ساڵیدا خراوەتە قوتابخانە، لە دە ساڵیدا لە شاری دبلن چۆتە کولییەی (وسلی)، لەو کاتەدا باوی فێربوونی ئایین پەرستی پرۆتستانی بووەو بەشێك لە سەرەتای دەرسی میژوو وە جوگرافیا خوێنراوە.))[٢٥٦]

دەربارەی ژیانی زانای بەناوبانگ (ئەنشتاین)یش، لە چەند خاڵێك دا کورت کراوەتەوەو پێناسێکی ژیانی کەسیی و تیۆریە زانستەکانی کراوە: ((لە ١٤ی مایسی ١٧٨٩ لەشاری (ئولم) لە ئەڵمانیا لەدایك بووە، لە پانزە ساڵیدا هەموو نووسینەکانی یوکلید- دانەری اصولی

---

255 هەڵگری چرای زانستی خواجە ئەفەندی، گ. هیوا، ژ٨، س١، ل٥٦.

256 برناردشۆ، گ. هیوا، ژ١، س١، ل٣٤.

هەندەسە- و نیوتن و سپینۆزای خوێ، دەوەو تێی گەیشت. ناونرا (گێژۆکە) لەبەر شەرم و سەبرو قوولّ بیرکردنەوەی، پاش ئەوەی قوتابخانەی هونەری هەندەسی تەواوکرد چووە دانیشگای (زیۆریخ)دەو هەروەها، بووە مامۆستای قوتابخانەی بەرز، وە لە دواییدا بوو بەهی قوتابخانەی (شانهاوزن)یش.))[٢٥٧]

ئەم نووسینانەیش هیچ پەیژەیەکی زەمەنییان پێوەدیار نییە هیچ قوولّی و وردییان تیا بەدی ناکرێت، دیارە نەبوونی ئەم خالانەیش وامان لێ دەکات بڕیاری ئەوە بدەین، کە ئەم نووسینانە بە شێوەیەکی ڕاست و دروست ناوی (ژیاننامە)یان لێ نانرێت، بەڵکو هەوڵدانە بۆ پێناسەکردن و دەرخستنی چەند خاسیەت و سیمایەکی دیارو بەرچاوی کەسایەتیەکی مێژوویی یان سیاسی یان ئەدەبیی...هتد).[٢٥٨]

سێیەم: چیرۆکی کوردی

ناوەرۆکی چیرۆکەکانی گۆڤاری هیوا:

چیرۆك لە ناوەڕاستی پەنجاکاندا وەك هونەرێك (چەند هەنگاوێکی پێشکەوتووانەی نا بەتایبەتی بەدەرکەوتنی هەندێ گۆڤاری خزمەتگوزاری وەك (پێشکەوتن) و (شەفەق) و (هیوا)، کە دەرگاییکی ڕۆشنیان خستە سەرپشت بۆ نووسەران و پشتگرتنیان لە ڕێگەی بڵاو کردنەوەی بەرهەمەکانیان.[٢٥٩]

ئەگەر چیرۆکی کوردی لە قۆناغەکانی پێشوودا، لە ڕووی شێوەو ناوەرۆکەوە شێوەی وتارو ڕیپۆرتاژو چەند بابەتێکی سواوی بەخۆوە گرتبوو، لە ناوەڕاستی پەنجاکان بەدواوە لەسەر ڕووپەڕەکانی گۆڤاری (هیوا)دا، بۆ ماوەیەك تاکە گۆڤاری گۆڕەپانی ئەدەبی کوردی بوو، کە ژمارەیەك چیرۆکی کوردی سەرکەوتووی بڵاو کردۆتەوە.

بابەتە سەرەکییەکانی ناوەرۆکی ئەو چیرۆکانە بەسەر چەند بابەتێکدا دابەش دەبن. زوڵم و زۆرداری دەرەبەگ دەرهەق بەجووتیاری کورد لە چەندین وێنەی جۆراوجۆرداو مەسەلەی

---

257 ئەنشتین ئەو مێشکەی بناغەی لەناوچوونی دانا، وەرگێڕی ف.ك، گ. هیوا، ١٣٤، س٥، ل١٩

258 ژیاننامەی زۆر کەسایەتی ناسراوی کوردی و جیهانی بڵاوکراوەتەوە، بڕوانە: کۆنفۆشیۆس، ژ١، س١، ل٦٠-٦٨؛ بایرۆن، ژ٢، س١، ل٤٣-٤٤؛ کەریم خانی زەند، ژ٣، س١، ل٧-١٠؛ میری سۆران، ژ٤، س١، ل٦ -١٠؛ گۆتە، ژمارەی پێشوو، ل٦١-٧٠؛ دانتی، ژ٥، س١، ل٦٠-٦٢؛ لۆرکا، ژ٨، س١، ل٣٤-٤٤.

259 عومەر مەعرووف بەرزنجی، لێکۆڵینەوەو بیبلۆگرافیای چیرۆکی کوردی، ل٧٥

ئافرەت وەك دایك و ژن و خەباتكەرو چەندین شێوەی جیاوازو مەسەلەی نەتەوایەتی و سیاسی گەلی كورد، بە زەقی لەدوای شۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨دا خۆی نواند. هەژاری و نەبوونی و دەست كورتی و كارەساتی سروشتی و چەندین دەردی كۆمەلایەتی بوونەتە كەرەستەی ئەو چیرۆكانەی گۆڤارەكە، كە هەوڵ دەدەین لێرەدا شییان بكەینەوە.

بەهۆی ڕژێمی پاشایەتی لە عێراقداو نەبوونی یاسایەكی تایبەت بەزەوی‌و زار لە بەرژەوەندی جووتیاران دا هەمیشە چینی دەرەبەگ بالاّ دەست بوون و بە ئاشكرا جووتیاران دەچەوساندەوەو هەموو داهاتەكەیان لێ زەوت دەكردن و میرییش بەرگری لێ دەكردن.. ئاغا سەرانەی وەردەگرت و زۆر جاریش دەست درێژیان بۆ سەر ناموسی جووتیارانیش دەكرد، ئەم حاڵەتە بەلای ڕۆشنبیرانەوە گرییەكی دەروونی بۆوەو هەوڵیان داوە بە شێوەیەكی هونەری لە چیرۆكدا دەربڕن و گیانی شۆڕشگێڕی بە بەر چینی چەوساوەدا بكەن و پاڵەوانی چیرۆكەكانیان لەو چینە هەڵبژێرن.

عەبدوڵڵا میدیا لە چیرۆكی (دڵسۆزی نەمر)[٢٦٠] دا نموونەی خێزانێكی جووتیاری هەژار هەڵدەبژێرێ، كە خێزانی (مام ڕەسوڵ)ە، چیرۆكنووس لە وەسفی مااڵوەیاندا دەڵێ: ((تاقە خێزانێكی كەلو كۆم و داڕو خاو بوون لەژوور ئاواییەوە...))[٢٦١] لە وەسفی كەلوپەلی ناوە مااڵكەشیاندا دەڵێ ((ئەو تاكە بەڕە شڕو لبادە كۆنەی هەیانبوو هەر ئەوە بوو، لە نانی جۆو جلی پیناوی و شۆربای ساوەرو دۆینە بەولاوە زیاتریان نەبوو...))[٢٦٢] دیارە لە خێزانێكی هەژاری ئاوادا (دڵسۆز)ی تەمەن حەڤدە ساڵ و خوێندەواری دێ هەستی بە ئێشو ئازاری هەژاری كردبوو و چاك لەوە گەیشتبوو سەرچاوەی كۆڵێیەكان، چەوسانەوەی ئاغایە، بۆیە كە ئاغا بانگی دەكاو زۆر بەڵێنی پێ دەدا، ئەو لە ڕووی ئاغا دەوەستێتەوەو چاونەترسانە دەڵێ: ((ئاغا من نۆكەری ناكەم و نامەوێت كەسیش ژنم بۆ بێنێت، ئەگەر من ئەوەی پەیای ئەكەم خۆم بیخۆم، هەژاریش نابم و ژنیش دێنم، بەاڵم كێ ئەی كاو كێ ئەی خوا!)).[٢٦٣]

---

260 مامۆستا، ع.دڵسۆزی نەمر، گ. هیوا، ژ٣، س١، ل٧٤–٨٦,

261 سەرچاوەی پێشوو، ل٧٤,

262 سەرچاوەی پێشوو، ل٧٨,

263 سەرچاوەی پێشوو، ل٨٤,

کۆتایی چیرۆکەکەش، لەژێر سێبەری ڕژێمی پاشایەتی و زەبری ئاغادا (دڵسۆز) دەبێتە قوربانی و مام ڕەسوڵی باوکە دوانزە جار جەرگ بڕاو بۆ جاری سیانزەهەم لەگەڵ خێزانەکەیدا کەوتەوە فرمێسك ڕشتن.

(حەسەنی قزڵجی) هەمان بارودۆخی جووتیاران دەخاتە ڕوو، بەڵام بەشێوەیەکی دیکە، کە ئەمجارەیان لە جیاتی کۆتاییەکی تراژیدی و خەمناك بۆ جووتیاران، بە پێچەوانەوە سەری ئاغا دەپلیشێتەوەو وێنەی جیهانێکی گەشتر دەنەخشێنێ، لە قاڵبێکی ئەفسانەییدا، (وەیسە) کە کوڕە جووتیارێکە (فەرەیدوون) بەگ زوڵمی لێ دەکات و کەشکۆڵی یەکەمی لێ زەوت دەکات، کەشکۆڵەی دووەمی لێ زەوت دەکات، دوو دەست لە کەشکۆڵەکەوە دەردێن و سەرو پۆتەڵاکی فەرەیدوون بەگ وەبەر مستان دەدەن، کە ئاغا سەیر دەکات لێی نووسراوە: ((زەوی بۆ وەرزێرو مەرگ بۆ دەرەبەگ.))[٢٦٤]

تەوەرێکی دیکەی ناوەرۆکی چیرۆکەکان مەسەلەی ئافرەتە، ئەم بابەتەش لە چەند وێنەیەکی هونەری جوداوازدا خۆ دەنوێنێ. محەمەد مەولوود مەم لە چیرۆکی (قینی لێم بوو)،[٢٦٥] باسی چیرۆکی جنسی نێوان (نەسرین و کوڕێك)مان بۆ دەخاتە ڕوو و گوفتاری هەردوو پاڵەوانەکە لەگەڵ ناخ و دەروونیاندا جیاوازە، ((چیرۆکنووسیش بەسەرکەوتوانە و شارەزاییەوە توانیوێتی وێنەکان بکێشێ، بۆ ئەمەش گرنگییەکی چاك و زیرەکانەی بە هەموو لایەنەکانی چیرۆکەکە داوەو هەریەکەیان خاوەنی کەسایەتی و دیوی ناوەوەو زمان و بیرکردنەوەی تایبەتین.))[٢٦٦]

کوڕەکە بەوەیکە نامەی کچێکی بەدەست دەگات لووت بەرزو لە خۆبایی دەبێت، کچەش سەرەتا خۆی بەپاك و بێ گەرد پیشان دەدات، بەڵام زۆر ئاڵۆشی حەزو ئارەزووە خەفە کراوەکانی هورژمی بۆ دێنێ٘و بۆ چەند ساتێك ڕادەبوێرێ، بەو شێوەیە لە دیالۆگ و مەنەلۆگەکاندا کەسیەتی پاڵەوانەکانمان بۆ دەردەکەوێت، کە هەردوکیان لاوازن.[٢٦٧]

---

264 حسن قزلجی، کەشکۆڵی جادوویی، گ. هیوا، ژ ٣١، س٤، ل٧١–٨١,

265 محەمەد مەولوود (مەم)، قینی لێم بوو، گ. هیوا، ژ ٦، س ١، ل٨٢–٩٢,

266 صەباحی غالب، ئافرەت لە چیرۆکی کوردیدا، ل٢٩١.

267 چیرۆکنووس بیرۆکەی ئەم چیرۆکەی لە چیرۆکی (دڵداری بەهێزترە)ی چیرۆکنووس و ڕۆمانnووسی ڕووسی (تۆرگینێف)ەوەو وەرگرتووە، بڕوانە: تالب محمد احمد، لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەگرانە لە چیرۆکەکانی محەمەد مەولوود (مەم)، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٣، ل٢١٤، (نامەی ماجستێر).

مستەفا سالّح کەریم لە چیرۆکی (بریا نەهاتیتایەوە)[٢٦٨] پەیوەندی خۆشەویستی و دلّداری نێوان (سواروو زێڕین)مان بۆ دەردەخات، کە داب و نەریتی کۆمەلّایەتیو کەللەڕەقی باوکی زێڕین دەبێتە کۆسپی بەردەمیان. ناوەرۆکی چیرۆکەکە لە هەقایەتێکی فولکلۆریی دەچێت و زۆر ڕووداوی ناخۆشی وا لە کۆمەلّ دا ڕووی داوە، بەلّام هەندێك شتی دژ بەیەك لە هەلّوێستی پالّەوانەکاندا بەدی دەکرێت. زێڕین کە سوارە داوای لێ دەکات ڕەدووی بکەوێت دەلّێت: ((... ئۆی سوارە گیان ئەوە چ دەلّێی؟ گوێی شەیتان کەڕ بێ. چی وا ڕوو نادا بەپشتی خودای، بەلّام بەخودای من وای بەچاك دەزانم (دلّداریە دوور بەدوورەکەمان بمێنێ بە بەرزی شەرەفەوە چاترە لە پێك گەیشتنمان بەسووکیو دەربەدەری و حەیا چوون))[٢٦٩] کەچی لە کۆتایی چیرۆکەکەدا (زێڕین)یش لەگەلّ سوارە لە پالّەوانەکەدا دەسووتێ. بەیەکەوە دلّنیا بوونیانە لە یەکتری، بەلّام لە ناوەرۆکی چیرۆکەکەدا هەست بەو خۆشەویستییە گەورەیە ناکرێت و تەنانەت سوارە وەك هەموو هەلّوێستە سەرەڕۆیی و هەرزەکارەکانی دیکەی ئامادەیە زۆر بە سووکو سانایی واز لە (زێڕین) بهێنێت و لە کاتی ڕەدوونە کەوتنی زێڕین دا، پێی دەلّێ: ((واتە ئیزنم دەدەی؟))[٢٧٠] ئەمە بێجگە لەوەی هیچ هۆیەکی مەنتقی هەبێت و نازانین بۆچی ئەو پاوانە سووتاو پالّەوانەکانیش بوونە قوربانی ئەو کۆتاییە تراژیدییە.

محەمەد مەولوود (مەم)، لە چیرۆکی (داپیرەم)[٢٧١]دا، بە پیرەژنێکی مەزنمان دەناسێنێ، ئەم پیرەژنە لەگەلّ ئەوەی تووشی چەندین چەرمەسەری و جەرگ سووتان و مال کاول بوون هاتووە، کەچی هەر وەرە بەرزەو هانی نەوەکانی دەدات دژی شەڕو دووبەرەکی و لایەنگری ئاشتی بن، تەنانەت وەك مرۆڤێکی بیر کراوەو تێگەیشتوو بۆ بەردەوامی ژیان و نەوەی نوێ داوا لە کوڕەکەی دەکات، کە ژن بێنێ و پێی دەلّێ: ((کوڕم... ژن بێنە...))[٢٧٢]

ئەو پیرەژنە مرۆڤ دۆستە دژی ڕووخان و ڕمانەو بە تووندی ڕووبەڕووی بەرەی شەڕخوازان دەبێتەوەو دەلّێ: ((ئێمەش... هەر ئەو ئادەمیزادەین... ئەو دڕندە ڕوخێنەرەین..و ئەو گیانە

---

268 مستەفا سالّح کەریم، بریا نەهاتیتایەوە، گ. هیوا، ژ ٣، س١، ل٥٣–٦٢.

269 گ هیوا، ژ٣، س١، ل٥٧

270 ژمارەی پێشوو، ل٥٧

271 مەم، داپیرەم، گ. هیوا، ژ ٩، س١، ل٥٧–٦٤

272 ژمارەی پێشوو، ل٦٤

پیرۆزە وەستا دروستکەرەشین، تامیی سوێری... و تاڵی... و ناخۆشیمان زۆر چێشت، ئینجا ئێستا ئەتوانین سەرلەنوێ.. دەست بکەینەوە بە ئاوەدان کردنەوەی دونیاکەمان...))[٢٧٣]

مستەفا سالّح کەریم لە گۆشەیەکی دیکەوە دەوری ئافرەتێکی مەزنمان بۆ دەردەخاو ئەو ئافرەتەی، کە لە پێشەوەی خۆ پیشاندان و ڕاپەڕینەکانی سەرەتای پەنجاکاندا لەپاڵ براکانیدا ڕووبەڕووی ڕژێمی پاشایەتی دەبووەوە، ئەویش لە کەسیەتی (پرشنگ)ی قارەمانی چیرۆکی (چۆن لەبیرم بچێتەوە)[٢٧٤]دا دەردەکەوێت.

(پرشنگ)ی خۆشەویستی (ئامانج) لەسەر پاسێکەوە بە وتارو هوتاف لێدانەوە هاواری دەکرد، کە قوتابیان دان بە خۆیانا بگرن و بلاّوەی لێ نەکەن یا کوشتن... یا سەرکەوتن، بەلاّم پرشنگ بەر دەسڕێژ کەوت، لە سەرەمەرگێشا بە ئامانج دەلێ: ((بەلاّم کە خوێنی ئێمە داری ئازادی بۆ میللەت ئاو ئەداو لێم ڕوونە کە (ئەو گەلەی قوربانی بدات هەرگیز نامرێ).))[٢٧٥]

تەوەرەیەکی دیکەی ناوەرۆکی چیرۆکەکان، چەوسانەوەی نەتەوەیی و کوردایەتی و خەباتی هاوبەشی نەتەوە ژێر دەستەکانە. دوابەدوای جەنگی جیهانی دووەم مەسەلەی نەتەوەیی زەقتر لە مەسەلەکانی دی خۆی دەنواند، بەتایبەتی دوای شۆڕشی ١٤ی تەموزو کارە ناپەسەندەکانی ڕژێمە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق دەرهەق بە گەلی کوردو سەرکوت کردنەوەی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوەیی کوردیی. ئەم حاڵەتە وای لە چیرۆکنووسەکان کرد مەسەلەی خەباتی سیاسی و نەتەوەیی لە چیرۆکەکانیاندا ڕەنگ بداتەوە.

عەبدوڵلاّ میدیا لە چیرۆکی (یەکی خاکە لێوە)دا[٢٧٦]، بە شێوەی خەون ڕەخنە لە کاربەدەستانی ڕژێمی پاشایەتی دەگرێت، کە نایەڵن گەلی کورد بەخۆشی و شادییەوە یادی جەژنێکی نەتەوایەتیان بکەنەوە، کە جەژنی نەورۆزە، وتار بێژەکەی ناو حەشامەتەکە، کە فەرمانی کاربەدەستی شار دەخوێنێتەوە دەلێ: ((لەبەر ئەوەی زۆر بە تەنگ پارێزگاری کردنی ژیان و سامانی خەڵکی شارەوەین وە نامانەوێ هیچ ئاژاوەیەك بقەومێ، بڕیارماندا کە ئاهەنگی نەورۆز نەکرێت.))[٢٧٧]

---

273 مەم، داپیرەم، گ. هیوا، ژ ٩، س١، ل,٣٦

274 مستەفا سالّح کەریم، چۆن لەبیرم بچێتەوە، گ. هیوا، ژ١، س٣، ل٨٧–١٠٣.

275 ژمارەی پێشوو، ل,١٠٢

276 میدیا، یەکی خاکە لێوە، گ. هیوا، ژ ٩، س١، ل٤٣–٤٨,

277 ژمارەی پێشوو، ل,٤٧

(فاضل نظام الـدین)، بـه شـێوەیەکی ڕەمـزی خـەباتی تێکۆشـەرێکی ڕێگـای ئـازادی میللەتەکەمان دەگێڕێتەوەو شەهیدەکە زیندوو دەکاتەوە بـۆ ئـەوەی خـۆی سـەربردەی ژیـانی خۆیمان پێشکەش بکات، کە لە مەیـدانی خـەبات دا گیـانی خـۆی بـەخت کـردووە. بـۆ ئـەم مەبەستەیش چیرۆکەکەی (یەکێ لە شەوەکانی گردی سەیوان)۲۷۸ هەڵبژاردنێکی سەرکەوتووە، کە گردی سەیوان مەزاری شەهیدانە.[۲۷۹]

(هۆگر گۆران) لە چیرۆکی (سەردار)۲۸۰ ڕۆشنایی دەخاتە سـەر لایـەنێکی تـری خـەباتی نەتەوەیی، ئـەویش خـەباتی ڕۆشـنبیرانە لـە ڕێگـەی نووسـینەکانیانەوە بـۆ وریـا کردنـەوەی جەماوەرو خرۆشانی گیانی شۆڕشگێڕی تیایاندا.

(سەردار)ی قارەمانی چیرۆکەکەی بـەهۆی نووسـینێکییەوە دەخرێتـە زینـدان، ئەمـەش دووپاتی نەبوونی سەربەستی و دیموکراسی و سانسۆری سەخت و دژواری ئەو ڕۆژگارە دەکاتەوە، کە حکومەت تەنگی بەهەموو چین و توێژە پێشکەوتنخوازەکانی گەل هەڵچنی بوو.

(مەم) لە چیرۆکی (نامەییّك بۆ بەندیخانـە)د،ا[۲۸۱] نامـەی منـدالێك دەکـا بەهۆیـەك بـۆ دەرخستنی هەست و سۆزێکی بەکوڵ بۆ منداڵە بارزانییەکان، کە ڕژێمـی پاشـایەتی ئـاوارەی کردن و بەهۆی خەباتی نەتەوەیی بۆ ڕزگاری کوردسـتان بـێ بـاوك ماونـەوە، تەنانـەت ڕژێـم دییەکەشی لێ کاول کردن و سووتاندی، لە نامەکەدا هاتووە: ((باوکی خۆشەویستم.. ڕۆژ باش، سەڵاوت لێ بێت، باوکە گیان چۆنی؟ کەنگێ ئەگەڕێیتەوە لامان، ئێسـتا لـە بەندیخانـە چـۆن ڕائەبوێری؟ ئایا ئەزانی من و نازێ لەگەڵ دایکمان ئێستا لە شاری (....)ین دایکم ئەڵێ پاش گرتنی تۆ... ئێمەش بەزۆری زۆردار لە گوندەکەی خۆمان گوێزراینەوە ئەم شارە... دایکم لێرە بەتەنیا هەموو ڕۆژی ئەم مانڵ و ئەو مانڵ خەبات ئەکات هەتا نزیك ئێوارە، بـەم جـۆرە نـان و خۆراکمان بۆ پەیدا ئەکات...)).[۲۸۲]

---

278 فاضل نظام الدین، یەکێ لە شەوەکانی گردی سەیوان، گ. هیوا، ژ ۱۲، س۱، ل۵۸–٦٤.

279 سەبارەت بە هەڵسەنگاندنی ئەم چیرۆکە محرم محمدامین لە ژ۱، س۲، ل۸۷دا هەندێ سەرنجی وردی لەسەر تەکنیکی هونەری چیرۆکەکە دەربڕیوە.

280 هۆگر گۆران، سەردار، گ. هیوا، ژ۸، س۲، ل۵۱–۵۳.

281 مەم، نامەییّك بۆ بەندیخانە، گ. هیوا، ژ (۱۱، ۱۲)، س۲، ل۷۹–۸٦.

282 ژمارەی پێشوو، ل۸۰–۸۱.

چیرۆکنووس سەرکەوتووانە باری دەروونی مندالێکی بێ باوکمان بۆ شی دەکاتەوە، کە هەستی چییە بەرامبەر باوکە نەدیوەکەی و بینینی مندالانی دی،کە دەست دەخەنە دەستی باوکیانەوە. هەمان چیرۆکنووس لە چیرۆکی (ئاوارەکان)دا بەشێك لە میـژووی شۆڕشـەکانی بارزان بۆ ڕزگاری نەتەوەیی کوردیی بەشێوەیەکی هونەریی دەخاتـە ڕوو و (مـام سـێودین)و (پوور مامز) دەکاتە هێمای کۆڵنەدان و نەبەزین و وەك دوو پاڵەوانی ڕق ئەستوور بەرامبەر بەدوژمن دەوەستنەوە.

ئەم خێزانە بارزانییە لە ئەنجامی زەبرو زۆرداری دوژمن بەرەو کوردستانی ئێـران دەچـن، بەڵام ئەوەندە هیوا لەگیان و دەروونیاندا گەورەیە هەر بەتەمای ئەو ڕۆژەن کە تۆڵەی خۆیان لە دوژمن بکەنەوەو ئەو ئاوارەییەیەش بەشـتێکی ئاسـایی دەزانـن، چـونکە ڕۆڵـەو کـەس و کـاری تریشیان لەو ڕێگەیەدا شەهید بوونە. باوکی (مام شێودین)یش لە کاتی بریندار بوونی لە شـەڕی عوسمانیدا تفەنگەکەی داوەتە (سێودین)، ئەو کات پازدە سـاڵانەو پێـی دەڵـێ: «کـوڕێ مـن... نەگری، شەرمە بۆ مرۆیان گریان.. ها ئەمە تفەنگی من... کوڕی باوکی خۆت بە.. تۆلەیا ولاتا خو... بستینەو ڕێ مەدە دوژمن خاکی کوردستانت بشێای و... ملـەتی مـە... دیـل بکـەن و بچەوسێننەوە.»[283] ئەم خێزانە هەژارە چاویان لە دەستی کوڕە تاقانەکەیان (ڕەشکۆ)یە، کە لەسەر جێگا کەوتووەو نەخۆشە، درێژە بە خەباتی کورداییەتی خێزانەکەیان بدات.

(قەلەندەر ئالانی)یش لە چـیرۆکی (دیمـەنێکی سـامناك لەسـەر سـنوور)دا[284] بـاس لـە کورداییەتی و ئاوارە بوونی خێزانێکی کوردی بەئەسل و بنەچەی پشدەری گیرساوە لـە ناوچـەی (سەردەشت)ی کوردستانی ئێران دا، دەکات، کە لەگەڵ سـەرکەوتنی شۆڕشـی ١٤ی تـەموزدا دەیانەوێ بەدزییەوە لـە ئێرانـەوە بەمـەرزدا بێەڕنـەوەو چـۆنیەتی پەڕینـەوەو زامـدار بـوونی کوڕەکەیان بەهۆی کەوتنە خوارەوەی لەسەر پشتی ولاخەوە پیشان دەدات.

مارف بـەرزنجی لە چیرۆکی (شەتل)دا[285] ململانێی بـەینی نـەزانی و نەخوێنـدەواری و مامۆستای گوندێکی دوور پیشان دەدات، کە بەوپەڕی دڵسۆزییەوە لە پێنـاو بـڵاو بوونـەوەی خوێندەواری و گیانی هۆشیاری و وریـا بوونـەوەی منداڵـە جووتیارەکـانی دێ تێدەکۆشـێت و

283 مەم، ئاوارەکان، گ. هیوا، ژ٣٣، س٥، ل٨٦.

284 قەلەندەر ئالانی، دیمەنێکی سامناك لەسەر سنوور، ژمارەی پێشوو، ل٩٢–١٠٠,

285 معروف بەرزنجی، شەتڵ، گ. هیوا، ژ٣٣، س٥، ل٦١–٧٠.

بەرگەی ئەو گوزەرانە تاڵە دەگرێت، ((چەوساوەییێکی کوردی بێ دەرەتانی دەربەدەر کراوی خۆڕاگرو جەنگاوەر بەرامبەر بەناحەزان و خوێندەواریێکی بیر خاوێنی جەزرەبەدراو کەرەسەی بابەتەکانی بووە، ئاوات و ئومێدی ڕاستەقینەی هەردوو کیانی موتوربە کردووەو بەستوونی بەیەکەوە، کە مەسەلەی مرۆڤایەتی و بەختەوەری میللەتی کوردە.))[٢٨٦]

کە لەکۆتایی چیرۆکەکەدا قوتابییەکان، لەبەر هەژاری دەست لە خوێندن هەڵدەگرن، چیرۆکنووس هەوڵەکەی خۆی وا دێتە بەرچاو، کە (شەتڵ)یێك لە باخچەیەکی ڕەنگین، کە ژیانە هەڵدەکەنرێ و پەیوەستی دەکات بە خەیاڵێکی ڕابردووی سەردەمی منداڵی خۆیەوەو لەسەر ئەم کارە ناپەسەندە باوکی لێی داوە. هەروەها چیرۆکنووس هەوڵ دەدات ئەو هەژارییەو نەبوونی قوتابخانە لە گوندەکان و بەزۆر سەپاندنی زمانی عەرەبی لە کاتی خوێندندا بخاتە ئەستۆی حکومەتەوەو پەیوەستی بکات بەبارودۆخی سیاسی و چەوسانەوەی نەتەوەییەوە.[٢٨٧]

(حەسەن قزڵجی)یش توانج و پلار لە دووبەرەکی و ناکۆکی نێوان کوردان دەگرێت لە نێوان پارچەکانی کوردستان دا زیرەکانە هۆیەکەی دەگەڕێنێتەوە بۆ پلانی ئیمپریالیزم و ڕژێمە داردەستەکانی لەو وڵاتانەی کە کوردستانی بەسەردا دابەش کراوە. لە چیرۆکی (شەهیدی زوڵمە کفن و شۆردنی ناوێ)دا٢٨٨ هەباسەی وەرزێر لە وەڵامی مێژوری مزگەوتدا، کە دەریدەکاو هەڕەشەی گرتنی لێدەکات، چونکە ئاوارەیەو لەکوردستانی ئێرانەوە هاتووەدا دەڵێ: ((بۆچی من و تۆ هەردوکمان کوردنین، هەردووکمان وەك یەك هاوڕەگەزو خوێن نین؟ ئێرەش هەر کوردستان نییە، من و ئەم خەڵکەی لە ئەم شارەدا گشتمان کورد نین و لە کوردستان نین؟ ئیتر بۆچی ئەم گرن؟ ئەم من و تۆیی و دووبەرەکی یە چی یەو، ئەم جیاوازی و قینەبەرییە شوورەیی نییە.))[٢٨٩]

---

286 عومەر مارف بەرزنجی، پشکۆو چیرۆکی کوردی، گ. ڕۆژی کوردستان، ژ١، س٢، ١٩٧٢، ل٥٤

287 د. ١، س٢، ١٩٧٢، ل٥٤؛ عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، دەربارەی مارف بەرزنجی نووسیویە: ((چیرۆکنووسێکی سەرکەوتووی کوردە))، بڕوانە: د.عزالدین مصطفی رسول، الواقعیة في الادب الکردي، ص١٨

288 حسن قزڵجی، شەهیدی زۆڵمە کفن و شۆردنی ناوێ، گ. هیوا، ژ٣٣، س٥، ل٥٦-٦١

289 حسن قزڵجی، شەهیدی زۆڵمە کفن و شۆردنی ناوێ، گ. هیوا، ژ٣٣، س٥، ل٥٨

(مەم) گۆڕانکاری و ڕووداوەکانی دەست دڕێژییە سێ قۆڵییەکەی سەر گەلی میسر دەکاتە چیرۆکێك و تیایدا لەسەر زاری پاڵەوانی چیرۆکەکە، کە ئافرەتێکە و وەك هاوبەشی خەمی گەلی عەرەبی میسر بە رۆژوو بووە هاودەردی کورد پیشان دەدات و خەباتی نەتەوەیی هەردوو گەلەکە بەیەکەوە گرێ دەدات.

چیرۆکی (کە دایکم بەرۆژوو بوو)،[290] نموونەی خەباتی هاوبەشی و بڕوا بوونی کوردە بەرامبەر بە ئاشتی و تەبایی و وەستان دژی شەڕو پلان. سێ کەسایەتی سەرەکی لە چیرۆکەکەدا دەردەکەون، پیرەژنێك کە لە رۆانگەی ئایینەوە بۆ مەسەلەکە دەڕوانێ و پێی وایە مادام میسر موسڵمانن هەرگیز نابەزن. خوشکی کوڕەکە، لە ڕوانگەی سۆزو ویژدان و بەزەیی هاتنەوە بەمندالّی ساوا دژی دەست دڕێژییەکەیە. کوڕەکە لە روانگەی بەستنەوەی خەباتی کوردایەتی و شۆرشگێڕییەوە هەڵوێستی خۆی دەردەبڕێ، کە هاوبەشی خەباتی میللەتە دیل و ژێر دەستەکانە، بۆیە دەڵێ: «لەناو مونجی ئەو تورەییو قینەدا ولّاتە دیلەکەی خۆم... کوردستانی خۆشەویستی زۆرلێکراوم... لە تەك میسری زۆر لێکراو هاتە بەرچاو.. کە سالّەهای سالّە وا لەژێر پێی ئیستعمارو نۆکەرە خوێنخۆرەکانی ئەتلێتەوە...»[291] بەم شێوەیە دایکیان بڕیاری داوە تا میسر ڕزگاری دەبێت بەرۆژوو بێت.[292]

تەوەرەیەکی دیکەی ناوەرۆکی چیرۆکەکان هەژاریو دەست کورتی خێزانییە، (مەم) لە چیرۆکی (پەنجا فلس)دا[293] بە ژیانی هەژاری و نەبوونی خێزانی دوو قوتابی ئاشنامان دەکات، کە خەریکە لەبەر هەژاری و دەست کورتی واز لە خوێندن و قوتابخانە بهێنن، بەلّام دوایی حەزو ئارەزووی خوێندن هانیان دەدا بچن بۆ قوتابخانە. لە ڕێگەدا ئەو دوو قوتابییە پەنجا فلس دەدۆزنەوەو لە خۆشیاندا لە پۆلیش (س)ی قوتابی لەوەلّامی پرسیارێکی مامۆستادا بە (پەنجا

290 مەم، کە دایکم بەرۆژوو بوو، گ. هیوا، ژ ٤، س٢، ل٢٢–٣٠,

291 سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧,

292 طالب محمد احمد، لە نامەی ماجستێرەکەیدا، دەربارەی ئەم چیرۆکە هەندێ سەرنجی وردی دەربڕیوە، بڕوانە: لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەگرانە لە چیرۆکەکانی محەمەد مەولوود (مەم)، (نامەی ماجستێر)، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٣، ل٥٦–٦٠,

293 مەم، پەنجا فلس، گ. هیوا، ژ ٤، س١، ل٧٨–٨٤,

فلس) وەڵام دەداتەوە. لە وەسفی هەژاریی خۆیاندا چیرۆك گێڕەوە دەڵێت: ((ئـەو بەیانییـە چ خۆراکمان نەبوو.. نە.. نان.. نە شەکرو چا، کە تاکە خواردنە خۆشەویستەکەکان بوو.))[294] لە وەسفی دۆزینەوەی پەنجا فلسەکەشدا دەڵێت: ((کە لەناو قورپەکەی پێش دەمم.. چاوم بـە پـەنجا فلسێکی سپی کەوت!! بە هێزێکی سەیر.. وەك پشیلەکە پەلاماری نێچیر ئەدا.. وا پـەلامارم دا.. وام ئەزانی لە دەستم ڕائەکا.. هەڵم گرت و.. مستێك قوڕییشم لەگەڵ هێنا!!))[295]

سـاجد ئـاواره لـە چـیرۆکی (هێـزی برسـێتی)دا[296] دوو سـوالکەری کلـۆڵی لـە کۆمـەڵ وەرگرتووە، کە برسیەتی بە جۆری هورژمی بۆ هێناون دەریشـیان دەکـەن نـاڕۆن و لـە مـاڵی چیرۆکگێڕەوەدا نان دەخۆن، ئەگەرچی دایکی پێی خۆش نییە، بەڵام چیرۆکگێڕەوە بەزەیی پێیان دا دێتەوە. کابرای سوالکەریش بەسەرهاتی خۆی دەگێڕێتەوە، کە ئاوارەی دەستی ئاغان.

فاضل نظام الدین لە چیرۆکی (لـەتێ نـان و شیشـێ کـەباب)دا[297] هـەژاری و مەینـەتی خێزانێك دەردەخـات، کـە قوتابییـەك هـەموو ڕۆژێ خواردنەکـەی لـە قوتابخانـە نـاخوات و دەیباتەوە ماڵەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ خوشکەکەی بیخۆن، داهاتیان تەنیا لەسەر ئەو سنییەیە کە لەبەر دەرگا شتی لەسەر دەفرۆشن، کە مامۆستا لێـی دەپرسـێ، بـۆی دەردەکـەوێ، کـە زۆر هەژاران و قوتابییەکە باوکی نەماوەو دایکیان بـەخێویان دەکـا، مامۆسـتا دەیـەوێ چـارەگە دینارێکی بداتێ و یارمەتیان بدات، بەڵام قوتابییەکە لێی وەرناگرێ و دەڵێ: ((ئاخر مامۆسـتا ئەمڕۆ تۆ ئەمـەم ئەدەیتێ ئەی سبەینێ، ئەی دوو سبەی؟))[298] ئەو دیالۆگەی کۆتایی چیرۆکەکە هێزی چیرۆکەکە دەردەخاو کۆتاییەکی بەهێزە، کە هەژاری بە بەزەیی چارەسەر ناکرێـت و لـە ئەستۆی دەستەڵاتی سیاسییە، کە ئابووری وڵاتی بۆ بەرژەوەندی خۆی و بە شێوەیەکی یەکسان دابەش نەکردووە.

تەوەرەیەکی دیکەی ناوەرۆکی چیرۆکەکان لەخۆ گرتنی هەندێ دەردی کۆمەڵایەتییە، کـە کاریگەریەکی خراپیان بەسەر نەریتی کۆمەڵدا هەیە، دەبنە هۆی دواکەوتن و لـە نیشـانەکانی

---

294 گ هیوا، ژ٤، س١، ل,٧٨

295 مەم، پەنجا فلس، گ. هیوا، ژ ٤، س١، ل,٨٠

296 ساجد ئاواره، هێزی برسێتی، گ. هیوا، ژ ١٠، س١، ل٦١–٦٩.

297 فاضل نظام الدین، لەتێ نان و شیشێ کەباب، گ. هیوا، ژ (٦، ٧) س٢، ل٣٣–٣٧,

298 گ. هیوا، ژ (٦،٧)، س٢، ل٣٦.

دواکەوتنی شارستانین. یەکێ لەو دەردانە دەردی قوماڕە، کە لەو سالانەدا بەهۆی بێ کـاری و بلاوبوونەوەی هەژاری بەنێو ڕیزەکانی خەڵك دا شیرازەی زۆر خێزانیان لەبار بردووەو تێك داوە.

(مستەفا سالح کەریم) بـە چـیرۆکی (فرمێسـکی پەشـیمانی)دا[٢٩٩] بەشـێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا ئاکامی پیاوێکی قوماربـاز دەردەخات، کە تازە گەنجـە و تـازە ژنـی هێنـاوەو تـازەش دامەزراوە. وەك مامۆستایەکی چالاك لە سەرەتای ژیاندا پەرۆشی بنیاتنانی خۆی و لە خەمی بلاوبوونەوەی خوێندەواریـیە لە کوردستاندا، پاشان بەهۆی چـەند برادەرێکیـەوە دەخزێتـە نێـو کۆڕی شەوانەی قومارەوەو لەگەڵ ژنەکەیشی خەریکە نێوانیان تێك دەچـێت، شـەوێکیان دوای ئەوەی سوێند دەخوات نەیەتەوەو شەو لە دەرەوە دەمێنێتەوە پەشیمان دەبێتەوەو بۆ یـەکجاری واز لە قومار دەهێنێت و ژنەکەیشی لە خۆشیاندا دەڵێت: ((دڵم خەبەری دابوو، کە هەر دێتەوە گیانەکەم، بۆیە ئەم شەو خەو نەهاتە چاوم شەوگار کردی و من کردم... بەڵام ئەمزانی کەهـەر دێیتەوە..)).[٣٠٠]

چیرۆکنووس ئەم خووە ڕیسـوا دەکـات و بـۆ ئـەم مەبەسـتەیش نموونەیـەك دەهێنێتـەوە بۆنەفامی کەسەکان، کە چیرۆك گێڕەوە دەڵێت: ((هەتا ماوم ئەوەم لەبیر ناچێتەوە، کە شەوێ لە شەوان کچێکی شۆخ و شەنگ هەیاسەکەی ناو قەدی هێنابووەوە یەك دووچاوی ڕەشی گەشـی جوان فرمێسکی قەویان هەڵئەڕشت وەك بارانی بەهار کە بـەقوڵپی گریانـەوە خـۆی کـرد بـە ژووراو ڕووی کردە ڕۆستەمی برای:- نەختێ وازبێرە لەم قوماڕە بێ فەڕە بۆ خاتر خوا وا لـەوێ ئەول کەریمی برام وا گیان ئەدا.))[٣٠١]

مەحمەد نوری تۆفیق لە چیرۆکی (بەرەحمەت بێ خەتای باوکی بوو!)[٣٠٢] هەمان مەسـەلەی قومار دەخاتە ڕوو، بەڵام بەشێوەیەکی ناهـەمواری ئـەوتۆ، کەتیایـدا دەکەوێتـە دوانـدەری و چیرۆکنووس خۆی دێتە گۆو دەڵێ: ((ئەرێ ئێوە شـەرم ناکـەن لـەم دەورەدا قومـار ئەکـەن؟؟؟ ناشوکری نەبێ ئەبێ گەلی کورد هەر ئەمە بەشی بێ!! وا میللەتان مانگیان تاقی کرۆدەوە، بە

[٢٩٩] مستەفا صالح کەریم، فرمێسکی پەشیمانی، گ. هیوا، ژ٢، س١، ل٢٤.

[٣٠٠] ژمارەی پێشوو، ل٣٠.

[٣٠١] گ. هیوا، ژ٢، س١، ل٢٧.

[٣٠٢] محمەمەد نوری تۆفیق، بەرەحمەت بێ خەتای باوکی بوو، گ. هیوا، ژ(٢)، ل٦٣-٧٦.

فرۆکه له دێیەکەوە ئەچن بۆ دێیەکی تر..))،[٣٠٣] که ئەمەش زۆر له بەهای هونەریی چیرۆکەکەی هێناوەتە خوارەوە.

(ساجد ئاواره) له چیرۆکی (مانگ گیران)[٣٠٤] دا، که لە نەریتێکی کۆمەلاێەتی دەدوێ، ئەویش تەپڵ لێدانە لەلایەن خەڵکەوە لە کاتی مانگ گیران دا، چیرۆکنووس تەپڵ لێدانەکە لای دوو منداڵی هەژارو پێخاوس نمایش دەکات و تیشك و تریفەی مانگەگە پەویەست دەکات بە هیوای هەژارانەوەو شەوەزەنگیش بەنائومێدی، واتا گەرانەوەی بۆ ئەو بڕوایەی کە هەردوو هێزی چاکەو خراپەو تاریکی و ڕووناکی لە جیهان و ژیان دا بەرقەراران.

حەسەنی قزلجی لە چیرۆکی (نوشتەکەی ئامینەخان)دا[٣٠٥] مەسەلەیەکی کۆمەلاێەتی دەخاتە ڕوو، باوەڕهێنانی دەشتەکییەکان بەنووشتە و شێخ و مەلا. چیرۆکنووس زۆر بەوردی پەردە لەسەر فرت و فێڵی نوشتەو شێخ هەڵدەداتەوەو لە کۆتاییشدا ئەو دەستەو تاقمە ڕیسوا دەکات و فێڵەکانی ئامینەخان، کە وەك کیژە شێخێك نوشتە دەکات، کوڕێکی گەنجی فێڵزان لە خشتەی دەبات، بەلاّم ئامینە خان دڵی بەو جەوالّە گەنمە خۆشە کە لە کوڕەکەی وەرگرتووە.

(عەبدوڵلا میدیا)یش لە چیرۆکی (شاڵاڵ سواری کەریشیان بکردایە)دا[٣٠٦] لە دەروون پاکی و ڕەوەشت بەرزی خەڵکی لادێ دەدەوێ و کابرای دەشتەکی قێزی لە رەفتارو ڕەشت نزمی گەنجەکانی نێو چایخانەیەك دێتەوە، کە چۆن ڕێگەیان بەکێژێك گرتووە لێدانیان خواردووە.

کارەساتی سروشتیش بۆتە هەوێنی چەند چیرۆکێك و ئەو مالوێرانی و نەهامەتییەی بەسەر خەڵکی بێ تاوان دا هاتووەو وێژدانی چیرۆکنووسانی هەژاندووە، کارەساتی لافاوەکەی شاری سلێمانی لەسالی ١٩٥٨ دا بووە هۆی مردنی چەند منداڵ و گەنج و پیرێك و چەندین خانووی ڕووخاند و زەرەرو زیانی بە هاوڵاتیانی شارەکە گەیاند.

مستەفا سالح کەریم لەچیرۆکی (کوا کوڕەکەم)دا،[٣٠٧] بەسەرهاتی پیاوێك دەردەخات کە لە تاو (سزا)ی کوڕی خەریکی دارو پەردووی خانوویەکی ڕووخاو دەبێت و خۆیشی دەکەوێتە

---

[٣٠٣] ژمارەی پێشوو، ل٦٥.

[٣٠٤] ساجد ئاواره، مانگ گیران، گ. هیوا، ژ٧، س١،، ل٩٣–٩٦.

[٣٠٥] حسن قزلجی، نوشتەکەی ئامینە خان، گ هیوا، ژ٣٠، س٤، ل١٠١–١١٠.

[٣٠٦] میدیا، شاڵاڵ سواری کەریشیان بکردایە، گ هیوا، ژ٣٤، س٥، ل٧٣–٧٨.

[٣٠٧] مستەفا سالح کەریم، کوا کوڕەکەم، گ هیوا، ژ ٥، س١، ل٥٥–٦٠.

خەستەخانەو حاڵی شڕەو لە سەرەمەرگە، بەاڵم ئەو الشەیەی لەژێر خانووی ڕووخاو دەریدەهێنن کوڕەکەی ئەو نییەو کوڕەکەی بێ سەرو شوێنەو منداڵێکی تر بە ناوی (سیروان) وتی (دارا)ی قارەمانی چیرۆکەکە ئەم ڕاستییە بـە دکتـۆری خەسـتەخانەکە دەڵـێ. «ئەمـەش نموونەیـەکی قوربانییەکانی ئەو الفاوەیە، کە (عەبدوڵاڵ میدیا) یش لە چیرۆکی (الفـاو)دا[٣٠٨] لـەو الفـاوەی شار دەدوێ و پەیوەستی دەکات بە هاتنەوەی تەرمی شێخ مەحمودی نەمرو شـەڕەکەی بـەردە قارەمان. مامۆستا (ع) وردە وردە بەدەم ڕۆیشـتنەوە بـۆ مـاڵ کاولکـاری الفاوەکـە و شـین و شەپۆڕی ژنانی لە کۆاڵنەکان گوێ لێ دەبێت، لە دیمەنێکدا هاوڕێیەکەی پێی دەڵێ:

«- چاوت لێیە؟

- لە چی ؟!

- لەسەری ئەو منااڵ لەژێر ئەو خانووە ڕووخاوەدا دیارە واخەریکن دەری ئەهێنن»[٣٠٩]

دوای بەدوای خستنە ڕووی تەوەرە سەرەکییەکانی ناوەرۆکی چیرۆکەکانی گۆڤاری (هیوا)، لەمەودوا هەوڵ دەدەین لەئاست تەنکیکی هونەری وز مانی چیرۆکەکان هەڵوەستەیەك بکەین.

زمان و تەکنیکی هونەریی لە چیرۆکەکاندا

تەکنیکی هونەری تا ڕادەیەکی زۆر هونـەری چیرۆکنووسـین لـە هونـەرەکانی دی وەك وتـارو ڕیپۆرتاژ نووسین جیا دەکاتەوە. دەست کورتی لە تەکنیکەکانی هونەری ئاستی چـیرۆکە الواز و بـێ بەها دەکات. هونەری چیرۆکنووسین هەر لە زووەوە لە الیەن شارەزاو پیسپۆرانەوە چـەند مـەرجێکی سەرکەوتوویان بۆ داناوە، بە تایبەتی سەرەتاو گرێ و لووتکەو کۆتاییەکی بەهێزو باوەڕهێنەر.[٣١٠]

سەرەتا لەرووی هەڵبژاردنی پاڵەواندا دەتوانین پاڵەوانەکان بۆ چەند جۆرێك دابەش بکەین. جووتیاری هەژاری زوڵـم لێکـراو لەالیـەن ئاغـاوە لـە بەشـێکی زۆری چـیرۆکەکاندا دووبـارە دەبێتەوە، بەو شێوەیەی سەری بۆ واقیعە تاڵەکە داوەو ئاسـتی ڕۆشنبیریشـیان زۆر الوازە. لـە

---

[٣٠٨] مامۆستا –ع، الفاو، گ هیوا، ژ٥، س١، ل٧٦–٧٧.

[٣٠٩] ژمارەی پێشوو، ل٦٧.

[٣١٠] د. عیزەدین ئیسماعیل ڕەگەزەکانی چیرۆکی هونەری وا دەست نیشان دەکات: ١– ڕووداو. ٢ – گێڕانەوە ٣– بنیات. ٤– پاڵەوان. ٥– کات و شوێن. ٦– بیر. بڕوانە: د. عزالدین اسماعیل، الادب وفنونه، ط٢، ص١٨٥–١٩٧.

هەندێ چیرۆکیشدا کوڕی جوتیار بەهۆی گەشە کردنـی بـیری چـینایەتی و ئایدیۆلۆژیـەوە ڕوو بەرووی ئاغاو دارودەستەکەی دەبێتەوە، هەروەك (دلّسۆز)ی کـوڕی مـام ڕەسـوڵ لـە چـیرۆکی (دلّسۆزی نەمر)دا.

پالّەوانێکی دیکەی ناوچیرۆکەکان، ژنی کوردە، کە لـە چـەند وێنەیـەکی جیـاوازدا خـۆ دەنوێنێ" ئافرەتی دنیادیدەو بەئەزموون و بنیات نەر هەروەك داپیرەی چیرۆکی (داپیرەم)، یـان کچ و ژنی شۆڕشگێڕو پەروەردەکراو بە بیری سیاسی و نیشتمانییەوە هەروەك لە چیرۆکی (چۆن لەبیرم بچێتەوە)، یان پالّەوان نمونەی ئافرەتێکی داوێن و پیس و سـۆزانی و لەخشـتەبراوە لـە لایەن کەسانی نەفس نزمـەوە بوونەتـە قوربـانی پەیوەندییـە ناجۆرەکـانی کۆمـەڵ، هـەروەك (خەجێ)ی پالّەوانی چیرۆکی (دەروازەکەر)ی عەبدوڵلاّ میدیاو (نەسرین)ی چیرۆکی (**قینی لـێم** بوو)ی مەم.

جۆرێکی دی لە پالّەوانی ئافرەتانە، ئەوانەن لەگەڵ قەزاو قـەدەر و قسـمەتو نسـیب دا دەڕۆن بێ ئەوەی هیچ هەڵوێستێکیان هەبێت و مل کەچی پەیوەندییە دواکەتووەکانی کۆمەڵی ڕۆژهـەلاّتین و لـە کـاتی پەیوەنـدی دلّـدارییش دا چارنووسـییان بەدەسـت خۆیـان نییـەو دەچەوسێنرێنەوە، (لە هەر کۆمەڵگایەکی فرە چیندا، جا پێوەنـدی کۆمەلاّیـەتی، کۆیلایـەتی بێت، یا دەرەبەگایەتی یا سەرمایەداری، مولّکایـەتی تایبـەتی بەرکەمالّـە، تـا مولّکایـەتی تایبەتیش بەردەوام بێت، چەوسانەوەی ئافرەت هەر بەردەوامە، تەنیا شێوەکەی دەگۆڕێ.)[٣١١]

شێوەیەکی دی لە پالّەوانی چیرۆکەکان کەسانی شۆڕشگێڕو گۆش کراون بەبیری نەتـەوەیی پێکشەوتنخوازو لە بەها چەسپاوەکانی کۆمەلاّیەتی و ڕژێمە سیاسییە دیکتاتۆرییەکان یاخین، یاخی بوو مەبەست (ئەو کەسەیە ئامانجێك بۆ ژیان بەدی دەکا، بڕوای بەوە هێنـاوە کـە ژیـان هەرگیز ناوەستێ و هەر بەرەو گۆڕانێکی باشتر دەڕواو هەوڵـدەدا، کـە لـەو گۆڕانـە بەشـداری بکات)،[٣١٢] نمونەی ئەو پالّەوانانەش لە کەسایەتی (سەردار)ی قارەمـانی چـیرۆکی (سـەردار)و مامۆستای چیرۆکی (شەتلّ)ی مارف بەرزنجی دا بەرجەستە دەبن.

---

[٣١١] حەمەسەعید حەسەن، ئافرەت لە چیرۆکی کوردیداو کۆمەڵێ پرس، گ. نووسەری کورد، ژ٦، ١٩٨١.

[٣١٢] محەمەد مەولود (مەم)، تاقیکردنەوەم لە چیرۆك نووسیندا، گ. کاروان، ژ١، س١، ١٩٨٠، ل١٨.

شوێن و کات بە شێوەیەکی هونەری و مەنتیقی لە هەندێ لە چیرۆکەکاندا مامەڵەی لەگەڵ کراوەوە شوێن و کات گرنگییەکی تایبەتیان لە سەرکەوتنی چیرۆکدا هەیە. شوێن لە چیرۆکەکاندا بەزۆری گوندەکانی کوردستانەو لەناو جەرگەی ژیانی جووتیار و زەحمەتکێشی کوردستانە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ تا کۆتایی پەنجاکانیش لە پێکهاتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵی کوردەواری جوتیارو زەحمەتکێش زۆرینەی گەلیان پێك دەهێنا، کەچی لە ژیانێکی تاڵ و کولەمەرگیدا دەژیان.

لە دوای شۆرشی ١٤ی تەموموزەوە چیرۆکنووسەکان وردە وردە شوێن و دیمەنی چیرۆکەکانیان لەناو کۆمەڵگای خەڵکی شارەکان هەڵدەبژاردو کێشەکانی ژیانی ڕۆژانەی خێزانی هەژارو مامۆستاو قوتابی لە قوتابخانەو کۆلیژەکانیان دەخستە ڕوو. شوێن لە چیرۆکەکانی (دڵسۆزی نەمر) و (بریا نەهاتیتایەوە) و (کەشکۆڵی جادویی) و (فرمێسکی پەشیمانی) گوندەکانە و چیرۆکەکانی (کە دایکم بەرۆژوو بوو) و (کوا کوڕەکەم) و (لافاو)و (قینی لێم بوو) (سەردار) شارەکانەو (چۆن لەبیرم بچێتەوە) لە خۆپیشاندانی خوێندکارانی کۆلیژەکانە.

هەڵبژاردنی شوێن و ئەو کەلوپەلانەی لەوێدا چیرۆکنووس پەنایان بۆ دەبات پەیوەندییان بەدیدو تێڕوانینی جوانناسی (ئیستاتیکا)ی نووسەرەوە هەیە، چونکە هەڵبژاردنی شوێن بەقەد فەلسەفەی کەلوپەلەکان گرنگە. هەڵبژاردنی (مالێ وەك یەکەم گەردوون)[٣١٣] بە تەنیا بەس نییە. مامەڵە کردن لەگەڵ کەلوپەلەکانی ناو مالەکەدا جوانییەکی تایبەتی بەچیرۆکەکە دەبەخشێ. دیوار، دەرگا، پەنجەرە، ڕووناکی، کورسی، کەنتۆر، جل...هتد، هەموو ئەمانە پێکهاتی سەرەکی و جوانکاری مالێن.

لە چیرۆکی (فرمێسکی پەشیمانی)دا، لە وەسفی کەلوپەلەکانی ناو مالێی مامۆستاکەدا دەتوانین بەروون و ئاشکرایی وێنەی مالەکە بکێشین. (ژووری دانیشتن، مێزی نان خواردن، مێزی نووسین، کتێبخانە، گوڵ و ئینجانەی سەر مێز)، تەنانەت دەتوانین گەورەیی و ڕووبەری خانووەکەش بەمەزندە لە مێشکی خۆماندا نەخشە بکێشین:

[٣١٣] غاستون باشلار، جماليات المكان، ترجمة غالب هلسا، ط٢، ص٦١.

ژووری دانیشتن ژووری نووستن کتێبخانه موبەق

کورسی و پەردە وێنەی ژن و مێرد گوڵ و مێزی نان خواردن ئینجانەی سەرمێز

لە چیرۆکی (دڵسۆزی نەمر)دا، لە وەسفی چیرۆکنووس بۆ مالّی (مام ڕەسوڵ)ی باوکی (دڵسۆز)دا هەست بەبوونی دیمەنی ناومالّەکە دەکەین، کە نموونەی خانوویەکی شڕ شەپڕیوو لە قوڕ دروستکراوی بچووکی دوو ژووریی و لە ژووری دانیشتنیان دا، حەسیرێك و بەڕە شڕێك و لبادە کۆن و کەندووی ئاردو لە ناوەڕاستی ژوورەکەشدا ئاگردانێك هەبوو.

هەندێك چیرۆکنووس مامەڵەیەکی سەرکەوتوویان لەگەڵ (زەمەن - کات)دا کردووە. لێرەدا دەبێ بە وریاییەوە جیاوازی نێوان زەمەنی مێژوو زەمەنی گێڕەرەوی چیرۆك و زەمەنی ساتی نووسینی دەقی چیرۆکەکە لەبەر چاو بگرین و تێکەڵ بەیەك نەکرێن. هەروەها وەسفی زەمەن بەپێی ڕۆژ و شەوو وەزرکان و ساتەکانی ڕۆژو وشەو مەسەلەیەکە پەیوەندی بە جوانکاری و وردەکاری نێو دەقی چیرۆکەکەوە هەیە.

لە چیرۆکی (شەتلّ)دا، ئەگەر بمانەوێ زەمەنە جیاوازەکان دەست نیشان بکەین لەم خشتەیەدا بۆمان دەردەکەوێت:

زەمەن	ساڵ	شوێن
زەمەنی مێژوو	١٩٥٧	قوتابخانەی گوند
زەمەنی چیرۆك	١٩٥٨	ناو جێب
زەمەنی گێڕانەوە	١٩٥٩	نووسینی دەق

هەر لێرەوە دەتوانین ئاماژە بۆ مەسەلەیەکی هونەریی گرنگ بکەین، ئەویش (زەمەنی گێڕانەوە)یە و خۆی لە چوار شێوەی سەرەکی دا دەدۆزێتەوە:

١- گێڕانەوەی پاشکۆ

٢ گێڕانەوەی پێش وەخت.

٣- گێڕانەوەی ئێستا.

٤- گێڕانەوەی نێوان.[٣١٤]

ئەم (زەمەنی گێڕانەوە)یش خۆی لە پەیوەندی نێوان (چیرۆکگێڕەرەوە) بە دەقی چیرۆکدا دەنوێنێ، چونکە پەیوەندی نێوان چیرۆکگێڕەوەش بە دەقی چیرۆك لە دوو حاڵەتدا بەرجەستە دەبێت:

١- چیرۆك گێڕەوەی دەرەوەی چیرۆك.

٢- چیرۆك گێڕەرەوەی ناو چیرۆك.[٣١٥]

بۆ ڕوون کردنەوەی ئەم لایەنە هونەرییە لەم خشتەیەدا بە شێوەیەکی پراکتیکی هەندێ لە چیرۆکەکانی گۆڤاری (هیوا) ڕوون دەبێتەوە:

چیرۆکەکان	شێوەکانی گێڕانەوە	پەیوەندی چیرۆکگێڕەوە بە چیرۆك
بریا نەهاتیتایەوە	پاشکۆ	لە ناوەوە
دڵسۆزی نەمر	پاشکۆ	لە دەرەوە
مانگ گیران	پاشکۆ - ئێستا	لە ناوەوە
یەکی خاکە لێوە	پاشکۆ	لە ناوەوە
هێزی برسێتی	پاشکۆ	لە ناوەوە
چۆن لەبیرم بچێتەوە	پاشکۆ - پێشکۆ — ئێستا	لە ناوەوە
بەرەحمەت بێ خەتای باوکی بوو	پاشکۆ	لە ناوەوە
ئاوارەکان	پاشکۆ	لە دەرەوە
شەتڵ	پاشکۆ — نێوان	لە ناوەوە
شەهیدی زوڵمە	پاشکۆ	لە دەرەوە
کفن و شۆردنی ناوێ		
شاڵاڵ سواری	پاشکۆ	لە ناوەوە

[٣١٤] بۆ ڕوون کردنەوەی زەمەنی گێڕانەوەو شێوەکانی بڕوانە: سمير المرزوقي و جميل شاكر، مدخل الى نظرية القصة تحليلاً وتطبيقاً، ص٩٧—١٠٠.

[٣١٥] بۆ ڕوون کردنەوەی زیاتر بڕوانە: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٢.

کەریشیان بکردایە
دوژمنەکەی پاشکۆ- ئێستا لە ناوەوە
مام قیتەڵ[٣١٦]

بە سەرنجدانی ئەم خشتەیە بۆمان دەردەکەوێت، چیرۆکەکانی گۆڤاری (هیوا)، کە چیرۆکی قۆناغی پەنجاکانە، پشتیان بە باوترین جۆری گێڕانەوە، کە (گێڕانەوەی پاشکۆ)یە بەستووەو پەیوەندی چیرۆکگێڕەوەش بە چیرۆکەکان بەزۆری لە ناوەوەی چیرۆکەوە تێ هەڵکیش کراوەو بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە چیرۆکگێڕەوە بە ئەرکی خۆی هەڵساوە، کە گێڕانەوەو گونجاندن و پەیوەست کردنی ڕووداوەکانە.

دەکرێ لێرەوە پەنجە بۆ هەندێ وردەکاری ناو چیرۆکەکانیش ڕابکێشین:

هەڵبژاردنی ناونیشانی چیرۆکەکان مەسەلەیەکە دەتوانرێ لای لێ بکرێتەوە ناونیشانی چیرۆك تا ڕادەیەکی باش خوێنەر بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ و وای لێ دەکات چیرۆکەکە بخوێنێتەوە، لە هەمان کاتدا زیرەکی و لێهاتوویی و ڕۆشنبیریی چیرۆکنووس دەست نیشان دەکات، بۆیە هەڵبژاردنی ناونیشانی بەهێزو جوان بۆ چیرۆك ئەو جوانکاری و وردەکاریانەیە، کە سەرکەوتوویی بە چیرۆکەکە دەبەخشێت.

مستەفا سالّح کەریم ناونیشانی چیرۆکەکانی بیرکردنەوەیەکی قوولّیان پێوە دیارەو سەرنجی خوێنەر بەلای خۆیاندا کێش دەکەن. (چۆن لەبیرم بچێتەوە) و (فرمێسکی پەشیمانی) و (کوا کوڕەکەم؟)، یان محەمەد مەولود (مەم) ئەم ناونیشانانەی بۆ چیرۆکەکانی هەڵبژاردووە: (پەنجا فلس)، (قینی لێم بوو)، (نامەییك بۆ بەندیخانە)، (کە دایکم بەرۆژوو بوو)... بە پێچەوانەی ئەوەشەوە هەندێ ناونیشانی لاواز بەرچاو دەکەوێت، کە خوێنەر لە یەکەم خوێندنەوەو سەرنجدا کۆتایی و ناوەرۆکی چیرۆکەکەی بۆ دەردەکەوێ، وەك (بەرەحمەت بێ خەتای باوکی بوو)، (مانگ گیران)، (لافاو)، (ژنیش هەیەو ژانیش هەیە)٣١٧، (بۆ پێشەوە)[٣١٨]، (یەکێ لە شەوەکانی گردی سەیوان).

---

[٣١٦] حسێن عارف، دوژمنەکەی مام قیتەڵ، گ. هیوا، ژ ٣٤، س٥، ل٤١–٤٧.

[٣١٧] محمد مصطفی کوردی، ژنیش هەیەو ژانیش هەیە، گ. هیوا، ژ١٠، س١، ل٣١–٣٥.

[٣١٨] مەجید ئاسنگەر، بۆ پێشەوە، گ. هیوا، ژ ٣٦، ل٣٤–٤٠.

مەسەلەیەکی دی لە وردەکاری چیرۆکەکاندا، (هەست ردن بە کۆتایی)یە، لە هەندێ چیرۆکدا، کۆتاییەکی مەنتیقی هەستی پێ دەکرێ، چیرۆکنووس بە شێوازی تایبەتی خۆی باوەڕ بە خوێنەر دێنێ. هەندێکیان کۆتایی چیرۆکەکانیان بە وتەیەك یان ڕستەیەکی بەهێز یانە پەندی پێشینان تەواو دەکەن وەك لە چیرۆکی (شەهیدی زوڵمە کفن و شۆردنی ناوێ) یان (زەوی بۆ وەرزێرو مەرگ بۆ دەرەبەگ)، لە هەندێ چیرۆکی دیکەدا خوێنەر بە ناچارییەوە شوێن پێی ڕووداوەکان دەکەوێ و حەزو ئەڵهایەکی زۆر ڕاپێچێ دەدەن بۆ ئەوەی بگاتە کۆتایی و ئەنجامێکی دەست بکەوێ یان بە بۆچوونی خۆی ئەو ئاکامە لە خەیاڵی خۆیدا بنەخشێنێ. نموونەی ئەم جۆرە کۆتاییە سەرکەوتووەش لە چیرۆکەکانی (شەتڵ) و (نوشتەکەی ئامینەخان) و (لەتێ نان و شیشێ کەباب) و (پەنجا فلس) دا خۆی دەنوێنن بەلاّم شایانی سەرنجە لە هەندێ چیرۆکدا بێ ئەوەی چیرۆکنووس هەستی پێ کردبێ زوو بەزوویی ئەنجامی چیرۆکەکەی بە دەستەوەداوەو ئەو پەرەگرافانەی دوای کۆتاییەکە بوونەتە دریژدادڕی و بار بەسەر چیرۆکەکەوە، بەمەش تارادەیەکی زۆر لە تەکنیکی هونەریی چیرۆکەکەی هێناوەتە خوارەوە. نموونەی ئەم کەموکوڕیەش لە چیرۆکەکانی (لافاو) و (بریا نەهاتیتایەوە) و (شەهیدی زوڵمە کفن و شۆردنی ناوێ) و (فرمێسکی پەشیمانی)دا دەردەکەوێت.

لایەنێکی دیکەی وردەکاری نێو چیرۆکەکان، غەفڵەت و ئامۆژگاری و ڕێکەوت و بەزۆر مراندنی پاڵەوانی چیرۆکە بۆ خۆدەربازکردن لە ئاڵۆزی ڕووادەکان و کۆتایی هێنان بە چیرۆکەکە، کە ئەمەش خاڵێکی لاوازی ئەو قۆناغەی چیرۆکی کوردی بەگشتی و چیرۆکەکانی گۆڤاری (هیوا)یە بەتایبەتی.

مستەفا سالّح کەریم لە چیرۆکی (فرمێسکی پەشیمانی)دا مامۆستامان وا پێ دەناسێنێ کە قەت یاری قوماری نەکردووە، کەچی هەر ئەو شەوە یەکسەر دادەنیشێ و دەست بە قومار دەکا. دواییش کە زۆر خووی پێوە دەگرێ، بێ هیچ هۆیەك وازی لێ دەهێنێ.[٣١٩] هەمان چیرۆکنووس لە چیرۆکی (کوا کوڕەکەم؟)دا، ڕووادەکانی چیرۆکەکە بۆ ژنەکەی

[٣١٩] بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: ڕەئوف حسن، فرمێسکی پەشیمانی و چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ زماندا، پاشکۆی عیراق، ژ(١٢–١٣)، ١٩٧٨، ل٢١.

دەگێڕێتەوە بێ ئەوەی ئاگای لەوە بێت، کە ژنەکەی ئاگای لە هەموو ڕووداوەکانەو بە بەرچاوییەوە ڕوویان داوە.[٣٢٠]

زۆر جار (ڕێکەوت) دەوری لە ژیانی پاڵەوانەکاندا بینیوە، لە چیرۆکی (چۆن لەبیرم بچێتەوە)، بەرێکەوت (پرشنگ) و (ئامانج) یەکتر دەناسن و دەبنە خۆشەویستی یەکتر. لە چیرۆکی (قینی لێم بوو) نەسرین و کوڕەکە (پاڵەوانەکە) بەرێکەوت یەکتر دەناسن. لە چیرۆکی (پەنجا فلس)دا بەرێکەوت پەنجا فلس دەدۆزنەوە... هتد. بەڵێ دەشێ ڕێکەوت لە ژیاندا ڕۆڵی هەبێ، بەڵام هەڵبژاردنی ئەو هەموو ڕێکەوتە بۆ چیرۆکی هونەریی جۆرێك لە لاوازی پیشان دەدات. بەزۆر ماندنی پاڵەوانی چیرۆك و قەزاو قەدەر خاڵێکی لاوازی چیرۆکەکاندا پاڵەوان بەشێوەیەکی تراژیدی دەمرێت، لە چیرۆکی (بریا نەهاتیتایەوە) هەر سێ پاڵەوان لە دارستانێکدا دەسووتێن.

لە چیرۆکی (شەهیدی زوڵمەکفن و شۆردنی ناوێ) هەباسی وەرزێر لە قەراغ شار سەر دەنێنەوە، لە چیرۆکی (دڵسۆزی نەمر)دا، (دڵسۆز)ی کوڕی مام ڕەسوڵ دەمرێ، دواشت، کە دەمانەوەێ هەڵوەستەیەکی لەسەر بکەین، مەسەلەی زمان و شێوەزارەکانی کوردییە، کە لە کاتی دیالۆگی پاڵەوان و گێڕانەوەی چیرۆکگێڕەوەدا بەکار هاتووە، بەشێوەیەکی گشتی زمانی چیرۆکەکان تا ڕادەیەکی باش کوردییەکی ڕەوانە، ئەگەر چی جار جار وشەی بێگانەی تیا بەدی دەکرێت، بەڵام تا ڕادەیەکی زۆر هەوڵی ئەوەیان داوە پەیڕەوی زمانی یەکگرتووی ئەدەبی کوردی بکەن و شێوەی سلێمانی بەسەردا زاڵەو تەنانەت هەندێ چیرۆکنووس شێوەی قسەکردنی بەکار هێناوە، لە چیرۆکی چیرۆکنووسانی کوردستانی ئێرانیشدا شێوەی موکریانی زاڵە، ئەمە مەسەلەی زمان و لە شێوەی (گشتی)دا، بەڵام ئەوەی ئێمە لە چیرۆکدا مەبەستمانە لە چۆنیەتی مامەڵە کردن لەگەڵ شێوەزارەکان و زمانی پاڵەواندا خۆی دەبینێتەوە، ئایا چۆنیەتی بیرکردنەوەو قسەکانی پاڵەوان لەگەڵ ئاستی ڕۆشنبیرییدا دەگونجێ؟

مستەفا سالح کەریم لە چیرۆکەکانی (بریا نەهاتیتایەوە)و (فرمێسکی پەشیمانی)دا مامەڵەیەکی جوانی لەگەڵ زماندا کردووەو پاڵەوانەکان بە شێوەزاری ناوچەکەی خۆیان دەدوێن، ئەمەش لە هونەری چیرۆکدا بە کارێکی سەرکەوتووانە دەژمێردرێ و زیاتر خوێنەر بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ و لە واقیعی نزیك دەخاتەوە. لە چیرۆکی یەکەمیاندا (زێڕین) بە

[٣٢٠] بۆ زیاتر شارەزایی بڕوانەی: حسین عارف، چیرۆکی هونەریی کوردی، ل١٤١.

(سواره)دەڵێ: ((نەو.. سوارەی ناو سوارانم، چ ڕایەم دەکەوێ ئیزنت بدەم، بەو پیرۆتە سووری مەرگەیەی قەسەم لە تۆ زیاتر مێرد بەکەسی دی ناکەم، بەڵام دەڵێم هەڕو هەوڵێ بدەو دراوان خڕ کەرەوەو بینێ مستێ بابمەوە تا پێی تێر بخوا... ئەدی من هەر نوێژان دەکەم بۆ خوای و دەپارێمەوە کە بە سەلامەتی بۆم بگەڕێیتەوە..))[٣٢١]

لە چیرۆکی دووەمیشدا، (**کوێخا**) دەڵێ: ((قوروان تۆ گەرەکتە خۆت دیل کەی لەناو چوار دیوارەکەی مەکتەب و مالّەوەدا، ئەی ناوێ کەمێ ڕابوێری...))[٣٢٢] هەروەها **محەمەد** مەولود (مەم) لە چیرۆکی (**ئاوارەکان**) دا لەسەر زاری (مام سێودین)، کە پیاوێکی بارزانییە دەڵێ ((خودێ مەزنە... ڕۆژەك هەر دێت میللەتامە... تۆلەیا خو بستینیت.. بەڵێ.. دێهیت ئەو ڕۆژە.))[٣٢٣] بەهۆی ئەم شێوەزارانەوە خوێنەر دەتوانی (ژینگە)ی چیرۆکەکە دەست نیشان بکات و شوێنی ڕوودانی ڕووداوەکە دەست نیشان بکات و یارمەتی باشتر تێگەیشتنی خوێنەر دەدات.

بەشی چوارەم

گۆڤاری هیواو هەندێ هونەری ئەدەبیی دی

یەکەم: ڕەخنەی ئەدەبی

ڕەخنەی ئەدەبی وەك بەشێك لە ئەدەبیاتدا، مێژوویەکی دێرینی هەیەو لەپێش یۆنانییەکانەوە ڕەخنەی ئەدەبی بەشێوەیەکی ساکارو پاشان لە سەردەمی یۆنانییەکان گەیشتە قۆناغێکی پێشکەوتوو و فەیلەسوف و زاناکانی بەخۆیەوە خەریك کرد[٣٢٤]. لە یەکەم ڕامانی وشەکەدا بیر بۆ لای وەدەرخستنی کەموکوڕی بەرهەمێکی ئەدەبی دەڕوات، ئەگەر ئەوە بۆ ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤ بشێت، ئەوا لە بواری ئەدەبیات دا، ڕەخنەی ئەدەبی بە واتای هەڵسەنگاندنی بەرهەمی ئەدەبی دێت، بە شێوەیەك بەپێی ڕێبازو پرۆگرامێکی دیاریکراو

---

[٣٢١] مستەفا سالح کەریم، بریا نەهاتیتایەوە، گ. هیوا، ژ٣، س١، ل٥٧

[٣٢٢] مستەفا سالح کەریم، فرمێسکی پەشیمانی، گ. هیوا، ژ٢، س١، ل٢٦.

[٣٢٣] مەم، ئاوارەکان، گ هیوا، ژ٢٣، س٥، ل٩١.

[٣٢٤] بۆ سەرەتای بیری ڕەخنەیی لە یۆنان بڕوانە: الدكتور شوقي ضيف، في النقد الادبي، ط٣، ١٩٦٢.

ڕەخنەگر سەرکەتوویی و ناسەرکەوتوویی دەقێك دەست نیشان بکات، کەوابێ ئەگەر ئەدەب شیکردنەوەی ژیان بێت لە چەند وێنەیەکی ئەدەبی هەمە جۆردا، ئەوا ڕەخنە دەتوانرێ بە شیکردنەوەی شیکردنەوە پێناسە بکرێت، واتا ئەو وێنە هونەرییانەی کە ئەدەب پێك دەهێنن.

بە وردبوونەوە لەگرنگی و بایەخی ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەبی هەموو نەتەوەیەکدا دەبێ لە ئاست ئەو ئەرکە قوورسەی سەرشانی ڕەخنەگر هەڵوەستەیەك بکەین. ڕەخنەگر دەبێ بەو چاوەسەیر بکرێ، کە شارەزایە و توانایەکی تایبەتی هەیە. (بە تایبەتی ئەگەر ڕەخنەگر خاوەن کەسیەتیەکی بەهێز بێت - وامان لێ دەکات، بە تێڕوانینی ئەو سەیری بەرهەمە ئەدەبییەکە بکەین، نەوەك لە تێڕوانینی خۆمان، وای لێ تێ بگەین کە ئەو خۆی لێی تێ گەیشتووە، بکەوینە ئەو هەڵانەیشەوە کە ئەو تێی کەوتووە..)،[٣٢٥] بەڵام لەڕاستی دا ئەم جۆرە تێڕوانینە بۆ ئەرکی ڕەخنەگر بە هەڵەماندا دەبات، بەتایبەتیش ئەگەر ڕەخنەگر مەرجەکانی ڕەخنەگری سەرکەوتووی تیانەبێت.[٣٢٦]

ئاوڕدانەوەیەکی میژوویی لە ڕەخنەی ئەدەبی کوردی، ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کە سەرەڕتا و بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە شیعری شاعیرە کۆنەکاندا دەبینرێت، ئەویش لە ستایش وپیاهەڵدانی خۆیان و شیعرەکانیان وشانازی کردنیان بە زمانزانی وردەکاری و جوانکاری نێوشیعرەکانیان دا.[٣٢٧] ڕەخنەی ئەدەبی وەك زۆر هونەری ئەدەبی تر لە باوەشی ڕۆژنامەو گۆڤارو لەگەڵ بلاوبوونەوەی چاپ و چاپەمەنی لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانیدا لە باشووری کوردستاندا گەشەی کردو چەکەرەی کرد، چونکە نووسینی پەخشان پێویستی بە ڕۆژنامە هەیە بۆ ئەوەی بلاو بکرێتەوە.

لە ساڵی ١٩٢٠ دا ئەمین فەیزی بەگ (ئەنجوومەنی ئەدیبان)ی چاپ کرد و دەقی شیعریی چەند شاعیرێك و چەند دێرێکی لە ژیانیان بلاو کردەوە.[٣٢٨] (شێخ نوری شێخ سالح)،

---

[٣٢٥] الدكتور عزالدين اسماعيل، الادب وفنونه، ط٧، ص٦٧.

[٣٢٦] د. احمد كمال زكى، زۆر خاڵى بۆ ڕەخنەگرى چاك دەست نيشان كردووە، بڕوانە: الدكتور احمد كمال زكى، النقد الادبي الحديث اصوله واتجاهاته، ص٢٤–٢٥.

[٣٢٧] لە نموونەی ئەم شاعیرانە، ئەحمەدی خانیو نالی و حاجی قادرو کۆییو مەحوی و زۆری دی هەن.

[٣٢٨] لە نموونەی ئەم شاعیرانە، ئەحمەدی خانیو نالیو حاجی قادری کۆیی و مەحوی و زۆر دی هەن.

وەك ڕەخنەگرێكی بەتوانا و شارەزا لە هونەرەكانی ئەدەبدا چەند وتارێكی ڕەخنەیی گرنگی لە ڕۆژنامەی (**ژیان**)دا بلاوكردەوە[٣٢٩] و تیایدا چەندین مەسەلەی گرنگی ئەدەبی وەك (هونەری جوان و هونەری بەسوود و سۆزی وێژەیی و پێناسەی وێژەو مەسەلەی فۆرم و ناوەرۆك لە وێژەدا و كێش و سەرواو كەسایەتی وێژەو چەندین بابەتی دیكەی لەو زنجیرە وتارەدا شی كردۆتەوەو (بۆ یەكەمجار لە میژووی ڕۆشنبیری وێژەی كوردیدا ئەم نووسەرە كورده دروشمی ڕێبازی زانستی لە كۆڕی لێكۆڵینەوەی ڕەخنەسازی و وێژەییدا بە چەشنێكی تیۆریی و پراكتیكی بەرز كردۆتەوە.).[٣٣٠]

پاشان لە ڕۆژنامەی ژیان و گۆڤارەكانی (زاری كرمانجی) و (دیاری لاوان) و (یادگاری لاوان) دا ژمارەیەك وتاری ڕەخنەیی سادە بلاۆ كراونەتەوە، كە ڕێگە خۆشكەر بوون بۆ هەنگاوی جددی و ڕاستەقینە بۆ گەشەكردنی ڕەخنەی ئەدەبی كوردی.[٣٣١]

قۆناغی گۆڤاری (گەلاوێژ)، قۆناغێكی پێشكەوتوو تر‌ەو بە حوكمی كۆبوونەوەی ڕووناكبیرانی ئەو سەردەمە لە دەوری گۆڤارەكەدا، چەندین گفتوگۆی ڕەخنەیی بەسوود لە خزمەتی شیعری كوردیدا دروست بوو، تەنانەت هەندێكیان ململانێ و ڕق و هەڵچوونی زۆریان پێوە دیارە.[٣٣٢]

---

[٣٢٩] بۆ ئەو زنجیرە وتارە بڕوانە، ڕۆژنامەی ژیان، ژ٢٠، س١، ١٠ی حوزەیرانی ١٩٢٦؛ ژ٦٠، س٢، ٣١ مارتی ١٩٢٧، كە لەژێر ناوی (ئەدەبیاتی كوردی) دایە.

[٣٣٠] دكتۆر كامل حسن عزیز البصیر، شێخ نوری شێخ صالح لە كۆڕی لێكۆڵینەوەی وێژەیی و ڕەخنەسازیدا، چاپخانەی كۆڕی زانیاری عیراق، بەغدا، ١٩٨٠، لا٨٤. لەم كتێبەدا دكتۆر كامل بەدوورو درێژی ئەو زنجیرە وتارەی شی كردۆتەوەو پاشان لە كتێبی (ڕەخنە سازی میژوو و پەیڕەوی كردن)یشدا دووپاتی گرنگی ئەو زنجیرە وتارە دەكاتەوە كە لە (٢٦) ئەلقەدا بلاۆی كردۆتەوەو بە نوێنەری بزووتنەوەی ڕەخنەسازیی ڕاستەقینەی **كوردی** لە قەڵەم دەدات. بڕوانە: دكتۆر كامل حسن عزیز البصیر، ڕەخنەسازی میژوو و پەیڕەوی كردن، ل١٣٠.

[٣٣١] دەربارەی ئەو وتارە ڕەخنەییانە بڕوانە: محمد دلێر امین محمد ڕۆڵی گۆڤاری گەلاوێژ لە گەشەسەندن و پێشخستنی ئەدەبی كوردیدا، (نامەی ماجستێر)، زانكۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٨٩، ل١٦٣–١٦٥.

[٣٣٢] بۆ وتارە ڕەخنەییەكانی گۆڤاری گەلاوێژ، بڕوانە: سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٥–١٧٩.

لە ڕووی زۆری بەرهەمی ئەدەبی و ڕەخنەی ئەدەبیشەوە دووبارە بەهۆی دریـژی تەمـەنی گۆڤارەکەوە (١٩٣٩-١٩٤٩ز) دەتوانرێ هەوڵەکانی گۆڤاری (گەولاوێژ) بەسەرەتاو بنەمایەکی بەسوودو زێڕین دابنرێ بۆ دانانی بناغەی ڕەخنەی زانستیی کوردی لە بـواری شـیعری کـوردی دا، بە تایبەتی زنجیرە وتارەکانی مامۆستا ڕەفیق حیلمی، کە پاشان هەر لەو قۆناغەدا (شیعرو ئەدەبیاتی کوردی) بەچاپ گەیاند.[٣٣٣]

ئەگەر (گەلاوێژ) هەوڵە ڕەخنەییەکانی تەرخان کرد بـۆ شـیعری کـوردی، ئـەوا گۆڤـاری (هیوا)یش تەواوکەری گۆڤاری (گەلاوێژ)ەو ئەم لە بواری ڕەخنەی چیرۆکدا دەست پێشکەر بـوو و لە ڕێگەی کردنەوەی دەرگای ڕەخنەی چیرۆك و وتاردا، چیرۆکی هونەری و تەکنیکی تـازەی بەچیرۆکنووسان ناساندا هەر لـە ژمارەکـانی هەوەڵـەوە هەڵسـوڕێنەرانی گۆڤارەکـە پەرۆشـی ڕەخنەی ئەدەبی بنیاتنەر بوون و بەمەبەسـتی بـەرەو پـێش بردنـی ئـەدەبی کـوردی دەرگـای ڕەخنەیان کردەوە، چونکە زۆر چاك لەوە گەیشتبوون، ڕەخنـە ڕۆشـنکەرەوەی ڕێگـای بـیری ڕاستەو هەوڵ دەدات کەم و کـوڕی لایـەنی سـەرکەوتوویی و ڕادەی داهێنـانی هونـەرەکانی ئەدەب دەربخات.

لە ژمارە (٢)ی گۆڤارەکەدا هاتووە: ((ئەوەی کەم و کوڕی لـەناو بـەرێت، تـەنها، هـەر ڕەخنە گرتنە؟! بەڵام، کام ڕەخنە؟! ئەو ڕەخنەیەی، کە لـە دڵێکـی پـاکی دڵسـۆزانەوە، هـەڵ ئەقوڵێت و چرای دوا ڕۆژی ئامانجی ئەم گۆڤارە هەڵ ئەگرێت. بەڵێ چەن جوانە! کـە لـە دڵـی تەنگ و چەڵەمەو ناتەواوی ژیانی کۆمەڵایەتیمانەوە شالاو بێنێـت، نـەك هـەر شـوێن خـەیاڵ کەوین دەست خەرۆی خۆپەرستن بین)).[٣٣٤]

پاشان دەستەی نووسەران ڕووی دەم لە خوێنەران دەکەن و دەڵێن: ((ئاشـکرایە کـە بـەبێ لێکۆڵینەوەو ڕەخنەو ڕاوێژ، هـیچ کارێـك ناگاتـە ئـەنجام و کـەڵکێکی ئـەوتۆی نابێـت، ئەدەبیش لەم بارەیەوە بگرە لەهەموو فەرمانێکی تر، پتر پێویستی بە لێکۆڵینەوەو ڕەخنە

---

[٣٣٣] ڕەفیق حیلمی، شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، بەرگی یەکەم، مطبعة التفیض، بغداد، ١٩٤١، بەرگی دووەمی لە ١٩٥٦ چاپکراوە. پاشان لە ساڵی ١٩٨٨ هەردوو بەرگ پێکەوە لە هەولێر، بە پێشەکییەکی د. عیزەدین مستەفا ڕەسول چاپکرایەوە.

[٣٣٤] لێکۆڵینەوە، گ. هیوا، ژ٧، س١، ل٧٨.

هەیە. چونکە ئەدەب ژیانەو ژیانیش هەموو شتێکەو ئەبێ بەوردی و هوشیارانە بژین و دووربین لە هەڵەوە)).[٣٣٥]

لە ڕێگەی ئەو گۆشانەی گۆڤارەکەوە بۆ ڕەخنەی ئەدەبی والاّی کردبوو، ژمارەیەك شاعیر و چیرۆکنووس و نووسەری دیار بەشداری گفتوگۆکانیان کردووە، بەتایبەتی لەو کارە پیرۆزەی، کە گۆڤارەکە دوای دەرچوونی هەر ژمارەیەکی، کەسانی پسپۆرو شارەزای هەڵبژاردووە بۆ ئەوەی هەریەکە لە بواری خۆیان (بە تایبەتی شاعیرو چیرۆکنووسەکان) شیعر و چیرۆکەکانیان هەڵبسەنگێنن، ئەمەش ڕێ خۆشکەر بوو بۆ دروست بوونی بیرو تێڕوانینی زانستی بۆ ڕەخنەی ئەدەبی، کە تا ئەو کاتەش لە سەرەتادا بوو. مەرجەکانی ڕەخنەگری سەرکەوتوو کەم بەدی دەکراو ڕەخنەکان سەرنجی ڕاگوزاری و بۆچوونی شەخسی بوون بێ ئەوەی لەسەر پەیڕەو و پرۆگرام و قوتابخانەیەکی ڕەخنەیی دیاریکراو برۆن.

کامل ژیر لە هەڵسەنگاندنی دوو شیعری (رووناك محمد)دا[٣٣٦] دوای چەند ڕستەیەکی ئەدەبی بەسۆز بە پەخشانێکی ئەدەبی بەهێز هاتۆتە سەر بابەتەکەو دەڵێ: ((رووناك وەك لەدانانی بیر (فکرە)کانی دا وەستایەتێکی باشی نواندووە، لە دارشتن و ڕازاندنەوەی جۆری شیعرەکانیشیا چاپووکی خۆی دەرخستووەو تیا سەرکەوتووە، بە ئاسانی واتە (معنا) و ڕەوانی وشە. ئێمە بەم دوو پارچە شیعرە بۆمان دەردەکەوێت کە رووناك پاشەرۆژێکی گەلێ ڕوونـاکی هەیە لە هونەری شیعریدا وە هیوا وایە ببێتە مامۆستای قوتابخانەیێکی نوێ.)).[٣٣٧]

لێوردبوونەوە لەو بڕیارە سەرپێییانە، ئاستی ڕۆشنبیریی ڕەخنەگرەکەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کە لە هەڵسانگاندنەکەیدا، بە چەند ڕستەیەکی کورت، بێ ئەوەی پەنا بۆ حاڵەتی دەروونی شاعیرو وێنەی شیعری و شیکردنەوەی زمان و تەکنیك و شیکردنەوەی ناوەرۆك و فۆرمی شیعرەکان ببات، یەکسەر بریاری ئەوە دەدات، بەو دوو پارچە شیعرە هیوای ئەوەی بۆ دەخوازێ ڕابەرایەتی قوتابخانەیەکی نوێ لە شیعردا بکات. کام قوتابخانە؟! لە کاتێکدا زیاتر لە چل سالّ بەر لەو میژووە تازە کردنەوە لەشیعری کوردیدا دەستی پێ کردبوو.

---

[٣٣٥] لێکۆڵینەوە، گ. هیوا، ژ٧، س١، ل٧٨.

[٣٣٦] پاشان دەرکەوت (کاکەی فەلاح)ی شاعیرەبەو نازناوە شیعرەکانی بلاّو کردۆتەوە.

[٣٣٧] کامل ژیر، ڕووناك محمد، گ. هیوا، ١٢، س١، ل٥٨.

لەناو ژمارەکانی گۆڤارەکەدا (عبدالرزاق بیمار) وەك گەنجێکی چالاکی ئەو سەردەمە زۆر بابەتی ڕەخنەیی و زۆر چاپکراوی ئەو ڕۆژگارەی هەڵسانگاندووە[٣٣٨] دەربارەی ئیلتیزام و سەربەستی لە هەڵبژاردنی بابەتەکانیدا، چەند سەرنجێکی ڕەخنەیی لەبەر ڕۆشنایی ئەوەی (ئەدەب بۆ کۆمەڵە) یەکلا دەکاتەوەو دەڵێ: ((ئەو کەسانەی دەیانەوێ - نووسەر - سەربەستیەکی بێ گێڕانەوەی نەبێت و بێ پەروا نەبێت وە دەیانەوێ نووسەر دیلیش بێت.. بیانوویان - واقیعیەیەتە -!.. بەڵام واقعیەتیش هەرچەندە ئامانجێکی بەرز و پیرۆزەو ڕێگایەکی پاکە نووسەر دەیگرێ.. ئەگەر نەزانرا بە ڕێگەی ڕاستی خۆی بەکاربهێنرێت ئەوە نووسەر پێی ئەگوترێ - دییل - بە هەموو مانایەکەوە..)).[٣٣٩]

لێرەدا، ڕەخنەگر ئاماژە بۆ مەسەلەیکەی گرنگ دەکات ئەویش - پەیامداریی - الالتزام، کە وەك ڕەگەزێکی ڕەخنە لە سەردەمی ڕەخنەی پێش یۆنانییەکانەوە لە جەژنەکانی (لینیا)و (داینویسیا) پێڕەوی دەکراو تا وەك ئەم سەدەیەش گفتوگۆی لەسەر دەکرێت.[٣٤٠]

هەمان ڕەخنەگر، لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی گرانبەهای لەسەر ژیان و بەرهەمە شیعریەکانی شێخ ڕەزای تالەبانی لە گۆڤاری (هیوا)دا بلاوکردۆتەوە. ئەگەرچی بە خێرایی بەسەر باسەکەدا تێ پەڕیوەو باسەکەشی بەنیوە چڵی بەجێ هێشتووەو تەواوی نەکردووە، بەڵام شارەزایی و وردبینی پێوە دیارە.[٣٤١]

---

[٣٣٨] بۆ وێنە بڕوانە: عبدالرزاق محمد، خەبات و ژیان، گ. هیوا، ژ٤، س٣، ل٧٩–٨٩؛ عبدالرزاق محمد، فۆلکلۆری کوردی و گەشتی خەوو چیترا و فرە وە گیانم خۆشە، گ. هیوا، ژ٣٣، س٥، ل٤٨–٥٤. عبدالرازق محمد، شەهیدانی قەڵای دمدم، گ. هیوا، ژ ٣٢، س٤، ل٥٥–٦٣.

[٣٣٩] عبدالرزاق بیمار، سەربەستی نووسەر، گ. هیوا، ژ٨، س١، ل٦٥.

[٣٤٠] بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: الدكتور محمد غنيمي هلال، النقد الادبی الحديث،ط ٥، ص٢٥–٢٧. دکتۆر کامل حسن عزیز البصیر، ڕەخنەسازی مێژوو و پەیڕەوی کردن، ل٨–١٤.

[٣٤١] ڕەخنەگر لەبەشی یەکەمی وتارە ڕەخنەییەکەیدا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، کەوتارەکەی لەسێ بەش پێك هاتووە، بەڵام تەنها بەشی یەکەم و دووەمی بلاوکردۆتەوەو بەشی سییەم کەتەرخانە بۆ هەجووەکانی شێخ ڕەزاو گیانی گاڵتە جاڕی لای شاعیر بلاوی نەکردەوە. بەشی یەکەم لەژمارە (٣٠)و بەشی دووەم لەژمارەی (٣١)ی گۆڤاری (هیوا)دا بلاوکرایەوە. دەربارەی نرخی ئەم وتارە. د. عیزەدین مستەفا ڕەسول دەڵێ: (بەشی یەکەمی هەوڵدانێکی سەرکەوتووە بۆ تێگەیشتنی ئەدەبیاتی سەدەی

وەك لەپێشتر ئاماژەمان بۆ کرد لە ڕووپەرەکانی گۆڤاری (هیوا)دا چەندین وتاری ڕەخنەیی و وەلأمی ئەو ڕەخنانە بلاۆ کراونەتەوە، کە هەندێکیان لە داب و نەریتی ڕەخنەی بەسوود و زانستی لایان داوە، بۆیە مامۆستا (أ.ب. هەوری) بەناوی ڕەخنەو ڕەخنەگر لە تێڕوانینی خۆیەوە ئەرکی پرۆسەی ڕەخنەو ڕەخنەگری شی دەکاتەوەو دەڵێ: ((ڕەخنەگری ڕاستی لێ هاتوو هەروەك وەزیرێك وایە فەرمانەکە گێڕەو شەن و کەو ئەکات و ئەیداتە بەر قەلبیری بیرو گێژۆ تەتەڵەی هۆش بۆ ئەوەی سەرکوزەر و کۆتەڵە پووچەکەی بگرێ و فرێی بدات تاوەك دانەوێڵەیەکەی بە جوانی دەردەکەوێت و بیخاتە بەر چاوی خوێندەواران و ئەوانیش بەچاوی کرپیار لێی وردببنەوە.)).[٣٤٢] ئەم وشە فۆلکلۆرییانەی مامۆستا و تێڕوانینە سادەیەی بۆ پرۆسەی ئالۆزی ڕەخنە دیارە بایەخێکی ئەوتۆی نیە، کە لەگەڵ پەیڕەوی ڕەخنەدا بگونجێ.

بۆ یەکەمجار گۆڤاری (هیوا) گرنگی بەرەخنەو لێکۆڵینەوەی چیرۆکی کوردیدا و چەندین کۆمەڵە چیرۆك، کەوەك کتێبێکی سەربەخۆ بلاۆ کراونەتەوەو یان ئەو چیرۆکانەی لە ژمارەکانی (هیوا)دا، بلاۆکراونەتەوە کەوتنە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوە.

ئەگەر چی چیرۆکی هونەریی کوردی تا ئەو کاتەیش بە تەواوی کامڵ و پێ گەیشتوو نەبوو، تازە خەریکی خۆچەسپاندن بوو، بەڵأم ئەو ڕەخنانەی، کە لە گۆڤاری (هیوا)دا بلاۆ دەکرانەوەو پاشان بوونە بناغەیەکی بەهێز بۆ زیاتر چەسپاندن و گەشەکردنی شێوازو تەکنیکی هونەریی چیرۆکی کوردی.[٣٤٣]

نۆزەدهەممان)، پاشان بەردەوام دەبێ: ((بۆ چوونەکانی زانستیانەن، بەڵأم وەك وترا کورتن و سروشتی بڕیار دانیان پێوەیەو دەبوو بکرانایە بەباسێکی فراوان.) دەربارەی بەشی دووەمی وتارەکەش دەڵێ: (لە لایەکەوە هەوڵێکی باشی بەستنی ژیانی شێخ ڕەزای بەباری ئابووری و کۆمەڵأیەتییەوە داوە، واتە لایەنە مەوزووعیەکەی گرتووەو هەوڵێکی لێکدانەوەوی سایکۆلۆژیی بوونە شاعیر، یا هەجوو کردنی شێخ ڕەزای داوە، واتە لایەنی خۆیەتی (زاتیەت)ی شاعیرر گرتووە، دیسان ئەوەی لێی دەگیرێت کورتیو خەستیی باسەکەیە، کە دەشیا زۆر فراوانتر بنووسرێت.))

ڕوانە: دوکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسول، شێخ ڕەزای تالەبانی، ل٢٠–٢١.

[٣٤٢] ا. ب. هەوری، ڕەخنەو ڕەخنەگر، گ هیوا، ژ١٠، س١، ل٥٧.

[٣٤٣] حسین عارف، ئەو قۆناغە بە قۆناغی (کاملبوون) بەرەو پێگەیشتن (١٩٥٠–١٠٦٩) ناو دەبات، بڕوانە: حسین عارف، چیرۆکی هونەریی کوردی ١٩٢٥–١٩٦٠، ل٩٣.

یەکێك بەنازناوی (س)[٣٤٤] و بە ناونیشانی (ژمارە دووی -هیوا- لە تـای تـەرازووا) لـە هەڵسەنگاندنی بابەتەکان دا، کە دێتە سەر چیرۆکی (فرمێسـکی پەشـیمانی) مسـتەفا سـالّح کەریم دەڵێت: «... کاتێ کەوتمە خوێندنەوەی (فرمێسکی پەشیمانی) زۆر دڵخـۆش و مـەسـت بووم بەو داڕشتنە جوانە، بەڕاستی چیرۆکێکی دەرچوو بوو، چ لە (شێواز - اسـلوبیا) وە چ لـە گفتوگۆیا (حوار)... تا لە خوێندنەوەی ئەبوویتەوە هەستت بە گەلێ (انفعالات) ئەکرد، بـەلاّم بەبیری من کۆتایی چیرۆکەکە لەسەر شێوەی چیرۆك نووسە ئەمریکاییبەکان بوو. جگە لـەوەش زۆر بەئەمانەت واتەی پاڵەوانەکانی خستبووە سەر کاغـەز، زۆر سەرسام بووم بە وەسـفی سـەر بەردەکەی سەرقەبران بە کورتی، هەندێ ڕاستی تیا بوو وەك ئەڵێن (ابداعی) بوو..».[٣٤٥]

لەم چەند دێرەدا ئاستی ڕۆشنبیریی ڕەخنەگرەکەمان بۆ دەردەکەوێ، کە شارەزایە لـەوەی دەبێ دیالۆگ و ڕەگەزی هاندان و سۆز و کۆتایی بەهێز و دوانی پاڵەوانەکان بێ ئەوەی نووسەر خۆی تێکەڵ بکات، لە مەرجە سەرەکییەکانی داهێنانن لە چیرۆکنووسیدا. ئەگەر چی ڕەخنەگر بەفراوانی نەچۆتە ناو چیرۆکەکەوو شی نەکردۆتەوە، بەلاّم سەرنجەکانی مایەی لێ وردبوونەوەن.

(محرم محمد امـین) وەك ڕەخنـەگرێك لـە ئاسـت چـیرۆکی (یـەکێ لـە شـەوەکانی گـردی سەیوان)دا[٣٤٦] نووسیوویەتی: «کە لە خوێندنەوەی بوومەوە هەسـتم کـرد کـە فاضـل بـەهرەی چیرۆك نووسینی تیا هەیە، چونکە لە سەرتاوە ناواخنەکـە یـا جـارو بـار شـێوەی چـیرۆك دەر ئەکەوێ وە لەو باوەڕەدام کە ئەگەر نووسەر نەختێ خۆی ماندوو بکردایە ئەیتوانی ئەم ڕووداوە بکا بە چیرۆکێکی نەمر. تەنها نووسینی شتێکی ڕووداو با لە قالبێکی ئەدەبی جوانیشـا بـێ نابێ بە چیرۆك، چونکە ئەگەر وابێ هیچ جیاوازییەك نامێنێتەوە لە نێـوان چـیرۆك و وتـاردا. بەلاّم ئەگەر هاتوو نووسەر توانی ڕووداوەکە تێکەڵ بەهۆشی خۆی بکاو بەهـەوێنی خـەیاڵێکی دڵسۆزی ڕاست هەڵی بهێنێ، لە پاشا چوارچێوەیەکی هونەریدا دای ڕێژێ، ئەوسا بەرهەمەکەی پێی ئەوترێ چیرۆك»[٣٤٧]

---

[٣٤٤] بەپێی قسەی کامل ژیر، (س) نازناوی (سعید شفیق)ە.

[٣٤٥] س، ژمارەی دووی (هیوا) لە تای تەرازووا، گ هیوا، ژ٣، س١، ل٦٤.

[٣٤٦] فاضل نظام الدین، یەکێ لە شەوەکانی گردی سەیوان، گ هیوا، ژ١٢.

[٣٤٧] محرم محمد امین، ژمارەی پێشوو، ل٨٧.

ئەمە ئەو دەگەیەنێ ڕەخنەگر شارەزای مەرجە هونەرییەکانی چیرۆکە وەك هونەرێکی ئەوروپی نوێ لە ڕووی تەکنیکەوە، بۆیە لەسەرەتای هەڵسەنگاندنەکەیدا دەڵێ: ((گێڕانەوەی مێژووی ژیانی نیشتمانپەروەرێکی جوانەمەرگ بێ دەستکاری و کەموکوڕی، بەواتە زیاتر ئەچێتە ڕیزی وتارەوە نەوەك چیرۆك))[٣٤٨] چەندین لێکۆڵینەوەی دی دەربارەی چیرۆکە بلاوکراوەکانی ناو گۆڤارەکە بلاوکراوەتەوە.[٣٤٩]

ڕەخنەکان تەنها ژانری چیرۆکی نەگرتۆتەوە، بەڵکو وتارو شیعرو شانۆو هونەری جوان و لایەنە ئەدەبییەکانی دیکەشی گرتۆتەوە. لە بارەی وتارێکی ئەدەبیی مستەفا سالح کەریم لەمەڕ چیرۆك، ئەمیر حەوێزی، بە دریژی بەتان و پۆی وتارەکەدا چۆتە خوارەوەو دەڵێ: ((لەخوێندنەوەوی ئەو باسەدا چەند هەڵەیەکم بەرچاو کەوت، ئەمەوێ بەکورتی لە خوارەوە لێی بدوێم، ئومێدم وایە مامۆستای بەڕێز بە سنگێکی فراوانەوە وەری بگرێ...))[٣٥٠] یەکە یەکە هەڵەکانی بەپێی واقیعی و ناواقیعی و پەیامداری لە ئەدەب و جیاوازی پالەوان لە کورتە چیرۆك و ڕۆمان دا دەکات و سەرنجەکانیشی بەنموونەی چەندین بەرهەمی چیرۆکنووسە ناسراوەکان دەوڵەمەند کردووە.

مارف بەرزنجی[٣٥١] یەکێکە لە نووسەرە پێشکەوتنخوازەکانی کورد، چیرۆك و شیعرەکانی، کە بە نازناوی (پشکۆ) بلاوکردۆتەوە، لە دەستەی نووسەرانی گۆڤاری (شەفەق) بووە، وتارێکی ڕەخنەیی بەپێزی لەسەر وتارێکی (هەژار موکریانی) نووسیوە[٣٥٢] لە زۆر ڕووەوە گفتوگۆ لەسەر بیروڕاکانی (هەژار) دەکات و بە گیانێکی دۆستانەو دوور لە وشەی ڕەق و ناپەسەند وەلامی دەداتەوەو دوور لە هەموو دڵگرانییەك.

---

[٣٤٨] محرم محمد امین، ژ١٢، س١،ل٨٧.

[٣٤٩] بڕوانە: گ هیوا، ژ١، س٢، لا٨٦؛ ژ٣٢، س٤، ل٥٥–٦٢.

[٣٥٠] گ. هیوا، ژ١، س٢، ل٨٣.

[٣٥١] (معروف عبدالکریم) کوڕی شێخ عەبدولکەریمی قادر کەرەمە، (١٩٢١–١٩٦٣)، لە١٩٦٣دا لە لایەن بەعسییەکانەوە لە سێدارەدرا. بۆ بەهرەو سەرجەم نووسینەکانی نووسەر بڕوانە، سەرجەمی بەرهەمەکانی مارف بەرزنجی شەهید (پشکۆ) کۆکردنەوە ڕێکخستنی سامان ڕەوف بەرزنجی و عومەر مەعروف بەرزنجی، هەولێر، ١٩٩٣.

[٣٥٢] هەژار،ئەدەبی کوردی سەر بەرەو ژێر دەڕوا، گ ڕوناهی، ژ١، س٢، بەغدا،١٩٦٠.

سەرەتا بەرگری لە شاعیرانی چینی زەمەتکێش دەکات و دووپاتی دەکاتەوە، کە هەر ئەدیبەو نوێنەری چینەکەی خۆیەتی و ئەدەبەکەی ڕەنگدانەوەی بیروباوەڕی چینەکەیەتی، بۆیە ئەدیبانی کورد کە سەر بەچینی هەژارو پرۆلیتاریان، نموونەی بەرزی داهێنانن: «لە کۆمەڵێکی دووبەرەکی دا کە چەوساوەو چەوسێنەر، زۆردارو زۆرلێکراو، داگیرکەرو داگیرکراو هەبێ، هەڵکەوتوو بۆ گەل لە کام چین دەرئەپەڕێ؟ هەڵکەوتووی گەلی میللەت کێن؟ با خۆت و (گۆران) بکەم بەنموونە. لە چ چینێکەوە هاتوون و کێ ئازارتانی داوەو ئەدا؟ کێ دەربەدەری کردوون؟»[٣٥٣]

پاشان سەبارەت بە زۆربوونی کۆلکە بوێژ لەو سەردەمەدا نووسیوویەتی: «... چەند ناوداری وەك شێخ ڕەزا لەو سەردەمە ماوەتەوە بۆ ئەمڕۆ؟ وا بزانم دەستوورێکی سروشتی هەیە بۆ پالاوتن و تەتەڵە کردن: سووك ئەڕواو گران ئەمێنێ، سەرکوزەر فڕێ ئەدرێ و دانەوێڵەی پوخت گل ئەدرێتەوە.»[٣٥٤]

دەربارەی ئەدەبی نوێ و شیعری تازەش (شیعری ئازاد)، بەرپەرچی وتەکانی هەژار دەداتەوەو ئەو گاڵتە پێ کردنەی ئەوی پێ قەبوواڵ نییە، بۆیە دەڵێ: «مامۆستا ئەم باسە وا بەئاسانی نادرێتە قەڵەم. چونکە نموونەیەکی تازەو پەسندی زەوق و پێویستی ژیانی ئەم سەردەمە بەجارێك ناکرێت بە لاسایی و گاڵتەی منداڵان...».[٣٥٥]

دوای بەرگری کردن لە نوێخوازی ئینجا دەڵێ: «لە فێرگەی کۆن و تازەدا پەسەند و نا پەسەند هاتووەتە مەیدان، بەڵام کە فەژیلکە ئەڕوا و گەوهەر ئەمێنێتەوە. دەستورێکی سروشتی یە کە هەر تازەیەکیش بەئاسانی جێگای خۆی ناکاتەوە. ئەبێ تەلبەندو شووڕای کۆن بڕوخێنێ تا شوێنی خۆی ئەکاتەوە...».[٣٥٦] بەم شێوەیە ڕەخنەگر بەشارەزایی و سەرنجی هەمەلایی و گیانی نوێخوازییەوە هاتۆتە مەیدان.

لە ژمارەکانی دواتردا هەمان ڕەخنەگر لەسەر داوای عەبدولڕەزاق بیمار، کە داوای لێ کردووە کتێبی (شانۆی کوردستان) هەڵسەنگێنێ و بەرەخنە شەڕفناکی بکات، زۆر بەلێ

---

[٣٥٣] معروف بەرزنجی، سەرنجێك لە وتارەکەی مامۆستای هەژار لە ژمارە(١)ی ڕووناهی، گ. هیوا، ژ٣٢، س٤، ل٣٤

[354] سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦

[355] سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧.

[356] سەوچاوەی پێشوو، ل٣٩.

بووردییەوە دەنووسێ: ((.. بەش بەخۆم لە پێشەوە زۆر سوپاسی ئەکەم، ئەمجارە ئەلێم من شەرمم بەخۆ دێ کە خۆم بەرەخنەگری شانۆ دابنێم. کاکی خۆشەویست: خۆت ئەزانی بێ گۆماو کەس بە مەلەوان نابێ، هەروەها بێ شانۆیش زۆر گرانە ڕەخنەگری شانۆو دراما هەڵکەون. دیسانەوە دراماتیستی پوختیش لەناو شانۆدا هەڵ ئەکەوێ. جا بۆیە خۆم وەك ئەو کەسە دێتە بەرچاو کە لەکتێبان فێری مەلەوانی بووبێ)).[٣٥٧]

دوای لێکۆڵینەوە لە لایەنە هونەریەکانی ئۆپەرێتەکان ڕەخنەگر ڕۆشنایی و قورسایی باسەکەی دەخاتە سەر شیکردنەوەی دوانی پاڵەوانەکان و سەرنجی خۆی لەو خاڵانەدا دەخاتە ڕوو: ((ئەبێ دراما دەستوورە بنچینەییەکانی پارازتبێ کە بریتییە لە:

١- سەرەتا یا (فکرە)، سەرەتای ڕوون و پوخت و بایەخدار.

٢- کەس (الشخصیة-کارەکتەر).. کەس ئەبێ نموونە بێ.

٣- دووبەرەکانی (صراع).

لە دەستووری ئەمرۆی شانۆدا (کەس) گەلێ نرخدارە، کەس سەرچاوەی هەموو جموجووڵ و بزێوو دووبەرەکایەتییە، کە سەرچاوەی گرێیە..))[٣٥٨]

دەتوانین بەخوێندنەوەی ئەو خاڵانە بۆچوونی ڕەخنەگر تێ بگەین، کە بڕوای بە سێ ڕەگەزە سەرەکییەکانی دراما هەیە، کە لە یۆنانییەکانەوە تا ماوەیەکی زۆر بەردی هەبوو. بە تایبەتی پێناسەی ((ئەرستۆ ٣٨٤ - ٣٢٢ پ. ز)) بۆ دراما.[٣٥٩] چەندین کتێبی چاپکراوی دیکەی ئەو سەردەمە لە ناوەوەو دەرەوەی وڵات کە چاپکراون و بڵاۆ کراونەتەوە لە لایەن نووسەرو ڕەخنەگرانەوە لە گۆڤاری (هیوا)دا خراونەتە ڕوو، هەڵسەنگێندراون.

معروف خەزنەدار وەك خوێندکارێك لە یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو[٣٦٠] دیوانێکی شیعری کوردەکانی سۆڤیەتی خستۆتە ڕوو و هەڵێ سەنگاندووە[٣٦١] لە بەرایی دا ژمارەی لاپەڕەو

---

357 معروف بەرزنجی، شانۆی کوردستان، گ. هیوا، ژ٣٤، س٥، ل٤٨.

[٣٥٨] سەرچاوەی پێشوو، ل٥٠.

[٣٥٩] سەرچاوەی پێشوو، ل٥٠.

[٣٦٠] د. مارف خەزنەدار لە دانیشتنی ڕۆژی ١٩٩٤/١١/٤ لە ماڵی خۆی وتی: (من پەیامنێری گۆڤاری هیوا بووم لە یەکێتی سۆڤیەت).

شوێنی بلاوکردنەوەی وشە گرانەکانی شـی کردۆتـەوەو مانایـانی لێـك داوەتـەوە. ئینجـا دەڵێـت: ((چاوپێخشاندنێك بە ناوی شیعرەکان، فراوانی بیروبـاوەڕی شـاعیری سـۆڤیەتیمان بـۆ دەرئەکـەوێ، کەهەرگیز وڵاتە بچووکەکەی خۆی، کە ناوچەی کوردەکانە بە ئەرمەنستان و هەموو سۆڤیەت گـرێ ئەدا ئەمەش بەهەموو جیهان گرێ ئەدا، چونکە ئامانجی ئەو شاعیرە ئامانجێکی گشتییە.))[٣٦٢]

لە کۆتایی ئەم باسەدا دەتوانین بڵێین زۆربەی ڕەخنەکان، لەسەر بەرنامەیـەکی زانسـتی و سەر بە ڕێبازێکی دیاریکراوی ڕەخنەیی نین، کە لە لایەن لێکۆڵەرەوەکانەوە بناغەو بنەمای بۆ دەست نیشـانکراوە، زیـاتر سـەرنجی تاکـە کەسـی ڕووناکبیرەکـانن، بـەڵام تـەکان و هـەوڵی سەرکەوتوون بـۆ بناغـەی ڕەخنەیـەکی ئـەدەبی پێشـڕەو، کـە لـە سـایەیدا پایـە و بـەهای ڕاستەقینەی بەرهەمی ئەدەبی پێ شی بکرێتەوە. ڕەخنەکان بەگشتی لەسەر پێـڕەوی ڕەخنـەی کۆن، سەر بە ڕەخنەی بریاردانن (النقـد الحکمـی)، لـە خەوشـەکانی ئـەم پێـرەوەش ئەوەیـە، ڕەخنەگر خۆی وەك قازی و ناوبژیوانێك دێتە بەرچـاوو بـەپێی بـەروارد کـردن لەگـەڵ هەنـدێ شاکاری دیکەدا بڕیاری چاك یان خراپ بەسەر بەرهەمـە ئەدەبییەکـدا دەسـەپێنێ و ئـەرکی ڕەخنەگرییش وەك هەموو کەسێکی دی تەسك دەبێتەوە، کە لە ژیاندا ئەرکی بریاردان دەبینێ.

دووەم: ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی

مێژووی کۆکردنەوەی فۆلکلۆر لە جیهانـدا بـۆ سـەردەمی ڕێنیسـانس دەگەڕێتـەوە لـە ئەوروپا لە سەدەی شازدەیەمدا، واتا لە سەردەمی بووژانـەوەی زمـان و ئـەدەبی نەتەوەییـدا، بەڵام بەشێوەیەکی فراوان و ئەکادیمی لـە سـەدەی نۆزدەیەمـدا بـرەوی سـەندو گەشـەی کـردو نەتەوەکانی ئەوروپا بەشێوەیەکی فراوان خستیانە بەرنامەکانیانەوە.

ئەوا بۆ نزیکەی سەدەو نیوێك دەچێت زاراوەی فۆلکلۆر بەسـەر زاری ڕۆشـنبیرانەوەیە.[٣٦٣] فۆلکلۆر وەك زانستێك ((زانستێکی ڕۆشنبیریی پەیوەندار بە بەشێکی ڕۆشـنبیری، (ڕۆشـنبیری

---

[٣٦١] دیوانەکە بە ناوی (قالچیچەك) و شیعری (شکۆی حەسەنە) و لە ١٩٦١ بلاوکراوەتەوە.

[٣٦٢] معروف خەزنەدار، دیوانی قالچیچەك، گ. هیوا، ژ٣٦، لا٩.

زۆر کتێبی تر لە گۆڤاری (هیوا)دا خراوەتە ڕوو، لەوانە: شەهیدانی قەلاێ دمدم، ژ ٣٢؛ کۆیەو شاعیرانی، ژ٣٢؛ فەرهەنگا کوردی جگەرخوێن، ژ٣٦؛ دەستوور وە فەرهەنگی زمانی کوردی، عەرەبی، فارسی، ژ٣٦؛ سەرنجێك لە دەروازی فۆلکلۆری کوردەوە، ژ ٣٦؛ دیاری و یادگار، ژ٣٦.

[363] بۆ یەکەم جار لە کۆنگرەی (ئەرنهایم) لەساڵی ١٨٤٦ (ولیەم جۆن تۆمز) پێشنیاری ئەم زاراوەیەی کردو پاشان بەزمانەکانی ئەوروپا و جیهاندا بلاوبووەوە. پێش ئەوەش لە وڵاتانی ئەسکەندەناڤیادا

میللی) دەیەوێ لە گۆشەنیگای مێژوویی و جوگرافی و کۆمەلاێەتی و دەروونییەوە ڕوونـاکی بخاتە سەر بابەتەکانەوەو وەك هەموو زانستەکانی کۆمـەڵێ دەرئـەنجامی زانسـتی بەدەسـت هێناوە بۆ ئەو کەسانەی خەریکی کاروباری سیاسی و کۆمەلاێەتی و ڕۆشنبیریین.))[٣٦٤]

فۆلکلۆر چییە؟ ئەم پرسیارە دەماخاتە گێژاوێك، چۆنیەتی تێڕوانین و بۆچـوونی فۆلکلـۆر لە وڵاتە سۆسیالیستەکانی پێشوو وڵاتی تری ئەوروپا جیاوازە. بۆیە پێناسە کردنی فۆلکلۆریش کارێکی ئاسان نییەو ژمارەیـەکی زۆر پێناسـەی بـۆ کـراوە و هـەر یەکـەی لـە ڕوانگەیـەکی تایبەتییەوە بۆی چووە، ئەمە سەرباری ئەوەی تـا ڕادەیـەکی زۆریـش لەگـەڵ ئـەدەبی میللـی تێکەلاۆ بووە.[٣٦٥]

((کـێ لـە پێناسـەکانی فۆلکلـۆر ئەوەیـە: ((ئـەو ماددەیـە کـە لـە نـەوە بـۆ نـەوە دەگوازرێتەوە))٣٦٦ یان بەدەستەواژەیەکی دی: ((ئەو حیکمەت و ئەدەبەیە کە گەل لـە کتێبـەوە فێری نابێت.))[٣٦٧] جۆنـاس بـالیز دەڵـێ: ((فۆلکلـۆر واتـا زانسـتی میللـی جێمـاوو شـیعری میللی.))[٣٦٨] ئەم زانایە تەنها جەخت لەسەر ناوەرۆکی فۆلکلۆر دەکـات و پێـی وایـە فۆلکلـۆر هەموو ئەو شێوازانە دەگرێتەوە کە بەوشـە دەردەبـڕێن، جـا ئـەو وشـانە خـەڵکی سـادە یـان شارستانی دەربڕن. (چـارلس فرانسـیس پۆتـەر)یش خـاوەنی ئـەو دەسـتەواژەیە، کـە دەڵـێ: ((فۆلکلۆر بەرهەمی هەزاران سالّی پاشکەوتوویی زانستی و ڕۆشنبیرییە.))[٣٦٩]

زاراوەی (فۆلکسکەندە) بەکار دەهات، بەلاّم لەڕووی چەمکەوە جیاوازن و ئەوەی دوابیان مەودایەکی فراوانتری هەیەو پیشەو لایەنە ماددیەکەیش دەگرێتەوە. بڕوانە: الكزندر هجرتي كراب، علم الفلكلور، ترجمة رشدي صالح، ص١٧.

دکتۆر شوکریە ڕەسول، بزووتنەوەی کۆکردنەوەی فۆلکلۆر لە ئەوروپاو (دەروازەیەك لە فۆلکۆری ئیرلەندی)، گ کاروانی فۆلکلۆر، ژ١، ل٢٤.

364 الدكتور محمد الجوهري، علم الفلكلور، دراسة في الانثروبولوجيا الثقافية، ج١، ط٣، ص١٩.

365 بۆ جیاوازیی نێوان ئەدەبی میللی و فۆلکلۆر و خاسیەتەکانیان بڕوانە: کامەران موکری، ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، بەشی یەکەم، ل٦–٨.

366 Webster's ,.882.P

[٣٦٧] الدكتور احمد مرسي، مقدمة في الفلكلور، ط٢، ص٨٥.

368 سەرچاوەی پێشوو، ل٦٠.

369 سەرچاوەی پێشوو، ل٧٦.

ئەنپرۆپۆلۆجییەکان، بە تایبەتی زانای بەناووبانگ ولیەم پاسکۆم دەڵێ: ((فۆلکلـۆر واتـە ئەفسانەو هەقایەتی میللی بە هـەموو جۆرەکانیـەوەو مەتـەڵ و پەنـد و هـۆنراوەی میللـی و هەموو جۆرەگوزارشتە هونەرییەکانی دی، کە پشت بە وتە (قسە) دەبەستێت))[٣٧٠]

(چێرنشێڤسکی)یش وەك زانایەکی ڕووس تێڕوانینی بۆ فۆلکلۆر وایە: ((هونراوەی گـەل و گۆرانیەکانی، ژیان و مێژوو ڕەسم و عاەدتی خەڵکی پاڕاستووە.))[٣٧١] لە ئەنجامی ئـەم کۆمەڵـە پێناسەیەدا دەگەینـە ئـەوەی بڵـێین، دوو تێـڕوانینی جیـاواز بـۆ فۆلکلـۆر هەیـە، لـە ولاتـە سۆسیالیستییەکاندا لەژێر کارتێکەری فەلسەفەی ماددیدا، فۆلکلۆر تەنها بەئەدەبی سـەرزاری دادەنێن و لە پیشە دەستییەکان و کەلوپەلە ماددییەکەی جیا دەکەنەوە.[٣٧٢] بەلاّم لـە ولاّتـانی ڕۆژئاواو ئەوروپاو ئەمریکادا فۆلکلۆر لایەنـە سـەرزاریی و مادییەکـەی دەگرێتـەوە، لـە پـاڵ ئەوەشدا بیروڕای زاناکانیان زیاتر گرنگی بە تاکە کەس و داهێنانی تاکەکـەس دەدەن و دەوری (کۆمەڵ) فەرامۆش دەکەن.

فۆلکلۆر پەیوەندییەکی بەهێزی لەگەڵ زانستەکانی دیکەدا هەیە، بە تایبەتی مێژوو و کۆمەڵناسی و ئەنپرۆپۆلۆجیا و جوگرافیاو زانستە مرۆڤایەتییەکانی دی، ئەمەش وایکردووە کە ڕۆژە بەڕۆژ گەشە بکات و لەگـەڵ زەمـەن دا بـڕوات و لـە نهێنییـەکانی ڕۆحـی مـرۆڤ بکۆڵێتەوە، بە پێچەوانەی هەندێ بیروڕا، کە پێیان وایە فۆلکلـۆر ڕوو لـە کزییـەوو بـەرەو نەمان دەچێت و لەگەڵ بەرەو پێشەوە چوونی زانست و تەکنەلۆژیادا بواری فۆلکلـۆر تەسـك دەبێتەوە، کە ئەمە ڕایەکی هەڵەیەو (بە گۆڕانی بوارەکـانی ژیـان و بابەتـەکانی کەرەسـتەی فۆلکلۆرەکەش دەگۆڕێت.)[٣٧٣]

---

370 الدكتور احمد مرسي، مقدمة في الفلكلور، ص٧١.

371 د. عیزەدین مستەفا ڕەسول، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چ٢، زانکۆی سلێمانی، ١٩٧٩، ل٩.

372 بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی ئەدەبی فۆلکلۆری سەرزاری لە ولاّتانی سۆسیالیستی، بڕوانە: يوري سوكولوف، الفلكلور قضاياه وتاريخه، ترجمة حلمي شعراوى و عبدالحميد حواس، القاهرة، ١٩٧٢.

373 هیمدادی حوسێن، چەپکێ هۆنراوەی فۆلکلۆری دەشتی هەولێر، ل٩.

مێژووی کۆکردنـەوەی فۆلکلـۆری کـوردییش، مێژوویـەکی کـۆنی هەیـەو بەهیممـەتی مەردانەی ژمارەیەك لە ڕۆژهەلاتناسەکان پەندی پێشـینان و بـەیت و گـۆرانی و هەقایـەت و داستان و مەتەڵ کۆکراوەتەوە.[٣٧٤]

لە باشووری کوردستانیشدا دوابەدوای جەنگی یەکەمی جیهانیی، هەندێك لە نووسەران و ڕووناکیران بەهەستی نەتەوەیی و ئەدەبیتی نوێی تورکی لـە ڕێگـەی ڕێبـازی ڕۆمانسـییزمەوە کەوتنە لاکرنەوە لە فۆلکلۆرو کەلەپووری نەتەوەییـەوە، لـە سـاڵی ١٩٢٧ی زایینیـدا دامـاو (حوسـێن حـوزین موکریـانی) کورتـە چـیرۆکێکی فۆلکلـۆریی گیانـدارانی بـۆ منـدالاڵن چـاپکردووە٣٧٥. پاشـان (کـوردی و مـەریوانی) لـە نامیلکەیەکـدا لـە هەنـدێك لـە یاریـیـە فۆلکلۆرییەکانی کوردەواری دواون.[٣٧٦]

ئیسماعیل حەققی شاوەیس ژمارەیەکی زۆر پەندی پێشینانی لە ساڵی ١٩٣٣ی زاینی لە کتێکێکدا بلاۆکردەوە، کە ئەمە بۆ یەکەمجار بوو پەندی پێشـینان لـە کوردسـتانی عـیراق لـە کتێبێکی سەربەخۆدا بلاۆکرایەوە٣٧٧، بۆیـە ئـەم کتێبـە گرنگییـەکی تایبـەتی هەیـەو ((ئـەو شێوەیەی کە مامۆستا شاوەیس کتێبەکەی پێ ڕێکخستووە نیشانەی شـێوەیەکی زانسـتیانەی بیرکردنەوەو کارکردنە.))[٣٧٨]

---

374 لە ساڵی (١٧١١)ی زایینیدا، لە دەستنووسێکدا کە ئێستا لە ماتێنەدەرانی ئەرمینیا سۆڤیەتی بەناونیشانی (میسرۆب ماشتۆسە) پارێزراوە، ژمارەیەك پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی تیا تۆماکراوە، بڕوانە: د. شوکریە ڕەسوول ئیبراهیم، پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی، دکتۆر شوکریە ڕەسوول و جەلال تەقی لە زمانی ڕووسییەوە کردوویانە بە کوردی، هەولێر، ١٩٨٤، ل١٩، هەروەها بۆ لێکۆڵینەوەو کۆکردنەوەی فۆلکلۆریش لەلایەن ڕۆژهەلاتناسەکانەوە بڕوانە: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢١.

375 داماوی موکریانی، خۆشیی و ترشیی، ج٢، چاپخانەی کوردستان، هەولێر ١٩٧٤.

376 کوردی و مەریوانی، یاری، چاپخانەی (دار السلام)، بەغداد، ١٩٣٢.

377 اسماعیل حقی شاوەیس، قسەی پێشینان، گۆستاو لۆبۆن، چاپخانەی ئەیتام، بەغدا، ١٩٣٣.

378 دکتۆر شوکریە ڕەسوولّ ئیبراهیم، ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی، ب٢، ل١٣، لەم کتێبەدا نووسەری ناوبراو بە درێژی لەم کتێبەی مامۆستا شاوەیس دواوەو کەم و کوڕیەکانی دەرخستووەو هەڵیسەنگاندووە، ل١١–١٥. هەروەها د. عیزەددین مستەفا ڕەسوولّ لە کتێبی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چ٢، ل١٠١ لێی دواوە.

لە بواری گاڵتەوگەپیشدا (پیرەمێرد) چەند چیرۆکێکی کۆمیدی وەك خەوەکەی لالە سەرحەدو بێ مەسلەکی و فس فس پاڵەوانی لە کتێبێکی سەربەخۆدا بلاۆ کردەوە.[٣٧٩]

سەبارەت بەکۆکردنەوەی گۆرانی فۆلکلۆری کوردییش دکتۆر محەمەد موکری لە ساڵی ١٩٥١ی زایینیدا (گۆرانی یا ترانەهای کردی) بەچاپ گەیاند، کە چەندین گۆرانی ناوچە جیاجیاکانی کوردستانی لەخۆ گرتووەو بەشێوەیەکی زانستیش دەربارەی کێشی هۆنراوەی گۆرانییەکان دوواوەو لەگەڵ زمانە دێرینەکانی ئێرانی بەراوردی کردوون، گۆرانییەکانیش بەئەلف و بێی عەرەبی و لاتینی لەگەڵ وەرگێڕانی گۆرانییەکان بۆ سەر زمانی فارسی بلاۆکردۆتەوە.[٣٨٠] لە میانەی کۆکردنەوەو لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی ڕۆژنامەوانیی کوردیش دەورێکی دیارو بەرچاوی بینیوە، زۆربەی ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردییەکان لە دووتوێی لاپەڕەکانیاندا چەندین بابەتی فۆلکلۆرییان لە فەوتان ڕزگارکردووەو هانی خوێنەرانیان داوە بۆ تۆمارکردنی ئەدەبی سەرزاری باوو باپیران و پاڕاستنی پیشە دەستییەکان و بەرەوپێشەوەبردنیان.[٣٨١]

بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە، بەشێکی زۆر لەو کەسانەی، کە ئەدەبی سەرزارییان تۆمارکردووە بەشێوەیەکی ئەکادیمی و زانستی بابەتەکانیان کۆنەکردۆتەوە، بەپێی ڕادەی ڕۆشنبیری و ئارەزووی خۆیان دەسکارییان کردووە، کە ئەمەش لە بەهای ڕاستەقینەی بابەتەکەی هێناوەتە خوارەوە.[٣٨٢]

---

379 پیرەمێرد، گاڵتەو گەپ، ١٩٤٧.

380 دکتر محمد مکری، گۆرانی یا ترانەهای کردی، کتابخانه دانش، ١٣٢٩.

بۆ زیاتر شارەزابوون دەربارەی ئەو کتێبە فۆلکلۆرییانەی لە ماوەی ١٨٦٠–١٩٥١ز دا دەرچوون، بڕوانە: عومەر ئیبراهیم عەزیز، ببلۆگرافیای فۆلکلۆری کوردی، گ. لاوك، ژ١، س١، ل٩١–١٠٤.

381 لەو ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردییانەی زۆر گرنگییان بە فۆلکلۆر داوە، بڕوانە ڕۆژنامەی ژیان و گۆڤاری گەلاوێژ و ڕۆژنامەی بڕواو گۆڤاری ڕۆژی نوێ.

382 سەبارەت بە لێکۆڵینەوەی مەیدانی کۆکردنەوەی فۆلکلۆر و مەرج و پێویستییەکانی بڕوانە: الدکتور احمد مرسي، مقدمة في الفولکلور، ص١٦٩–٢٢٩؛ دکتۆر شوکریە ڕەسوڵ، ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی، ل١٥٧–١٧١.

گۆڤاری (هیوا)و ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی

گۆڤاری (هیوا) لە پاڵ ئەدەبی نووسراوی نووسەران دا، ئـەدەبی فۆلکلـۆری و میللیشـی فەرامۆش نـەکردووە، چـونکە (دوورکەوتنـەوە لـەو فەرهەنگـەی دایـك، پشـت کردنـە بـەها مرۆڤایەتییەکانی، واتا دوورکەوتنەوە لەسروشت، ئەو ڕۆژەی کۆمـەلاّنی خـەلّك دەگەنـە ئـەو هەقیقەتـە، دنیایەکـەشمان زۆر پـاك و بێگـەرد و سـەلامەتتر دەبێـت)،[383] لـەم ڕوانگەیـەوە هەلّسوڕێنەرانی گۆڤاری هیوا لەبانگەوازەکانیاندا دووپاتیان دەکردەوە: «... وتەی پێشـینان و قسەی نەستەق و گالّتە وگەپ ئەوانەی لەچاپ نەدراون بلاّوئەکرێـتەوە.»[384]

گۆڤارەکە گرنگی بە چـەند بەشـێکی فۆلکلـۆر داوە، لەوانـە پەنـدو قسـەی نەسـتەق و گالّتەوگەپ و هەقایەت و فۆلکلۆری ناوی مانگە کوردییەکان (کەش و هەوا)و پرۆپاگەندە. لە پاڵ ئەدەبی فۆلکلۆری کوردییدا، چەندین پەندو قسەی نەستەق و هەقایەتی میللی نەتەوەکانی دیکەش بلاّوکراوەتەوە.

پەندو قسەی نەستەق

ئەگەر فۆلکلۆر ئەزموون و ئاوێنەی ژیانی میللەت بێ، بێگومان پەندی پێشینانیش، کە ژانرێکی فۆلکلۆرە، فەلسەفەو تێڕوانین و هۆشمەندی میللەت بە ڕستەیەکی کورتی پـڕ مـەعنا دەردەبڕێت. پەندی پێشینانی کوردی (رستەیەکی کورتەو مانایەکی فراوانی هەیەو زۆر جاریش لـە شـێوەی (سـەجع) یـاخود (هۆنراوە)دایـە)[385] پەنـد لـەرووی ناوەرۆکـەوە بەسـەر بابـەتی کۆمەلاّیەتی و سیاسی و ئابووری... دابەش دەبێت، بەتێڕوانین و وردبوونەوە لە پەندەکانی نـاو گۆڤاری (هیوا)یش ئەزموون و فەلسەفەی بیری کوردەواریمان بۆ ڕوون دەبێتەوە.

هەر لە ژمارە (١)ی گۆڤاری هیوادا ئەم پەندانە بلاّوکراونەتەوە:

١- ئەگەر لە دلّسۆزان یەکێك بمێنێ، تۆلّەی بەرودوا ئەسێنێ.

چۆنیەتی کۆکردنەوەی بابەتی فۆلکلۆری، وەرگێڕانی ئەحمەد حەیران، گ. کاروانی فۆلکلۆر، ژ١، س١، ١٩٩٠، ل١٢٤–١٣٣,

383 یاشار کمال، افسانه اغری، ترجمەی ڕحیم ڕئیس نیا، انتشارات دنیا، تهران، ٢٥٣٦، ص,٢

384 گ. هیوا، ژ٢، س١، ل٣٨.

385 دکتۆر شوکریە ڕەسول، پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی، ل٨.

٢- شێر بمشکێنێ، نەك ڕێوی بم خوات.

٣- لە هەر لایەکەوە بابێ شەن ئەکات.

٤- گەر هەموو مەلێك میوە خۆر بوایە میوە بە دارەوە نەئەما.

٥- تیر لەکەوان دەرچوو ناگەڕێتەوە.

٦- پاروو بۆ دەم نەبێ بۆ کۆش چاکە.

٧- ئەم کاسەیە بێ ژێر نیە.[٣٨٦]

بە وردبوونەوە لەو پەندانە چەندین بیروبۆچوونی جوان و شایستەمان بۆ دەردەکەوێ، لە پەندی یەکەمدا ئەوە ڕوون دەکاتەوە، کە تاوەك ئێستا زوڵم و زۆرداری فرەمان لێکراوە، بەڵام گەشبینین، چونکە دڵسۆزی ڕاستەقینە تۆڵەی هەموو ئەو زەبرو زەنگە لە ستەمکاران دەکاتەوەو هێزی ستەمدیدان سەر دەکەوێ، ئەم پەندە بۆ ئازایەتی و بوێری بەکار دێت.[٣٨٧]

لە پەندی دووەمدا گوزارشت لەوە دەکات، کە مرۆڤ بشکوژرێ با بە دەستی پیاوی مەردەوە بکوژرێ، نەوەك پیاوی نامەرد و ناپاك، کە ئەمەش غیرەت و پیاوەتی و ئازایەتی کوردپیشان دەدات. لە پەندی سێیەمدا، مەبەست یەکێکە خۆی لەگەڵ ڕۆژگار بگونجێنێ و هەر یەکێك دەستەڵاتی بێ ئەو پشتگیری لێدەکات و لەگەڵیدا ڕێ دەکات، کە ئەمەش سیفەتێکی خراپەو کورد پەسەندی ناکات و هەڵپەرستی و بەرژەوەندخوازییە.

لە پەندی چوارەمدا ئەوە ڕوون دەکاتەوە، ئەگەر هەوو کەسێك ئیش زان بووایەو بە چاکی سەری لە کاری خۆی دەرچووایە، ئیش دەست نەدەکەوت، واتا کەس نییە تەواو شارەزاو پسپۆڕ بێ و بێ هەڵە بێ.[٣٨٨] لە پەندی پێنجەمدا ئامۆژگارییەکی بەسوودە بۆ مرۆڤ، کە وردبین و دوورببن بێ لە قسەو گوفتاریدا، قسە، کە لە دەم دەرچوو ناگەڕێتەوە، بۆیە ژیری و هێمنی گەرەکە.[٣٨٩]

---

386 بۆ ئەم پەندانە بڕوانە: گ. هیوا، ژ١، س١، تەموزی ١٩٥٧، ل١٤.

387 ئەم پەندە شێخ محمدی خاڵ وای تۆمار کردووە: «١٩١- ئەگەر لەجافان یەکێك بمێنێ حەقی بەرودوا لەگەشت ئەستێنێ..»، بڕوانە: شێخ محمدی خاڵ، پەندی پێشینان، چ٢، ل٣٦.

388 ئەم پەندە بەم شێوەیە دەوترێت: «هەموو مەلێ هەنجیرخۆر بووایە، هەنجیر بە دارەوە نەئەما»، بڕوانە شێخ محمدی خاڵ، پەندی پێشینان، ل٤٩٦.

389 ئەم پەندە زیاتر بەم شێوەیە باوە «تیر لەکەوان دەرچوو، ناگەڕێتەوە». بروانە: شێخ محمدی حاڵ، پەندی پێشینان، ل١٦٣.

پەندی شەشەم گوزارشت لە پەیوەندی نێوان و خێزان و خزمایەتی و هاوکاری دەکات، ئەگەر مرۆڤ خێری هەبێت، نۆژەن بۆ خزم و خوێش، پاشان بۆ خەڵکی غەیرە و لایدە و نەناس، واتا گیانی هەرەوەزی و پەیوەندی خزمایەتی تووندو تۆڵ کردن.[۳۹۰] پەندی حەوتەم، بە کارو کردوەیەك دەوترێ، کە بۆ نیازێکی تایبەتی ئەنجام بدرێ جیا بێ لەگەڵ مەبەستە ڕوکەشەکەی، هەروەك دەوترێ (ئەم ماستە موویەکی تیایە)، کە هەمان مەبەست دەگەیەنێ[۳۹۱]. بێجگە لەم پەندانە چەندین پەندی پێشینانی دی بلاۆ کراونەتەوە.[۳۹۲]

گاڵتەوگەپ

ژانرێکی دیکەی ئەدەبی فۆلکلۆریی لە گۆڤاری هیوا دا گاڵتەوگەپە. گاڵتەوگەپ لە گۆڤارەکەدا لە شێوەی نوکتەدا خۆی دەنوێنێ و پەخشانێکی چیرۆك ئامێزە.

گاڵتەوگەپ و قسەی خۆش لە ئەدەبی هەموو میللەتاندا هەیەو لای هەموو چینەکانی کۆمەڵ بەکار دێت، لە هەموو ئاست و تەمەنێك دا و بۆتە هۆیەك بۆ دەربڕینی ناهەمواریەکانی کۆمەڵ و ڕەخنەگرتن لەو چەوتیانەی کۆمەڵ. مێژووی گاڵتەوگەپ لەگەڵ مرۆڤ خۆیدایە، یۆنانییەکان مەسەلەی پێکەنینیان وەك مەسەلەیەکی فەلسەفی سەیر کردووە و (کۆمیدیاو تراژیدیا)یان کردووە بەدوو شتی دژ بەیەك و بە هەردووکیان مرۆڤ ئازار و ئەشکەنجەی ژیانی خۆی پێ دەردەبڕێ. ئەرستۆتالیس (۳۸٤-۳۲۲ پ. ز) لە کتێبی (هونەری شیعر)دا دەڵێ: ((کۆمیدیا بریتییە لە پێناسەکردنی شتێك یاخود دەرخستنی بەجۆرێکی وا کەمتر لە خۆی بنوێنێ.))[۳۹۳]

بۆ ئەم مەبەستەش پاڵەوانەکانی نێو حەکایەت و نوکتە یان خۆماڵێن یان لە نێوان چەند میللەتێکی دراوسێدا هاوبەشن.

---

390 ئەم پەندە بەم شێوەیەش دەوترێت: (پاروو لەدەم دا کەوێ، بۆ کۆش باشە بڕوانە: شێخ محمدی خاڵ، پەندی پێشینان، ل۱۳۰.

391 پەندەکە وایش دەوترێ: (ئەم کاسەیە بێ ژێر کاسە نییە) بڕوانە: شێخ محمدی خاڵ، پەندی پێشینان، ل۵۲.

392 بۆ پەندەکانی دی، بڕوانە: گ. هیوا، ژ۳،ل۲۰، ٦۱، ٦۳. ژ٦، ل۳۹. ژ۸،ل۳۰. ژ۱۰، ل۳۱، ۵۲. ژ۱۱، ل۵۳. ژ۱۲، ل۳۷،۱۹.

393 Classical Literary Critioism، Translated with An Introduction by T.S Doroh، pengun Books، 1965، p.37.

پاڵەوانی خۆمالّی وەك كفر ئەحمەد و خاڵە ڕەجەب، پاڵەوانی وەك مەلای مەزبووره یان مەلای مەشهوور كه له نێوان چەند میللەتێكی ڕۆژهەلاّتیدا هاوبەشه، بەلاّم پاڵەوانەكان هەر كامێكیان بن گرنگ ئەوەیە زۆربەی كات ئەو نوكتەو هەقایەته كورتانە دەبنە ئاوێنەیەكی ڕۆژگاری سەردەمی خۆیان، جا ئەو پاڵەوانه مرۆڤ یا ئاژەڵ بن.[٣٩٤]

ئەگەر گاڵتەوگەپ وەك هۆیەكیش خواستەكانی كۆمەڵ دەرنەبڕێ، ئەوا بێ گومان دیسان بۆ ڕەواندنەوەی خەم و پەژارەو حەسانەوەی دەروونی مرۆڤ مەبەستێكی باشه.

له نوكتەو قسه خۆشەكانی ناو گۆڤاری (هیوا)یش كه له گۆشەی (قسەی فێنك) و (بۆ پێكەنین) دا بلاّوكراوەتەوه، چەندین ناهەمواری كۆمەلاّیەتی و سیاسی و ئابووری ولاّت بەشێوەی نوكتەو هەقایەتی كورتی گاڵته ئامێز خراوەته ڕوو.

له یەكێ لەو نوكتانەدا هاتووه: ((كابرایەك بەدراتاشێكی وت كە تاكێ قەنەفەی لە چاكترین دار بۆ دروست بكات وە پێشەكی پارەكەی دایە، لە پاش ماوەیەكی دوورو درێژ كابرای دارتاش قەنەفەكەی تەواو كردو بۆی نارد‌ەوە زۆری پێ نەچوو كابرا بە تووڕییەكەوە گەیشته سەر دارتاشەكەو وتی: خۆقەنەفەكە شكا! كابرای دارتاش زۆر لەسەر خۆ وتی: بێ گومان ئەبێ لەسەری دانیشتبن)).[٣٩٥]

ئەم نوكتەیه لەژێر پەردەی پێكەنیندا ڕەخنەیەكی كۆمەلاّیەتییەو ئیش وكاری كەسانی فێڵزان و ساختەچی دەردەبڕێ، كه بۆ مالّی دنیاو زوو دەوڵەمەند بوون، كارەكەیان بەپاكی و بەچاكی ئەنجام نادەن و به زۆر شتەكه پێك دەهێنن. له نوكتەیەكی دیكەدا هاتووه: ((پیاوێك: تۆ ئەم هەموو خانوانەت هەیه بۆ چ ئەگەڕێیت خانوو بەكرێ بگری؟ دەوڵەمەند: چونكه خانووەكانی خۆم گرانن)).[٣٩٦]

ئەم نوكتەیەش گوزارشت لەپیسكەیی و ڕژدی و چاوچنۆكی هەندێ دەوڵەمەند دەكات، كه خۆی دەزانێ خانووەكانی خۆی گرانەو خەڵكی هەژار دەچەوسێنێتەوه، لە لایەكی تردەوه، گوزراشت له ساویلكەیی و كەم ئەقڵی هەندێ دەوڵەمەند دەكات.

---

394 دەربارەی قارەمانی خۆمالّی گاڵتەوگەپو هەندێك له نوكتەكانیان بڕوانه: د. عیزەدین مستەفا ڕەسول، لێكۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلكلۆری كوردی، چ٢، ل١٧٨–١٩٧.

كامەران موكری، ئەدەبی فۆلكلۆری كوردی، ل٩٢–٩٧.

395 گ. هیوا، ژ٣، س١، ل٨٦.

396 گ. هیوا، ژ٣، س١، ل٨٦.

کەش و هەوا:

بابەتێکی دیکەی فۆلکلۆریی، کە لە گۆڤاری (هیوا)دا بلاۆکراوەتەوە، ئەویش فۆلکلۆری کەش و هەوایە. ٣٩٧. بەشیر موشیر دەربارەی ناوی مانگە کوردییەکان و پەیوندییان بەکەش و ئاووهەواوە، بابەتێکی نووسیووەو بیر و بۆچوونی کوردەواری دەخاتە ڕوو، دەربارەی مانگەکانی بەهار دەڵێ: ((هەرمێ پشکوان (مارت) ٣١ ڕۆژ، لەم مانگەدا درەخت ئەپشکوێ و جڕوجانەوەر، دەس بەبزووتنەوە ئەکات.

شەستە باران (نیسان) ٣٠ ڕۆژە، ناوەکەی بەخۆیەوەیە باران وەك کوندەی سەر بەرەو ژێر ئەباڕێ. کێچ زۆر ئەبێ خەڵك ئاوی باران ئەخۆنەوە بۆ شیفا.

بەختەباران (مایس) ٣١ ڕۆژە، ئەگەر باران باری ئەوە لەبەختی خاوەن دەغڵ و دان و درەخت و کشت و گیاو سەوزەواتە، عێل ئەکەوێتە خۆی بۆ کوێستان چوون.))[٣٩٨]

ئەمەش نموونەی بیروباوەڕی کوردەواری یە بۆ ڕێکخستنی کاتیان بە پێی زانیاری ساکاری خۆیان و لە هەمان کاتدا فراوان و گشتیەتی و هەمەلایەنی فۆلکلۆر دەردەبڕێ لەوەی، کە پەیوەندی بە جوگرافیاشەوە هەیە.

پرۆپاگەندە:

بابەتێکی دیکەی فۆلکلۆریی مەسەلەی پرۆپاگەندەیە، کە فرۆشیاران بە ئاوازێکی تایبەتی دەیڵێن بۆ ئەوەی کڕیار بۆ میوەو کەلوپەلەکانیان زیاد بکەن، بێجگە لەوەی لە ئەنجامی ئەزموونی درێژخایەن گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامەو هەر ناوچەیەکی کوردستان بەناوبانگە.

(ج. بابان) هەندێ بیروباوەری کۆکردۆتەوەو تیایدا هاتووە: ((لە شیرینی یا وەك شەکر گوندۆرەی پردێ و ئەلقوش، وە لە دەما ئەبێ بەئاو کالەکی قەلاچوالان، لە مێخۆشی و دەنگ گەورەیی دا هەناری نازەنین و شارەبان و هەورامان. خۆگرانە، زۆریشی نەخۆی چاکە، قۆخی

---

397 بۆ زیاتر شارەزایی دەربارەی فۆلکلۆری کەش و هەوا بڕوانە: د. شوکریە ڕەسول، وەرزو سالنامەی کوردی لە پەندو قسەی نەستەقی کوردیدا، گ. ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١١٧، ل١١١–١٢٦.

398 بەشیر موشیر، ناوی مانگە کوردیەکان لە چییەوە هاتووە؟ گ. هیوا، ژ٣٤، س٥، ل٦٠.

شەقلاوەو هیران، ئینجا وەرە سەر هەڵووژەی چنگنیان و، تڕێی گـەورەو گۆیـژی دارەقیتەڵـەو، ناسکە هەرمێ ی وەرازو خەیاری هەوەل زەلان.))[٣٩٩]

لە پاڵ ئەم بابەتانەدا چەند هەقایەتێکی فۆلکلۆریی کوردی و گەلان، کـە (بـەرەو پـێش چوونێکی مێژوویی و ئەفسانەیەو لە ڕووی فۆرم و داڕشتنەوە لەو ئەچێت، هەرچەندە لـە ڕووی کەرەسەو ناوەرۆکەوە هەندێ جیاوازییان هەیە) گرنگی پێ دراوە.

پاڵەوان لەو هەقایەتانەدا مرۆڤ خۆیەتی و هەندێ جـاریش خـۆی لـە قـالبێکی ڕمزدیـدا دەدۆزێتەوەو گفتوگۆکان لەسەر زاری هەندێ ئـاژەڵ دەخرێتـە ڕوو. ئـەو پـەڕەورو ئاژەلانـەیش زۆربەیان سیفاتەکانیان دیارو نەگۆڕە. بۆ نموونە، شێرو کەلەشێر هـەردەم نموونـەی پاشـایەتی و گەورەو ڕەمزی زۆردارن و چەقەڵ و ڕێوی و سمۆرە ڕەمزی فێڵبـازین و بـە تایبـەتی ڕێـوی وەك وەزیری دەستە ڕاست خۆی نواندووە.[٤٠٠]

لە هەقایەتێکی فۆلکلۆریی ڕەمز ئامێزدا، گۆڤارەکە مەسەلەیەکی سیاسیی گرنگی ئـەو ڕۆژگارە دەخاتە ڕوو. هەقایەتەکە ئەوەیە: ((کۆمەڵێ کەڵەشێرو مریشك لەدەست مرۆڤی دڕندە ڕادەکەن نەوەك بیانخۆن. لەناوچەیەکی شاخاویدا دوو هەڵۆ تاقیبیان دەکەنە، کە دەزانن ئەمانە لەناو خۆیـان دا نـاکۆکن و کەڵەشـێرەکان هـەموویان خۆیـان بەسـەرکردە دەزانـن، دەکەونـە خواردنیان تا چی وایان لێنامێنێتەوە، ئەوەی دەمێنێتەوە بە پەلە دەگەڕێنەوە شوێنی هـەوەڵی خۆیان و ناو خەڵك.)) ناوەرۆکی ئەم چیرۆکە دووپاتی چەند شتێك دەکاتەوە، ئەوانیش ئەوەن کە زوڵم و زۆرداری لە هەموو شوێنێکدا هەیە وە بەهێز بێ هێز دەچەوسێنێتەوە، لە هەمان کـات دا ناکۆکی و ناتەبایی و خۆ بەزل زانین و یەك نەگرتن لـەنێوان ئەنـدامانی هـەر کۆمەڵگایـەك

---

399 ج. بابان، بەناوبانگترین شتی لای خۆمان، گ هیوا، ژ٣٣، س٥، ل١٥.

هەر لەم ڕووەوە بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی پرۆپاگەندەی ئەو شتە فۆلکلۆرییانە بڕوانە: د. شوکریە ڕەسول، ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی، ل١٢٧؛ ڕۆستەم باجەلان، پرۆپاگەندەو بانگەوازی میللی لەبازاڕی کوردەواریدا، گ ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١٠٣، ل٢٨٤–٢٩٠.

400 بۆ نموونەی ئەم جۆرە ئەدەبە (کەلیلەو دیمنە) دەتوانرێ ئاماژەی بۆ بکرێ، کە نموونەیەکی بەهێزەو هەقایەتەکان لەسەر زاری ئاژەلان دەخرێتە ڕوو، ئەم کتێبە زادەی ئەزموونی میللەتانی ڕۆژهەلاتەو مێژوویەکی دێرینی هەیە، بڕوانە: بەیدەبا، کەلیلەو دیمنە، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە عومەر تۆفیق، چ٣، چاپخانەی بابل، بەغدا، ١٩٧٥.

دەبێتە هۆی دواکەتن و لەناوچوونی ئەو کۆمەڵە، دواجار ئەوەش ڕوون دەکاتەوە، کە مرۆڤ لە جێگەو شوێنی خۆی سەنگینەو بەنرخە.

لە گۆڤارەکەدا، لێکۆڵینەوە دەربارەی ئەدەبی میللی و فۆلکلۆری میللەتان بلاوکراوەتەوە، بۆ ئەوەی خوێنەری کورد بە کەلەپووری میللەتان و ڕادەی هاوبەشیەتی و چوون یەکی ئەو بابەتانە ئاشنا بکات.[٤٠١] بەم شێوەیە گۆڤاری (هیوا) لە خزمەت کردنی کەلەپوورو سامانی نەتەوەیی کوردیدا درێغی نەکردووەو لە پاڵ ئەدەبی نووسراودا لەرابردوو دانەبڕاوەو ڕەگ و ڕیشەی ئەدەبی نووسەرانیشی بە سەرچاوەکە بەستۆتەوە، کە فۆلکلۆری گەلە.

سێیەم: وەرگێڕانی ئەدەبی

دەستنیشان کردنی مێژووی وەرگێڕان لە جیهاندا، کارێکی ئەستەمە، لەو ڕۆژەی میللەتە جیاوازەکان تووشی یەك بوون پێویستیان بەوە بووە لەیەکتر تێ بگەن، لەوێوە زانینی زمان و وەرگێڕان دەوری خۆی گێڕاوە.٤٠٢ لە سەردەمی جەنجاڵ و ئاڵۆزیی کاروباری لایەنە جیاجیاکانی مرۆڤی سەردەم وەرگێڕان دەورێکی گرنگ دەگێڕێ لە نزیك کردنەوەی کەلتووری نێونەتەوەییدا و وەرگێڕەکان بوونەتە پەیامبەری نێوان گەلان. ئەگەرچی بە هۆی پێشکەوتنی زانست و تەکنەلۆژیا مرۆڤ بیری لەوەیش کردۆتەوە وەرگێڕان بخاتە کاری کۆمپیوتەرەوەو یارمەتی بدات زووبەزوویی کاری خۆی ڕاپەڕێنێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کاری وەرگێڕان بەردەوامە.

بایەخی وەرگێڕان

هەرچەندە ڕۆشنبیری میللەتان زیاتر کار لەیەك دەکەن لە ڕێگەی هۆیەکانی ڕاگەیاندنی هاوچەرخەوە وەك چاپەمەنی و ڕۆژنامەو ئێستگەو تەلەفزیۆن و پەیوەندی بێ تەل و کۆنگرە

---

401 بڕوانە: ئەدەبی میللی کۆن و ئەدەبی کلاسیکی ڤێتنام، وەرگێڕ عاصم حەیدەری، گ. هیوا، ژ٣٤، س٥، ل٦٥–٦٩.

402 خەڵکی شاری بابل نزیکەی ١٨٠٠ ساڵ (پ.ز) بە چەند زمانێکی جیاواز دەدوان، ئەو وڵاتانەشی داگیریان کردبوو بە چەند زمانێکی جیاواز دەدوان، بۆیە چەند کەسێکی شارەزایان لە زمانی بابلی و ئەو زمانانە دانابوو بۆ ئەوەی بە کاری وەرگێڕان هەڵسن، بڕوانە: يوجين أ. يندا، نحو علم الترجمة، ترجمة ماجد النجار، ص١٩؛ د. یوئیل یوسف عەزیزو کەسانی تر، وەرگێڕانی ئەدەبی، وەرگێڕانی غازی فاتح وەیس، ل٢٨.

نێودەوڵەتییەکان بە تایبەتی دوای کزبوونی دەسەلاتی ڕۆشنبیری ئیستیعماری. وەرگێڕان دەورێکی بالاو بەرچاوی لە هەموو ئەو مەیدانانەدا بینیوە، تەنانەت لە نێو هەندێکیان دا بۆتە دیاردەیەکی ستراتیژی)[٤٠٣]

وەرگێڕان چییە؟!

ڕەنگە لە سادەترین پێناسەیدا، بڵێین گەیاندنی زانیارییە لەزمانێکەوە بۆ زمانێکی دی... یان ((وەرگێڕان چالاکییەکی ژیری و سۆزییەو کارێکی لێکدراوە، جا گەر بمانەوێ ئەو چالاکییە پێناسە یەکی یەك گیرو بێ مشت و مڕ بخەینە ڕوو ویستەمەنیەکەمان بە ئاسانی نایەتە دی.))[٤٠٤] بەکورتی واتا گواستنەوەی زانیاری لەزمانێکەوە بۆ زمانێکی دی.

وەرگێڕان بۆچی؟!

((لێکۆڵەرەوە عەرەبەکان هەندێکیان لەو باوەڕەدان، کەوەرگێڕان لە ڕۆژگاری (المأمون)یشدا کە زۆر بەهەڕمێن بووە، ڕەنگە ئەو پرسیارەیان لەخۆ نەکردبێ، یان کردبێتیان بەلاّم ئەو وەلاّمەیان بۆ ئێمە بەجێ نەهێشتووە. خەریك بوونی عەرەب و موسڵمانەکان بۆ وەرگێڕانی کتێبی فەلسەفەو لۆجیك بۆ ئەوە بووە، کە پێویستیان پێ بووە، کە بەرگری پێ لە ئایین بکەن و بەڵگەی بەهێزیان هەبێت لە ڕێگەی فەلسەفەی یۆنانییەوە، پاشان ئەو خەریك بوونە بەفەلسەفەوە بۆ لەززەتی عەقڵی و وەزرشی بیر بووە لەو باباتانەی، کە لای عەرەب نەناسراو بوون.))[٤٠٥]

ئەو پێویستییە لە چییەوە سەر هەڵدەدات؟مرۆڤ خۆی ڕەها نییەو نەگەیشتۆتە حاڵەتی (الکمال)، کەوا بێ هەمیشە لە زانیاریدا هەژارە. زانیاری خۆی لەخۆیدا سیفەتی گشتی هەیەو زۆر بە ئاسانی ئەو سنوورە دەستکردانەی نێوان ولاّتان دەبڕێ، کە سیاسییەکان دایانناوە. خۆ هەر چەندە هەموو میللەتێك خاوەن ڕۆشنبیرییەکی نەتەوەیی خۆیەتی، کە سیماو شەقڵی تایبەتی خۆی هەیەو لە میللەتانی دی جیا دەکاتەوە، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا ((هیچ نەتەوەیەك نییە بتوانێ واز لە وەرگێڕان بهێنێ، هەرچەندە سامانێکی نەتەوایەتی کۆن و بەنرخیشی هەبێ.))[٤٠٦]

---

403 يوجين. أ. ينذا، نحو علم الترجمة، ص١٥.

404 د. امين على سعيد و د. كامل حسن البصير، وەرگێڕان، زانكۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٩٠.

405 محمد عبدالغني حسن، فن الترجمة في الادب العربي، ص٧٦.

406 جەمال نەبەز، وەرگێڕان هونەرە، ل٣.

ئەگەر ئەدەبی هەموو نەتەوەیەك پێویستیی بەوە هەبێ لە هەوای ئەدەبی میللەتانی دی هەناسە هەڵمژێ، ئەوا بۆ ئەدەبی کوردییش بەهەمان شێوەو هەر لە زووەوە مەلاو زانایانی ئایینی و ڕووناکبیرو ئەدیبەکانی بەرایی لە پێویستی و گرنگی ئەو ئەرکە تێگەیشتوون و کۆششیان بۆ کردووە. لە سەدەکانی ڕابردوودا هەندێ مسیونێری بیانی کتێبە ئایینییە پیرۆزەکانیان وەرگێڕاوە بۆ کوردی. شاعیرانی کلاسیکیش شیعری شاعیرانی فارس و تورك و عەرەبیان وەرگێڕاوەو لەگەڵ شیعرەکانی خۆیاندا تێ هەڵکێشیان کردووە.

لە سەرەتای ئەم سەدەیەشدا، بە تایبەتی دوای جەنگی یەکەمی جیهانی لەگەڵ بلاوبوونەوەی چاپ و چاپەمەنی و ڕۆژنامەوانیی کوردی بزووتنەوەی وەرگێڕان زیاتر پەرەی سەندو پێویستی ڕۆژنامەوانیی وایکرد بەشێوەیەکی بەرفراوان بلاوبێتەوە، وەك چۆن چەندین هونەری ئەدەبی لە باوەشی ڕۆژنامەوانییەوە ڕسکان، پێویستی زانیاری و هەواڵی جیهانی و پەیوەندی کارلێکەرانەی نێوان میللەتانییش هونەری وەرگێڕانی ئەدەبی گەیاندە ئاستێکی بەرز.

گۆڤاری هیوا لە وەرگێڕانی ئەدەبیدا، گرنگییەکی زۆری بە وەرگێڕانی شیعرو چیرۆك و وتارو وتەی گەورە پیاوان داوەو بە دەگمەن ژمارەیەکی گۆڤارەکە هەیە کۆمەڵێ بابەتی وەرگێڕاوی تیا نەبێت، وەرگێڕانەکان بە پلەی یەکەم لە زمانی عەرەبی و فارسییەوەن، ئینجا ئینگلیزی و زمانانی ترەوەیە. ناوی چەند وەرگێڕێکی چاك بەرچاو دەکەوێت[٤٠٧]، کە وەرگێڕانەکانیان لە ئاستی دەقە ئەسلییەکان کەم بایەختر نین و توانیویانە بە سەلیقەو زمانێکی پاراوەوە داهێنانی تێدا بکەن.

هەڵبژاردنی دەقەکانیش ڕادەی ڕۆشنبیری وەرگێڕەکان پیشان دەدات[٤٠٨]. ئەو دەقانەی هەڵبژێردراون، شاکاری شاعیرو چیرۆکنووسە مەزن و ناسراوەکانی جیهانییەن و لە زۆر نەتەوەی جیاوازن.[٤٠٩] بەرهەمە وەرگێڕاوەکان لە ڕووی ناوەرۆکەوە هەمە چەشنەن: سیاسی و

---

407 لەوانە ناوی ئەو وەرگێڕانە بەرچاو دەکەوێ: حەسەنی قزڵجی و عبدالرزاق بیمارو فاتح عبدالکریم و محەمەدی مەلا کەریم و مستەفا سالّح کەریم.

408 بۆ وەرگێڕی سەرکەوتوو بڕوانە: یوئیل یوسف عزیز واخرون، الترجمة الادبیة، جامعة الموصل، ١٩٨١، ص١١، چاپی کوردییەکەی: وەرگێڕانی ئەدەبی، وەرگێڕانی غازی فاتح وەیس، ل٤٩–٥٨.

409 لەوانە: جبران خلیل جبران و خیام و شیلی و لۆرکاو مەکسیم گۆرگی و نازم حیکمت و ولیەم بلێك...بەلاّم خەوشێکی گەورە لە بابەتە وەرگێڕاوەکاندا ئەوەیە زۆر جار ناوی نووسەری ئەسڵی و سەرچاوە ئەسڵییەکەو ئەو زمانەی لێی وەرگێڕراوە دەست نیشان نەکراوە.

کۆمەڵایەتی و مێژوویی و ڕۆشنبیریی و ئابووری و هونەرین. خەباتی نەتەوەیی و تێکۆشان لەپێناو ڕزگاری نیشتمان وای لە (حەمە) کردووە ئەم شیعرە بەزمانێکی کوردی پاراو لە عەرەبییەوە وەربگێڕێ:

بێبەزەیی وجدان

پەراگەندەی زۆرداران
گوندەکەمیان سووتاند
بێ شەرمانە
ئەو ترسنۆکانە
کە وەک مێش و مەگەز وانە
گوندەکەم ڕوخێنرای
گوندەکەم سووتێنرای[٤١٠]

خەباتی هاوبەشی میللەتان و وەستان دژی سیاسەتی ڕەگەزپەرستی، کە سنووری بڕی بوو، (کامەران موکری)یش هەر بەهەڵبەست، ئەم هەڵبەستەی بوێژی ئەمریکی (ماك کری)ی تەرجەمە کردووە:

من ڕەشم وەک کینیا
ئەمرم لەرێی ئازادیا
وەک ڕەنگی شەوێکی ڕەش
با وڵاتی منی بێ بەش
وەک جەرگی ئەفریقاکەم
نیشتمانە بێ نەواکەم
ڕەنگم ڕەشە، پێستم ڕەشە
ئەم دەنگە هی قولە ڕەشە[٤١١]

لە چوارینە بەرزەکانی خەیام، کە ناوەرۆکەکەیان بە دەوری مەیگێڕیدایەو گوزارشت کردن لە جیهان بە(هیچ) و تێڕوانێنێکی فەلسەفیانەی عومەری خەیامە، شێخ سەلامی شاعیر بە شیعر وەریگێڕاوە:

---

[٤١٠] گوندەکەم فرمێسك مەڕێژە، وەرگێڕانی حەمە، گ. هیوا، ژ١، س١، ل٢٩.

[411] ماك کریا، من ڕەشم، وەڕگێڕانی کامەران، گ. هیوا، ژ٢، س١، ل٣٦.

به هەوری نەورۆز گوڵ چاوی شۆریا
تـــۆو پیـــاڵە شەراب دامێنی چیا
ئیمرۆ تێر سەیری سەوزە گیا بکە
سبەی لەخاکت سەوز ئەبێ گیا[412]

لە پاڵ ئەم شـیعرانەدا، ژمارەیـەکی زۆر وتـارو کورتـە چـیرۆك و ژیاننامـەی ئـەدیب و نووسەران و پیاوە مەزنەکانی جیهان لە گۆڤارەکەدا وەرگێڕدراون. وتـەی گـەورە پیـاوانی وەك (جمال الدینی ئەفغانی و جیڤەرسۆن و سـوقرات و شکسـپیر و ڤـۆلتێرو کۆنفۆشـیوش و لیـون تۆلستۆی و...هتد بلاّو کراوەتەوە، لەوانە:

- گەل بەبێ ڕەوەشت و خووی جوان سەرناکەوێ، ڕەوشت و خووش بەبێ ئیمـان و بـاوەڕ نابێ، ئیمان و باوەڕیش بەبێ تێگەیشتن نابێ. (مال الدینی ئەفغانی)[413]

- ژیان لە ولاّتێك دا ڕۆژنامەی تیابێ و قانوونی تیا نەبێ خۆشترە، لەوەی لە ولاّتێـك دا بژیم قانونی تیابێت و ڕۆژنامەی تیا نەبێت. (جێڤەرسۆن)[414]

- پیاوی چاك ئەخوا بۆ ئەوەی بژی، پیاوی خراپ ئەژی بۆ ئەوەی بخوات. سوقرات

چەندین وتاری ئەدەبی لە زمانە جیهانییەکانەوە بە خامەی نووسەرو وەرگێڕە بـەتواناکان تەرجەمەی کوردی کـراون، لـە وتارێکـدا سـەبارەت بـە بابـەتێکی زینـدووی ئـەدەبیی ئـەو سەردەمە، ئەویش گێروگرفتـەکانی ئـەدەبی واقیعـی وململانێـی ئـەو ڕێبـازە لەگـەڵ ڕێبـازە ئەدەبییەکانی دوای خۆی، وتارێکی بـەنرخ لـە لایـەن (احمـد عثمـان ابـوبکر)ەوە لـە زمـانی ئینگلیزییەوە کراوە بە کوردی و لە چوزەرەکانی واقیعیەت لە نووسینەکانی ئـەنتۆن چـیخۆف دەدوێ، کە چۆن ((نامەو چیرۆکەکانی دەوری زووی چیخۆف بەئاشکرا مەسـئەلەی کامـەرانی ئادەمیزاد و مەسئەلەی پەیوەندی شارەوانی و خوورەوشـتی مـرۆڤ لـەنێو گەلەکـەیا، ئەخەنـە بەرچاو، بەرامبەر بەمانە، چیخۆف ئەوەستێ نـەك وەك نووسـەرێکی (متشـائم) بـەڵکو وەك نووسەرێکی پڕ لـە بـەزەیی بەرامبـەر بـەمرۆڤی کـەم دەسـەلاّت، کـەبێ دادی کۆمەڵەکـەی

412 له شیعری خیام، وەرگێرانی سەلام، گ. هیوا، ژ۷، س۱، ل۷۷.
413 وتەی بەجێ، گ. هیوا، ژ۳، س۱، ل۲۰.
414 وتەی بەجێ، گ. هیوا، ژ۷، س۲، ل۲۰.

چەوساندبیتەوەو، کەساسی کردبێت، ئەو مرۆڤەی کە هەروەك لە ئەنجامدا دەرئەکـەوێت هـیچ جۆرە دەردەسەری یەك سەری پێ شۆڕ ناکات و بێ بەری نابێت لـە کامـەرانی، چـیخۆف بـەم جۆرە وێنەی ئەم تەرحە مرۆڤانە ئەکێشێت، ئەوانەی کـە ئـەتوانن پشـتی چـەماوەیان ڕاسـت بکەنەوەو بەرگری کامەرانیی ژێر پێ کەوتوویان بکەن.))[٤١٥]

چیرۆك بەگشتی، خۆمالّی و وەرگێڕدراو، لە گۆڤاری (هیوا) دا شـوێنی سـەنگینی خـۆی هەبووەو گۆڤارەکە گۆشەیەکی تایبەتی بە ناوی (چیرۆکی ژمارە) کردبـووەوە، لـەو گۆشـەیەدا لەپاڵ چیرۆکی چیرۆکنووسانی کورد ژمارەیەکی زۆر چیرۆکی چیرۆکنووسە ناسراوەکانی جیهـان بلاّوەکرانەوە، ئەمەش هەولّدانێك بوو بۆ زیاتر گەشـە پێـدانی ئـەو هونـەرەو ئاشـنا کردنـی نووسەران بەتەکنیکە هونەرییە تازەکانی جیهانی چـیرۆك لـە دەرەوەدا، چـیرۆکەکانی ئارسـەر میللەرو ئەنتۆف چیخۆف وسۆمەرست مۆم، ڤیکتۆر هۆگۆ، ماکسـیم گـۆرگی و...هتـد بـلاّو کراونەتەوە.[٤١٦]

بەم شێوەیە وەرگێڕان خەمی دەستەی نووسەرانی گۆڤارەکە بووەو داوایان کـردووە ((تکـا لەو نووسەرە بەڕێزانە ئەکەین ئەوانەی حەز ئەکەن نووسراوەکانیان لەم گۆڤـارەدا بلاّوبکرێتـەوە پەیڕەوی ئەم ئامۆژگاریانەی خوارەوە بکەن:

١- بەپێی توانا بۆیان ئەکرێت نووسراوی تازەی عیلمی لە زمانە بێگانەکانـەوە بگـۆڕن بە کوردی بۆ ئەوەی سوودی گشتی ببێت.))[٤١٧] بۆیە دەتوانین بڵێین، ڕۆڵی گۆڤاری (هیـوا) لـە پێشخستن و گەشەکردنی وەرگێڕانییش لەژانرەکانی تر کەمتر نییە.

---

415 ئەنتۆن چیخۆف و نووسینەکانی و گیروگرفتی واقعیەت، وەرگێڕانی احمد عوسمان، گ. هیوا، ژ٣٠، س٤، ل٧٨.

416 لەسەرجەم ژمارەکانی گۆڤاری (هیوا) دا (٦٥) چیرۆك بلاّو کراوەتەوە کە (٢٢) چیرۆکیان وەرگێڕاون، بۆ نموونەی چیرۆکی وەرگێڕاو بڕوانە: گ. هیوا، ژمارەکانی ساڵی یەکەم، ١، ٢، ٧، ٩، ١٢؛ ژمارەکانی ساڵی دووەم، ١٢،٤، (٦–٧)، ٨، (٩–١٠)، (١١–١٢)؛ ژمارەکانی ساڵی سێیەم، (٢–٣)، ٤، ٥؛ ژمارەکانی ساڵی چوارەم، ٣٠، ٣٣؛ ژمارەکانی ساڵی شەشەم، ٣٦، ٣٧.

417 گ. هیوا، ژ١٠، س١، ل٧.

ئەنجام

١- گۆڤاری (هیوا)، کە گۆڤارێکی مانگانەی ئەدەبی و زانستی بووە، یانەی سەرکەوتن خاوەنی ئیمتیازی بووەو (٣٨) ژمارەی لێ دەرچووە، ژمارە یەکی لە تەموموزی ١٩٥٧ دەرچووەو سەرجەمی لاپەڕەکانی ئەو (٣٨) ژمارەیە (٣٠٠٥) لاپەڕەیە. لە ژمارەی (١)ەوە تاوەك ژمارە (٨)ی سالّی دووەم مودیری مەسئولی (حافظ مصگفی قاچی) بووەو پاشان (د، هاشم دۆغرەمەچی) بووە بەمودیری مەسئول، زۆربەی ئەوانەی ئاماژەیان بۆ گۆڤارەکە کردووە بێ ئەوەی دوا ژمارەی ببینن، سالّی ١٩٦٣ یان نووسیووە، کەچی دوا ژمارەی (٣٨) لە حوزەیرانی ١٩٦٢ دا دەرچووەو لەسالّی ١٩٦٣ بڕیاری داخرانی گۆڤارەکە و یانەی سەرکەوتنی کوردان دراوە.

٢- ناوەرۆکی بابەتە بلاّوکراوەکانی ناو گۆڤارەکە لە سالاّنی بەر لە شۆرشی ١٤ تەموموزدا مۆرکی نەتەوەییان پێوە دیارە، کەچی دوای شۆرش بیری مارکسیزم - لینینزم و چەپگەری بەسەر بابەتەکاندا زالّە، ئەمەش تا ڕادەیەکی زۆر ڕەنگدانەوەی بیری دەستەی نووسەران و هەلّسوڕێنەرانی گۆڤارەکەیە.

٣- ژمارەکانی بەر لە شۆرش ڕۆشنبیری گشتییە و بابەتی ئەدەبی و زانستی هەمە چەشنەی تیایەو لاساییەکی تەواوی گۆڤاری گەلاوێژی کردۆتەوە، کەبەر لەچەند سالێك لەپێش خۆی وەك گۆڤارێکی ئەدەبیو ڕۆنشبیریی دەرچووە، تەنانەت ناونیشانی گۆشە تایبەتییەکانیشی هەر بەو ناوانەوەیە، وەك: (گۆشەی تەندروستی) و (گۆشەی کشتوکاڵ) و (دیوانی هیوا) و (چیرۆکی ژمارە) و..هتد، بەلاّم ژمارەکانی دوای شۆڕش بەتایبەتی دوای سالێك، تایبەتن بەئەدەب و بابەتی زانستی بەدەگمەنیش بەرچاو ناکەوێت.

٤- گۆڤاری (هیوا) لە هەموو گۆڤارەکانی پێش خۆی زیاتر گرنگی بەپەخشان داوەو کەمتر لای لە شیعر کردۆتەوە. لە بابەتە هونەرییەکانی پەخشانیشدا، چیرۆك و ژیاننامەو وەرگێڕانی ئەدەبی و شانۆی کوردی و لەسەرووی هەموشیانەوە ڕەخنەی ئەدەبی گرتۆتەوە. هەر لە ژمارە (٢)ی گۆڤارەکەوە دەرگای ڕەخنەی کردەوەو بابەتە بلاّوکراوەکانی ناو گۆڤارەکەی بەکەسانی پسپۆڕ دەسپارد بۆ هەلّسەنگاندنیان. ئەگەر لە گۆڤارەکانی پێش (هیوا) دا ڕەخنە تەنیا بە دەوری شیعردا دەسووڕایەوە بە سەروەری هەموو هونەرەکانی تریان دەزانی، بۆ یەکەجار ڕەخنەی چیرۆك

لە گۆڤاری (هیوا)دا گەشەیکردو بلاوبووەوە، ئەمە بێجگە لەوەی لە گۆشەی چاپەمەنی تازەدا، ژمارەیەك کتێب و بلاوکراوەی ئەو ڕۆژگارەی خستۆتە بەر تیشکی ڕەخنەی ئەدەبی.

٥- بە هاوکاریی دەوڵەمەندو ڕووناکبیرو نووسەران و ئەندامانی یانەی سەرکەوتن لە ڕۆژگاری سالانی کۆتایی ڕژێمی پاشایەتی و حەزو تامەزرۆی وشەی کوردی وەك هوشیاری و چەکی نەتەوەیی گۆڤارەکە مانگانە بەرێك و پێکی دەردەچوو، بەلام دوای شۆڕشی ١٤ی تەموز بەهۆی زۆربوونی ڕۆژنامەو گۆڤاری کوردی و پەرت و بلاوبوونی نووسەران بەسەر زۆر لەشارەکانی کوردستاندا و ململانێ و جیاوازی ئایدیۆلۆژیای نووسەرانی گۆڤارەکەو نەبوونی توانای ماددی گۆڤارەکە وردە وردە لاپەڕەکانی کەم بۆتەوە بەرێکی دەرنەدەچوو تا لەگەڵ ئینقلابی (٨) شوباتی بەعسییەکاندا لەگەڵ چەندین ڕۆژنامەو گۆڤاری دی کوردی داخرا.

٦- گۆڤاری (هیوا) لەنەخشەی بلاوکردنەوەیدا پشتگیری بابەتی نوێی کردووە هانی گەنجەکانی ئەو ڕۆژگارەی دەدا ڕوو لەهونەرەکانی پەخشان، بەتایبەتی چیرۆك و شانۆ بکەن، هەندێ لەی چیرۆکنووسە دیارەکانی ئێستا لەئەدەبی کوردیدا بۆ یەکەمجار گۆڤاری (هیوا) چیرۆکی بۆ بلاوکردونەتەوە، وەك (فرمێسکی پەشیمانی) مستەفا سالح کەریم و (پەنجا فلس)ی محەمەد مەولود (**مەم**) و هی دی لە هەمان کاتدا لە بلاوکردنەوەی شیعری کلاسییزم و ڕۆمانسییزمیشدا دریغی نەکردووەو هاوسەنگییی خستبووە نێوان کۆن و نوێ و نەوەی نوێ و چێژی کۆن، بۆیە پیرو گەنج و هەموو چین و توێژەکان نووسینیان لەگۆڤاری (هیوا)دا بلاو کردۆتەوە.

گۆڤاری (هیوا) ئیمتیازەکەی سیاسیی نەبوو، بەلام نەیتوانیوە خۆیشی دوورەپەرێز لە سیاسەت بگرێت، بە تایبەتی لە دوای هەڵگەڕانەوەی عبدالکریم قاسم لە بەڵێنەکانی. هەڵوێستی دژایەتیکردنی شۆرشی ئەیلول و سیاسەتی کورد تواندنەوە، دەستەی نووسەران و باوەڕپێکراوی یانەی سەرکەوتن بەرپەرچی وتارە نەیارەکانی دژ بەگەلی کوردی ڕۆژنامەی (الثورة)یان داوەتەوەو هەڵوێستی جوامێرانەیان نواندووە.

٨- تا دەرچوونی گۆڤاری (هیوا) هیچ ڕۆژنامەو گۆڤارێکی زانستیی بە زمانی کوردی نەبوو، بۆیە (هیوا) بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلێنە لە ڕۆشنبیریی کوردیدا، لە پاڵ بابەتە ئەدەبییەکاندا ژمارەیەکی زۆر وتاری زانستی هەمەجۆری بلاو کردەوەو تەنانەت گۆشەی تایبەتی بۆ زانست لەژێر ناوی (زانست و ژیان) دا بلاوکردەوە.

٩- شیعره سیاسییەکانی (کامەران) لەسەر گۆڤارەکە ئەوەندەی دی گیانی خەبات و شۆڕشگێڕییان لای خەڵکی کوردستان گەشە پێدەدا.

١٠- گۆڤاری (هیوا) تین و تاوێکی دیدا بەهونەری وەرگێڕان و بۆ ئاشنا کردنی نووسەران لە جوولانەوەی ئەدەبی لە جیهان داو ناساندنی ئەدەبی نووسەرە جیهانییەکان بەخوێنەرانی ئەو ڕۆژگارە گرنگییەکی تایبەتی بەوەرگێڕان دەدا.

١١- ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی لە لاپەڕەکانی گۆڤاری (هیوا) دا شوێنی دیاری هەیە، دیارە ئەمە لەئەنجامی هوشیاری و پەی بردنە بەو ڕاستییەی، کە فۆلکلۆر گیانی نەتەوەیەو ئەدەبی نووسراویش لەوەوە سەرچاوەی هەڵگرتووە، بۆیە گۆڤارەکە لە بواری فۆلکلۆردا، بە تایبەتی پەندو قسەی نەستەق و گاڵتەو گەپدا، وبستویەتی چەندین ناهەمواری کۆمەڵایەتی دەربڕێت و بەشداری لە چاك کردنیاندا بکات.

١٢- ئەگەر سەرەتاکانی ڕێبازی ڕیالییزم لە شیعری کوردیدا لە گۆڤاری (گەلاوێژ) سەریان هەڵدا، ئەوا لە گۆڤاری (هیوا)دا گەشەی کردو لاپەڕەکانی ئەو گۆڤارە بوونە زەمینەیەکی پتەو بۆ پێشخستن و بەرەو پێشەوە بردنی ئەو ڕێبازە ئەدەبییە لە ئەدەبی کوردی بەگشتی و شیعری کوردی بە تایبەتی و زۆر شاعیری پێگەیاند.

سەرچاوەکان

١- کتێب:

أ- به زمانی کوردی:

١- ئەحمەد خواجە، چیم دی، ب١، ٢، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ١٩٧٢.

٢- ئەحمەدی خانی، مەم و زین، ئامادەکردن و پەراوێز بۆ نووسینی هەژار، ئەنستیتۆتا کوردی یا پاریسێ، ١٩٨٩.

٣- د. ئەمین علی سعید و د. کامل حسن عزیز البصیر، وەرگێڕان زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٩٠.

٤- ئەمین فەیزی، ئەنجوومەنی ئەدیبان، تۆژینەوەی لیژنەی وێژەو کەلەپوور، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عیراق، بەغدا، ١٩٨٣.

٥- ئیسماعیل حەقی شاوێس، قسەی پێشنان - گۆستاو لۆبۆن، بەغدا، ١٩٣٣.

٦- ئینجیلی لۆقا، بەزمانی کوردی شێوەی سۆرانی، چاپی سوید، ١٩٩٠.

٧- باریو، یادگاری یانەی سەرکەوتن، ژمارە (٢)، پەیامی تبرعات، هەیئەتی ناوچەی یانەی سەرکەوتن، چاپخانەی نجاح، بەغدا، ١٩٤٣ - ١٩٤٤.

٨- بەیدەبا، کەلیلەو دیمنە، وەرگێڕانی عومەر تۆفیق، چ٢، چاپخانەی بابل، بەغدا، ١٩٧٥.

٩- پیرەمێرد، گاڵتەوگەپ، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ١٩٤٧.

١٠- د. جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی دکتۆر کاوس قەفتان، بەغدا ١٩٨٧.

١١- جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی، بەغدا، ١٩٧٣.

١٢- جەمال نەبەز، وەرگێڕان هونەرە، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ١٩٥٨.

١٣- حەسەن جاف، کامەران موکریی چیرۆکنووس، چاپخانەی سومر، بەغدا، ١٩٨٨.

١٤- حەسەن قزڵجی، پێکەنینی گەدا، چ٢، چاپخانەی علاء، بەغدا ١٩٨٥.

١٥- حەمە سەعید حەمەکەریم، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، بەغدا، ١٩٨٦.

١٦- حسین حوزنی موکریانی، خۆشی و ترشی - بزنۆکەو مەڕۆکە، چ٢، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٧٤.

١٧- حسين عارف، چيرۆكى هونەرى كوردى، ١٩٢٥ - ١٩٦٠، دار الحرية، بەغدا، ١٩٧٧.
١٨- خانای قوبادی، خوسرەو شيرين، محمدی مەلا كەريم، چاپخانەی كۆړی زانياری كورد، بەغدا، ١٩٧٥.
١٩- خورشيد ړەشيد ئەحمەد، ړێبازی ړۆمانتيك لە ئەدەبی كورديدا، چاپخانەی الجاحظ، بەغدا، ١٩٨٩.
٢٠- ديوانی بێكەس، محمدی مەلا كەريم ړێكی خستووەو سەرەتای بۆ نووسيوە و سەرپەرشتی لە چاپدانی كردووە، چ٣، بەغدا، ١٩٨٦.
٢١- ديوانی پيرەمێرد، ب١، كۆكردنەوەو ساغكردنەوەی فائق هوشيارو كەسانی تر، چاپخانەی الزمان، بەغدا، ١٩٩٠.
٢٢- ديوانی حاجی قادری كۆيی، سەردار ميران و كەريم مستەفا شارەزا، بەغدا، ١٩٨٦.
٢٣- ديوانی سەلام، ئامادەكردن و پێداچوونەوەو پێشەكی بۆ نووسين، ئومێد كاكەرەش، چ٢، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٩١.
٢٤- ديوانی شێخ ړەزای تالەبانی، عەلی تالەبانی، بەغدا، ؟.
٢٥- ديوانی شێخ نوری شێخ سالح، ئازاد عبدالواحد كۆی كردوەتەوەو ساغی كردوەتەوەو لەسەری نووسيوە، ب١، بەشی يەكەم، چاپخانەی دار الجاحظ، بەغدا، ١٩٨٥.
٢٦- ديوانی شێخ نوری شێخ سالح، ئازاد عبدالواحد كۆی كردوەتەوە و ساغی كردوەتەوەو لەسەری نووسيوە، ب١، بەشی دووەم، چاپخانەی دار الجاحظ، بەغدا، ١٩٨٩.
٢٧- ديوانی گۆران، محمدی مەلا كەريم كۆی كردۆتەوە و ئامادەی كردووەو پێشەكی و پەراوێزی بۆ نوسيوە، چاپخانەی كۆړی زانياری عيراق، ١٩٨٠.
٢٨- ديوانی مەولەوی، مەلا عبدالكريمی مدرس (كۆكردنەوەو لێكۆڵينەوەو لەسەر نووسينی)، چاپخانەی (النجاح)، بەغدا، ١٩٦١.
٢٩- رەشيد فندی، عەلی تەرماخی ئێكەمين ړێزمان نقيس و پەخشان نقيسی كورده، بەغدا، ١٩٨٥.
٣٠- رەفيق حلمی، شيعر و ئەدەبياتی كوردی، ب٢، بەغدا، ١٩٥٦.
٣١- رەفيق حيلمی، ياددداشت، ب(١،٢) چاپخانەی ړۆشنبيری و لاوان، هەولێر، ١٩٨٨.

٣٢- زمان و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی پێنجەمی ئامادەیی، چ٨، مطبعة التعليم العالي، هەولێر، ١٩٨٥.
٣٣- زێوەر، گەنجینەی مەردان و یادداشتی ڕۆژانی دەربەدەری مەلا عەبدوڵلای زێوەر، محمدی مەلا کەریم هێناویەتە سەرشێوەی نووسینی نوێ و پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە، چاپخانەی شركة مطبعة الاديب، بەغدا، ١٩٨٥.
٣٤- د. شاكر خەسباك، کوردو مەسەلەی کورد، وەرگێڕی لە عەرەبییەوە ئەمین موتابچی، چاپخانەی کامەران، سلەیمانی، ١٩٦١.
٣٥- شاکر فتاح، خەباتی ڕۆشنبیران، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٨٤.
٣٦- د. شوکریە ڕەسوڵ، ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی، بەشی دووەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٨٤.
٣٧- د. شوکریە ڕەسوڵ، پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی، دکتۆر شوکریە ڕەسوڵ و جەلال تەقی لە ڕووسییەوە کردوویانە بە کوردی، شركة مطبعة الاديب البغدادية بغداد، ١٩٨٤.
٣٨- د. شوکریە ڕەسوڵ، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، مطابع التعليم العالی، هەولێر، ١٩٨٩.
٣٩- صادق بهاءالدين ئامێدی، هۆزانڤانێت کورد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٨٠.
٤٠- صەباحی غالب، ئافرەت لەچیرۆکی کوردی دا ١٩٢٥-١٩٧٠، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٩.
٤١- عبدالجبار محمد جباری، میژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ١٩٧٠.
٤٢- عبدالخالق علاءالدين، دڵدار شاعیری شۆڕشگێڕی کورد، مطابع دار الحرية، بەغدا، ١٩٨٥.
٤٣- عبدالرحمن عبدالله، تەندروستی گشتی، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)- بەغدا، ١٩٧٢.
٤٤- عبدالله احمد ڕسول پشدەری، یادداشتەکانم، بەشی یەکەم، چاپخانەی دار الحرية، بەغدا، ١٩٩٢.

٤٥- عەزیز گەردی، پەخشانی کوردی، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٨٧.
٤٦- علاءالدين سجادي، میژووی ئەدەبی کوردی، چ٢، بەغدا، ١٩٧١.
٤٧- عومەر مەعرووف بەرزنجی، لێکۆڵینەوەو بیبلۆگرافیای چیرۆکی کوردیی، ١٩٢٠-١٩٦٩، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٨.
٤٨- د. عیزەددین مستەفا ڕەسوول، شێخ ڕەزای تاڵەبانی، چاپخانەی عەلاء، بەغدا، ١٩٧٩.
٤٩- د. عیزەدین مستەفا ڕەسوول، شیعری کوردی، ژیان و بەرهەمی شاعیرانی، ب١، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٨٠.
٥٠- د. عیزەدین مستەفا ڕەسوول، ئەدەبیاتی نوێی کوردی، مطبعة التعليم العالی، هەولێر، ١٩٨٩.
٥١- غەفوور میرزا کەریم، تەقەللاێەکی دڵسۆزانە بۆ لەناوبردنی نەخوێندەواری لە کوردستانداو کۆمەڵی زانستی لە سلێمانی، چاپخانەی دار الجاحظ، بەغدا، ١٩٨٥.
٥٢- کاکەی فەللاح، کاروانی شیعری نوێی کوردی، ب١، چ٢، بەغدا، ١٩٨٠.
٥٣- کامەران موکری، ئەدەبی فۆلکلۆریی کوردی، بەشی یەکەم، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٨٤.
٥٤- د. کامل حسن عزیز البصیر، شێخ نوری شێخ سالح لە کۆڕی لێکۆڵینەوە وێژەیی و ڕەخنەسازیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٨٠.
٥٥- د. کامل حسن عزیز البصیر، ڕەخنەسازی میژوو و پەیڕەوی کردن، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٣.
٥٦- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٨.
٥٧- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، میژوو، چاپخانەی (دار افاق عربية)، بەغدا، ١٩٨٣.
٥٨- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە میژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، چاپخانەی الادیب البغدادية، بەغدا، ١٩٨٥.
٥٩- کەمال مەمەند، چەند وتارێك دەربارەی ئەدەب و ڕەخنەی کوردی، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٨١.

٦٠- كوردى و مەريوانى، يارى، چاپخانەى دار السلام، بەغدا، ١٩٣٢.
٦١- گۆران، بەهەشت و يادگارو فرمێسك و هونەر، چ٢، چاپخانەى كامەرانى، سلێمانى، ١٩٧١.
٦٢- د. مارف خەزنەدار، كێش و قافيه له شيعرى كورديدا، چاپخانەى (الوفاء)، بەغدا، ١٩٦٢.
٦٣- د. مارف خەزنەدار، دەستوورى زمانى عەرەبى بەكوردى عەلى تەرەماخى، چاپخانەى دار الزمان، بەغدا، ١٩٧١.
٦٤- د. مارف خەزنەدار، ديوانى نالى و فەرهەنگى نالى، بەغدا، ١٩٧٧.
٦٥- د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژووى ئەدەبى كوردى يەوە، چاپخانەى المؤسسة العراقية للدعاية والطباعة، بەغدا، ١٩٨٤.
٦٦- محمدى خاڵ، پەندى پێشينان، چ٢، سلێمانى، ١٩٧١.
٦٧- د. محمد نورى عارف، تێكستى ئەدەبى كوردى، بەشى دووەم، زانستگاى سلێمانى، ١٩٨١.
٦٨- محمود ئەحمەد، جوان، چاپخانەى ژين، سلێمانى، ١٩٦٠.
٦٩- مستەفا نەريمان، بيرەوەريەكانى ژيانم، دار الحرية للطباعة، بەغدا، ١٩٩٤.
٧٠- م. أ. خەلفين، خەبات لەرێى كوردستانا، وەرگێڕانى جەلال تەقى، چاپخانەى ڕاپەڕين، سلێمانى، ١٩٧١.
٧١- هۆنراوەى شێخ نورى شێخ سالح، پێشەكى كامەران موكرى، چاپخانەى كامەران، سلێمانى، ١٩٥٨.
٧٢- يۆئيل يوسف عەزيز و كەسانى تر، وەرگێڕانى ئەدەبى، وەرگێڕانى غازى فاتح وەيس، زانكۆى سەلاحەددين، هەولێر، ١٩٨٤.

ب — به زمانی عەرەبی

١. د. احسان عباس، فن السيرة، ط٢، دار الثقافة، بيروت، ١٩٥٦.
٢. احمد كمال زكي، النقد الادبي الحديث اصوله واتجاهاته، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٨١.

٣. احمد مرسي، مقدمة في الفولكلور، ط٢، دار الثقافة، القاهرة، ١٩٨١.
٤. ادمون غريب، الحركة القومية الكردية، دار النهار للنشر، بيروت، ١٩٧٣.
٥. ارسطو طاليس، فن الشعر، ترجمة عبدالرحمن بدوي، دار الثقافة، بيروت ١٩٧٣.
٦. ارنست فيشر، الاشتراكية والفن، ترجمة اسعد حليم، بيروت، ١٩٧٣.
٧. الكزندر هجرتي كراب، علم الفولكلور، ترجمة رِشدي صالح، دار الكاتب العربي للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٧.
٨. انيس المقدسي، الفنون الادبية واعلامها في النهضة العربية الحديثة، ط٢، دار العلم للملايين، بيروت ١٩٧٨.
٩. جعفر عباس حميدي، التطورات والاتجاهات السياسية الداخلية في العراق ١٩٥٣ - ١٩٥٨، بغداد، ١٩٨٠.
١٠. جلال الطالباني، كردستان والحركة القومية الكردية، ط٢، دار الطليعة، بيروت، ١٩٧١.
١١. د. جميل نصيف التكريتي، المذاهب الادبية، ط١، مطابع دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٩٠.
١٢. د. جورج حجار، نحو اخوة عربية كردية، دار القدس، بيروت، ١٩٧٥.
١٣. د. جهاد مجيد محيالدين، العراق والسياسة العربية ١٩٤١ - ١٩٥٨، منشورات مركز دراسات الخليج العربي بجامعة البصرة، (١٤٦)، بغداد، ١٩٨٠.
١٤. د. حامد محمود عيسى علي، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط منذ بدايتها حتى سنة ١٩٩١، جامعة قناة السويس، مكتبة مدبولي، ١٩٩٢.
١٥. حسين رِامز محمدرضا، الدراما بين النظرية والتطبيق، المؤسسة العربية للدراسات النشر، بيروت، ١٩٧٢.
١٦. حسين عارف، عشرون قصة كردية، منشورات مجلة كاروان (١)، دار افاق عربية للصحافة والنشر، بغداد، ١٩٨٥.
١٧. د. حلمي مرزوق، الرومانتيكية والواقعية في الادب (الاصول الايديولوجية) دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٨٣.
١٨. حنا الفاخوري، تأريخ الادب العربي، ط٧، بيروت، بلا ١٩٤٢.

١٩. د. داود سلوم، النقد الادبي، القسم الثاني، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٨٦.
٢٠. د. سالم احمد الحمداني، مذاهب الادب الغربي ومظاهرها في الادب العربي الحديث، جامعة الموصل، ١٩٨٩.
٢١. سمير مرزوق وجميل شاكر، مدخل الى نظرية القصة تحليلا وتطبيقا، بغداد، ١٩٨٦.
٢٢. ش. ج. اشيريان، الحركة الوطنية الديمقراطية في كردستان العراق ١٩٦١ - ١٩٦٨، ترجمة ولآتو، بيروت، ١٩٧٨.
٢٣. د. شاكر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، منشورات الثقافة الجديدة، بغداد، ١٩٥٩.
٢٤. د. شوقي ضيف، في النقد الادبي، ط٧، دار المعارف، بمصر، القاهرة، ١٩٦٢.
٢٥. صادق حسن السوداني، لمحات موجزة عن تأريخ نضال الشعب العراقي، الموسوعة الصغيرة (٤٥)/ بغداد، ١٩٧٩.
٢٦. عبدالرزاق الحسني، الاسرار الخفية في حوادث السنة ١٩٤١، مطبعة العرفان، صيدا، ١٩٨٥.
٢٧. عبدالرزاق الحسني تاريخ الوزارات العراقية، ج١٠ - ط٧، بغداد، ١٩٨٨.
٢٨. عبداللطيف حمزة، المدخل في فن التحرير الصحفي، القاهرة، ١٩٦٥.
٢٩. د. عزالدين اسماعيل، الادب وفنونة، ط٧، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٧٨.
٣٠. د. عزالدين مصطفة رِسول، الواقعية في الادب الكردي، بيروت، صيدا، ١٩٦٦.
٣١. د. عزلدين مصطفة رِسول، حول الصحافة الكردية، مطبعة دار الجاحظ، بغداد، ١٩٧٣.
٣٢. د. علي جواد الطاهر، مقدمة في النقد الادبي، بيروت، ١٩٧٠.
٣٣. د. علي جواد الطاهر، خلاصة في مذاهب الادب الغربي، الموسوعة الصغيرة (١٢١)، بغداد، ١٩٨٣.
٣٤. د. عماد احمد الجواهري، نادي المثنى واجهات التجمع القومي في العراق ١٩٣٤ - ١٩٤٢، مطبعة دار الجاحظ، ١٩٨٤.
٣٥. د، عماد حاتم، مدخل الى تأريخ الاداب الاوربية، الدار العربية لكتاب، ليبيا، تونس، ١٩٧٩.
٣٦. عمر الدسوقي، نشأة النثر الحديث وتطوره، القاهرة، ١٩٦٢.

٣٧. غاستون باشلار، جماليات المكان، ترجمة غالب علسا، ط٢، بيروت، ١٩٨٤.
٣٨. د. فائق مصطفى والدكتور عبدالرضا علي، في النقد الادبي الحديث منطلقات وتطبيقات، الموصل، ١٩٨١.
٣٩. د. فاضل حسين واخرون، تأريخ العراق المعاصر، بغداد، بلا.
٤٠. فان تيغم، الرومنطيقية، ترجمة بهيج شعبان، بيروت، ١٩٥٦.
٤١. د. كمال مظهر احمد، صفحات من تأريخ العراق المعاصر، دراسات تحليلية، بغداد، ١٩٨٧.
٤٢. ل. ن. كاتلوف و أ.فد تشنكو، تأريخ الاقطار العربية المعاصر ١٩١٧ - ١٩٧٠، الجزء الاول، اكاديمية العلوم في الاتحاد السوفيتي، معهد الاستشراق، دار التقدم، موسكو، ١٩٧٥.
٤٣. ليث عبدالحسين الزبيدي، ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ في العراق، دار الرشيد، بغداد، ١٩٧٩.
٤٤. ليليان فرست، الرومانسية، ترجمة د. عبدالواحد لؤلؤة، موسوعة المصطلح النقدي (٢)، بغداد، ١٩٧٨.
٤٥. د. محمد الجوهري، علم الفولكلور، دراسة في الانثروبولوجيا الثقافية، ج١،ط٢، دار المعارف، القاهرة، ١٩٧٨.
٤٦. د. محمد حسن عبدالله، فنون الادب، دار الكتب الثقافية، ط٢، كويت، ١٩٧٨.
٤٧. محمد عبدالغني حسن، فن الترجة في الادب العربي، الدار المصرية للتأليف والترجمة، القاهرة، ؟.
٤٨. د. محمد غنيمي هلال، النقد الادبي الحديث، دار نهضة مصر للطبع والنشر، القاهرة، ١٩٧٧.
٤٩. د. محمد مندور، الادب ومذاهبه، ط٢، مطبعة النهضة بمصر، القاهرة، ١٩٥٧.
٥٠. محمد مهدي كبة، مذكراتي في صميم الاحداث، ١٩١٨ - ١٩٥٨ بيروت، ١٩٦٥.
٥١. محمد يوسف نجم، فن المقالة، دار بيروت للطباعة والنشر، بيروت ١٩٥٧.
٥٢. محمود الدرة، القضية الكردية، ط٢، منشورات دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦.
٥٣. معروف جياوك، القضية الكردية، مطبعة الاستقلال، بغداد، ١٩٢٥.

٥٤. معروف خزندار، موجز تأريخ الادب الكردي المعاصر، ترجمة عن الروسية الدكتور عبدالمجيد شيخو، بيروت، ١٩٩٣.
٥٥. منذر الموصلي، عرب واكراد رِؤية عربية للقضية الكردية، دار الغصون، بيروت، ١٩٨٦.
٥٦. منير بكر، اساليب المقالة وتطورها في الادب العراقي الحديث والصحافة العراقية، ط١، مطبعة دار الارشاد، بغداد، ١٩٧٦.
٥٧. د. ناصر الحاني، المصطلح في الادب الغربي، منشورات دار المكتبة العصرية، بيروت، ١٩٦٨.
٥٨. نبيل زكي، الاكراد، الاساطير والثورات والحروب، مطبوعات كتاب اليوم (٨)، مطبعة مؤسسة اخبار اليوم، القاهرة، ١٩٩١.
٥٩. ويليام، ك. ويمزات وكلينث بروكس، النقد الادبي تأريخ موجز النقد الكلاسي، ترجمة: د. حسام الخطيب ومحىالدين صبحي، مطبعة جامعة دمشق، ١٩٧٣.
٦٠. هادي حسن عليوي، عبدالكريم قاسم الحقيقة، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٩٠.
٦١. يوئيل يوسف عزيز واخرون، الترجمة الادبية، جامعة الموصل، ١٩٨١.
٦٢. يوجين، أ. نيدا، نحو علم الترجمة، ترجمة ماجد النجار، بغداد، ١٩٧٦.
٦٣. يوري سوكولوف، الفولكلور قضاياه وتأريخه، ترجمة حلمي شعراوي وعبدالحميد حواس، القاهرة، ١٩٧١.

پ. بەزمانی فارسی:

١. حسن ارفع، كردها ويك بررسى تأريخى وسياسى، چاپ دانشگده اكسفرد، تهران، ١٩٦٦.
٢. دكتر خليل خطيب رِهبر، گزينه نپر فارسى، بخش سوم، چ پنجم، انتشارات صفى عليشاه، تهران، ١٩٥٥.
٣. كرد در دائره المعارف اسلام، ترجمه اسماعيل فتاح قاضي، مركز نشر وفرهنگ وادبيات كردى، انتشارات صلاح الدين ايوبى، چاپ اول، اروميه، ١٣٦٧.
٤. كليات خمسه حكيم نظام گنجهاى، انتشارات امير كبير، تهران، تيرماه، ١٣٤٤.
٥. محمد تقى بهار (ملك الشعرا)، سبك شناسى يا تاريخ تگور نپر فارسى، جلد ٢، چاپ سوم، تهران، اژرماه، ١٣٤٩.

٦. دکتر محمد مکری، گۆرانی یا ترانەهای کردی، کتابخانه دانش، تهران، ١٣٢٩.

٧. وحید دستگردی، دیوان باباگاهر عریان، چ٢، مؤسسه مطبوعاتي امیر کبیر، تهران، ١٣٣٣.

٨. یشار کمال افسانه اغری، ترجمه ڕحیم ڕئیس نیا، انتشارات دنیا، تهران، ١٣٣٦.

ت- بەزمانی ئینگلیزی

1- Classical Literary Criticism, Translated with An Introduction by T.S Dorsch, pengun Books. 1965.
2- S.H. Longrigg, IRAQ, 1900 to 1950, Oxford University press, 1968.
3- Thomas bois, The kurds، Translated from the French by profesor M.W.Welland, Beirut, 1960.

ج – به زمانی ڕووسی

١- مارف خەزنەدار، بەکورتی میژووی ئەدەبی کوردی تازە، مۆسکۆ، ١٩٦٧,

٢- م. م. ڕۆزینتالیا، فەرهەنگی فەلسەفی، مۆسکۆ، ١٩٧٥.

٢- نامەی ماجستێرو دوکتۆرا

أ – به زمانی کوردی:

- طالب محمد، لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەگرانە لەچیرۆکەکانی محەمەد مەولوود (مەم)، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٩٣، (نامەی ماجستێر).

- عەزیز عەبدوللا گەردی، کێشی شیعری کلاسیکی کوردی و بەراوردکردنی لەگەڵ عەرووزی عەرەبی و کێشی شیعری فارسی، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٩٤، (نامەی ماجستێر).

- محمد دلێر امین محمد، ڕۆڵی گۆڤاری گەلاوێژ لەگەشەسەندن و پێشخستنی ئەدەبی کوردیدا، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر ١٩٨٩، (نامەی ماجستێر).

- محمد فاضل مصطفی، زێوەر ژیان و بەرهەمی، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٨٩، (نامەی ماجستێر).

ب – به زمانی عەرەبی:

١. حسن علي عبدالله، الموقف الرسمي والشعبي العراقي من تطور الاحداث السياسية في مصر ١٩٥٢-١٩٥٦، جامعة البصرة، ١٩٨٦، (رسالة ماجستير).

٢. خالد محسن محمود الراوي، تأريخ الحركة العمالية في القطر العراقي ١٩٦٨ - ١٩٧٥، بغداد ١٩٨٠، (رسالة ماجستير).
٣. صالح حسين الجبوري، ثورة ٨ شباط ١٩٦٣ في العراق دراسة في التأريخ السياسي (اسبابها- مقدماتها- قيامها)، معهد الدراسات القومية والاشتراكية، بغداد، ١٩٨٦، (رسالة ماجستير).
٤. عبدالجبار كريم حمادي، الصحافة العراقية واثرها في تطور الشعر العراقي الحديث، جامعة بغداد، ١٩٨٣، (رسالة ماجستير).
٥. عبدالواحد موسى الحصونة، الحركة الطلابية العراقية ودورها في النضال الوطني والقومي ١٩٤٧-١٩٦٣، جامعة بغداد، ١٩٨٣، (رسالة ماجستير)
٦. قدام سعيدة، المقالة في الادب الجزائري الحديث ١٩٣١-١٩٥٦، جامعة بغداد، ١٩٨٥، (رسالة ماجستير).

٣- گۆڤار و ڕۆژنامە:

أ — بە زمانی کوردی:

١- گ. بەیان، ژ٢، ١٩٧٠.
٢- گ. پێشکەوتن، ژ١، س١، ١٩٥٨؛ ژ٢١، س١، ئابی ١٩٥٨,
٣- گ. ڕوناهی، ژ١، س١، ١٩٦٠.
٤- گ. ڕۆژی کوردستان، ژ١، س٢، ئابی ١٩٧٢.
٥- گ. ڕۆژی نوێ، ژ٧، س١، تشرینی یەکەمی ١٩٦٠؛ ژ٣، س٢، حوزەیرانی ١٩٦١.
٦- گ. ڕۆشنبیری نوێ؛ ژ(١٠٣-١٠٤)، ١٩٨٤؛ ژ(١٠٣-١٠٤)، ١٩٨٤؛ ژ١٠٥، ١٩٨٥؛ ژ١٠٨، ١٩٨٥؛ ژ١١٣، ١٩٨٧؛ ژ١١٧، ١٩٨٨؛ ژ١٢١، ١٩٨٩؛ ژ١٢٣، ١٩٨٩؛ ژ١٣٠، ١٩٩٣؛ ژ١٣٤، ١٩٩٤.
٧. گ. کاروان، ژ١، س١، تشرینی یەکەمی ١٩٨٢؛ ژ٨٠، س٨، ١٩٨٩,
٨. گ. کاروانی فۆلکلۆر، ژ١، س١، ١٩٩٠,
٩. گ. کۆڕی زانیاری کورد، ب٥، ١٩٧٧؛ ب٦، ١٩٧٨؛ ب٨، ١٩٨١,
١٠. گ. کۆلیجی ئەدەبیات، ژ١٨، ١٩٧٤,

١١. گ. گەلاوێژ، ژ٧، س١، حوزەیرانی ١٩٤٠؛ ژ٣، س ٩، مارتی ,١٩٤٨
١٢. گ. لاوك، ژ١، س١، ,١٩٩٢
١٣. گ. نووسەری کورد، ژ ٦، مارت و نیسانی ١٩٧٢؛ ژ ١٢، ١٩٧٥؛ ژ ٦، ١٩٨١؛ ژ٤، خولی سییەم، ,١٩٨٦
١٤. گ. هیوا، هەموو ژمارەکانی ١٩٥٧-١٩٦٢، (٣٨ ژمارەیە).
١٥. گ. وان، ژ٣، ,١٩٩٢
١٦. گ. یادگاری لاوان، ژ١، ,١٩٣٣
١٧. ڕۆژنامەی ئازادی، ژ٢، س١، یەکشەمە، ١٩٥٩/٥/١٠؛ ژ٥٠، س١، ١٩٥٩/١٢/٢٨؛ ژ٢، س٢، ١٩٦٠/٥/٥.
١٨. ڕۆژنامەی ئالای ئازادی، ژ٦٤، خوولی دووەم، ١٩٩٣,/٣/٧
١٩. ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٤٠، ١٩٩٤/٩/١١؛ ژ٢٠٤٥، ١٩٩٤/٩/١٨؛ ژ٢٠٥١، ١٩٩٤,/٩/٢٥
٢٠. ڕۆژنامەی پاشکۆی عیراق، ژ٥، ١٩٧٧/٧/٢١؛ژ(١٢-١٣)، ,١٩٧٨
٢١. ڕۆژنامەی خەبات، ژ١٣، ١٩٥٩/٧/٦؛ ژ١٥، س١، ١٩٥٩/٧/٢٦؛ ژ٢٣، س١، ١٩٥٩/٧/٣١؛ ژ٣٢٠، س٢، ١٩٦٠,/٩/٢٣
٢٢. ڕۆژنامەی ڕووناکی، ژ٢٩٠، ١٩٦٩,/١٠/٣
٢٣. ڕۆژنامەی ژیان، ژ٢٠، س١، ١٩٢٦,/٦/١٠
٢٤. ڕۆژنامەی ژین، ژ١١٠٣، س٢٧، ١٩٥٢/٦/١٢؛ ژ١١٠٤، س٢٧، ١٩٥٢/٦/١٩؛ ژ١١٤٨، مایسی ١٩٥٣؛ ژ١١٤٩، مایسی ١٩٥٣؛ ژ١٢٧١، س٣٠، ١٩٥٥/١١/٣؛ ژ١٢٧٣، س٣٠، ١٩٥٥/١١/١٧؛ ١٣٥٢، س٣٢، ١٩٥٧,/٧/١٨
٣٤. ڕۆژنامەی کوردستان، هەموو ژمارەکانی ١٨٩٨- ١٩٠٢، د.کەمال فوئاد، بەغدا، ١٩٧٢,
٢٥. ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ ٤١٤، س٢، ١٩٩٣,/٦/١٦
٢٦. ڕۆژنامەی نەورۆز، ژ١٥، س٢، ١٩٦٠,/٢/١٣
٢٧. ڕۆژنامەی هەولێر، ژ١٠٤، س٣، ١٩٥٣,/١/٢٧

٢٨. ڕۆژنامەی هەولێر، ژ(٢، ٣)، ١٩٩٢/١٢/٣١.

ب. بەزمانی عەرەبی

١. مجلة الثقافة الجديدة، ع ٣، السنة التاسعة، ١٩٨٩,

٢. مجلة الثقافة الجديدة، ع ٣، ١٩٦٩,

٣. مجلة الاقلام، ع ١٢، ١٩٨١,

٤. مجلة دراسات كردية، ع ١، السنة الاولى، ١٩٨٤,

٥. جريدة الاتحاد، ع ٩٠، السنة الثانية، ١٩٩٤,/٧/٢٠

٤. دەسنووس و دیدارو نامە

١. مەولوود نامەی شێخ حوسەینی قازی (دەسنووس).

٢. دیداری د.مارف خەزنەدار لەڕۆژی ١٩٩٤/١١/٤ لەهەولێر.

٣. دیداری د.محمد محمد نوری عارف لە ١٩٩٤/١٠/١ لەهەولێر.

٤. دیداری محمد ڕشدی دزەیی (مەمی زەر) لە ١٩٩٤/١١/٨ لەهەولێر.

٥. مستەفا سلێمان (ئەندازیاری خانەنشین) لە ١٩٩٤/٩/١٣ لەسلێمانی.

٦. نامەی تایبەتی کامل ژیر لە ١٩٩٤,/٩/١٤

٧. نامەی تایبەتی د.عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ لە ١٩٩٤,/٩/١٧

٨. نامەی تایبەتی محمد نوری توفیق لە ١٩٩٤,/٩/٢٠

٩. نامەی تایبەتی عبدالرزاق بیمار ١٩٩٧.

١٠- نامەی تایبەتی د.نەسرین فەخری

٥. ئینسکلۆپیدیاو بیبلۆگرافیاو فەرهەنگ

1- The New Encylopaedia Briatannica، Macropaedia، Vol: 4، 15th Edition، 1973 - 1974.

2- The Encylopaedia of Islam، Vol: V، 1981.

3- Webster's، Third New Interantional Dictionary of the English Language Unabridgod، Editor in Chief Philip Bobcook Gove، Vol -1-، U.S.A، 1966.

٤. نەریمان، بیبلۆگرافیای دووسەد ساڵی کتێبی کوردی ١٧٨٧-١٩٨٦، بەغدا، ١٩٨٨.

٥. حسن عمید، فرهنگ عمید، چ ٥، انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٦٣.

پـاشکـــۆ:

(١) نامەی مامۆستا کامل ژیر

چۆنیەتی پەیوەندیی من لەگەڵ گۆڤاری (هیـوا)دا ئەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو گـرەوەی سـاڵی ١٩٥٧ ساز کرا بۆ جـوانترین هەڵبەسـت لەسـەر بـەهاری کوردسـتان.. ئـەو کاتـە مـن دوور خراوەیەکی سیاسی بووم لە ئەبوغرێب. لە ڕێگەی ڕۆژنامەی (ژین)ەوە هەواڵەکـەم زانـی و بـە دەنگ گرەوەکەوە چووم، کاتێ نامەی لیژنەی سەرپەرشتیی گرەوەکەم بۆ هات و مژدەی ئـەوەی تیا نووسرابوو کە هەلبەستەکەی من بە یەکەم دەرچووە، خەم و پەژارەی (دەس بەسەر)ییەکەی ڕەواندەوە. بە تایبەتی ئەو کاتە تەنها ٣ ساڵ بوو بە هەلبەست کاری ئاشنا بووم.

هەرچەندە ئەو کاتە بۆ من چوونە بەغدا قەدەغە بوو، بەڵام لە نێوان ئیمـزای بـەیانیان و ئێواران دا سەری بەغدام هەر ئەدا.

ڕۆژی دیاریکراویش بۆ وەرگرتنی خەڵاتی یەکەمییەکە چووم بۆ شوێنی دیاریکراو، لـەوێ لەرێو ڕەسمێکی تایبەتیدا ئەندامانی لیژنەکە مامۆستایان ڕشید عارف و عـلاءالـدین سەجادی و انور صائب و شەماڵ صائب خەڵاتەکەیان پێ بەخشیم هەر لەوێ مامۆستا ڕشید عـارف کـە ئەندامی دەستەی بەڕێوەبەرییانەی سەرکەوتن بوو لە بەغداد، وتـی: یانەکـەمان ڕەزامەنـدیی گۆڤارێکی وەرگرتووە بە ناوی (هیوا)وەو ئێستا کە تۆمان ناسی پێمان خۆشە تۆ سەرپەرشـتی دەرکردنی بکەیت. مامۆستا شەماڵ صائبیسش ڕووی ئەوەی لێ نام کە گۆشەیەکی ئەدەبی لە ئێزگەی کوردیی بەغدا وەرگرم.. هەردوو داواکەم پەسند کرد بێ ئەوەی ئەوە بدرکێنم کـە مـن دوور خراوەیەکی سیاسیم!!

کاتی دەس بەکار بووم، ڕوانیم مامۆستا (کریم زانستی)یش بۆ هەمان مەبەست ڕووی لێ نراوە. پێکەوە نەخشەی کارمـان کێشـاو مـانگی تـەموزی ١٩٥٧ ژمـارە (١)مـان خسـتە بەردیـدەی خوێنـەرانی ئـازیزەوە. مامۆسـتا کـەریم بـەزۆری کـاری ئیـداری و ژمێریـاری و سەرپەرشتیی چاپی گرتە ئەستۆی خۆی. دوای ماوەیەك برای خۆشەویست و دڵسۆزم محمد نوری عارف (د. محمد محمد نوری عارف) هاتە پاڵمان و ئەویش دەس بەکار بـوو لەگـەڵمان دا چـەند مانگێکیش خوشکی بەڕێزم نەسرین خان (د. نسرین فخری) کاری لەگەڵ دا کردین.

بەڵام مامۆستا کریم زانستی لەدوای ژمارە (١)ی ساڵی (١)ەوە خۆی کشانەوە. مامۆستا حافظ مصطفی قاضیش مدیری مەسئولی گۆڤارەکە بوو. مامۆستا حافظ خۆی ژمێریار بوو لە کۆمپانیاکەی مامۆستا ڕشید عارف. بەو هۆیەوە کە ئەوسا ئەو لە دەرچووانی کۆلیج بوو، کرابوو بە مدیری مەسئول. هەندێك یارمەتیشی ئەداین. بە تایبەتی لە هەڵبژاردنی ئەو نووسینانەدا کە بە بادینانی بۆمان ئەهات. خاوەنی ئیمتیازی گۆڤارەکەش یانەی سەرکەوتن بوو لە بەغدا.

ڕاستییەکەی یانەی سەرکەوتن نێوەندێکی ڕۆشنبیریی نەتەوەییانەی کوردی بوو زۆربەی ئەو کوردانەی لەخۆ گرتبوو کە لە بەغدا ئەژیان، ڕۆلێکی گرنگی هەبوو لەپەرە پێدانی هەستی کوردایەتیدا جگە لە کۆڕو کۆبوونەوەکان قوتابخانەیەکیش بوو بۆ وتنەوەی وانەی زمانی کوردی جگە لەو کوردانەی زمانەکەی خۆیان لەیاد نەمابوو، ژمارەیەکیش عەرەب ئەهاتنە ئەو دەورانەوە کە بۆ فێر بوونی کوردی ئەکرایەوە. یانە جێگەی کۆبوونەوەی قوتابییە کوردەکانیش بوو لە بەغداد. ئەو قوتابیانە کۆبوونەوە سیاسییەکانی خۆیان لە یانەدا ئەنجام ئەدا. بەهۆی یانەوە کورد فەیلیەکانیش لە بەغداد بە کوردی سۆران و بادینان ئاشنا ئەبوون. یانە گەلێ چالاکیی تریشی ئەنجام ئەدا. گۆڤاری (هیوا)یش قوتابخانەیەکی کوردایەتی گشتی بوو بۆ ئەو ڕۆژە پێنووسی نووسەرە گەورەو ناودارو بە بڕشتەکانی ئەو سەردەمەی لەخۆ گرتبوو جگە لەنووسەرو هەستیارە لاوەکان. لە زۆربەی ژمارەکان دا ناوی ئەم نووسەرە بەڕێزانە دووبارە ئەبوونەوە: عبدالقادر قەزاز، جمیل ڕۆژبەیانی، أ.ب. هەوری، شاکر فتاح، محمد مصطفی کوردی، احمد خواجە، شێخ حسن حەمە مارف، محمد توفیق وردی، کاکەی فەللاح (بەناوی ڕووناك محمدەوە) کە سەری لێ تێك دابووین و وامان ئەزانی کچە کوردێکە کە لەو ڕۆژەدا نووسەری ئافرەت کەم بوو، منیش بۆ هاندان لێکۆڵینەوەیەکم لەسەر کرد، عیمان ڕچا علی، محمد سعید جاف، شێخ محمدی خاڵ، ت.ب. مەریوانی، ج.بابان، شارەزا، حەوێزی، ناکام، احمد غفور.

لە نووسەرە لاوەکانیش: شەماڵ صائب، مصطفی صالح کریم، فاضل نظام الدین، عبدالله میدیا، غەمگین، محمد نوری توفیق، مەم، نوری تاڵەبانی، فوئاد زکی هەناری، محمدی مەلا کەریم، فاتح عبدالکریم، پرشنگ، ساجد ئاواره، بیمار، هوشیار، وەرزێر، فوئاد عزت، ئەمین میرزا کەریم، مصطفی سلێمان، لە هەستیارانیش: کامەران، کاکەی شوان، دڵزار، صالح

یوسفی، هەوری، خالد دلێر، شارباژێڕی، دیلان، خالـد ڕەشـید، نەسـرین فـەخری، م. ڕسـول، غەمبار، مەدهۆش، قدری جان. لە پزیشکەکانیش: د. عبدالرحمن عبدالله، د. نامق نادر، د. قادر شالی، د. مەریوانی، د. انور کەریم، د. وریا ڕواندزی.

جگە لەوانە، ژمارەیەك نووسەرو هەستیاری تـریش کـە بـە نـاوی خـوازراو یـا بـەپیت بەرهەمەکانیان بلاّو ئەکردەوە نووسینەکانیان دووبارە ئەبوونەوە نووسەرو هەستیارێکی تـریش هەبوون کە کەم کەم بەرهەمیان لە (هیوا)دا بلاّو ئەکردەوەو منیش بە ناوی کامل ژیـر، ژیـر، هێمن و زۆر جاریش بەبێ ناو بەرهەمم بلاّو ئەکردەوە. داخم ناچێ، کـە مـن ئاگـادار نـەبووم لەوەی هەر جـارێ بـە نـاوی (هـێمن)ەوە ئەمنووسـی، لـە ئێـران هەسـتیاری بـەڕێز (هـێمن مهابادی)یان ئەگرت و تووشی لێپرسینەوەو ئەشکەنجەدان ئـەبوو! کـە هاتـە ئەمـدیوو بـەدەم شەڕەوە یەکترمان ناسی، بەڵام من داوای لێبوردنم لێ کرد. (هیوا) گەلێ بابەتی گرتبووە خۆی وەك: ئەدەب، زانست، زمـان، تەندروسـتی، کشـت و کـاڵ، کۆمەڵایـەتی، مێـژوو، چـیرۆك، هەڵبەست، تۆڕینەوە، هونەر، ڕەخنەسازی و... هتد.

هیوا ئەگەرچی گۆڤارێکی سیاسی نەبوو، بەڵام ئێمە لەو دەرگایەشمان هـەر ئـەدا. بگـرە هەندێ جار شتی وامان ئەوت کە ئێستاش هەموو نووسەرێك زات ناکا بیڵێ. بۆ نموونە من لە پێشەکیی ژمارە (٢) ساڵی (٢)دا نووسی بووم: پێویسـتە ئەدەبەکـەمان تـەرخان بکـەین بـۆ سوودی شۆڕش و ئازاد کردنی کوردستانی تورکیا و ئێران و یەکخسـتنی ئـەم پارچـانە لـەژێر ئاڵایەکی یەکگرتوودا لەهەڵبەستی کوردستانی من دا (ل٦٣، ژمارە ٤، ساڵی ٢) ئەڵێم:

ئەمڕۆ ئەبینم نیشتمان،
وەك گوڵاڵەی بەهاری جوان،
کوڵمی سوور و چاوی گەشە،
تومە زێڕێکی بێ خەشە،
تیا بلاّوەو ئەڵێ دەی زوو،
بۆ کوردستانی یەکگرتوو.

لە هەڵبەستی (بۆ جوانێکی دیل)دا وتوومە:

چار نیە و ئەبێ ڕەوان پڕ بەدەم،
بەنەڕەی پڵنگ شار و دێ پڕ کەم،

بۆ ڕاپەڕینێ هەوڵێ کۆششێ،
لەخەو هەڵسانێ دەنگێ جۆششێ،
بۆ ئازاد بوون و مافی کوردستان،
زۆردار دەرەبەگ لەگۆڕ و چاڵ نان.
کە لە ژمارە (٢)ی سالّی (١) لاپەڕە ٢٦دا بلاّو کراوەتەوە.

هەڵبەستی (بەهاری کوردستان)یش ئەگەرچی دوای سەرکەوتنەکەی لە رۆژنامەی (ژین)دا بلاّو کرایەوە، بەڵام لەسەر داخوازیی لیژنەکەو لەسەر داخوازی دەستەی بەڕێوەبەری یانەی سەرکەوتن، لە ژمارە (١)ی سالّی (١)ی هیوادا جارێکی تر بلاّو کرایەوە، واتا تەموزی ١٩٥٧ کە لەو هەڵبەستەش دا هاتووە:

زرمەی پێ بێ و چریکەی دەنگ،
دەنگی بیرێك قوول ٍ و زۆر مەنگ،
لێ ی بێتەوە ئاوازی خۆش،
ئاوازی گشت بێنێتە جۆش،
زەماوەندێ وەها ساز کەن،
دالّەکە، خۆر پەرواز کەن،
تاکو ئەوساکە کوردستان،
بۆ خۆمان بێ و هەر بۆ خۆمان

جگە لەوانە لەناواخنی هەندێ گۆشەدا وەك گۆشەی (چیت نەزانی پرسیار بکە) کە نووسەری ئەم دێڕانە سەرپەرشتی ئەکرد، بۆ ئەوەی کورد ایەتییەکەی (دلّدار)ی هەستیار بخەمەوە یاد خوێنەران، پرسیومە ئەم هۆنراوەیە هی کییە؟:

ئەی ڕەقیب هەر ماوە قەومی کورد زمان،
نایشکێنێ دانەیی تۆپی زەمان.
کە لە لاپەڕە (١٣)ی ژمارە (٢)ی سالّی (٢)دا بلاّو کراوەتەوە.

هیوا گرنگی زۆری ئەدا بە ڕەخنەسازی. لە ژمارە (١)ی سالّی (٢)، لە لاپەڕە (٨٠)دا گۆشەیەکی تازەی کردەوە بە ناونیشانی (لە ژمارەی پێشوودا) ژمارەی پێش ئەم ژمارەیەی

سپارد بەژمارەیەك نووسەر بۆ ڕەخنەو لێکۆڵینەوە. من کە خۆم سەرپەرشتی ئەم بەشەم ئەکرد، مامۆستا سعید ناکام ڕەخنەی لەو هەڵبەستەی من گرتبوو کە وتبووم:

من کە دیم لەرەی شەپۆلی شنەی ئالای کوردستان،
تێکەڵاو ئەبێ لەگەڵ جریوەی ئەستێرەی بەیان،
ئەو کاتە هیواو ئامانجی دوورم هەردوو پێکەوە
ئەبن بەپرشنگ گوڵالەی سوورم ئەگەشێتەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا بە ئەمانەتەوەو بە سنگێکی فراوانەوە ڕەخنەکەیم بلاو کردەوە. بێ ئەوەی وەڵامێکی بدەمەوە ئەگەرچی ڕەخنەکەش لەجێی خۆیدا نەبوو.

گۆڤاری (هیوا) بۆ هاندانی نووسەران گرەوی ساز ئەکرد. لە ژمارە (١٢)ی ساڵی (١)ی لاپەڕە (٧١)دا، مەدالیای (هیوا)، مەدالیای زیوینی، تەرخان کرد بۆ یەکەمی ئەو نووسەرانەی لە گرەوەکانی هیوادا سەرئەکەون، خەڵاتی تریش بۆ دووەمەکان تەرخان کرد. لەو ژمارەیەدا گرەوی (چیرۆك و شانۆ) بلاو کرایەوە بۆ جوانترین شانۆنامەی خۆمالی و شانۆنامەی وەرگێڕراو.

وەك ڕاستیەك ئەشێ ئەوەش بدرکێنین کە گۆڤاری (هیوا) ئەتوت لە کوردستانێکی ئازاد دەرئەچێ! هیچ ڕۆژێك لە ڕۆژان وێنەیەکی مەلیکی تێدا بلاو نەکرایەوە، لە کاتێکدا هەبوو لە لاپەڕەی یەکەمی کتێبێکی زمانەوانیدا یا کۆمەڵایەتیدا یا میژوودا وێنەی مەلیکی عیراقی بلاو ئەکردەوە. هیچ وشەیەکیش یا دێڕێك لە هیچ بۆنەیەکی ئەو ڕۆژەمەدا بلاو نەکرایەوە لە(هیوا)دا، یانەی سەرکەوتن و گۆڤاری هیوا، لەگەڵ دەس کورتی و کەم دەرامەتییەکەشیدا چەند جار بلاوی کردەوە، کە ئامادەیە بۆ چاپ کردنی پەڕاوی نووسەران لەسەر ئەرکی خۆی. ئەوەبوو میژووی کوردو کوردستان دانەری شێخ محمدی مەردۆخ وەرگێڕی محمد فیدامان چاپ کردو بلاو کردەوە.

بیرەوەرییەکانی من لەگەڵ گۆڤاری و یانەی سەرکەوتندا ئەگەڕێتەوە بۆ تەنیا دوو ساڵی ١٩٥٧و ١٩٥٨، دوای ئەوە لە گۆڤارو یانە کشامەوە.

لەگەڵ ڕێزم دا

کامل ژیر

سلێمانی ١٩٩٤/٩/١٤

(٢) نامەی پرۆفیسۆر د.عیزەدین مستەفا ڕەسوولْ

گۆڤاری هیوا

لە سووریە بووم پێش شۆڕشی تەمووز ژمارەیەکی گۆڤاری هیوام بە ڕێکەوت دەستکەوت. پاش شۆڕش کە هەر لە تەموزی ١٩٥٨دا هاتەوە. ژمارەکانیم پەیدا کردو کەوتمە خوێندنەوەیان.

هەرچەندە تەجروبەی (گەلاوێژ) بۆ ڕۆژی خۆی تاك بووەو دووبارە نابێتەوە. بەڵام (هیوا)و (شەفەق) هەوڵی ئەو دووبارە بوونەوەیان لە ڕۆژی خۆیدا داوە.

(هیوا) گۆڤاری یانەی (سەرکەوتن) بوو. ئەو یانەیە مێژووی دیارەو دامەزرانێنەرو باوەڕپێکراوی دیار بوون. ڕەحمەتی مارف جیاووك کۆڵەکەی ئەو یانەیە بوو. بەڵام دیارە لەپاش ساڵی ١٩٥٧و کۆچ کردنی جیاووکەوە ڕەشید عارف بوو بوو بە باوەڕپێکراوی یانە.

لەبەر ئەوە گۆڤاری (هیوا)ش لەژێر سێبەری یانەو کاك ڕەشیددا بوو هەر بەو پییە کاك (حافز مستەفا قازی).. وەك لێپرسراوی گۆڤارەکە چەسپ بوو. کاك حافز ساڵانێکی زۆر بەڕێوەبەرو حسابگرو هەمە کارەی کۆمپانیای ڕەشید عارف و شەریکەکەی بوو. هەر ئەوەش ئەرکی (هیوا)ی پێ سپارد بوو و هێنایە کۆڕی ڕۆژنامەگەری و نووسینی کوردییەوە. بەڵام وەك دیار بوو چالاکترین نووسەرو کارکەر لە گۆڤارەکەدا کاك کامیل ژیر بوو، کە ئەو کات بەناوی (هێمن)ەوە بەرهەمی بڵاو دەکردەوە.

پاش شۆڕش دەبوو ڕۆخساری یانەی سەرکەوتن بگۆڕێت. بەتایبەتی، کە هێشتا ئیجازەی هیچ حیزبێك نەدراوبوو. یانە بوو بەمەڵبەندی چالاکی قوتابیانی زانستگای بەغداو ڕۆشنبیرانی کورد. هەموو قوتابیانی کورد داوای بوونە ئەندامی یانەیان کرد، بەڵام باوەڕپێکراو کاك ڕەشید عارف خەتی بەژێر ناوی هەموو ئەو قوتابیانەدا هێنابوو کە سەر بەحیزبی شیوعین، تەنانەت لەو ڕۆژانەشدا کە بەڕاستی ئازادییەکی لیبراڵییانە هەبوو، ئەو برادەرێکمانی وەرنەگرت، چونکە پێی دەوت.. سێڵت لەسێڵی ستالین دەچێت..

مەسەلە گەورە کرا، کاك ڕەشید سەفەری کرد بوو، دوکتۆر هاشم دۆغرەمەچی جێگری باوەڕپێکراو بوو بەبێ جیاوازی هەموو قوتابیانی وەرگرت.

که هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەری دەستی پێکرد. بڕیاردرا پـارتی و شـیوعی پێکـەوە یەك لیستەیان لە هەڵبژاردندا هەبێت. پێڕەوی ناوخۆی یانە ئەو کاتە وابوو کە دەبێ هەمیشـە سێ کەس لەئەندامانی دەستەی بەڕێوەبەر لەدەستەی دامەزرێنەر بن. هەردوو حیزبەکە کـاری ڕێکخستنی لیستەیان دایە دەست لیژنەیەکی قوتابیانی خۆیان لەبەر ئەوە لەلایـەن پارتییـەوە مەحمود عەلی عوسمـان (دوکتـۆر)و تـاریق ئەحمـەد حەمـەدی (دوکتـۆر) هـاتن و نوێنـەری قوتابیانی شیوعیش جوامێر مەجید سەلیم (دوکتۆر)[٤١٨] و من بووین. لەسەر هەموو ئەندامان ڕێك کەوتن. بۆ سێ ئەندامە دامەزرێنەرەکەش لەسەر (دوکتۆر نووری فـەتووحی و مامۆسـتا ئیحسان شێرزاد) ڕێك کەوتن. بۆ سێهەم ئەوان پێیان لەسەر کاك ڕەشید عارف داگرت، ئێمەش لەبەر ئەو هەڵوێستەی نەمانویست و شێخ مستەفا قەرەداخیمان پێ باشبوو.

سەیر ئەوەیە ئەو هەڵبژاردنـە تـەنیا کەوتـە نێـوان ئـەو دوو کەسـەوە شـێخ مسـتەفای قەرەداخی دەرچوو. کاك ڕەشید خزمـەتی یانەکـەی زۆر کردبـوو، بـەڵام بـوو بـەقوربانی ئـەو هەڵوێستە ڕەقەی.

دوکتۆر هاشم دۆغرەمەچی بوو بە باوەڕپێکراو. گۆڤاری (هیوا) لەگەڵ ئەوەشدا کە پێشتر ڕێبازێکی کوردایەتیی جوان و ئاشکرای هەبوو. بەڵام بەپێی ئەو ئیجازەیەی پێی درابوو زیـاتر لایەنی ئەدەبی و ڕۆشنبیریی تێدا دیاربوو. پاش شۆڕش چـەند ژمارەیـەکی لـێ دەرچـوو بـوو، لەگەڵ لێشاوی شۆڕشدا، ڕوخساری گۆڤارێکی سیاسی سەر بە شۆڕشی تـەمووزی پێـوە دیـار بوو. بەڵام نەمانی کاك ڕەشید عارف لە یانە بووە هۆی دوورکەوتنـەوەی دەسـتەی نووسـەرانی کۆن. ڕەنگە لای خۆیان هۆی تریش هەبوو بێت. هەر بەپێی بـاری سیاسـی ئـەو ڕۆژە دوکتـۆر هاشم بۆ چەند کەسی وا گەڕا کە گۆڤارەکەش دەربکەن وە وردە وردە بیبەنەوە سـەر ڕوخسـارە ئەدەبی و ڕووناکبیرییەکەی خۆی من ئەم مەبەسەم لەسەر وتاری ژمارە (٩)دا نووسیوە.

سەرەتا کاك محەمەدی مەلا کەریم ئەرکی سکرتێری نووسینی گرتە ئەسـتۆ، بـەڵام هـەر ژمارەیەکی دەرکرد. کە منیش یارمەتیم دا تێیـدا. ئـەو بـەکاری تـرەوە خـەریکبوو. لەگـەڵ

[٤١٨] هەموومان ئەوسا قوتابی بووین. من و کاك جوامێر لەخوێندن دەرکرا بووین و پاش چەند ساڵ گەڕابووینەوە دووایی هەریەکە لە ڕشتەیەکدا لەقەبی دوکتۆریان پێدرا.

ڕەحمەتی کاك فاتیحی برای ڕێك کەوتن بەڵام ئەویش پێی نەکرا. من بووم بە سکرتێری نووسین. لە ڕاستیدا ئەو دەمەو لەو چەشنە گۆڤارانەدا سکرتێری نووسین خۆی سەرنووسەریش بوو چونکە سەرنووسەرەکە هەر ناوی بەسەر گۆڤارەکەوە دەبوو و مەسئوولیەتی یاسایی دەکەوتە ئەستۆ.

کەرەسەیەکی زۆرم کۆکردەوە سەروتارو پەراوێزو پێشەکیی زۆر وتارم نووسی. بە شێوەیەکی نوێ و ڕێگە نیشاندەر (پۆستەی خوێندەواران)م ڕێکخست بەو جۆرە دیارە ئەو دەمە گۆڤار کادیری ئیشکەری نەبوو. دەبوو هەر خۆشم هاتوچۆی چاپخانە بکەم و پرۆڤەی چاپ ڕاست بکەمەوە (تصحیح)ی بکەم و بەجێ هێنان کە ئەو کاتە (تبویب)ی پێدەووترا هەر لەسەر خۆم بوو. بەو جۆرە دیارە ئەوەی بیرم بێت ژمارە (١٠)ی سالّی (٢)، ژمارە (١١، ١٢)ی سالّی (٢)م بەتەنیا دەرکرد. کۆمەلێك کەرەستەشم بۆ ژمارەکانی تر کۆ کردەوەو ئامادەشم کردن. بەڵام باری دەرامەتی گۆڤارەکە ڕێگەی دەرچوونی نەدان، کە بۆ سالّی داهاتوو کۆتایی ١٩٥٩و سەرەتای ١٩٦٠ هەڵبژاردنی تازەی دەستەی بەڕێوەبەر بوو.

سەرەتا دوو لیستە هەبوو: لیستەی پارتی و لیستەی شیوعی. هەردوولا گەلە کۆمەکییەکی زۆرییان کردبوو بۆ خەڵك بەئەندام کردن و سەرکەوتن. مەسەلە دوو سوودی تێدا بوو. یەکەم مەترسیی بەیەکدادان هەردوو حیزبی وا لێکردبوو کە ڕێك بکەون و ئەو ڕۆژە هەڵبژاردن دوور بخرێت و دووایی یەك لیستەی هاوبەش دابنرێت. دووەم: کورد لە بەغداو دەوروبشتی نەما. بەڵکو لە خانەقین و مەندەلی و کفریشەوە خەڵك بوون و بەئەندام و پارەیان دا. بەمە پارەیەکی ئەوتۆ کۆکرایەوە کە توانای دەرکردنی گۆڤاری تێدا بێت، با پچڕ پچڕیش بێت.

من هەرچی کەرەسەم لابوو بۆ دوکتۆر هاشم دوغرەمەچیم بەجێ هێشت، کە بەڕاستی یەکێکە لەو ئینسانە گەورەو دڵسۆزانەی لە ژیاندا ناسیومن. شەوی ١٩٦٠/٣/١٦ بەرەو مۆسکۆ بۆ خوێندن تەواو کردن ڕۆیشتم. بەڵام پێوەندیم لەگەڵ (هیوا)دا نەبڕا، لە مۆسکۆو باکۆشەوە نووسینم بۆ ئەوێ و بۆ ڕۆژنامەی (ئازادی)یش دەنارد کە سکرتێری نووسینی ئەویش بووم. لەوانە موقابەلەیەك لەگەڵ (چەرکەز بەکاییڤ) دابوو کە گەورەترین زمانەوانی ئەو سەردەمەی کوردی سۆڤیتی بوو. ئەگەر سەیری ئەو چەند ژمارەیەی (هیوا) بکەیت، وا بزانم تازەگەریەکی تێدا بوو. سوودم لەو دوو سالّەی ژیانی سووریام بینی بوو ١٩٥٦ - ١٩٥٨.

ئەوەش بڵێم کە ساڵی ١٩٥٩ بەرەیەکی نیشتمانی سەر بەچەپ دامەزرا لە حیزبی شیوعی و پارتی (سەرکردایەتیی مامۆستا هەمزە عەبدوڵڵا)و چەپەکانی ناو حیزبی نیشتمانیی دیموکراتی و لە هەر ڕۆژنامەو گۆڤارێك نوێنەرێك لەناو دامەزرێنەرانی بەرەدا ئیمزایان کردبوو. من وەك نوێنەری (هیوا) ئیمزای پەیامی ئەو بەرەیەم کردووە.

١٩٩٤/٩/١٧

(٣) بەشێك لە نامەی مامۆستا محمد نوری تۆفیق

سالّی ١٩٥٦ کاتێ بیستم کە یانەی سەرکەوتن لە بەغداد ئیمتیازی گۆڤاری (هیوا)ی وەرگرتووەو داوا لە بەشداران ئەکا کە (ئابوونەی) پێشەکی بۆ بنێرن ئەو کاتە من مامۆستای (ئاغجەلەر) بووم، لەڕێی بەریدی چەمچەمالّەوە پێش دەرچوونی گۆڤارەکە ئابوونەکەم بۆ ناردو هانی یەك دوو برادەریشمدا کە ئەوانیش تیا بەشدار بن و پارەکەیان بنێرن... کە ژمارەی یەکەمم وەرگرت، باوەڕبکە خۆم بەدلّخۆشترین کەس دانەناو هەر بە یەك دوو سەعات لەم بەرگەوە بۆ ئەو بەرگەیم تەواو کرد.. هەولّیشم دا چەند کەسانێکی تر لە چەمچەمالّ و ئاغجەلەردا بکەم بە ئابوونەی و داوام لە برادەرێکم کرد (محمد سعید عبدالرحمن) خاوەنی کۆگای فریاد کە ببێ بە باوەڕپێکراوی گۆڤارەکەو هەموو مانگێك بە رێکوپێکی حسابەکەی بنێرێ. وای لێ هات شارە چەمچەمالّ یەکێك بێ لە قەزاکانی کوردستان کە ژمارەیەکی باشی گۆڤاری هیوای تیا بلاّو بێتەوە.. منیش دوای دەرچوونی چەند ژمارەیەك دەستم کرد بە نووسین، بەلاّم بە(شیعر نا)، وەك زۆربەی زۆری نەوەکانی سەردەمی خۆم، بەلّکو لە پێشدا بەوەرگێڕان، کە وابزانم یەکەم بەرهەمم لە بارەی خەلاّتی (نۆبلّ)ەوە بوو، کە یەکەم بەرهەمم بلاّو کرایەوە هێندەی تر هیوام لا خۆشەویستر بوو، ئیتر هیوا بەرەو پێشەوە ئەچوو، خوێنەرەکانی زیادی کرد و ژمارەکانی زیاتر ئەبۆوە، منیش بەردەوام بەرهەمم بۆ ئەنارد ئەدەبی، سیاسی، زانستی، دوا جار لەنگەری چیرۆکم لەسەر لاپەڕەکانی داگرت.. نازانم ئەو بابەتانەی تیایدا بلاّوم کردوونەتەوە بەناو، جگە لەسەرە مەقەست، چەند بابەتن، هیوادارم کاك هیمداد لە پۆلین کردنی ناوەکاندا توانێبیتی ژمارەی بابەتی بلاّوکراوەم دەربێنێ.. بەداخەوە لە دوای شۆڕشی ١٤ تەموزی ١٩٥٨و لەگەرمەی ململانێی پارتی و شیوعیەتدا بۆ دەست بەسەرا گرتنی یانەی سەرکەوتن و گۆڤاری هیوا، گۆڤارەکە لەو ململانێیەدا ژمارە لەدوای ژمارە، لاپەڕەکانی کزترو کەمتر ئەبووەوە، وەك جاران بە رێکوپێکی دەرنەئەچوو بەشدارانی کەوتنە ڕەخنە، گلەیی، باوەڕپێکراوەکانی ئەو گەرم و گوڕیەی جارانیان نەما، من لەو کاتەدا باوەڕپێکراوێکی تازەم لە چەمچەمالّدا بۆ پەیدا کرد کە (کۆگای فەرهاد- کاك ڕحیم ڕچا) بوو... هەرچەندە هەولّ و تەقەللامان ئەکرد ئەو بڕە فرۆشتنەی جارانمان بۆ پەیدا نەکرایەوە... کاتێ کە دەستەی هیوا ئاگادارییەکی خەتەرناکیان لە یەکێ لەدوا ژمارەکانیا بلاّو کردەوە،

که لەبەر بێ پارەیی لەوانەیە هیوا دەرنەچێ. مـن یـەکێك بـووم لـەو کەسـانەی بەنامـەیـەك ئاگادارم کردن، تیادا بەڵێنم دانێ که من پارەی ئابوونه کەم زیـاد ئەکـەم و خـەڵکانی تریشـم هاندا بۆ ئەوەش هیواش بەدەردی گەلاوێژ نەچێ... وابزانم ئەو نامەیەشم بڵاو کرایەوە.

١٩٩٤/٩/١٥

(٤) نامەی بەڕێز عبدالرزاق بیمار

کاك هیمداد حسینی بەڕێزو خۆشەویست

رۆژباش...

وا ئەوەی بەبیرم داهات دەربارەی پرسیارەکانت لە خوارەوە (نارێك و پێك) بۆت دەنووسم هیوادارم سوودیان لێ ببینی و ئاواتی سەرکەوتنت بۆ دەخوازم.

برای خۆت عبدالرزاق بیمار

لە کۆتایی ساڵی (١٩٥٩)ەوە کە لە پۆلی یەکەمی بەشی کوردی کۆلیجی ئادابی زانکۆی بەغدا دەمخوێند پێوەندیی ڕاستەوخۆم بە گۆڤاری هیواوە بەهێز بوو، بەهۆی مامۆستا فاتحی مەلا کەریمی ڕەحمەتییەوە کە وەك کارگێڕی سەرەکی گۆڤارەکە بوو، پاشان بەهۆی محمدی برایەوە کە ئە و ئەرکی هەڵسووڕانی گۆڤارەکەی لەئەستۆ گرت، وتارم دەدانێ (بۆ بلاوکردنەوە).. پاشانیش هاوکاریم دەکرد. ئەو وەختە مامۆستا عیزەدین مستەفام هەر لەدوورەوە دەناسی و بەدیدەنی شادنەبووم. جگە لە نووسەرێکی کارگێڕی بەتوانای (هیواو)و سیاسەتمەدارێکی ئەوسا بەختەیبێکی کاریگەرم کەوتە بەردڵ. لە کۆبوونەوەیەکی هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەری (یانەی سەرکەوتن)دا کە ململانێ ئێجگار تووندوتیژبوو لە نێوان لایەنگرنی (چەپ)و لایەنگرانی پارتی دا. ئەوکە وتاری خوێندەوە ئێجگار بەوردی زۆر ڕاستی ڕوون کردەوەو شێوازی قسەکانی کاری لە دڵی خەڵکەکە کرد. پاشان لەساڵی ١٩٦٠دا چووە دەرەوە بۆ خوێندن.

من بەپێی بڕیاری دەستەی بەڕێوەبەری (یانەی سەرکەوتن)ی خاوەنی گۆڤار لە ١٩٦١/٢/١٧دا بە ئەندامی لیژنەی دەرکردنی گۆڤاری هیوا داندرام، لیژنەکەش بریتی بوو لەمانە (جگە لەخۆم):

- مامۆستا علاوالدین سجادی - مامۆستا مکرم تالەبانی
- مامۆستا ناهیدە سلام - مامۆستا کاکە مەم بۆتانی

ئیتر لە سەرەتای ساڵی ١٩٦١ەوە کەوتمە ناو مەیدانی ڕۆژنامە نووسییەوە، نەك هەر بەوێنەی هاوکارێك کە جگە لەم (هیوا) لە ڕۆژنامەی (ئازادی)شدا هاوکاریم دەکرد... بەڵکو لە ئەرکی

کۆکردنەوەو ڕێکخستنی وتارو مادەی بلاوکراوەو دانانی پلان و ڕێبازی گۆڤارەکەدا بەرپرسیاریم کەوتە سەرشان. مامۆستا محمدی مەلا کەریمیش ئەرکی چاپخانەی لە ئەستۆ مایەوەو گورج و پاك و پوخت کارەکەی هەڵدەسووڕاند، سەرەڕای هاوکاریشی لەگەڵ دەستەی نووسەراندا.

لام وابێ ئەوەی من توانیومە لە سەرەتای ساڵی (١٩٦١)ەوە لە دیاری کردنی جۆری ڕێبازی گۆڤارەکەدا هەوڵی بۆ بدەم ئەگەر نەبێتە خۆهەڵکێشان و ئەگەر لە بیرەوەریشدا بێ توانا نەبووبم. ئەوەیە ویستوومە گۆڤارەکە لە بەرگێکی ئەدەبی بێ ڕەسەن و شکۆدار دابێت.. زیاتر بەو هونەرە ئەدەبیانەوە خەریك بێت کە ئەدەبی کوردی لێی هەژارە وەك چیرۆك، شانۆیی، ڕەخنەو لێکۆڵینەوە، زمانەوانی هەڵبەستی تازەی کوردی و بیانی.

من زیاتر بەو بابەتانەوە پەیوەندی داربووم و ئەوەندە لە وتارەکانی تری گۆڤارەکە خۆم بە بەرپرسیار نەدەزانی. چەند جارێك لێژنەکە کۆدەبووەوەو سەیری سەرجەمی دوایی وتارەکانی دەکرد. هەوڵم دەدا مامۆستا علاوالدین وتار بنووسێ. بۆی نەکرا، ناچاربووم بەشێك لە کتێبە دەستخەتەکەی و ئەوەی بەدەرس بەئێمەی دەنووسیەوە (لە بەشی کوردی) بلاوبکەمەوە.

دەتوانم بڵێم لەژمارەکانی دوای ئەم میژووەدا گۆڕانێکی هەست پێکراوی لەم جۆرە دەبینین.. واپێ دەچێ ڕێبازی ئەدەبی بەسەر ڕێبازی تری ڕۆشنبیری دا زاڵ بێت و لە ئەدەبیاتیشدا ئەو هونەرانەی دەست نیشانم بۆ کردن ئاشکرا دیارین. بە تایبەتی دوای گۆڕانی باری ئاوو هەوای سیاسی، کە لەم ساڵە بەدواوە ئەو گوڕو گەرمی و تووندوتیژییەی سەرەتای شۆرشی ١٤ی تەموزو بە ژمارەکانی پێشووەوە دیاربوو بەمەیدانی گەل و ڕۆشنبیریدا دەبینران کزبوون.

لەم ژمارانەی دواییدا ئەوەندە بەلای وتاری سیاسی دا نەدەچووین و ڕامان بەرامبەر بە حکومەتی شۆڕش وەك جاران نەبوو. تەنانەت لە بوارەکانی تری ڕۆشنبیریشدا زیاتر بایەخ بە بواری ئەدەبیات دراوە. چونکە هەرچی شایان بێ لەم بوارانەدا بنووسرێن جاران و لە ژمارەکانی ساڵی یەکەم و دووەم دا نووسراون.

لەم وەختەشدا گۆڤاری (ڕۆژی نوێ)ی سلێمانی دەرچوو خۆش بەختانە گۆڤاری هیوا توانی بەرامبەر ئەم گۆڤارە (نوێ)یەو کە لە شارێکی وەك سلێمانیدا دەربچێت. بە سەنگینی و شکۆی ئەدەبیات پەروەری خۆی بووەستێت. نالێم پێشڕکێ هەبوو لە نێوانیاندا، بەڵام (هیوا) تای تەرازووی دانەلەنگی و هەر بە گۆڤارێکی پەسندکراوو ئاست بەرز مایەوە.

دەربارەی هونەرە ئەدەبییەکان، ئەوەی پێشووتر گوتم لکەکانی چیرۆك، شانۆیی، ڕەخنە، لێکۆڵینەوە، هەڵبەستی نوێ زیاتر بایەخیان پێ دراو من خۆم هەوڵم دەدا ئەمانە پێش بکەون و زۆربن و ئاودارو گەشەسەندووبن. کۆششی منیش لەم لایەنەدا لەوەدا دەردەکەوێ کە:

- ژمارەیەك وتاری ڕەخنەگرانەم نووسیوە، هەوڵیشم داوە وتارە ڕەخنەگرانە پەیدابکەم و بلاوی بکەینەوە:

وتارەکانی ڕەخنە (ئەوەی بەردەست بن)

- خەبات و ژیانی دلزار - ژ٤ - ادار ١٩٦٠
- شەهیدانی قەلای دمدم - ژ٣٢ - نیسان ١٩٦١.
- لەگەڵ شێخ ڕەزای تالەبانی - ژ٣٠- تشرینی یەکەمی ١٩٦٠.
- کتێبی فۆلکلۆری کوردی

کتێبی کەشتی خەوو چیتراو، ژمارە ٣٣ تموز ١٩٦١

کتێبی فرە وەگیانم خۆشە

- بازاڕی چاپەمەنی لە زۆر ژمارەدا.

هی تریش

شانۆ:

- ساڵی ١٩٦١ کتێبی (شانۆی کوردستان)م بلاوکردەوە کە چوار شانۆیی و ئۆپەرێتی بەشیعر بوون.
- شانۆیی (باوکە تۆ بڕوات بەمن نییە) لە ژمارە (٣٣)ی تەموزی ١٩٦١دا من کردوومە بەکوردی.
- ساڵی (١٩٦٠) شانۆگەریی (یووکی پەردە)م بلاوکردەوە.

چیرۆك:

خانەیەکی دیاری کراو بۆ چیرۆك تەرخان کرا. لە ژمارەیەکدا چەند چیرۆکێك بلاوەکرایەوەو هەوڵ دەدرا چیرۆکنووسە لاوەکان بۆ بڕەودان بە چیرۆك هان بدرێن. ڕەخنەو لێکۆڵینەوە دەربارەی چیرۆك دەوری هەبوو. هەندێ چیرۆکی حەسن قزڵجی، حسین عارف، بە نموونە ناوبانگی باشیان هەبوو.

هەڵبەستی تازە:

خۆم شیعری نوێم بلاوەکردەوەو لە عەرەبیشەوە نموونەی جوانی شیعری تازەم دەکردە کوردی. بەنموونە:

ژمارە (٣٤) - ایلولی ١٩٦١، نازم حیکمەت بەیاتی ولیەم پلێك.

ژمارە ١٩٦٢/٣٦.

هەڵبەست و تێکۆشان و ئافرەت - نازم حیکمەت.

پاشکۆیەکی گۆڤاری (الادیب العراقی)یشمان بەکوردی دەرکرد ئەویش لەم ڕووەوە ڕێبازی ئەدەبیات و کۆششی منی پێوەدیارەو شیعری وەرگێڕاوو تازەی تێدایە.

لەم ساڵانەی شەستەکاندا ئێمە چەند کەسێك ئەندامی یەکێتی ئەدیبانی عیراق بووین، ئەوانەی لەبیرم مابن جگە لە خۆم:

عبدالصمد خانقای چیرۆك نووس (بەعەرەبی).

د. پاکیزە ڕفیق حلمی.

محمد توفیق وردی.

محمدی مەلا کەریم.

محمد ڕسول هاوار.

اسماعیل ڕسول.

چەندجار لە کۆڕە ئەدەبییەکاندا بەشداریمان دەکرد. لەوانە:

- بەشێك لەکتێبی (مذکرات طالب من کردستان)ی کامل بصیر کە خۆی خوێندیەوە.

- یادی چلەی مامۆستا گۆران کە ئەمانە وتاریان تێدا خوێندەوە:

ـ محمد ڕسول هاوار، حسین عارف...

- مەجلیسی فاتیحا بۆ پرسەی مامۆستا ڕەفیق حلمی.

- مامۆستا گۆران شیعری وەرگێڕاوی خۆی بە عەرەبی خوێندەوە دەربارەی (پیرەمێرد) لە کۆڕێکی تایبەتیدا.

منیش وتارێکم دەربارەی شیعری پیرەمێرد بە عەرەبی هەر لە هەمان کۆڕدا خوێندەوە.

- کتێبێکمان ئامادەکرد بۆ چاپ بە ناوی مختارات من الادب الکردی کەمێکی لێ بلاوکرایەوە.

- مامۆستایان اسماعیل ڕسول، عبدالصمد خانقاه و هی تـر بەعـەرەبی لـە گۆڤـاری (اتحـاد الادباء) دەیان نووسی.

- لە کۆلیجی ئاداب دا: لە گۆڤـارێکی قوتابیـانی کـۆلیج بەعـەرەبی وتـارێکی پێناسـینم دەربارەی ئەدەبی کوردی بلاۆکردەوە.

- لە گۆڤاری (دەنگی قوتابیـان)یش دا، بەعـەرەبی و بـە کـوردی لەگـەڵ کـەمال خـەمبار شیعرمان بلاۆکردۆتەوە.

- لەم سالانەی شەستەدا بەڕای مـن بناغـەی چـیرۆکی کـوردی داڕژاو بـوو بـە هونـەرێکی سەربەخۆو بەنرخی ئەدەبی کوردی. جگە لە کورتە چیرۆکەکانی گۆڤارەکان، کۆمەڵە چیرۆکیش (بەکتێب) بلاۆکرانەوە، دیاردەیەکی هەرە گرنگ دەرچوونی ڕۆمـانی (پێشـمەرگە)ی ڕەحیمـی قازی بوو کە ڕۆژنامەی (ئازادی) و بە سەرپەرشتی کاکە محمدی مەلا کەریم چاپی کردو بـلاۆی کردەوە، کە بە بەردی بناغەی ڕۆمانی کوردی دادەندرێت و زۆرباش پەسندکراو خوێنـەران بـە گەرمی پێشوازییان کرد.

- لە بواری شیعرو لێکۆڵینەوەشدا (دیوانی مەولەوی)ی مامۆستا مەلا کەریم کتێبی نایابی ئەم سالانە بوو.

- هەر لەم سالانەدا تۆمارکردنی فۆلکلۆری کوردی و بایەخ پێدانێ بوو بە کارێکی چەسپاو.

- لەدوا دوای ساڵی ١٩٦٢دا باری سیاسی عیراق ئاڵۆزبوو، شۆڕشـی کـورد سـەری هەڵـدا. مەودای بلاۆکردنەوەو نووسین وەتەنگ هات، گۆڤاری هیـوا بـوو بـە نامیلکەیـەك لەبـەر بـێ دەرامەتی و پشت کردنی حکوومەت لە یارمەتی دانی یانەکە.. زۆر کەس لە نووسین کەوتن و داهێنان کزبوو... من لە سەرتای ژمارە (٣٦)ی ساڵی ١٩٦٢ی گۆڤاری هیوادا، بـەناوی (ع) وتارێکم نووسی و پرسیومە (ئایا ئەبێ نووسـەرەکانمان بنووسـن یـان نـا؟) بەمەبەسـتی ئـەوە نووسەران پشت لە نووسین و بلاۆکردنەوە نەکەن بە هەر بیانویەك بێت، بـا ئـەدەبی داپۆشـراوو شێوە ڕەمزی بنووسن.

ئیتر گۆڤارەکە بـە(٦) مـانگ جـارێکی دەردەچـوو، دواژمارەشـی فریـای بلاۆکردنـەوە نەکەوت. تاساڵی ١٩٦٣ بە جارێك چاپەمەنیی کـوردی پـەکی کـەوت و تاچـەند سـاڵێکیش هەروامایەوە.

(٥) من و گۆڤاری (هیوا) و
یانەی سەرکەوتن و ئەوەندەی بیتەوە یادم

دیارە کە سالّ پێش شۆرشی گەلاوێژ (تەموز)ە بەلاّم پەندە بەتەواوی نازانم بەس دیاریشە کە سالّ (١٩٥٧)ە بەلاّم کام مانگ دیار نە بێت. هەر پەند باشترە بەلاّم کارناکاتە سەر ناوەرۆکی ئەو جموجۆل و تەقینەوەیەی ئەوسای تێکرایی. کە ئێمەش دەستمان کرد بەپوونە ناو پەند (لایەنێك) بۆ بە بەرپرسیار کردنەوەو ئاگاداری بوون لە خۆیان و هەلّسوکەوتیانو ورژاندنی خەلّکەکە بۆ زانینی کاروبارو پیشاندانی دەورو ئامادە بوونمان لە یاریدەدان بە هەر توانایەکەوە بێت.

چەند جارێك سەری یانەم دا، بەتایبەتی پاش ئەوەی داوام لێ کرا، شعرێك پێشکەش کەم بە یەکەم ژمارەی (هیوا) کە هیوای گۆڤاری (گەلاوێژ) ی هێنایەوە یادو ئەستێرەیەکی گەشدار بوو لە ئاسۆی ژیانمان و بەرێکەوتیش یەکەم ژمارەش کەوتە مانگی (گەلاوێژ)، کەخۆم منداڵ بووم و لە ساڵانی یەکەمی سەرەتایی بووم کاتێك هەستم کرد بە کۆمەڵە ژمارەێك بەربەرە زیاد دەکات لە مالّمانەوە خودا لێ خۆشبوو (گیو موکریانی) هەر دانەیك دەربچووایە لەگەڵ چاپکراوی تردا دەی نارده مالّەوە، ئیتر وردە وردە جریوەی وشەکانی لە گەڵ ئاواتە وردە گەشەکانمان دەزرینگایەوە لە گوێمدا کە باس دەکرا، یان لاپەرەکانی دەخوێنرایەوەو ناوی ئەم ئەو بەرەبەرە خۆی تۆمار دەکرد لە میّشکمدا. بۆیە هیواو (گۆڤاری هیوا) و هاتنە دنیاوەی لە مانگی (گەلاوێژدا) هەستی منداڵی هەژاندو لانەکەی یانەی سەرکەوتن بە ئومێدی (سەرکەوتن)و شارەزایی زانای پایە بەرز (تۆفیق وەهبی بەگ) کە زۆر زۆر نزیك بووم لێیەوە نەك لە بەر ئەوەی تا دوا ساڵی خوێندنم لە ماڵ و کتیبخانەکەیدا تەواو کردو دانیشتن و گفتوگۆو ئاگاداری کارەکانی کە بە یەکێك لە مامۆستا بەرزەکانی خۆمی دادەنێم و ئەوەندەی تر ئاگری عەشقی (پیرەمەگروون) و (بابەگورگور)ی خۆشتر دەکرد لە دەروغدا، کە شارەزاییەکی باشیشی هەبوو دەربارەی (یانەی سەرکەوتن)و لەگەڵ دەوریشیدا لە پشگیری کردم و ئامادەبوون بۆ وتنەوەی دەرسی کوردی و هەر ئەو ئومیدەشی هەبوو کە (یانە) زیندوو بکرێتەوەو دەرسی کوردیەکەشی بەو ئومێدەوە زیندوو ببێتەوەو بکرێت بە کۆرێك بۆ ڕۆشنبیریو ڕۆشنبیران سەرم کرد بە یانە داو چاوم گیرا پێداو سەردانم بوو بە چەند جارو هەواڵ

پرسیو کۆکردنەوەی هەندێك مـەعلومات دەربـارەی خـۆی و بەریوەبـەرانی خـۆی و گۆڤـاری (هیوا)ی تازە هەڵهاتوو، ئینجا کەوتە کۆکردنەوە ئەم و ئەوو بـانگ کردنیـان و ئاگـادارکردنی ئەو گەنجە تینووە خوێن گەرمانەی کەئەوسا زۆر بەیان قوتانیانی دانشگاکان بوون) قسەو باسم بۆ کردن و ڕای خۆمیانم پیشاندا دەربارەی زیندوو کردنەوەی (یانە) و ئاواتەکانمانـەو گەشـەدان بە گۆڤاری (هیوا) و بیرو زمان یەك خـت، کێشـیانە پەسـەندیان کـردوم چ ڕوو بـەڕوو چ لـە ڕێگەی ئەوانەوەی هەواڵیان دەگەیاند بە قوتابیانی تری خاوەن هەسـتی نیشـتمانی و دەروونـی تینوو، ئینجا خەبەرمان گەیاند بە (بە کاربەدەستان و بەرێوەبەرانی) هەردوو (یانە) و (هیـوا) بۆ تەرخان کردنی ڕۆژێك بۆ کۆبوونەوەی هەرزوو لامان، بە گەرمییەوە پێشـوازیی داواکـەمان کرا بە تایبەتی کاك ڕەشید عارف و کاك حافز مستەفا قازی، کە بوو بەبرای گیانی بەگیانیم و لەگەڵ ماموستاو مامی بەرێزم خوالێخۆشبوو (کەریم زانستی) ی دڵسـۆزو دڵ بـە جۆشـکەنەك هەروەك جگەر گۆشەی خۆیو بەس، بەڵکو هیوای خۆشیان کرد بە بەرمداو باوەشیان بـۆ ئـەو هیوایە کردەوە.

ڕۆژی کۆبوونەوە (میهرجانێك) بوو بۆ خۆی زۆری تر ها تبووەو خۆزگە دەهاتنەوە یـادم، هەموو وەڵامی (بانگی نەسرین)یان دایەوە و بە پەرۆشیش بوون بۆ ڕووبەروو بوونەوە لـە گـەڵ مەبەست و بینینیداو، دەریان خست کە هەموویان ئامادەن بۆ ئـەوەی باشـتر بـزانن، کـە بـۆ کۆکراونەتەوەو داوامان چییە... بێگومان یەکەم قسەکەر من بووم، کە خۆم خـاوەن بڕیارەکـە بووم و ئاگادارم و هەروەها لەسەر داوای هەموانیش، دەنگـی خـۆم و ئـەوان بـووم، هێرشـی گەنجێکی تازە هەڵکەوتووی دەروون ئاگراویم بردە سەریان،یەکەم بـۆ سـەر{یانـە}بـێ لانـەی هەتیووەکە، دوو بۆ دانانی پرۆگرامێك بۆ ئەم گۆڤـارە نۆبەرەیـە ـ لەوانـە زینـدوو کردنـەوەی گەلاوێژێکی تازە لە هیوادا و پڕ بە پێستی خۆی بێـت، چـەپڵەی بەگـەرمی و تیشـکی ڕووی دانیشتوان تێکەڵ بەیەك بوو، ئینجا ئەوەی قسەی تری هەبوو یان پرسیار پڕ بـە دڵ ئامـادەیی خۆیان پیشان دا ئیتر پاش پیرۆزبایی، بەگەرمی دەستیان دەکوشـیم و خۆیـان دەناسـاند پـێم، لەوانە کۆچ کردووی لە ناوەخت کاك دکتۆر کامل بەسیر و لە ئامـادەبووان بـرای خۆشەویسـتم دکتۆر زۆزك ڕواندوزی ـ برای منداڵی و گەورەییم ئینجا خەریك بوون هەستی داواکردنم دەرگـا پێوە بدرێت و پاك کۆبکرێتەوە بۆئەم کارەو داوی ئەوەش لەگەڵ کاك حافز و مامۆسـتا کـەریم زانستی و کەسانی تر بەناو{یانە}و ژوورەکانیدا گەڕام و دوای پاکردنەوەو ڕێك خسـتنم کـرد،

لەگەڵ ئامادەکردنی جەند ژوورێك بۆ قوتابییە کوردە هەژارە بێ شوێن و بـێ دەرامەتـەکان وە ڕێك خستنی کتێبخانەیەکی کوردی وکوردی گۆتنەوە بە کوردو عـەرەب، لە پاڵ {محضرات }ی ڕۆشنبیری زانستی پێویست. ئینجا لەگەڵ ماموستا کەریم زانستی بۆ ماوەیەك. چـەندان ڕۆژ، ژووری گۆڤاری هیوامان هەڵرژاندو هەڵتەکاند و ژوورو گۆڤار و کاغـەزو کتێبـی بەسـەریەکدا کەوتوومان هەموویان پاك ڕێك خستنەوە سەر لەنوێ، ئینجـا پرۆگـرام نـەخش کـرا هـەر لـە پرۆپاگەندەوە بۆ گۆڤارەکە و هاندانی خاوەن خامەو تازە هەڵکەوتووەکان ـ لەگەڵ بلاوکردنەوی کورتە نووسینی یان شیعر بە شێوەی ژوورو بۆ موتوربەدانی گۆڤارەکە و لێکدانەوەی وشەکانی بە وشە هاوواتاکانی شێوەی خواروو، وەك دەرگا کردنەوەیەك بەرەو زمانی ئەدەبی یەکگرتوو و نزیك بوونەوە لە شێوەی یەکتری، ئەمەیش کراو ئیتر وەك سەربازێکی نهێنی کەوتمە کارکردن و کارم دەکرد. لە یەکەم ژمارەی{هیوا }دا {لای لایەی دایکێك}م بلاوکردەوە، کە نیشـتیمانی یە، هەروەها لەژمارە {١١} یازدەی هەمان سـاڵی یەکەمیشـدا و لـە مـانگی جـوزەردان ـ مایس ـ ئایار ـ و لە لاپەڕە {٣٣} شیعرێکی پڕ لە هەستی نیشتیمانی}م پێشکەش کرا لـە لایەن {ع.ق}خالقی لە ژێر ناونیشانی: پێشکەش بەتۆیە نەسرین}، لەگەڵ نووسینی تر، یـان پێشکەش کردنی کتێب هەر لە مام و مامۆستام {تۆفیق وەهبی بەگ}و {ڕەفیق حیلمی}تا ـ دڵزارو هەژارو{مامۆستام صفاء خلوصی و سـنووری مەلا مارف }وەك بزانم: هەربژی نەسرین کچی کاکە حەمە.

چونکە نووسینی کوردیم لەڕۆژنامەی {ژین}یشدا بلاوەکردەوە لە پاڵ نووسینی عەرەبی لە ڕۆژنامەو گۆڤاری عەرەبیدا، لەو نوسینانەش وەرگێڕانـی شـیعری نیشـتیمانی کـوردی بـۆ زمانی عەرەبی.

کەوتینە خۆ ئامادەکردن بۆ هەڵبژاردن دەستەیەکی نـوێ بـۆ هەڵبـژاردنی {یانـە}دوای شۆڕشی چواردەی{گەلاوێژ ـ تەموز}و چەند لایەن پەیدا بوو، لایەنێك زیاتر دەیان ویسـت ڕام کێشن بەلای خۆیاندا، زۆریان هەوڵ دا لەگەڵمدا بەهەموو جۆرێك، دواجار بەوە هەڕەشەیان لێ کردم، کە ناچار یەکێك پەیدا بکەن ئەگەر بە دروست کردنیش بێت لە جیاتی تـۆ}، کردیـان، ڕۆژی هەڵبژاردن بە{پیکاب}خەڵکیان هێنا بۆ ئەو هەڵبژاردنە ـ من خۆم کێشایەوە ـ چـونکە {عفـریتیش بم هـی نـاو قومقـوم نـیم }ئاسـکە کێـویی شـاخ ودەشـت و دەری بـێ پایـانی نیشتیمانم}، بەڵام بەردەوام لە نووسین و کارکردن لە هیوادا، هەندێك بەکردەوە دەیـان ویسـت

دوورم خەنەوە ـ نەیان توانی ـ کە سالّی {١٩٦٠}یش چووم بۆ دەرەوە بۆ خوێندنی بالاّ هــەر بەردەوام بووم لە بلاّوکردنەوە، پاش بوونیشی بە گۆڤاری {روناهی}، کە کاك حافز قازی کچە تاقانەکەی بەوناوە ناو نا، واتا لێرە لە دەریشەوە هەر لەو گۆڤارە نەپچـڕاوم و هــەر لەگەلّیــدا بووم، تا ئەستێرەی وێلّ بوو پاش {٢٨}بیست و هەشت ژمارە.

د. نەسرین فەخری

١٩٩٧\٣\٣

وێنەی دیمەنێك لە هەڵبژاردنی یانەی سەرکەوتن - ١٩٥٩ ئەوانەی لە وێنەکەدا دیارن (لەڕاستەوە بۆ چەپ): (مصطفی سلیمان، د. عزالدین مستەفا ڕەسوڵ، دکتۆر مەحموود عوسمان، جەمیل دزەیی، بەشیر موشیر، شوکت عزیز)

دیمەنێك لە کۆبوونەوەی خوێندکارانی کورد لەبەردەم یانەی سەرکەوتن

لیستی ژمارەی لاپەڕەو ژمارەی ئەو بابەتە ئەدەبیانەی لە گۆڤارەکەدا بلاوکراوەتەوە

ژمارە	لاپەڕە	هۆنراوە	چیرۆك	وتار
ژ١، س١	٨٠	٣	١	١١
ژ٢، س١	٨٠	٢	٣	٨
ژ٣، س١	٨٨	٨	٢	٨
ژ٤، س١	٨٤	٧	٢	١١
ژ٥، س١	٨٠	٣	٤	٧
ژ٦، س١	٩٦	٧	٣	٩
ژ٧، س١	٩٦	٦	٣	١٣
ژ٨، س١	٩٦	٧	١	١٠
ژ٩، س١	١٠٤	٩	٤	١١
ژ١٠، س١	٩٦	٦	١	١٢
ژ١١، س١	٩٦	٩	١	١١
ژ١٢، س١	٨٨	٣	٣	٤
ژ١، س٢	١٠٥	٤	١	٥
ژ٢، س٢	١٠٤	٧	٢	٩
ژ٣، س٢	٩٦	٥	-	٩
ژ٤، س٢	٩٦	٥	٢	١١
ژ٥، س٢	٩٦	٣	-	٧
ژ(٦، ٧)، س٢	١٤٤	٥	٤	١٠

ژ٨، س٢	٨٤	٢	٢	٦
ژ(٩، ١٠)، س٢	٩٠	٤	١	٧
ژ(١١، ١٢)، س٢	١٣٦	١٣	٢	١٠
ژ١، س٣	١٠٨	٥	٢	٧
ژ(٢، ٣)، س٣	١١٦	٥	٣	٥
ژ٤، س٣	١٠٠	٨	٢	٩
ژ٥، س٣	٨٤	٤	٢	٣
ژ٣٠، س٤	١١٤	٧	٢	٨
ژ٣١، س٤	٨٦	٣	٢	١١
ژ٣٢، س٤	٨٠	٣	---	١٠
ژ٣٣، س٤	١٠٠	٥	٥	١٤
ژ٣٤، س٤	٨٠	٢	٢	١٢
ژ٣٥، س٥	٢٠	١٤	---	---
ژ٣٦، س٦	٤٠	٣	١	٦
ژ٣٧، س٦	٢٤	٢	٢	٢
ژ٣٨، س٦	١٨	٣	---	١
کۆی گشتی	٣٠٠٥	١٨٥	٦٥	٢٧٧

بیبلۆگرافیای گۆڤاری هیوا

وتەیەك:

ئەم بیبلۆگرافیایە بە پێی ژمارەكانی گۆڤارەكە ئامادەكراوە، نەوەك بە پێی ڕێزكردنی بابەت و ناوی نووسەرانەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، توانا دەستنیشانی ژانرە ئەدەبییەكەش كراوە لە كاتی ئامادەكردنی بیبلۆگرافیاكەدا، وام بە باش زانی، ناوی نوسەری بابەتەكان وەك خۆی بنوسمەوە، ئەگەر بەناوی خوازراویش بێت، هەروەك خۆی بینووسمەوە، بەڵام لە كۆتاییدا هەوڵمداوە ئەوەندەی زانیاریم هەبێ ناوە خوازراوەكانم دەست نیشان كردووە. هەروەها ئامارێكمان بۆ ژمارەی لاپەڕەو هۆنراوەو چیرۆك و وتار وەك سێ هونەری سەرەكی ئەدەبی ئەنجامدراوە، كە بێگومان بۆ كاروباری زانستی و لێكۆڵینەوە كارەكە ئاسانترو مەیسەرتر دەكات.

هەندێ زانیاری پێویست

١. گۆڤاری هیوا لە ڕووی قەوارەو، درێژییەكەی (٢١ر٥١سم) و پانیەكەی (١٤ر٥سم)ە، درێژی هەر دێرێك (١٠سم)ە و لە هەر لاپەڕەیەك دا (٢٢) دێر نووسراوە و هەندێ جاریش دەگاتە (٢٥) دێریش، بە پێی گۆڕانی چاپخانەكان.

٢. بە دەگمەن خۆشنووسی تیا بەكارهاتووە و زیاتر پشتیان بە خەتی چاپخانە بەستووە

٣. لە ژمارەی یەكەوە تا ژمارەی نۆ، هەر جارەی وێنەی شارو شاروچكەیەكی كوردستانی لە بەرگی پێشەوەدا بڵاوكردوەتەوە. لە ژمارەی (نۆ) وە كلێشەیەكی جێگیری وەرگرتووە، ئەویش ڕیزە شاخێك و خۆر بە گەورەیی لە پشت چیاكانەوە هەڵاتووەو لە ناوەڕاستی شاخەكانەوە وەك ڕێگایەكی پێچاوپێچ گۆڤاری هیوا هاتۆتە خوارەوە تا دەگاتە كچێك كە مۆمێكی لای خۆی داناوە و ئەو ناوەی ڕووناك كردۆتەوەو لە پاڵیەوە دوو كەس كوڕو كچێك بە جلی كوردییەوە دەست بۆ خۆرو شاخەكان درێژ دەكەن و لە سەرووی شاخەكانەوە بە گەورەیی بە خەتێكی فارسی نووسراوە (هیوا)و لە سەرووی خۆرەكەشەوە بە پیتی لاتینی (HIWA) نووسراوە.

٤. هەندێ لەو نازناوانەی كە نووسەران نووسینیان پێ بلاۆكردۆتەوە، بە هەوڵ و كۆششی خۆمان ئەوانەمان ئاشكراكرد:

—ب= بله (ئیبراهیم ئەحمەد)

—پشکۆ= شەهید مارف بەرزنجی

—ت. ب. مەریوانی= تاهیر بەهجەت مەریوانی

—ج بابان= جەمال بابان

—ج غەمگین= جەوهەر غەمگین

—ڕووناك مەحەمەد= کاکەی فەللاح

—س. ش= سەعید شەفیق

—ع میدیا= عەبدوڵڵا میدیا

—ف. ع. ك= فاتح عەبدولکەریم

—وەرزێر= د. محەمەد نووری عارف

—هۆشەنگ= حەمە بۆر

—هێمن= کامل ژیر

٥- لە ناوەوەی بەرگی یەکەمی گۆڤارەکەدا ناونیشانی گۆڤارەکەو ئابوونەی ساڵانە بەم شێوەیە نووسراوە:

ناونیشانی هیوا / بەغداد: شەقامی زەهاوی، یانەی سەرکەوتن، تەلەفۆن ٢٨٤٠٥

ئابوونە:

	فلس	دینار
ئابوونە بۆدەرەوەی عێراق	٢٥٠	١
ئابوونەی سالێکی لە عێراق دا	...	١
بۆ قوتابی	٧٥٠	-
دانەی بە	١٠٠	-

٦- لە ڕووی هونەرەکانی ڕۆژنامەوانییەوە، ئەم بابەتانەی تێدا بەرچاو دەکەوێت:

وتاری ڕۆژنامەوانیی، هەواڵ، ئاگاداری، ڕیپۆرتاژ، چاوپێکەوتن، وێنە.

باسکردنی ئەم هونەرانەیش ئەوە دەهێنێ کتێبێکی سەربەخۆی دەربارە بنووسرێ.

ژ١، س١، تەممووزی ١٩٥٧:

—پێشەکی، ل١

—وشەیەك، ل٣

—ئەستێرەیەکی نوێ لە ئاسۆی وێژەی کورددا، مامۆستا ع، (وتار)، ل٤٦

—ڕێگای کامەرانی، شاکر فەتاح، (وتار)، ل٦—١٥

—زمانی کوردی، عبدالقادر قەزاز، (وتار)، ل١٥—١٩

—بەهاری کوردستان، (هۆنراوە)، ل١٩—٢٥

—نیازێك، پێناو، (هۆنراوە)، ل٢٥—٢٧

—لای لایەی دایکێ، نەسرین فەخری، (هۆنراوە)، ل٢٧—٣١

—تێکۆشین، (وتار)، ل٣١—٣٧

—چیرۆکی ژمارە، سۆمەرست موّم، ل٣٧—٣١

—هەموو گیانلەبەرێك خواردەمەنی خۆی هەیە، غاندی، وەرگێڕانی شێخ حەسەن،(وتار)، ل٤٥—٥٢

—سووتانەوەی پەردەی میّشك، دوکتۆر عبدالرحمن عەبدوالله، (وتار) ل٥٢—٥٦

—چەوەندەری شەکرو میّژووی دەرهێنانی،جەمال عبدالکریم فواد، (وتار) ل٥٦—٦٠

—کۆنفۆسیۆش، فازل، (وتار) ل٦٠—٦٨.

—ئەتۆم و هێزی ئەتۆم، وردی،(وتار)، ل٦٨—٧٢.

—بیر لە تۆڵەسەندن مەکەرەوە، (وتار)، ل ٧٢—٧٥.

—گەشتی مستر ڕیچ بە کوردستانا، وەرگێڕی شەمال صائب، (وتار)، ل٧٥—٧٩

ژ٢، س١، ئابی ١٩٥٧:

—فرمێسکێکی صلاح الدین وەرگێڕانی محمد مستەفا کوردی، (وتار)، ل٣— ١٢

—سێ میّرووله، نووسینی جبران خلیل جبران، (چیرۆك)، ل١٢-١٤

—دینەوەریەکان، جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، (وتار)، ل١٤— ١٩

—زمان و شێوەکانی، ش. م، (وتار)، ل١٩—٢٤.

—فرمێسکی پەشیمانی، مستەفا صالح کریم، (چیرۆك)، ل٢٤—٣١

—ئاموژگاری بۆ گۆڤاری هیوا، هەوری، (هۆنراوە)، ل٣١-٣٣
—لاوی کورد، دڵزار، (هۆنراوە)، ل٣٣—٣٤
—ژیانی خێزانی، (وتار)، ل٣٩—٤٣
—بیرۆن، (ژیاننامە)، ل٤٣
—ڕێگای سەرکەوتن، شاکر فەتاح،(وتار)، ل٤٤—٥١
—ڕووناك مەحەمەد، کامل ژیر، (لێکۆڵینەوە)، ل٥١—٥٩
—بەشی تەندروستی، دوکتۆر نامق نادر، (وتار)، ل٥٩—٦٣
—دوژمنی گەنم و جۆ جانەوەری (سن)، عوسمان ڕەزا علی،(وتار)، ل٦٣—٦٩
—فەرهەنگی هیوا، ل٦٩
—ڕۆژی گواستنەوەی بووکێ، وەرگێڕی مامۆستا ع، (چیرۆك)، ل٧٠- ٧٩

ژ٣، س١، ئەیلولی ١٩٥٧:

—ئاکرێ، شاکر فەتاح، (وتار)، ل٥—٧
—کریم خانی زەند، (وتار)، ل٧—١٠
—چۆن چارەی دەردی کۆمەلایەتیمان بکەین، عبدالقادر قەزاز، (وتار)، ل١٠-١٥
—زمانی کوردی، فازل، (وتار) ل١٥—٢١
—ئاخ هەژاری، خوشکە (پ)، (وتار)، ل٢١—٢٤
—مەولەوی، (هۆنراوە)، ل٢٤
—بۆ جوانێکی دیل، کامل ژیر، (هۆنراوە)، ل٢٥— ٢٩
— کاروان، ع. ق، (هۆنراوە) ل٢٩
—جوانی، (هۆنراوە)، ل٣٠—٣٢
—ناکامی، شێرکۆ بێ کەس، (هۆنراوە)، ل٣٢—٣٤
—دەنگی شمشاڵ، غ. س، غەمبار، (هۆنراوە)، ل٣٤—٣٥
— بەستە بۆ موسیقا، غ. س، غەمبار، (هۆنراوە)، ل٣٩—٤٦
—ئاواز، غ. س غەمبار، (هۆنراوە)، ل٣٨
—نموونەی کوردی پەتی، محمد مستەفا کوردی، (وتار)، ل٣٩—٤٦

—سەربەستی ئافرەت، کامەران، (وتار)، ل٤٦—٥٣

—بریا نەهاتیتاوە، مستەفا صالح کریم (چیرۆك)، ل٧٤—٨٦

—ژمارە دووی "هیوا" لە تای تەرازووا،س، (ڕەخنە)، ل٦٢—٦٨

—قەڵەوی، دکتۆر قادر شاڵی، (وتار)، ل٦٩—٧٢

—هیواو خوێندەواری، ل٧٢—٧٤

—دڵسۆزی نەمر، مامۆستا، ع، (چیرۆك)، ل٧٤—٨٦

—بۆ پۆکەنین، ل٨٦—٨٨

ژمارە ٤، س١، تشرینی یەکەمی ١٩٥٧:

—میژووی شاری کەرکوك، (وتار)، ل٤—٦

—جێگای میری گەورەی ڕەواندز، محمود محمد، (وتار)، ل٦—١٠

—چۆن زمانەکەمان بنووسین، ب، (وتار)، ل١٠—١٧

—وتەی بەجێ، ل١٧

—دینەوەریەکان، جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، (وتار)، ل١٨—٢٥

—وردبونەوەیەك لە خوێندنی شعرو ئەدەبی کوردی، وەرگێڕانی هۆمەر مستۆی، (وتار)، ل٢٥—٢٩

—بیرەوەری کاك (جەلال) ی یەك ماڵە، ئەحمەد خواجە، (وتار)، ل٢٩—٣٢

—جوانی، شاکر فتاح، (وتار)، ل٣٢—٣٦

— شێرپەنجە، وریا ئەمین ڕەواندزی، (وتار)، ل٣٦—٤٣

—نالی، (هۆنراوە)، ل٤٣

—ئەی کامەرانی، م. شارباژێڕی، (هۆنراوە)، ل٤٤—٤٥

—ئۆپەرێتی وەرزی ساڵ، أ. ب. هەوری، (هۆنراوە)، ل٤٥—٥١

—من و شەهێن، ڕووناك ڕەئووف، (هۆنراوە)، ل٥١—٥٢

—یەکێتی و زانستی، دڵدار، (هۆنراوە)، ل٥٢—٥٣

—تەپڵ و دیلان، هۆنراوە، ل٥٣—٥٥

—ئەی سروشت، ج. غەمگین، (هۆنراوە). ل٥٥—٥٦

—نموونەی کوردی پەتی، محمد مستەفا کوردی، (چیرۆك)، ل٥٧—٦٠
—سەربەستی ئافرەت، کامەران، (وتار)، ل٦٠—٦٥
—مەلا عبدواللەی بیتوشی، (ژیاننامە)، ل٦٥
—گۆتە زاناو شاعیری نەمر، محمد نوری تۆفیق، (وتار)، ل٦٦—٧٠
—لۆکە (پەمۆ)، عوسمان ڕەزا علی، (وتار)، ل٧٠—٧٤
—بەشی هیواو خوێندەوارانی، ل٧٤—٧٦
—لێکۆلینەوە، ل٧٦—٧٨
—پەنجا فلس، مەم،(چیرۆك)، ل٧٨—٨٤

ژ٥، س١، تشرینی دووەمی ١٩٥٧:

—لافاو، کامەران، (هۆنراوە)، ل٦—١٤
—لافاوی مەرگ، خالد ڕشید (زێوەر)، (هۆنراوە)، ل١٤—١٩
—لافاو، کامل ژیر، (هۆنراوە)، ل١٩—٢٥
—میژووی ژیانی کاملی جوانەمەرگ، ل٢٥-٢٧
—کوچی دوایی، کمال غفوری، (ژیاننامە)، ل٢٨—٣٠
—بەهۆی لافاوەکەی سلێمانیەوە، عبدالقادر قەزاز، (وتار)، ل٣٠-٣٣
—حقوقی ئافرەت، کچە کورد پرشنگ، (وتار)، ل٣٣—٣٦
—هەستی ئافرەت بەرامبەر ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردیەکان، خوشکە، پ، (وتار)، ل٣٦-٣٩
—هەڵگرتنی یاسای "دەعوای عەشائری"، نوری تالەبانی، (وتار)، ل٣٩—٤٢
—جۆرەکانی خوێنی مرۆڤ، فوئاد زەکی هەناری، (وتار)، ل٤٢—٤٧
— گیا لەسەر بنکی خۆی ئەڕوێت، محمد مستەفا کوردی، (چیرۆك)،ل ٤٧-٥٢
—شارە پیرۆزەکە، جەبران خلیل جەبران، (چیرۆك)، ل٥٢— ٥٥
—کوا کوڕەکەم، مستەفا صالح کریم، (چیرۆك)، ل٥٥—٦٠
—دانتی، دوکتۆر ت. ب. مەریوانی، (وتار)، ل٦٠—٦٢
—بەشی هیواو خوێندەواری، ل٦٢—٦٤
—کارەساتە ستەمەکە، ع. شەمال، (چیرۆك)، ل٦٤— ٦٧

—لافاو، مامۆستا ع. (چیرۆك)، ل٦٧— ٧٨
—له میژووی عوسمانیدا جەلالی لی، وەرگێڕانی احمد خواجه،(وتار)، ل٧٨—٨٠

ژ ٦، س١ کانونی یەکەمی ١٩٥٧:

—میژووی شاری هەولێر، ل٥—٨
—چۆن زمانەکەمان بنووسین به پیتی عەرەبی یا لاتینی، ب. (وتار)، ل٢٠—٣١
—شەڕو ئاشتی، شاکر فتاح، (وتار)، ل٢٠—٣١
—دینەوەریەکان، جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، (وتار)، ل٣١—٣٧
—ئامان الله خانی والی، محمد امین — کاردۆخی-، (ژیاننامه)، ل٣٧— ٤٠
—بۆ مامۆستایانی قوتابخانه سەرەتاییەکان، میدیا، (وتار)، ل٤٠—٤٤
—شاعری مەزن ئەحمەد موختار بەگ جاف، ل٤٤—٤٦
—کاروان، غ. س. غەمبار، (هۆنراوه)، ل٤٦
—بەندەك د گەل (شەتی بەغدا)، صالح یوسفی،(هۆنراوه)، ل٤٧—٤٩
—هەزار ئەفسوس، پێناو، (هۆنراوه)، ل٥٠—٥١
—گولاڵه، ژیر، (هۆنراوه)، ل٥١—٥٣
—پوختەکردنی نەفس، عبدالقادر قەزاز، (وتار)، ل٥٣— ٥٧
—گولیك، جبران خلیل جبران، وەرگێر دلزار، (هۆنراوه)، ل٥٧
—زانستی کوردان، (بیرەوەری)، ل٥٨—٦٠
—نموونەی کوردی پەتی، محمد مستەفا کوردی، (چیرۆك)، ل٦٠— ٦٥
—بەشی هیواو خوێندەواری، ل٦٥—٦٧
—بۆ کلاۆ کوپە، وەرگێڕانی بیمار، (هۆنراوه) ل٦٧—٦٩
—نیشتمان، وەرگێڕانی بیمار، (هۆنراوه)، ل٦٩—٧٢
—له پێناوی بوژاندنەوەی هەستی نەتەوایەتیماندا، بەختیار، (وتار)، ل٧٢—٧٦
—له کەرکوکەوه داواکردنی ڕۆژنامەکه بە زمانی کوردی بلاۆبکرێتەوه، حەمە غەریب تالەبانی، (وتار)، ل٧٦
—ڕاپەڕینی ئاسیا، وەرگێڕانی محمد سەعید جاف، (وتار)، ل٨٠—٨٢

—قینی.....لێم بوو، مەم، (چیرۆك)، ل٨٢—٩٢

—پاشماوەی جەلالی، ئەحمەد خواجە، (وتار)، ل٩٤—٩٦

ژ٧،،س١، کانوونی دووەمی ١٩٥٨:

—مێژووی کۆیە، تاهر محمد حەوێزی، (وتار)، ل٥—٧.

—بەدرخان پاشا، حافز مستەفا قازی، (وتار)، ل٧—١١

—وێژە، شێخ محمدی خاڵ، (وتار)، ل١١—١٥

—بەرەو خوێندنەوەی، کچە کورد. پرشنگ، (وتار)، ل١٥—١٩

—نووسینی پیتی"دال" بە شێوەی سلێمانی، فواد زەکی هەناری، (وتار)، ل١٩—٢٢

—نموونەی کوردی پەتی "نازداری"، محمد مستەفا کوردی،(وتار)، ل٢٢—٢٦

—شۆپان، وەرگێڕانی فاتح عبدالکریم، (وتار)، ل٢٦—٣٢

—هیوا، م. شارباژێڕی، (هۆنراوە)، ل ٣٤—٣٧

—بۆنی گوڵ، محمود زێوەر، (هۆنراوە)، ل٣٧—٣٨

—گوڵێك لە یادا، ئەژین گۆران،(هۆنراوە)، ل٣٨—٤٠

—دڵی من، پشکۆ، (هۆنراوە)، ل٤٠—٤٥

—دینەوەریەکان، جومیل بەندی ڕۆژبەیانی، (وتار)، ل ٤٥— ٤٧

—دڵداری غەمگین، گۆڕینی کمال غەمبار، (پەخشان) ل٤٧

—ئەبراهام لنکۆڵن، ف. نەگۆڕ،(ژیاننامە)، ل٤٨—٥٢

—پاشماوەی جەلالی، ئەحمەد خواجە (وتار)، ل٥٢—٥٤

—زەحیری، دکتۆر عبدالرحمن عبدالله،(وتار)، ل٥٤—٥٨

—لە زنجی هەژارانا، گۆڕینی ع. ر. پەرۆش، (چیرۆك)، ل٥٨—٦٦

—باری ئێستای ژنە شاریيەکانمان، عبدالقادر قەزاز، (وتار)، ل٦٧—٧٢

—دەوری کشتوکاڵ، ئەکرەم جاف،(وتار)، ل٧٢—٧٥

—هۆمەر، ت.ب.مەریوانی،(ژیاننامە)، ل٧٥—٧٧

—لە شیعری خەیام، گۆڕینی سەلام، (هۆنراوە)، ل٧٧

—نۆبڵ کێ یە،محمد نوری تۆفیق،(وتار)، ل٨٠—٨٤

—هیواو خوێندەواری، ل٨٤—٨٦
—یانەی سەرکەوتنی کوردان، ل٨٦—٨٨
—کاروان،محمد سعید جاف، (چیرۆکی فۆلکلۆری)، ل٨٨—٩٣
—مانگ گیران، ساجدە ئاوارە، (چیرۆك)، ل٩٣—٩٦

ژ٨، ،س١، شوباتی ١٩٥٨:

—میژووی شاری کفری، هاشم بەرزنجی، (وتار)، ل٥—٧
—وێژە، شێخ محمدی خاڵ، (وتار)، ل٧—٩
—نووسینی زمانی کوردی، م. م، (وتار)، ل٧—٩
—باغچەی پەریان، مسعود کەتانی ئامێدی، (هۆنراوە)، ل١٥—١٧
—مانگی دەستکرد، عەزیز،(وتار)، ل١٧—٢٨
—زەنگ،هێمن،(هۆنراوە)، ل ٢٨—٣٠
—ژنیش هەیەو ژانیش هەیە، محمد مستەفا کوردی،(وتار)، ل٣٠—٣٤
—لۆرکا لاپەڕەیەکی خوێناوی لە میژوو،کامەران وەریگێڕاوە،(وتار)، ل٣٤-٤٤
—پاڕاستنی دایك و منداڵ، کچە کورد: پرشنگ،(وتار)، ل٤٤—٤٨
—منم نەسرین، نەسرین فەخری،(هۆنراوە)،ل٤٨—٥٢
—ئافرەتی سك پڕ، انور کریم، (وتار)، ل٥٢—٥٦
—هەڵگری چرای زانستی، خواجە ئەفەندی، (بیرەوەری)، ل٥٦—٥٩
—پێش ئەوەی بمرین، کاکە شوان،(هۆنراوە)، ل٥٩—٦١
—مەلە خڕێ، دکتۆر ت.ب. مەریوانی (وتار)، ل٦١—٦٢
—سەربەستی نووسەر، عبدالرزاق بیمار، (وتار)، ل٦٢—٦
—یادو پەیمان، کرمانج، (هۆنراوە)، ل ٦٦-٦٩
—موزارت، باکووری، (وتار)، ل٦٦—٦٩
—لە ڕێگای یەکبوونی زمانەکەمانا،سەرکەوت هۆشیار، (لێکۆلینەوە)، ل٧٠—٧٣
—گیانی مەولەوی، (هۆنراوە)، ل٧٣—٧٥
—پایز، لامارتین، وەرگێڕی دلزار، (هۆنراوە)، ل٧٥—٧٧

—هیواو خوێندەوەرانی، ل٧٧—٧٩

—نامەیەك بۆ دڵسۆزانی کورد، ڕشید عارف، ل٧٩

—پاشماوەی کاروان، محمد سعید جاف، ل٨٠—٨٣

—پاشماوەی جەلالی، ئەحمەد خواجە، ل٨٣—٨٧

—ماچی خوێناوی، گۆڕینی مستەفا صالح کریم، (چیرۆك)، ل٨٧—٩٦

ژ٩، س١، مارتی ١٩٥٨:

—شاری ڕەواندز، صلاح، (وتار)، ل٥ — ٧

—فرمانی ئێستەمان، ب، (وتار)، ل٧—١٩

—بەرخەکە !؟، شاکر فەتاح، (پەخشان)، ل١٩—٢٢

—بەهار، شێخ محمدی خاڵ، (پەخشان)، ل٢٢—٢٤

—بەهار نامەوێ،بێکەس، (هۆنراوە)، ل٢٤

—نەوروز، کامەران، (هۆنراوە)، ل٢٥.

—قارەمانی میرنشینی بابان عبدالرحمن پاشا، خەسرەو، (وتار)، ل٢٦—٢٩

—ئەو نەتەوەیەی، م. ڕەسول، (هۆنراوە)، ل٢٩

—گۆڤارێکی تایبەتی بۆ ئافرەت، کچە کورد، پرشنگ، (وتار)، ل٣٠—٣٥

—نامەیەك بۆ جەمیلە، ك.ح. غەمبار، (هۆنراوە)، ل٣٥—٣٨

—جگەرە کێشان، فوئاد هەناری، (وتار)، ل٣٨—٤١

—بیرەوەری شاعیری مەزن مامۆستا زیوەر، ل٤١—٤٣

—یەکی خاکە لێوە، میدیا، (چیرۆك)، ل٤٣— ٤٨

—چارلی چاپلن، وەرزێر، (وتار)، ل٤٨—٥١

—تۆلستۆی، دکتۆر ت.ب. مەریوانی، (وتار)، ل٥١ —٥٣

—تەلەفۆن، ف.ع، (وتار)، ل٥٣—٥٥

—جەژنە پیرۆزەکەی کورد، نەوروز، غ.س. غەمبار، (هۆنراوە)، ل٥٥—٥٧

—داپیرەکەم، مەم، (چیرۆك)، ل٥٧—٦٥

—لێکۆڵینەوەیەك لە وتاری، (وێژە)ی مامۆستا خاڵ،م.م. (وتار)، ل٦٥—٧٢

—شەڕ، جبران خلیل جبران، وەرگێڕان، (چیرۆك)، ل٧٣—٧٥
—جەژنی دارو درەخت، شفیق صابر، (وتار)، ل٧٥—٨٠
—کوردم، عوسمان عەوێزی، (هۆنراوە)، ل٨١— ٨٢
—نەورۆزی نوێ، أ.ب. هەوری، (هۆنراوە)، ل٨٢— ٨٥
—ئەختەر کێیە ؟، نزار، (بیرەوەری)، ل٨٦—٨٨
—کەلاهە بلیری، صالح یوسفی، (هۆنراوە)، ل٨٩—٩٢
—نامەی باوکێکی دڵسۆز، ن. تالەبانی، (وتار)، ل٩٢—٩٥
—هیواو خوێندەوارانی، ل٩٥—٩٦
—نەورۆزو جەژنی ڕزگاری کورد، کاکە شوان، (هۆنراوە)، ل٩٧
—کولوشا، مەکسیم گۆرکی، وەرگێرانی جەلال پەرێشان، (چیرۆك)، ل٩٩—١٠٤

ژ١٠، س١، نیسان ١٩٥٨:

—براینە جەژنتان پیرۆزبێت، (سەروتار)، ل٤
—خورمالێ، ڕشید هەورامی، (وتار)، ل٥—٨
—چۆن زمانەکەمان بنووسین، جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی، (وتار)، ل٨—١٢
—ئاهەنگی کۆەڵێ ئاواز، (ڕیپۆرتاژ)، ل١٢—١٧
—بەهار، محمد شکر خلیفە، (پەخشا)، ل١٧—١٩
—کە گیران، احمد خواجە، (وتار)، ل١٩—٢٣.
—بۆ گیانی پاکی سەید عەلی ئەسغەر، محمد ملا کریم، (هۆنراوە)، ل٢٣—٢٦
—نۆبەرەی دای خەباتمان، ڕوناك، (وتار)، ل٢٦—٣١
—ژنیش هەیەو ژانیش هەیە، محمد مستەفا کوردی، (وتار)، ل٣١—٣٥
—بەهاری ژین، خالد دلێر، (هۆنراوە)، ل٣٥—٣٩
—مردووان، م.ع. جاف، (پەخشان، ل٣٩—٤٤
—لە خەوما، وەهاب کۆیی، (هۆنراوە)، ل٤٤—٤٦
—هیوا، شێخ محمد خاڵ، (وتار)، ل٤٦—٤٩
—چۆن پارێزگاری دەم ودانت دەکەی، دکتۆر احمد علی عوسمان، (وتار)، ل٤٩—٥٣

—هەندێ دەردی کۆمەلاێەتی کە تەگەرەیان داوە لە پێشکەوتنمان، (وتار)، ل٥٣—٥٧
—ڕەخنەو ڕەخنەگر، أ.ب.هەوری، (ڕەخنە)، ل٥٧—٦١
—هێزی برسێتی، ساجد ئاوارە، (چیرۆك)، ل٦١—٦٩
—لای لایەی دایکی نیشتمان، کرێکار، (هۆنراوە)، ل٦٩—٧١
—برایم پاشای بابان بنیات نەری شاری سلێمانی، ج. بابان، (وتار)، ل٧١—٧٥
—کوێستانەکانمان، هۆشەنگ، (هۆنراوە)، ل٧٥—٧٨
—بیتهۆڤن، کمال غفوری، (وتار)، ل٧٨—٨٢
—تیشکی چرایەك، کامەران، (هۆنراوە)، ل٨٢—٨٦
—مەرەزە، بێستون عوسمان، (وتار)، ل٨٦—٨٨
—پاشماوەی چۆن زمانەکەمان بنووسین، ل٨٩—٩٦

ژ١١، س١، مایس ١٩٥٨:

—شەقلاوە بوکی خێزانێکی هەژارە، (وتار)، ل٤—٧
—حاجی مەلا عبدالله جلیل، کریم شارەزا، (بیرەوری)، ل٧—١٠
—کۆچی (حەسەن توفیق)ی جوانەمەرگ، ل١١—١٣
—مندالی کورد، عزالدین ابراهیم، (وتار)، ل١٣—١٧
—کارگەی چیمەنتۆ، عەزیز، (وتار)، ل١٧—٢٥
—بەستە بۆ کوردستان، کاکە شوان، (هۆنراوە، ل٢٥—٢٩
—لە دەوروبەری دانی مافی سیاسی ئافراتانا، ڕووناك، (وتار)، ل٢٩—٣٣
—شوێنی کۆمەلایەتی ژن لە کوردستانا، وەرگێڕ، ج. بابان، (وتار)، ل٣٦—٤٠
—ئۆپەرێتی خوشك و برایەك، ج. دانا، (هۆنراوە)، ل٤٠—٤٢
—نەوڕۆز لە لەندەن— ئینگلستان، (ڕیپۆرتاژ)، ل٤٢—٤٤
—قرچە قرچا ئاگرێت گەش، صالح یوسفی، (هۆنراوە)، ل٤٥—٤٩
—شتی تازەی دۆزراوەی پزیشکی، (وتار)، ل٤٩—٥١
—کوڕی ڕۆژ، جەلال جۆبار، (هۆنراوە) ل٥٢—٥٤
—کولۆلێ، محمد مستەفا کوردی، (وتار)، ل٥٤—٥٨

—هەڵبەستی مرواری، وەرگێڕانی وردی، (هۆنراوە)، ل٥٨—٦١

—قومار، حافز مستەفا قازی، (وتار)، ل٦١—٦٣

—لافی دڵداری، نەسرەو وەریگێڕاوە، (هۆنراوە)، ل٦٣—٦٥

—ئاهەنگەکانی کۆمەڵی ئاوازی کوردی، فازل، (ڕاپۆرتاژ)، ل٦٥—٧٠

—گفتوگۆی خوێندەوارو دارفرۆش،محمد امین کاردۆخی، (هۆنراوە)، ل٧٠—٧٩

—سیمفۆنی پێنجەمی "بیتهۆڤن"، سەردار ڕەمزی، (وتار)، ل٧٦—٧٩

—لاوی جوانە مەرگ، هێمن، (هۆنراوە)، ل٧٩—٨١

—وەناق، دکتۆر ت. ب. مەریوانی ، (وتار)، ل٨١— ٨٥

—بەشی دەستکرد، مەسعود سید أمین، (وتار)، ل٨٥—٨٧

—بەشی هیواو خوێندەوارانی، ل٨٧—٨٩

—دایکی ئازادی خواهان، وەرگێڕی مستەفا صالح کریم، (چیرۆك)، ل٨٩—٩٦

ژ١٢، س١، حوزەیران ١٩٥٨:

—سالێك لە تەمەنی هیوا، حافز مستەفا قازی، (سەروتار)،ل١—٣

—ئامانجی من، هێمن، (هۆنراوە)، ل٣

—پایەیی ئادەمیزادو باری ئێستای ژیانی نەتەوەی کورد، م.م،(وتار)، ل٤—٩

—کارخواز، وەرگێڕی محمد صدیق عارف، (چیرۆك)، ل٩—١٨

—بام وابێ، مەدهۆش، (هۆنراوە)، ل١٨—٢٠

—هونەری جوان،(ڕاپۆرتاژ)، ل٢٠—٢٧

—هونەری نەمرمان دەوێت، ساجد ئاوارە، (وتار)، ل٢٧—٣١

—قارەمانی ئافرەتێکی کورد، أ.ب. هەوری، (چیرۆك)، ل٣١—٣٥

—لەم جیهانەدا، (گۆشە)، ل٣٥—٣٨.

—چیرۆك نوسین و هونەری چیرۆك، مستەفاصالح کریم،(لێکۆلینەوە)، ل٣٨—٤٨.

—چیت نەزانی پرسیار بکە، (گۆشە) ل٤٨-٥٠

—هیواو خوێندەوارانی، ل٥٠—٥٤

— سەرگوزەشتەو بزەی لێو، ل٥٤—٥٨

—یەکێ لە شەوەکانی گرتەکەی سەیوان، فازل، (چیرۆك)، ل٥٨—٦٥
—ساتێ بەختیاری، دلّزار، (هۆنراوە)، ل٦٥—٦٦
—میقاندارى، حافز مستەفا قازى، (وتار)، ل٦٦—٦٨
—چیرۆك بۆ شانۆ، ل٧١
—لە هۆنراوەی کامەران ل٧٢
—لێکۆڵینەوە، ناکام، ل٧٣
—شەرم مەکە، ل٧٦
— کاوێس ئاغا، ج.بابان، (بیرەوەری) ل٧٧—٨٥

ژا، س٢، تەموزی ١٩٥٨:

—دووجاری بخۆێنەرەوە، ع. س. ن وەریگێراوە، (وتار) ل٣—٧
—زانست و ژیان، (گۆشە)، ل ٧— ١١
—داری ناکۆکی لە بندا هەڵکەنن، ڕەفیق حلمی، (هۆنراوە)، ل١١—١٣
—چیت نەزانی پرسیار بکە، (گۆشە)، ل١٣—١٥
—شەش پیاوی گەورەی میژوو، وەرگێڕانی محمد سعید جاف، (وتار)، ل١٧—٢٥
—نامەیەك بۆ خوشکە ڕۆشەنبیرەکان، ڕووناك، (وتار)، ل٢٥—٣٠
—فرمێسك، محمد ڕسول، (هۆنراوە)، ل٣٠
—ژن دارك، أ.غ، (وتار)، ل٣١— ٣٤
—چیرۆکێکی کورت بۆ شانۆ، کامەران، (شانۆگەری)، ل٣٤—٣٦
—کێ تاوانبارە، میم، (چیرۆك)، ل٣٦—٤٩
—هونەری جوان، محمدی مەلا کریم وەریگێڕاوە، (هونەر)، ل٤٩—٦٢
—تەمسیلی چیرۆکی مەم و زین، (هونەر)، ل٦٢—٦٤
— ئاهەنگەکەی تیپی مەولەوی، هێمن، (هونەر)، ل٦٤—٦٩
—پیاوی ون بوو، هەوری، (وتار)، ل٦٩—٧٥
—تۆڵستۆی، ئاوات، (ژیاننامە)، ل٨٠—٩٤
—چواردەی گەلاوێژ، هێمن، (هۆنراوە)، ل٩٥—٩٨

—شۆڕشەکە عێراق، (ڕیپۆرتاژ)، ل٩٨—١٠٢
—سرودی سەرکەوتن، کامەران، (هۆنراوە)، ل١٠٢—١٠٥

ژ٢، س٢، ئابی ١٩٥٨:

—ئەدەبی کوردی لە شۆڕشدا، (سەروتار) ل١—٣
—لەگەڵ پاڵەوانانی شۆڕشدا، (ڕیپۆرتاژ)، ل٣—١٠
—میللەت چی ئەوێ؟ ئیستعمار چی ئەوێ؟، احمد غفور، (وتار)، ل١٠—١٣
—چیت نەزانی پرسیار بکە، (گۆشە)، ل١٣—١٦
—کێ تاوانبارە، م، (چیرۆك بۆ شانۆ)، ل١٧—٢٧
—وەتەن، بشیر مشیر، (هۆنراوە)، ل٢٧
—ئەرکەکانی سەر شانی ئەدەبی ئەمڕۆمان، محمدی ملا کریم،(وتار)، ل٢٨—٣٢
—چاردێ تیرمەهێ، حافز مستەفا قازی، (وتار)، ل٣٢—٣٦
—زانست و ژیان، (گۆشە)، ل٣٦—٤٣
—شۆڕشا پیرۆز، صالح یوسفی، (هۆنراوە) ل٤٣—٤٥
—پیرۆزبایەکی بە گەرم و گوڕ هەڵقوڵی و هەروەك خوێنی براو خوشکە شەهیدەکانمان، (نامە) ل٤٥—٤٨
—گەلی دڵدار، هەوری، (وتار)، ل ٤٨—٥١
—گلۆر بوونەوە، کامەران، (هۆنراوە، ل٥١
—هاواریك، تەنیا، (وتار)، ل٥٢—٥٥
—قسەی فێنك، (گۆشە)، ل٥٥—٥٨
—بەخێربێنەوە ئەی قارەمانان، (ڕیپۆرتاژ)، ل٥٣
—بە بۆنەی شۆڕشی مەزنەوە، ڕەفیق حلمی، (هۆنراوە)، ل٥٤—٥٦
—توانەوەی یاسای ئیمپریالیزم، (هۆنراوە)، ل٦٤—٦٧
—ئاشتی و برایەتی ودواڕۆژێکی باشتر،ئەمینی میرزا کریم، (وتار)، ل٦٧—٧٠
—قەیسەر مژدە بێت میوانت هات، مستەفا، (وتار)، ل٧٠—٧٣
—مەکسیم گۆرگی، کامەران، (ژیاننامە)، ل٧٣—٧٥
—موئتەمەری باندۆنگو ئاشتی جیهان، (وتار)، ل٧٥—٨٠

—چۆن دەرسی هونەر ئەوترێتەوە لە ولاتماندا، شاخەوان، (هونەر)، ل٨٠—٨٥

—برووسکەو نامە، (گۆشە)، ل٨٥—٨٨

—قوتابیانی کوردستان، مستەفا سلێمان، (وتار)، ل٨٨—٩٢

— چیت نەزانی پرسیار بکە، (گۆشە)، ل٩٢—٩٤

ژ٤، س٢، تشرینی یەکەمی ١٩٥٨:

—ڕێگای ڕاست، (سەروتار)، ل١—٤

—کوردو کوردستان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستا، وەرگێڕانی انور محمد قەرەداخی، (وتار)، ل٤—٨

—قوتابینی کورد لە ئەوروپا، (وتار)، ل٨—١٤

—بۆ فریشتەی ئاسایش، دڵزار، (هۆنراوە)، ل١٤—١٧

—زانست و ژیان، (وتار)، ل١٧—٢٢

—کە دایکم بە ڕۆژو بوو، مەم، (چیرۆک)، ل٢٢—٣٠

—بۆ سوپای نەبەزی عێراق، کاکە شوان، (هۆنراوە)، ل٣٠

—کۆمەڵەی هەرەوەز، فازل، (وتار)، ل٣١—٣٩

—مەمك زۆری، مستەفا امین، (وتار)، ل٣٩—٤٥

— ڕۆژی ئازادی، نەسرین فەخری، (هۆنراوە، ل٥٨—٦٠

—لادێکانمان، فازل، (وتار)، ل٦٠—٦٨

—هەڵمەتە گەورەکەی سوپای گەلی عێراق،شەوکەت غفور،(وتار)، ل٦٨—٧١

—کێ ئازایە، محمود حاجی ڕەحیم، (هۆنراوە) ل٧١

—یەك....دوو... هەرسێکی، هێمن، (هۆنراوە)، ل٨٢—٨٤

—لینین گەورەترین پیاوی مێژوو لە سەدەی بیستەمدا،وەرزێر، (وتار)، ل٨٤—٨٨

— کە مردم، دیلان، (هۆنراوە)، ل٨٨

—گەڕانەوەی قارەمانەکان بۆ سلێمانی، (ڕیپۆرتاژ)، ل٨٩—٩٦

—نامەیەکی کراوە، (نامە)، ل٩٩—١٠٢

ژ٣، س٢، ئەیلوولی،١٩٥٨:

—فرمانی ئەمرۆمان، (سەروتار)، ل١—٤

—نەتەوەی کوردو یاسای جمهوریەت، فاتح عبدالکریم، (وتار)، ل٤—١٠
—قوتابیانی کورد لە ئەوروپا، (ڕیپۆرتاژ)، ل١٠—١٧
—ڕێگای هیند، وەرگێڕانی محمدی ملا کریم، (وتار) ل١٧—٢٦
—عبدالکریم قاسم، کمال غەمبار، (هۆنراوە)، ل٢٦—٢٩
—گەڕانەوەی قارەمانان بۆ سلێمانی، (ڕیپۆرتاژ)، ل٢٩—٣٧
—نامەیەك بۆ بەهەشت، محمد نوری توفیق، (نامەی ئەدەبی)، ل٣٧—٤٠
—هۆنراوەی جوان، هێمن، (هۆنراوە)، ل٤٠—٤٤
—دەربارەی ئەدەبی ڕاستەقینەی نوێ، (وتار)، ل٤٤—٤٩
—١٤ی گەلاوێژ، قەدری جان، (هۆنراوە)، ل٤٩—٥١
—سڵاوێك، نەسرین فەخری، (هۆنراوە)، ل٤٥—٤٨
—شۆڕشی پیرۆز، هەوری، (وتار)، ل٤٨—٥٢
—گۆشەی زانیاری، (وتار)، ل٥٢—٥٩
—بۆ ئافرەتی کورد، خانم زوهدی، (وتار)، ل٥٩—٦٣
—کوردستانی من، کامل ژیر، (هۆنراوە)، ل٦٣
—قوتابیانی کوردستان، عبدالکریم عبدالرزاق (وتار)، ل٦٤—٦٦
—بێ تاوان، وەرگێڕانی محمد سعید جاف، (چیرۆکی وەرگێڕاو)، ل٦٦—٧٦
—شێری ولّات بارزانی هات، قەدری جان، (هۆنراوە)، ل٧٦— ٧٨
—شۆڕشەکەمان شۆڕێکی دیموکراتی میللیە، احمد غفور، (وتار)، ل٧٨—٨٣
—هاتنەوەی قارەمانانی کورد تیرێکی ژەهراویە کە ئاڕاستەی چاوی ئیپریالیزم ئەکرێت، (وتار)، ل٨٩—٩٢
—چیت نەزانی پرسیار بکە، (گۆشە)، ل٩٢— ٩٥
—چاپکراوی تازە، (هەواڵ)، ل٩٥—٩٦

ژ٥، س٢، تشرینی دووەم ١٩٥٨:

—سەروتار، ل١-٣
—چوار وەرزی سالّ، ل٣—٤

—ئاهەنگەکەی گەنجانی کوردستان لە هۆڵی گەل لە بەغدا، ل٤—٧
—دەمەتەقێنی بایزو باپیر، هەژار، (هۆنراوە)، ل٧—١٠
—بانگی یەکێتی قوتابیانی گشتی عێراق، ل١٠—١٣
—چیت نەزانی پرسیار بکە، (گۆشە)، ل١٣—١٧
—دەرەبەگی، ناکام، (وتار)، ل١٧— ٢٢
—بە کام شێوەی زمانەکەمان بنووسین، محمدی ملا کریم، (وتار)، ل٢٣—٢٨
—گۆڕانی کۆمەڵ لە سەرەتای مێژوودا، نوسینی ل. سیغال، وەرگێڕانی وەرزێر، (وتار)، ل٢٨—٣٣
—لینین م.م، (هۆنراوە)، ل٣٣—٣٥
—ئاهەنگەکەی یەکێتی قوتابیانی گشتی عێراق لقی سلێمانی، فازل، (ڕیپۆرتاژ)، ل٣٥—٤٣
—برایەتی و دۆستایەتی نەتەوەکانی عێراق لەسەر ڕۆشنایی "نەزەریەی زانیاری"، فاتح عبدالکریم، (وتار)، ل٤٣—٤٩
—پارڵاستنی جمهوریەت و کۆمەڵ و پارڵاستنی مافەکانی ئافرەتان، عالیا عبدالکریم، (وتار)، ل٤٩—٥٣
—قوتابیانی کورد لە ئەوروپا، (ڕیپۆرتاژ)، ل٥٣—٦١
—بۆ قارەمانانی بەرزان، کاکە شوان، (هۆنراوە)، ٦١—٦٣
—شۆڕشی ئۆکتۆبەرو مەسەلەی کورد، احمد غفور، (وتار)، ل٦٣—٨٨
—قوتابیانی کوردستان، م. س، (وتار)، ل٨٩—٩٤
—مەدالیای هیوا (چیرۆك بۆ شانۆ)، گرەو، ل٩٥

ژ٦،٧، س٢، کانوونی دووەمی ١٩٥٩:

—یەك بگرن و هێزتان کۆبکەنەوە، (سەروتار)، ل١—٤
—کوردی بوختان بۆکراو، جەمال نەبەز، وەرگێڕانی فاتح عبدالکریم، (وتار)، ل٤—١٢
—سروودی لاوان، هێمن، (هۆنراوە)، ل١٣-١٥
—ئیشکەری ڕاست، ڕەشید عارف، (وتار)، ل١٥ ١٧
—ڕووخانی باستیلی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەرگێڕانی محمدی ملا کریم، (وتار)، ل١٧-٢٢

—بۆ ئافرەتانی کوردستان، پەخشان، (هۆنراوە)، ل٣٢

—لەتێ نان و شیشێ کەباب، فازل، (چیرۆك)، ل٣٣—٣٧

—نامەیەك لە کوردستانی ئێرانەوە، ل٣٧—٤٥

—ئەستێرەی ئازادی، ج. بابان، (وتار)، ل٤٥—٤٨

—میژووی لام باش نییەی سلێمانی تا ١٤ی تەممووزی ١٩٥٨، احمد خوازە، (وتار)، ل٤٨—٥١

—کاری شۆڕشەکەی عێراق لە زۆرانبازی دەولّەتەکانا، وەرگێڕانی ف. ع. ك.، (وتار) ل٥١—٦٢

—بوێژی بەناوبانگی کورد وەفایی، سکالّا، (وتار)، ل٦٢—٦٥

—ئەنجامی یەکەم گرەوەی هیوا، ل٦٥

—چۆن بووم بە هونەرمەند، ئەمین میرزا کریم، (شانۆگەری)، ل٦٦—٧٧

—پالّەوانێتی کچێك، محمد نوری تۆفیق، چیرۆکی وەرگێردراو، ل٧٧—٨٠

—بۆ کوردستان، جەمال شارباژێڕی، (هۆنراوە)، ل٨٠

—خەباتی کورد، (وتار)، ل٨١—٩١

—مۆسکۆی جوان، گۆران، (هۆنراوە)، ل٩٠—٩٢

—شەوێکی بەهار، فەتاح کریم کاوە، (هۆنراوە)، ل٩٦

—دیواری ئەتلەس، وەرگێڕانی صبیحه عبدالمجید، (چیرۆك)، ل٩٧—١٠٣

—نامەیەك بۆ قاهیرە، وەرگێڕانی م. م، (وتار)، ١٠٣—١١١

—بیری ئازادی ڕێگەی ڕزگارییە، هەوری، (شانۆگەری)، ١١١—١٢٩

—چیت نەزانی پرسیار بکە، (گۆشە)، ل١٢٩—١٣٢

—هیواو خوێندەوارانی، (گۆشە)، ل١٣٤—١٣٩

—چۆن لە بیرم بچێتەوە ؟!، مستەفا صالح کریم، (چیرۆك)، ل١٣٩—١٤٤

ژ٨، س٢، شوباتی ١٩٥٩:

—کوردینە جەژنی نەورۆزتان پیرۆز بێت، (سەروتار)، ل١—٣

—هیوا لە کۆڕی خەباتا، ل٣—٥

—لینین سەرۆك و ڕێکخەری گەورەترین شۆڕشە لە مێ ژوودا، احمد غفور، (وتار)، ل٥—١٦

—شۆڕشەکەی عێراق و مەسەلەی کورد، وەرگێڕ، محمدی مەلا کریم، ل١٧—٣٥

—جەژنی نەورۆز، (هۆنراوە)، ل٣٥—٣٧

—لاشەی بدرالدین، وەرگێڕانی عبدالرزاق حمد بیمار، (چیرۆك)، ل٣٥—٤٤

—مەولەوی و بەهار، (هۆنراوە)، ل٤٤—٤٦

—نەورۆزی ئەسالّمان، محمد نوری توّفیق، (وتار)، ل٤٦—٤٩

ژ(٩، ١٠)، س٢، نیسان و مایسی ١٩٥٩

—هیوا لە کۆڕی ئەدەبا، (سەروتار)، ل١—٥

—لێکدانەوەی موّسیقا بە شێوەی سیاسی، وەگێڕ، عەتا تالەبانی و فاتح عبدالکریم، (وتار)، ل٥—٢٢

—نیشتمانە بچکۆلّەکەم، وەرگێڕ نەسرین فەخری، (هۆنراوە)، ل٢٢

—ئەنگلس ئەفسەرێکی سوپای کرێکارانی هەموو جیهانە، محمد نوری توفیق، (وتار)، ل٢٣—٢٨

—هۆنراوەو میللەتەکەم، عبدالرزاق حمد، (هۆنراوە)، ل٢٨—٣١

—لە ئاسمانی لوبنانا، "چیای گوّیژە"، احمد خواجە، (وتار)، ل٣١—٣٦

—یادی ڕصافی نەمر، وتار، ل٣٦-٣٩

—خەیالّی خاوە ئیستیعمار، قادر ملا احمد، (هونراوە)، ل٣٩

—ئەدیب و هونەرمەندە کوردەکانمان و پێویستیەکانی ئەمڕۆی سەرشانیان، محمدی مەلا کریم، (وتار) ل٤٠—٤٥

—سێ هۆنراوەی تازەی شاعیری گەورە عبدالوهاب البیاتی وەرگێڕ عزالدین مستەفا ڕسول، (هۆنراوە)، ل٤٥—٤٨

—ڕۆژنامەو گۆڤاری تازەی کوردی، ل٤٩—٥٤

—هیواو خوێندەوارانی، ل٥٤—٦٠

—دایك وەرگێڕ، حسن قەزلەجی، (ڕۆمان)، ل٦٣-٧٠

—خەباتی ئافرەتی کورد، عالیە عبدالکریم، (وتار)، ل٧١-٧٥

—سلاوی ئافرەتانی عێراق بۆ موصلی قارەمان، ل ٧٥—٨٥

—خۆش بەختی و شادی و زەماوەندی گەل، ل٨٠—٨٧

—یەکێتی ئەدیبانی عێراق، ل٨٧—٨٩

ژ١١، ١٢، س٢، حوزەیران و تەموزی ١٩٥٩:

—هیواو شۆڕش و سالّی سێیەمی ژیان، (سەروتار)، ل١—٦

—خوێندن به زمانی کوردی، ابراهیم باڵدار، (وتار)، ل٦—١٧
—کۆمۆنیزم و نەتەوایەتی و نیشتمان پەروەری،محمد ملا کریم، (وتار)، ل١٨—٢٩
— ئەدەب بۆ کێ ئەنوسرێ، احمد حامد دڵنیا، (وتار)، ل٢٩—٣١
—نامەی دایکێك لە ستالین کرادەوە بڵێین بە جەنگ نەخێر، وەرگێڕانی نەسرین فەخری، (وتار)، ل٣١—٣٩
—رودکی کێیە، وەرگێڕانی عاصم حیدری، (وتار)، ل٣٩—٤٣
—بەهاری کوردستان، نجم الدین مەلا، (هۆنراوە)، ل٤٣—٤٩
—هێزی یەکیەتی، وەرگێڕانی، ك.ك. کوردۆییێف و ك. ڕ. ئەیوبی، (هۆنراوە)، ل٤٩— ٥٢.
—سەربەستی، م.رسول (هاوار)، (هۆنراوە)، ل٥٣—٥٥
—بیرەرەوەری یەکەم سالّی شۆڕشی ١٤ی تەموز، حەسیب قەرەداخی، (هۆنراوە)، ل٥٥—٦٠
—ژیان، ن،(هۆنراوە)، ل٦٠—٦٢
—دایك، وەرگێڕانی کمال غەمبار، (هۆنراوە)، ل٦٠—٦٢
—دایك، وەرگێڕانی کمال غەمبار، (هۆنراوە) ل٦٢
—بەیانی، قادر ملا احمد، (هۆنراوە)، ل٦٣
—یادی شۆڕشی پیرۆز، جمال نوری، (هۆنراوە)، ل٦٤—٦٧
—ئازادی، ج. بابان، (هۆنراوە)، ل٦٧—٧٠
—یادی شۆڕش، بێ چاو، (هۆنراوە)، ل٧١—٧٢
—ئیتر بەسیەتی شەڕ، نازم حیکمەت و توفیق فیکرەت و: عبدالقادر صاحبقران، (وتار)، ل٧٣—٧٨
—نامەیەك.... بۆ....بەندیخانە، مەم، (چیرۆك). ل٧٩—٨٦
—عبدالوهاب بەیاتی ئەگەڕێتەوە نیشتمانەکەی، نازم حیکمەت،(وتار)،ل٨٦—٩٠
—مەولانا خالیدی شارەزووری، نەوشیروان نزار، (وتار)، ل٩١—٩٧
—پەیامێك لە سکالاّی دەروون، ژوان، (هۆنراوە)، ل٩٧—١٠٠
—کورد نابڕێتەوە، پیرەمێرد، (هۆنراوە)، ل١٠٠
—بۆ دەستەی نوسەرانی گۆڤاری هیوا، (نامە) ل١٠٤—١٠٦

—نەخۆشی تاوانکار، حسن قزلجی، (چیرۆکی وەرگێردراو)، ل١٠٦—١٢٤
—بەدرۆی خۆش باوەڕ مەکە، احمد خواجە، (وتار)، ل١٢٤—١٢٨
—هیواو خوێندەوارانی، (گۆشە)، ل١٢٨—١٣٢

ژ١، س٣ تشرینی دووەمی ١٩٥٩:

—کوردو سەرۆکی دلّسۆزو کۆماری دیموکراتی، (سەروتار)، ل١—٦
—ئایا ئەشێ ئەدیب (بوێژ) لایەنگری لایەکی تایبەتی نەبێ، احمد حامد، (وتار) ل ٦— ٩.
—شەهید،گۆران، (هۆنراوە، ل٩—١٢
—کێ مێژوو دروست دەکات ؟، دکتۆر الفیصل السامر، وەرگێرانی فاتح عبدالکریم، (وتار)، ل١٢—٢٠
—جولاّنەوەی تۆرانیەت لە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوەدا، ابراهیم علاوی، وەرگێڕانی محمدی ملا کریم،(وتار)، ل٢٠—٢٣
—جوانی شقلاوە، وردی، (هۆنراوە)، ل٤٢—٤٥
—هەربژی یادی شۆڕشی ئۆکتۆبەری نەمر، (وتار)، ل٤٥
—لاهوتی شاعیری بەناوبانگی کورد، حسن قزلجی، (وتار)، ل٤٦—٥٢
—برایەتی بەهێزی ڕەنج کێشانی جیهان، (وتار)، ل٥٢—٦١
—زۆربەی گەل، هۆشەنگ، (هۆنراوە)، ل٦٢—٦٣
—فس فس پالّەوان، ج. بابان، (چیرۆك)، ل٦٣—٦٨
—هەڵبژاردە لە شعری چینی، وەرگێڕانی محمدی ملا کریم، (هۆنراوە)، ل٦٨—٧١
—کۆنگرەی چوارەمی کۆمەڵی خوێندکارانی کورد لە ئەورووپا، کمال فوئاد، (ڕیپۆرتاژ)، ل٧١-٨٤
—پەیمان، (هۆنراوە)، ل٨٤—٨٧
—چۆن لە بیرم بچێتەوە، مستەفا صالح کریم، (چیرۆك)، ل٨٧—١٠٣

ژ٢،٣، س٣، کانونی یەکەمی ١٩٥٩ و کانونی دووەمی ١٩٦٠:

—پێشەوای مەزن (سەروتار)، ل١—١٤
—هەوری پایز، گۆران (هۆنراوە)، ل١٤—١٦

—نەتەوایەتی، وەرگێڕانی فاتح عبدالکریم، (وتار)، ل١٦—٣٢

—لە ئەدەبی کوردی سۆڤیەت، ئامادەکردنی وردی، (هۆنراوە)، ل٣٢—٣٩

—خەبات بۆ پاراستنی ئاشتی خەباتە بۆ ئازادی نیشتمان، وەرگێڕانی عاصم حیدری، (وتار)، ل٣٩—٤٢

—لێکۆڵینەوەی ئەتۆم، احمد عوسمان، (وتار)، ل٤٢—٤٨

—جمهوریەت، بیتۆڤی، محمدی ملا کریم، (هۆنراوە)، ل٤٨—٥٠

—کۆمیونە میللیەکانی چینی میللی چۆن یارمەتی ئافرەتان دەدەن، گۆڕینی شفیقە احمد، (وتار)، ل٥٠-٥٤

—هیوا لەگەڵ ماموستا انور مائی، چاوپێکەوتن، ل٥٤—٦١

—سوورانە! هۆشەنگ، (هۆنراوە)، ل٦١—٦٣

—بەڕەحمەت بێ خەتای باوکی بوو،محمد نوری توفیق، (چیرۆك)، ل٦٣—٦٧

—چوار بەگایی، قەلەندەر ئالانی، (چیرۆك)، ل٦٧—٧٢

—قەلغانێکی پۆڵاینە، حسێن عوسان نێرگسە جاڕی، (هۆنراوە)، ل٧٢—٧٥

—زایەڵەی ڕۆژگار، (پەخشان)، ل٧٥—٧٨

—یانەی سەرکەوتنی کوردان، ئاهەنگ ئەگێڕی، (ڕیپۆرتاژ)، ل٧٨—٨٧

—چارە ڕەشەکان، وێکتور هوکو، حسن قزلجی، (چیرۆك)، ل٨٧—٩٥

—کۆنگرەی ماموستایانی کورد لە شقلاوە، (ڕیپۆرتاژ)، ل٩٥—١١٦

ژ٤، س٣، ئازاری ١٩٦٠:

—دیسان یەککگرتنی ڕیز!، (سەروتار)، ل١—٥

—ئاشتی، هۆیەکانی جەنگ، چۆن ئاشتی ئەپارێزین، فاتح عبدالکریم، (وتار)، ل٥— ٢٤

—دوا سرنج، گۆران، (هۆنراوە)، ل٢٥—٢٨

—وێژەو چینەکانی کۆمەڵ، (وتار)، ل٢٨

—محتوم خولی شاعیری گەورەی تورکمانستان، (وتار)، ل٢٩—٢٦

—لە ئەدەبی چینی، وەرگێڕانی وردی، (هۆنراوە)، ل٣٦—٤٠

—هۆشی منە، وەرگێڕانی علی بەرزنجی، (وتار)، ل٤٠-٤٣

—وێنەیەك لە ژیانی ڕابردووی قادر کەرەم، پشکۆ، (هۆنراوە)، ل٤٣—٤٩

—زەردەشت، کاکە مەم فەخری، (وتار)، ل٤٩—٥٢

—نامەیەك، ئاسۆ، (هۆنراوە)، ل٥٢—٥٥

—لین و هێرمان، (وتار)، ل٥٥—٦٠

—ئەمڕۆ... یەك شەمەیە، نازم حیکمەت، وەرگێڕانی کمال غەمبار، (هۆنراوە)، ل٦٠— ٦٢

—بنیادەمی تیرخۆر (وتار)، ل٦٢—٧٠

—بەڕێم کردی،ن.(هۆنراوە)، ل٧٠

—ڕاکردوو، محمد خدا،(چیرۆك)، ل٧١—٧٧

—ڕزگاربوونی سەرۆك عبدالکریم، کریم شارەزا، (هۆنراوە)، ل٧٧—٧٩

—خەبات و ژیان، عبدالرزاق محمد، (ڕەخنە)، ل٧٩—٨٩

—نان و ئاشتی و سەربەستی، نەسرین فەخری، (هۆنراوە)،ل٨٩—٩٠

—دەرۆزەکەر،ئەنتۆن تشیکۆف،وەرگێڕانی احمد قەرەداخی، (چیرۆك)، ل٩١—١٠٠

ژ٥، س٣، مایسی ١٩٦٠:

—لە پێناوی بوژاندنەوەی یانەی سەرکەوتنی کورداندا،(سەروتار)، ل١—٤

—چیرۆك لە چینا لە ١٩١٩ەوە نوسینی وانك یاو، وەرگێڕانی محمدی مل کریم، (وتار) ل٥—١٨

—وتم بە بەختی خەوالّوو، حاجی قادری کۆیی (هۆنراوە)، ل١٨—٢٤

—نەورۆز، جمال عبدالقادر بابان، (چیرۆك بۆ شانۆ)، ل٢٤—٤٠

—بەهاری پاش باران، گۆران، (هۆنراوە)، ل٤٠—٤٢

—وتاری دکتۆر هاشم دۆغرەمەچی لە ئاهەنگی نەورۆزی یانەی سەرکەوتندا، (وتار)، ل٤٢—٤٨

—نەورۆز، حسیب قەرەداخی، (هۆنراوە)، ل٤٨—٥٢

—ئەنجامی شەڕ، وەرگێڕانی محمد نوری توفیق، (چیرۆك)، ل٥٢—٦٣

—لە ئەدەبی کوردی سۆڤیەت، ئامادەکردنی وردی، (هۆنراوە)، ل٦٣—٦٨

—فەرهەنگی خالّ، تاهر صادق، (ڕەخنە)، ل٦٨—٧٠

—بەستنی کۆنگرەی پارتی دیموکراتی کوردستان، ل٧٠—٧٢

—نەورۆزی ئەمسالّمان، (ڕیپۆرتاژ)، ل٧٢—٨٤

ژ٣٠، س٤، تشرینی یەکەمی ١٩٦٠:

—هێنانەدی ئاواتە نەتەوەییەکانی کورد لە عێراقدا، بەردی بناغەی یەکێتی نیشتمانی یـە، (سەروتار)، ل١—٩

—کاروان، کاکەی فەللاح، (هۆنراوە)، ل٩—١٢

—نامەی باوکێك لە بەندیخانەوە، محمد نوری توفیق، (پەخشان)، ل١٢—١٥

—یەکخستنی زبانی کوردی، عیسمەت شریف وانلی، وەرگێڕانی فاتح عبـدالکریم، (وتـار)، ل١٥—٣٦

—ئەدەب بۆ گەلە، حسێن عوسمان نێرگسەجاڕی، (هۆنراوە)، ل٣٦—٣٨

—بۆ دایکێکی عێراقی، ف.ع.ك، وەریگێڕاوە، (هۆنراوە)، ل٣٨—٤٠

—وەلاّمی ڕەخنەکەی فەرهەنگی خالّ، حەمە جەزا، (وتار)، ل٤٠—٤٤

—بۆ هیوا، بێ خەو، (هۆنراوە)، ل٤٤—٤٦

— سەردانێکی چاوەڕوانەکراو،محمد ڕشید قەرداخی وەریگێڕاوە،(وتار)،ل٤٦—٥٣

—مامۆستا ڕەفیق حیلمی کۆچی دوایی کرد !، (هەواڵ)، ل٥٣

—گۆرانی کەشتیوانێك، نازم حیکمەت، وەرگێڕانی کمال غمبار، (هۆنراوە)، ل٥٤— ٥٦

—پەتروس و گاپوچکە، یوری یانۆ ڤسکی،وەرگێڕانی هۆگر،(چیرۆك)، ل٥٦—٦٤

—نوێژی جوتیار، هۆشەنگ، (هۆنراوە)، ل٦٤—٦٧

—لەگەڵ شێخ ڕەزای تالەبانی لە دیوانەکەی، عبدالرزاق محمد،(وتار)، ل٦٧—٧٥

—ئەنتۆن چیخۆف و نوسینەکانی و گیروگرفتی واقیعیەت، احمـد عوسمـان ابـوبکر، (وتـار)، ل٧٦—٨٢

—بیرەروەری ڕۆژی ڕەشی ٦ی ئەیلول، (وتار)، ل٨٢—٨٧

—سەیرە!، نان لە ولاّتی ناندا نەبێ!!، معروف خەزنەدار، (وتار)، ل٨٧—٩٧

—هەربژی یادی شێخ محمودی نەمر، یادەوەری، ٩٧—٩٨

—ڕووداوێکی پڕ ئازار، (هەواڵ)، ل٩٩

—ئەی شیعر، ابو القاسم الشابی، وەرگێڕانی کریم شارەزا، (هۆنراوە)، ل١٠٠

—نوشتەکەی ئامینە خان، حسن قزلجی، (چیرۆك)، ل١٠١—١١٠

ژ٣١، س٤، کانونی دووەمی ١٩٦١:

—یانە بۆچی دامەزراوزە،وەچۆن ئەتوانێ ئامانجەکانی بهێنێتە دی،(سەروتار).ل١-٤

—کۆنی و تازەیی لە هەڵبەستا، گۆران، (وتار)، ل٥—١٢

—بابە تاهیری هەمەدانی، عبدالرزاق بیمار،(وتار)، ل١٢—١٦

—بلبلێکی ئازاد، پشکۆ، (هۆنراوە)، ل١٧—١٩

—دەستنوسی کوردی لە "نامەخانەی ئیپراتۆری پێشووی بەرلین" معروف خەزنەدار،(وتار)، ل٢٠-٢٥

—نەخۆشیی ساری وخۆلێ پارِاستنی،دکتۆر هاشم دۆغرەمەچی،(وتار)،ل٢٥-٢٩

—گوڵی شادیم، جمال نوری، (هۆنراوە)، ل٢٩—٣٠

—یۆلیۆس فاچیك ڕۆژنامەنوسی خەباتکەر، (وتار)، ل٣١—٤٢

—نموونەیەك لە ڕابردوو، م.ر، (هۆنراوە)، ل٤٣—٤٨

—لە خەوما،محمد نوری توفیق، (چیرۆك)، ل٤٨—٥٢

—دوو پیتی بێ وێنە، تاهر صادق، (وتار)، ل٥٢—٥٤

—مامۆستاوزانای کورد دکتۆر(بەکایف)، عزالدین مستەفارسول،(وتار)،ل٥٤-٥٧

—زانایانی بەڕێوەبەرایەتی گشتی عەتیکەو شوێنەوارەکان چەند عەنتیکەو شوێنەواری گرنگیان دۆزیەوە، (وتار)، ل٥٧—٦٠

—بیرەوەری بێکەسی نەمر لە بارەگای یەکێتی ئەدەبیاتی عێراقدا، (وتار) ل٦٠

—لەگەڵ شێخ ڕەزای تالەبانی لە دیوانەکەیدا، بەشی دووەم، عبدالرزاق محمد، (وتار)، ل٦٠—٧٠

—کەشکۆڵی جادویی، حسن قزلجی، (چیرۆك)، ل٧١-٨٠

ژ٣٣، س، تەممووزی ١٩٦١:

—یادی سێیەمی شۆڕشی ١٤ی تەموزی پیرۆز، (سەروتار)، ل١ ٣

—موسیقای کوردی لە یەکێتی سۆڤیەت بەرەو پێشەوەچوونی موسیقای کوردی لە ماوەی چل سالدا، وردی، (وتار)، ل٣—٨

—گۆرانی من، کمال غەمبار، (هۆنراوە)، ل٨

—تازەترین بەرهەمی خوێندەواری کتێبێك و وتارێك لە ولاتی سۆڤیەتدا، معروف خەزنەدار، (وتار)، ل۹—۱۲
—لە قوژبنێکی بەندیخانەوە، نەسریت فەخری، (هۆنراوە)، ل۱۲—۱۳
—بەناوبانگکترین شتی لای خۆمان، ج. بابان، (وتار)، ل۱٤—۱۷
—بەلاّم دلّنیام، محمدی ملا کریم، (هۆنراوە)، ل۱۷—۱۹
—بانگی ئاشتی، ناهیدە سلام، (پەخشان)، ل۱۹—۲۰
—گەلی کوبا، جلال دەباغ، (هۆنراوە)، ل۲۱—۲۳
—دەك مالّت وێران شەڕ داگیرسێنەر، عبدالخالق علاالدین، (وتار)، ل۲۳—۲۵
—بەراوری کوردی لە چیەوە هاتوە ؟، بەشیر موشیر، (وتار)، ل۲۵
—یادی پیرەمێردی بوێژ، گۆران، (هۆنراوە)، ل۲٦—۲۸
—لە یادی شەهیدەکانی ۱۹ی حوزەیرانە، (یادەوەری)، ل۲۸
—دیسانەوە لەگەلّ کام تاهر صادق، پاکزە ڕەفیق حلمی، (وتار)، ل۳۰—۳۳
—پیتە ناسازەکان، تاهر صادق، (وتار)، ل۳۳—۳٦
—سەرنجێك لە وتارەکەی کاك عبدالخالق علاالدین، ح.أ، (وتار)،ل۳٦—۳۹
—دوو پیتی بە وێنە، جمال جلال عبدالله، (وتار)، ل۳۹—٤۱
—جوتیاری کورد لە چیرۆکی "جوان" دا، حسێن عوسمان نێرگەجاڕی،(وتار)، ل٤۲— ٤۸
—فۆلکلۆری کوردی، (وتار) ل٤۸—۵۰
—کەشتی خەوو چیترا، (وتار)، ل۵۰—۵۲
—فرە وەگیانم خۆشە، عبدالرزاق محمد، (وتار)، ل۵۲-۵٤
—نامەیەکی کراوە بۆ هەموو کوردێك، جەلیلی جاسم، (نامە)، ل۵٤
—شەهیدی زولّمە کفن و شۆردنی ناوێ، حسن قزلجی، (چیرۆ)، ل۵۱—٦۱
—شەتل، معروف بەرزنجی، (چیرۆك)، ل٦۱-۷۰
—باوکە... تۆ بڕوات بە من نیە ؟، ئارسەر میللەر، و..ع، بیمار، (چیرۆك)،ل۷۰— ۸۳
—ئاوارەکان، مەم، (چیرۆك)، ل۸۳—۹۲
—دیمەنێکی سامناك لەسەر سنوور، قەلەندەر ئالانی، (چیرۆك)، ل۹۲—۱۰۰

ژ٣٤،٣٥، س٥، ئەیلولی ١٩٦١:

—کوردینه...خوێتان و یانەکەتان، دکتۆر صدیق ئەتروشی (سەروتار)، ل١—٧
—ئەدەب و گوزارەی ئەدەب، علاالدین سجادی، (وتار)، ل٧—١٠
—هەڵبەستی بێگانە،نازم حیکمەت،وەرگێڕانی عبدالرزاق بیمار،(هۆنراوە)،ل١٠—١٤
—گۆینده دەنگ خۆشەکانی ناوچەی سلێمانی، ج.بابان، (وتار)، ل١٤—١٨
—ئەنشتین، وەیرگێر ك.ف، (وتار)، ل١٩—٢١
—ئەی هۆنراوە، عبدالرزاق محمد، هۆنراوە، ل٢١—٢٣
—ئاژاوەی زاراوەکان، عبدالستار کازم، (وتار)، ل٢٣—٢٨
—زمانەکەمان، جمال جلال عبدالله، (وتار)، ل٢٨—٣٥
—چاوپێکەوتنێك لەگەڵ مامۆستا پاکیزە ڕەفیق حلمی، ل٣٥—٤١
—دوژمنەکەی مام قیتەڵ، حسێن عارف، (چیرۆك)،ل٤١—٤٧
—شانۆی کوردستان، معروف برزنجی، (ڕەخنەو لێکۆڵینەوە)، ل٤٧—٥٦
—کۆیەو شاعیرانی، صلاح علی، (وتار)، ل٥٦—٥٩
—مانگی کوردی، بەشیر مشیر، (وتار)، ل٦٠—٦٢
—ئەیلولی خوێناوی، کاکە مەم، (وتار)،ل٦٢—٦٥
—ئەدەبی میللی کۆن و ئەدەبی کلاسیکی ڤێتنام، عاسم حیدری،(وتار)،ل٦٥—٦٩
—دیپلۆمی بەرزو کوردەکانی سۆڤیەت، میکائیل ڕەشید، وەرگێڕانی وردی، (وتار)، ل٦٩—٧٢
—شاڵاڵا سواری کەریشیان بکردیتایە، میدیا، (چیرۆك)، ل٧٣—٧٨
—هەستێکی بەرز، (پۆستە)، ل٧٨—٨٠

ژ٣٥، ژمارەی تایبەت بە جەژنی نەورۆزەوە:

—جەژنی نەورۆز، ل١—٣
—نەورۆزی من، ابراهیم احمد، (هۆنراوە)، ل٣
—جەژنی نەورۆز، شێخ سەلام، (هۆنراوە)، ل٣
—بەهار، نالی، (هۆنراوە)، ل٤
—نەورۆزی خانی (هۆنراوە)، ل٦.

—بەهار، مەولەوی، (هۆنراوە)، ل٦—٧

—نەورۆزو دڵ و یار، وەفایی، (هۆنراوە)،ل٧—٨

—بەهاری کوردستان، حاجی قادری کۆیی، (هۆنراوە)، ل٨—١٠

—گۆرانی نەورۆزەکەمان، پیرەمێرد، (هۆنراوە)، ل١٠

—هەڵبژاردەی نەورۆز، عوسمان مستەفا خۆشناو، دڵزار، وردی، (هۆنراوە)، ل١١

—نەرۆزی ٦١، گۆران، (هۆنراوە)، ل١٢—١٤

—دیاری نەورۆز، کامەران، (هۆنراوە)، ل١٤-١٦

—مژدەی نەورۆز، نوری علی امین، (هۆنراوە)، ل١٧—١٩

ژ٣٦، حوزەیرانی ١٩٦٢:

—ئایا ئەبێ نوسەرەکانمان بنوسن یان نا؟، ع، (وتار) ل١—٥

—هەڵبەست و تێکۆشان و ئافرەت، (وتار)، ل٥—٧

—ڕێگا، کمال بیزار، (هۆنراوە)، ل٧

—دیوانی قالچی چەك، مەعروف خەزنەدار، (وتار)، ل٨—١٢

—هەڵبەستەکانی (علی تەرموکی) هاوار، (وتار) ل١٢—١٦

—مەبەست چیە لەم هەموو وشە تازانە، جمال جلال عبدالله (وتار)، ل١٦—٢١

—دونگسوژووی، وەرگێڕانی محمدی شێخ احمد، (وتار)، ل٢١- ٢٥

—هەژار، نوری علی امین، (هۆنراوە) ل٢٥—٢٨

—سکێچی گۆرانی "دروێنە"، (هۆنراوە)، ل٢٨—٣٠

—بازاڕی چاپەمەنی، ل٣٠—٣٤

—بۆ... پێشەوە، مەجید ئاسنگەر، (چیرۆك)،ل٣٤—٤٠

ژ٣٧، تشرینی یەکەمی ١٩٦٢:

—هەر ئەبێ بنووسن !، (وتار)، ل١—٩

—نامیێك لە شەترەوە، کەریم شارەزا،(هۆنراوە)، ل٩

—منالێك، وەرگێڕانی وردی، (چیرۆك)، ل١٠—١٢

—بەستەی جووتیار، عوسمان شارباژێڕی (هۆنراوە، ل١٢—١٥

—بۆ خۆشەویستەکەم، سالار ئەمین،(پەخشان) ل ١٥—١٦

—هەواڵی نەتەوەکەت بزانە، نورەدین زازا، (وتار) ل١٧—٢٤

ژ٣٨، حوزەیرانی ١٩٦٢:

—وتەیەك، ل١

—ژیاننامەی گۆران، ٢-٥

—نامەیەکی گۆران بۆ پیرەمێرد، ل٦—١٢

—سێ هۆنراوەی گۆران، ل١٣—١٦

—وتارێك لە بارەی گۆران، ج، بابان، ل١٦—١٨

ڕەنگدانەوەی کارەساتی ئەنفال
لە ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوای ڕاپەڕیندا
١٩٩١-٢٠٠٠

پێشەکی:

کارەساتی جەرگبڕی (ئەنفال) بریتێکی هێند بەسوێیە، تا چەندین نەوەی دیکە لە دەروونی تاکی کورد دا سارێژ نابێت، باس کردن و لێکۆڵینەوە و خستنە ڕوی ئەو تاوانە ئەرکێکی نەتەوەییە. ڕۆژنامەوانیی کوردییش، کە بەشداری ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و کلتووری کوردی لە هەموو قۆناغ و سەردەمێکدا کردووە، لە خستنە ڕوو و دەرخستنی ئەو تاوانەی ڕژێمی بەعسدا بەشداری کردووە، کە بە پێی نەخشە و پلانێکی دیاریکراو بۆ لە ناو بردنی کۆمەڵی کوردەواری لە ساڵی ١٩٨٨ دا کردی.

بێگومان بەو پێیەی ڕژێمی بەعس لە کوردستانی باشوور ئەنجامیداوە و ڕەشەکوژی و ڕاگواستن و وێرانکردنی زێدومەڵبەندی ناوچەکانی قەرەداخ وگەرمیان و دەشتی کۆیە و هەولێرو بادینانی گرتەوە، بۆیە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکەش لە ڕووی شوێنەوە ئەو ناوچانە دەگرێتەوە، لە ڕووی کاتیشەوە ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوای (ڕاپەڕین ١٩٩١-٢٠٠٠)م بە نموونە وەرگرتووە، چونکە لە دوای ڕاپەڕین زەمینەیەکی بەرفراوان بۆ ڕۆژنامەوانیی کوردیی هاتەکایەوە و بارو زرووفی نێودەوڵتیش لەبار بوو بۆ دیار خستنی تاوانەکانی ڕژێمی بەعس لە عێراقدا.

گرفتی لێکۆڵینەوەکە،گرفتەکە بە پلەی یەکەم لەوەدایە زانیاری ورد و دروست لە بارەی تاوانەکانی (ئەنفال)و هۆکارو ئەنجامەکانی لەبەر دەستدا نییە، هەروەها ڕۆژنامەوانیی کوردییش بەهۆی پەرت وبلاوی و نەبوونی بیبلۆگرافیای پێویست، کە کاری لێکۆڵینەوە بۆ لێکۆڵەر ئاسان دەکات لەبەر دەستدا نەبوو، ئەمە سەرباری ئەوەی چەندین بەرهەمی ئەدەبی لەشیعرو چیرۆك و ڕۆمان و لابەلایی لە پاڵ تاوانەکانی دیکەدا باس لە ئەنجام و هۆکارە مەرگەساتەکانی (ئەنفال) دەکەن.

میتۆدی لێکۆڵینەوەکە، ڕێبازێکی میژوویی شیکاریی لەبەرگرتووە، بۆ ئەم مەبەستەش هۆکارە سیاسیی و میژوویی و کۆمەلایەتییەکان لەبەر چاوگیراون و کراونەتە هەوێنی بۆچوون و ڕامانەکان بۆئەوەی شێوەیەکی ئەکادیمی وەربگرێت. ستراکتۆری لێکۆڵینەوەکە، بریتییە لە پێشەکییەك و دوو فەسڵ وئەنجام وسەرچاوەکان.

بەشی یەکەم دوو باسی لە خۆوە گرتووە،باسی یەکەم بریتییە لە ناساندنی (ئەنفال) و دەنگدانەوەی کارەساتی (ئەنفال)، کە تیایدا (ئەنفال) لە دیدی ئایینی ئیسلام و یاسای

نێو دەوڵەتی و کات و ژمارەی ئەنفالەکان و ناوچەکانەوە دیار خراوە، لە باسی دووەمدا ڕەهەندە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی (ئەنفال) بە شێوە نێگەتیفەکەی پیشان دراوە.

بەشی دووەم، دوو باسی لەخۆگرتووە، باسی یەکەم، سەبارەت بە دروست کردنی (ڕای گشتی) لە ڕۆژنامەوانیی کوردیدایە و دەوری لە خستنە ڕووی شاڵاوی ئەنفالدا، باسی دووەمیش، ڕەنگدانەوەی ئەو کارەساتەیە لە بەرهەمی ئەدەبیدا، بە تایبەتی لە شیعرو چیرۆك و هونەری وتاردا خراوەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

ناساندن و مەبەستی ئەنفال:

لە بنچینەدا ناونانی پەلامارەکانی حکومەتی بەعس بۆ سەر ناوچەکانی کوردستان بە (ئەنفال) لە سورەتی هەشتەمی قورئانەوە وەرگیراوە، کە مەبەست و ناوەرۆکی سورەتەکە گوزارشت لەوە دەکات کەمولك و سەروەت و سامانی کافران بۆ موسڵمانان لە ڕووی شەرعییەوە حەلاڵە، بەڵام چەمك و واتای وشەکە، کە (تالآن، دەستکەوت)[1]ە، بە تەواوی گۆڕاوەو تێکەڵ بە سیاسەت بووە، لە بەرامبەر هێرشی پێشمەرگە لە ناوچە نیمچەئازادکراوەکانی کوردستاندا، کە حکومەتی بەعس بەتەواوی دەستی بەسەریاندا نەدەشکا و لە ژێردەستی پێشمەرگەدا بوون پەلامارێکی فراوانی بە چەند قۆناغێك ئەنجامدا بۆ پاکتاوکردن و وێرانکردنی گوندەکانی سەر سنوور و پاشان فراوان کردنەوەی جوغزە جوگرافییەکەی تا فراوانترین ناوچەکانی کوردستانی گرتەوە. ئەو پەلاماردانە هەروا ڕەمەکی و لەناکاو نەبوو، بەڵکو کارێکی نەخشە بۆ کێشراوی پێشتری سەردەمی جەنگی عێراق – ئێران بوو، بەڵام سەرقاڵیی سوپای عێراق بە شەڕی ئێران وای کردبوو پەلامارەکان بە تەواوی ئەنجام نەپێکن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەڵگەنامەکان ئەوە دەردەخەن هەندێ ناوچەی کوردستان بەر لە شاڵاوی (ئەنفال)یش بە چەکی قەدەغەکراو و گازی ژەهراوی بۆردوومان کراون و خەڵکی بێ گوناە بوونەتە قوربانی.

ڕێکخراوی ئەمنستی ئینتەرناسیونال ئەوەی ئاشکراکردووە: «ئێمە ڕای دەگەنین کە کوشتنی هەزاران کورد لەو ساڵانەدا بریتیە لە پڕۆژەیەکی نەخشە بۆ کێشراوی حکومەتی عێراق بۆ لەناوبردنی هەرچی زۆرتری کوردەکان.»[2]

---

[1] المنجد في اللغة، ط ٣٥، ص٨٢٨.

[2] گ. سیاسەتی دەوڵی، ژ ٣، ١٩٩٢، ل١٣.

ئەم نەخشەو پلانەی ڕێکخراوی ناوبراو ئاماژەی بۆ کردووە، بە پێی یاسای نێودەوڵەتی دەچێتە خانەی (جینۆساید- ڕەشەکوژی) [3]یەوە ئەمە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە هەرلەبواری سیاسەتی نێودەوڵەتیدا، بەپێی پەیمان و بڕیارەکانی(UN) مافی چارەی خۆنووسین بریتیە لە مافێکی زیندووی هەموو گەلان بەبێ هیچ جۆرە جیاوازیەك)،[4] کەواتە لەم ڕووەوە خەباتی چەکداریی کورد بۆ ڕزگاری و مافی چارەی خۆنووسین خەباتێکی ڕەوایە و مافێکی خۆیەتی، کەچی عێراق یەکێکە لەو وڵاتانەی خۆی هەردوو بڕیاری ئەنجومەنی گشتی پەسەند کردووە و دانی پێداناوە بە شێوەیەکی تیۆری، بەڵام لە پراکتیکدا سەرپێچی کردووە.

پەلاماری (ئەنفال) نزیکەی شەش مانگێکی خایاند و بە چەند قۆناغێك پلانەکە ئەنجام درا، کە بەم شێوەیە بوو:

ئەنفالی یەکەم: ٢٣ی شوبات-١٩ی مارتی ١٩٨٨ بۆ سەر دۆڵی جافایەتی

ئەنفالی دووەم: ٢٢ی مارت-١ی نیسانی ١٩٨٨ بۆ سەر قەرەداخ.

ئەنفالی سێیەم: ٧-٢٠ی نیسانی ١٩٨٨ بۆ سەر گەرمیان.

ئەنفالی چوارەم: دۆڵی زێی بچووك (ناوچەکانی شوان و شێخ بزێنی و دەشتی کۆیە) ٣-٨ی مایسی ١٩٨٨.

ئەنفالی پێنجەم و شەشەم و حەوتەم: ١٥ی مایس ٢٦ی ئابی ١٩٨٨ بۆ سەر چیاکانی ڕەواندز- شەقڵاوە.

ئەنفالی کۆتایی: ٢٥ی ئاب-٦ی ئەیلولی ١٩٨٨ بۆ سەر ناوچەی بادینان[5].

لە ئەنجامی پەلاماردەکانی (ئەنفال)، ڕاستەوخۆ لە لایەن (عەلی حەسەن مەجید) ی، ئامۆزای (سەدام حسێن) کە بۆ ئەم مەبەستە هەڵبژێردرابوو، ئەنجامدرا، بە پێی ڕاپۆرتی ڕێکخراوی (Middle East Watch)ی سەر بە نەتەوە یەکگرتوەکان زیان و قوربانی

---

[3] جینۆساید،بەڕای پرۆفیسۆر (ڕافایل لێمکین) بریتییە لە (لەناوبردنی گروپێکی نەتەوەیی، ڕەگەزی یان ئایینی) و بەڵام نەتەوە یەکگرتووەکان وەها پێناسەی جینۆساید دەکات: بریتییە لەو کارانەی ئەنجام دەدرێن، بە مەبەستی لە ناوبردنی یەکجارەکی یان ناتەواوی گروپێکی نەتەوەیی، ئەتنیکی، ڕەگەزی یان ئایینی). بڕوانە: ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٢٢٦٩، ٢٠٠٠/١٠/٥، ل١٠.

[4] گ. سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ژ٤، ١٩٩٦، ل٦.

[5] جینۆساید لە عێراقداو پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، ل٦٠٠.

ئەنفالەکان لەنێوان (٥٠-١٠٠) هەزار کەس دەبن، کە تیایاندا ژمارەیەکی زۆر منداڵ و ئافرەتی تێدایە و ژمارەیەکی زۆریش لە پیر و پەککەوتەی بە خۆوە گرتووە، ئەمە سەرباری زیانی ماددی و خاپوور کردن و وێران کردنی (٢٠٠٠) گوندی کوردستان و ڕاگواستنی هەزاران خێزان لە زێد و مەفتەنی خۆیان.[٦]

کارەساتی پەلامارەکانی (ئەنفال) نمونەیەکی زیندووی ڕەشەکوژی سەدەی بیستەمە، کەدوابەدوای کارەساتی (هۆلۆکۆست) دێت، کە لە ماوەی دووەمین جەنگی گێتیدا (نازیزم) هەوڵی قڕکردنی جولەکەکانی ئەورووپای داوە و نزیکەی شەش ملیۆن جوولەکەیان بە شێوەیەکی دڕندانە سووتاندووە، ئەو شێوە قڕکردنەی جووڵەکە هەروەك ڕاوڵ هیلبێرگ **Raul hiberg**) لە کتێبی (قڕکردنی جوولەکەکانی ئەورووپا) ئاماژەی بۆ کردووە، بەسێ قۆناغ ئەنجامدراوە، هەمان ئەو شێوازە لە ئەنفالیشدا کاری پێ کراوە، کە بەم شێوەیە:

دەستنیشانکردن

↓

کۆکردنەوە (یان گرتن)

↓

لەناوبردن[٧]

سەرەتا بە پێی سەرژمێری ساڵی ١٩٨٧ ئەو خەڵکانە دەست نیشان کران، کە لە ناوچە قەدەغەکراوەکان یان ناوچەکانی ژێر دەستەلاتی پێشمەرگەدا دەژیان و خزم و کەس و کاریان دەسگیرکران، پاشان بەناوەی پشتێنەی ئەمنییەوە و پاڕاستنی سنوورو بەهانەی چالاکی پێشمەرگەوە لە ئۆردوگا زۆرە ملێیەکاندا کۆکرانەوەو دواجار پرۆسەی بەکۆمەڵکوژیو قڕکردنی گشتییان دەرهەق کرا وجارێکی دی تاوانیجینۆساید جێبەجێ کرا.

---

[٦] ئەو ژمارەی قوربانیانی ئەنفال لە میدیاکانی کوردیدا بە (١٨٢٠٠٠) کەس ناودەبرێ، بەڵام لە ڕاستیدا ژمارەکە هەر بە مەزەندەیە و وردو تەواو نییە. ژمارەی گوندەکانیش هەندێ کەس بە (٤٥٠٠) گوندی دادەنێن، بڕوانە: ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ ٤٢١، ١٩٩٣/٦/٢٥، ل٣.

[٧] Middle East Watch،Genocid in Iraq, The Anfal Campaign Against The Kurds, P. 8.

ڕەهەندە کۆمەڵایەتی وسیاسییەکانی ئەنفال لەسەر کۆمەڵی کوردەواری

یەکێ لە ئامانجە سەرەکییەکانی شالاوی (ئەنفال) ئەوە بوو، کە بتوانێ لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە برینێکی قوول لە دڵی تاکی کورد دا بەجێ بێڵێ، کە تا چەند نەوەیەکی دیکەش سارێژ نەبێ بە تێکدانی پێوەندی خێزان و لەبەر یەك هەڵوەشاندنەوەی پێوەندی کۆمەڵایەتی هۆزو تیرەو عەشایریی کورد، کەوەك بنیادێکی کۆمەڵایەتی و ئابووری کۆمەڵی کوردەواری لەسەر دامەزراوە، ڕاگواستن و قڕکردنی خەڵکی گوندەکان لەسەر زێدی هۆی باو باپیرانیان بووە شێواندنی کەلتوری کوردی و داب و نەرێت و ڕەوشت و ئاکاری ئەو خەڵکە سادە پەروەردە بە خزمایەتی و دۆستی و هەستی کوردایەتی. ئەم شالاوە بووە هۆی ئەوەی چەندین نەخۆشی دەروونی لە پاش خۆی لە دەروونی کەسانی ڕزگار بوو و خزم و کەس و کاری ئەنفالکراوەکاندا دروست ببێت ، کە تا ئێستاش پێوەی دەناڵێنن، لە نەخۆشی خەمۆکی و دڵە ڕاوکێ و ترس و شێت بوون[٨].ئەمە بێجگە لەوەی ئەوانەی کە ڕزگاریشیان بووە بە ئازاد کردن یان بە ڕاکردن تووشی چەندین کارەساتی وەك جەستە شکان و کەم ئەندامیی بوون وەك بێ دەست و قاچ بوون، کە ئێستا بە هۆیەوە تووشی نەهامەتی هاتوون.

لەڕووی ژمارەی دانیشتوانەوە، دووبارە یەکێ لە ئامانجەکانی (ئەنفال) جێ بەجێ کردنی تیۆری (مالتۆس) بوو، بۆ کەم کردنەوەی ژمارەی دانیشتوان با بەکۆمەڵکوژی و ئیبادەش بێت، بەبەڵگەی ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لە ئەنفالکراوەکان منداڵی ساوا و هەرزەکار و ژن و کیژی عازەب و پیر و پەککەوتەی تیا بووە، تەنیا بۆ لەناو بردن و کەم کردنەوەی ژمارەی خەڵکی کورد بووە.

لەڕووی ئابووریشەوە دەبێ ئەوە لەبەرچاو بگیرێ، کە ئەو خەڵکانەی لە خەڵکانێکی بەرهەم هێنەوە کرد بەخەڵکێکی بەکاربەر و زەبرێکی کوشندە بوو بۆ داتەپینی ئابووری کۆمەڵی کوردەواری کە زۆربەیان بە کشتوکاڵ و مەڕداریییەوە خەریك بوون، کە تاوەك ئێستاش

---

[٨] بە پێی ئامارەکانی لێکۆڵینەوەی مەیدانیی لە نامەیەکی ئەکادیمیدا پێژەی شێت بوون و هەندێ نەخۆشی دەروونی وا دیاریی دەکات: دڵتەنگی لە ئەنجامی شالاوەکان ٢١,٢٪، شێتی ١٤,٨٪، لەبیر چوونەوەو دڵەڕاوکێو تووڕەبوون ٨,٥٪، ترس و خەمۆکی ٢١,٢٪.
بڕوانە: یوسف مەعروف محەمەد دزەیی، ڕەهەندە کۆمەڵایەتییەکانی تاوانی (ئەنفال) لە هەرێمی کوردستانی عێراق، ل١٦٤.

زۆریان لەکۆمەڵگە زۆرەملێیەکاندا بێ کار و کاسبی ماونەتەوەو لەژیان و گوزەرانێکی مەمرەو مەژیدا دەژین، بە تایبەتی ئەو گوندانەی سەر بە پارێزگای کەرکووکن، چونکە هەروەك دەزانین زیانی زۆرو پلە یەکی (ئەنفال) ناوچەی گەرمیانی گرتەوە. وێرانکردنی نزیکەی (٢٠٠٠) دووهەزار گوند و سووتاندنی ڕەز و باخ و دەغڵ و دانی خەڵکی ئەو گوندانە زیانێکی دیار و بەرچاوە.

لە ڕووی سیاسییەوە، لە سەردەمی خۆیدا، ژمارەیەك خەڵکی لە خەباتی سیاسی و چەکداری سارد کردەوەو جۆرێك لە بێ بڕوایی و وره دابەزینی لە ریزی کۆمەڵدا دروست کرد و خەباتی چەکداری کزو لاواز کرد. ئەمە بێجگە لەوەی بۆ ڕاکردن لە خزمەتی سەربازی و ترس و تۆقاندنی ڕژێمی بەعس خەڵکانێك ڕوویان لە فەوجە خەفیفەکان دەکرد بۆ ناو نووسین بۆ (جاش)یەتی، بەمەش ئامانجێکی سیاسی (ئەنفال) بەدی دەهات، کە کوشتن و قڕکردنی کورد بە کورد و هەستی قێزەوەری لە دەروونی کەسیەتی تاکی کورد دا گەورە دەکرد، هەروەها وەك هەندێ لێکۆڵینەوە ئاماژەی بۆ دەکەن، ژمارەیەکیش لەوانەی لە ترسی پەلاماری (ئەنفال) ڕایان کرد و کوردستانیان بەجێهێشت لە ئێران و تورکیا و پاشان بەرەو ئەوروپا کۆچیان کرد.[٩]

ئەگەرچی لە سەردەمی تاوانەکەدا (١٩٨٨)، لە سیاسەتی دنیای ئەوێ ڕۆژێدا ئەوەندە بەپەرۆشەوە لە میدیاکانی جیهاندا نەبووە جێگەی باس، بەڵام ئەمڕۆ لە دوای ڕاپەڕین، بۆتە مەسەلەیەکی زیندوو و بووە بەهۆی ئەوەی ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ لەسەر بنچینەی یاسایی و سیاسیی و سیستمی نوێی جیهانیدا بیکەنە پەڵەیەکی ڕەش بە نێوچەوانی ڕژێمی عێراق و داوای دادگایی ئەنجامدەرانی بکەن، کە لە ڕووی سیاسییەوە لە خزمەتی دۆزی کورددایە.

ڕۆڵی ڕۆژنامەوانیی لە ناساندنی کارەساتی ئەنفالدا:

ڕۆژنامەوانیی وەك کەناڵێکی ڕاگەیاندن لە پاڵ کەناڵەکانی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و سینەما و کۆمپیوتەر و ئینتەرنێت ...ڕۆڵێکی کاریگەر لە ژیانی ڕۆژانەی کۆمەڵدا دەگێڕێ.ئەمڕۆ زەمینەی زانستەکان ئەوەندە فراوان بۆتەوە، کە لە توانای مرۆڤدا نییە پەی بە نهێنی ئەو هەموو تیۆرو داهێنانە نوێیانە ببات، کە لە جیهاندا ڕوو دەدەن و دێنەکایەوە.

---

[٩] یوسف مەعروف محەمەد دزەیی، ڕەهەندە کۆمەڵایەتییەکانی تاوانی(ئەنفال) لە هەرێمی کوردستانی عێراق، ل ١٧٩.

ئەو هـەموو کێشـەو گرفتـە سیاسـی و کۆمەڵایەتییانـەی ڕۆژانـە لـە پارچـەو کـون و کەلەبەرەکانی دنیایێ ڕوو دەدەن بە ئاسانی بە هۆی (هۆیەکانی پێوەندی جەماوەری)بـە ئێمـە دەگات و جەخت لەسەر ئەو ڕاستییە دەکاتەوە، کە جیهان لە سـایەی پێشـکەوتنی زانسـتی و تەکنەلۆژیای هۆیەکانی ڕاگەیاندنەوە بۆتە (گوندێکی بچووك).

ڕۆژنامەوانیی دەتوانێت لە دروستکردنی (ڕای گشتی)دا دەورێکی چالاکانە ببینـێ، بـەو پێیەی ڕای گشتی حەز و ئارەزوو و یەکخسـتنی دەروونـی و ویسـتی تاکـەکانی کۆمـەڵـە بـە شێوەیەکی دیموکراسی بۆ بڕیاردان لەسەر مەسەلە چارەنووسسازەکانی کۆمەڵ[10] ئەمەش خـۆی لە خۆیدا دیاردەیەکی فیکرییە— بە واتایەکی دی ڕۆژنامەوانیی ئەرك و پـەیامێکی سیاسـی کۆمەڵایەتییەو دەتوانێ بـە گەیانـدنی هـەواڵ و ڕاسـتییەکان بـۆ جـەماوەر پلـەی زانیاریـان بەرزبکاتەوە و ئاسوودەیان بکات و پرۆسەیەکە لە ڕووی دەروونییەوە وەك (وشیارکەرەوە) وایـە کە چاوەڕوانی (وەڵامدانەوە) دەکات، لە دروستکردنی کەسیەتی تاکدا بەشدار دەبێت.

لە ڕووی سیاسییەوە، ڕۆژنامە گەیاندنی بیروباوەڕی دەستەڵاتە و ئاڕاسـتەکردنی خەڵکـە بۆ گوێگرتن و جێ بـەجێ کردنـی دەسـتەڵاتە یاسـادانەر و ڕاپەڕێنـەر و دادوەرییـەکان، بـە پێچەوانەشـەوە،ئەگەر باوەڕمـان بـە دیمۆکراسـی بێـت، لـە کۆمەڵگەیـەکی مەدەنی،کـە ڕێکخراوەکان بە دامەزراو (مۆسساتبکرێن ڕۆژنامەوانیی (دەستەڵاتی چـوارەم)[11] دەبێـت، بـۆ وشیارکردنەوەی دەستەڵاتی سیاسی لە داواکارییەکانی گەل بە تایبەتی لە ڕێگەی ڕیفراندۆم بۆ ڕێکخستن و یەکخستنی ویستی ئەندامانی کۆمەڵ.

لە کۆمەڵی کوردەواریدا، تا ئێستا ڕۆژنامەوانیی نەیتوانیوە ئەو دەسـتەڵاتەی هـەبێت و ئازاد بێت، چـونکە (ئـازادیی ڕۆژنامـەوانیی) و (ڕۆژنامـەوانیی ئـازاد) نـەبووە، بـەڵکو بـە شێوەیەکی گشتی ڕۆژنامەنووسیی ئێمە پابەندی حیزب و لایەنە سیاسییەکان بووە، کە خاوەنی ئیمکانیاتی ماددی بوونە، ئەمە بێجگە لەوەی پێکهاتەی کۆمەڵی کوردەواری جارێ لـە ڕووی

---

[10] بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی (ڕای گشتی) بڕوانە: د. عبد اللطيف حمزة، المدخل في فن التحرير الصحفي، ص١٦–٣٤؛ د. احمد بدر واخرون، الصحافة الكويتية، ص١١–٢٠؛ ا.د. عدنان ابو الفخر، الصحافة السورية بين النظرية والتطبيق، ص٤١–٥٩.

[11] لە بارەی ئەم زاراوەیە (دەستەڵاتی چوارەم) بڕوانە: کەمال سەعدی، دەستەڵاتی چوارەم، هەولێر، ١٩٩٨.

کۆمەڵایەتییەوە پەیڕەوی مەدەنیەتی نەکردوە و دەستەڵاتی دیمۆکراسی، کە بەرهەمی کۆمەڵێکی ئازاد و دیمۆکراسییە فەراهەم نەبووە، بەڵام نکۆڵی لەوەیش ناکرێت،کە ڕۆژنامەوانیی کوردیی چ بە نهێنی و چ بە شێوەیەکی ئاشکرا و فراوان بە تایبەتی لە دوای ڕاپەڕینی خەڵکی کوردستان لە ساڵی(١٩٩١)دا، ڕێگە بۆ ڕۆژنامەوانیی کوردیی ئاوەڵا بوو بۆ زیاتر پێوەندی کردن بە جەماوەرەوە، بوونی ژمارەیەك ڕۆژنامە و کەناڵی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی ناوخۆ و تەنانەت ئێستا بوونی کەناڵە ئاسمانییەکانی کوردیی ئەو ڕاستییە جێگیر دەکەن[١٢].

هەڵدانەوەی لاپەڕەی هەر کامێك لە ڕۆژنامەکانی دوای ڕاپەڕین بەڕوونی ئەوەمان بۆ دەردەخەن، کەگرنگییەکی زۆریان بە بلاوکردنەوەی ئەو ڕووداو و کارەسات و لیستانەوە داوە،کە لە بابەت چەکی بەکۆمەڵکوژ و کیمیایی و تاوانی جینۆساید لە پەلاماری ئەنفالەکاندا بەکارهاتووە، نەوەك هەر پیشاندانێکی ڕووتی کارەساتەکان بە تەنیا لە پاڵیدا داوای دادگایی کردنی ئەنجامدەران و هێنانەوەی بەڵگەی بەندەکانی جارنامەی گەردونیی مافی مرۆڤ و بڕیارەکانی ئەنجومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان وەك پاڵپشتێك بۆ مەبەستی وروژاندنی هەستی خەڵك لەڕووی سایکۆلۆژیاوە و خستنە ڕووی کارەساتەکان بۆبەر چاوی ڕایگشتیی جیهانی و دروست کردنی ڕای گشتیی لە کۆمەڵدا و ڕق ئەستوورکردنی خەڵك لە بەرامبەر تاوانەکانی ڕژێمدا. لە ڕووی هونەرەکانی ڕۆژنامەوانییەوە دەتوانین بڵێین وەك (مانشێت)ی سەرەکی یان (سەروتار)یان (وتار) هەواڵەکان جێگەیان گرتووە. هەروا سوود لەچەندین (وێنەی ڕۆژنامەوانیی) وەرگیراوە بۆ گەورەکردنەوە و تەقاندنەوەی ناخی خوێنەر،تەنانەت ڕۆژنامەنووسیی حیزبی ئەوەندە ڕۆڵی گێڕاوە چەندین مانگرتن و ڕێپێوانی هێمنانەی بۆ بەردەم بارەگای نووسینگەی ڕێکخراوی مافی مرۆڤ لە کوردستان و (UN) ڕێکخستووە و لە وروژاندن و یەکخستنی چین و توێژەکانی کۆمەڵدا سەرقافلەڕ بووە[١٣].

---

[١٢] لە دوای ڕاپەڕینەوە ژمارەیەکی زۆر ڕۆژنامەو گۆڤار بلاوبۆتەوە بە پێی ئەو بیبلۆگرافیایەی عەبدوڵلا زەنگەنە ڕێکیخستووە دەگاتە (٥٢٩) تا ساڵی ١٩٩٧ بڕوانە: عەبدوڵلا زەنگەنە، ڕۆژنامەنووسیی کوردی لە کوردستانی دوای ڕاپەڕین، ل ٣٤١–٣٦٠، ژمارەی تەلەفزیۆنەکان بە پێی حیزبەکان هەردەم لە (٧–٨) کەناڵی ناوخۆیی کەمتر نەبووە، ئێستاش چەندین کەناڵی تەلەفزیۆنی ئاسمانی لە سەتەلایت هەن، کە هەر حیزب و لایەنەکان لە کوردستاندا بەڕێوەی دەبەن.

[١٣] بۆ ئەو ڕێپێوان هاندانی خەڵك و وروژاندنیان بڕوانە: ئەم هەواڵەی ڕۆژنامەی (ڕێگای کوردستان): (ڕۆژی ٤/١٤ ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی شاری هەولێر بە ئامادەبوونی نوێنەری حیزب و ڕێکخراوە

هەوڵ دەدەین ئاماژە بە نووسین و مانشێتی هەندێ لە ڕۆژنامەکانی کوردستان لە دوای (ڕاپەڕین)دا بدەین:

ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ:

ئەم ڕۆژنامەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان لە دوای ڕاپەڕینەوە ڕۆژانە دەریدەکات[١٤] بەرهەمی زۆری لەسەر ئەنفال بلاوکردۆتەوە، ڕەنگە هۆیەکەیشی بە پلەی یەکەم لەوەوە بێت، کە پەلامارەکانی ئەنفال بەشێوەیەکی بەرفراوان ناوچەکانی ژێردەستی (ی.ن.ك) ی گرتەوە، بەتایبەتی سەرکردایەتی (ی. ن. ك) لە سەرگەلّوو و بەرگەلّوو، تەنانەت ڕژێم ئەوەندە بە پەرۆشەوە بوو، بەیاننامەی تایبەتی بەم بۆنەیەوە دەرکرد[١٥] وا هەندێ لە ناونیشانی بابەتە بلاوکراوەکانی نێو ڕۆژنامەکە دەخەمە ڕوو:

- ئەنفالەکان..کێشەی ژمارە ١، (ڕیپۆرتاژ)، ژ١٢٦٤، ١٩٩٦/٤/١٦.
- شێخ محمد شاکەلی لەبارەی ئەنفالەکانەوە دەدوێ، (چاوپێکەوتن)، ژ١٢٦٤.
- ئەنفال ئامانج، پەندو هەلّوێست...! (لێکۆلّینەوە)، ژ١٢٦٧، ١٩٩٦/٥/٥

جەماوەریو پیشەیی و پارێزگاری هەولێر و ڕێکخەری UN و ژمارەیەك لە زانایانی ئایینی، کۆبوونەوەیەکی جەماوەرییان لەبەردەم پارێزگای هەولێر ساز کرد:) بڕوانە: ژ ٢٠٢، ١٩٩٦/٤/٢٣.

[١٤] ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ ژمارە (سفر)ی بە هەشت لاپەرە لە ١٩٩٢/١/١٢دا دەرچووەوە تا ئیستاش وەك ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانە بەردەوامە.

[١٥] پەلامارەکانی ئەنفال لەدەزگاکانی ڕاگەیاندنی ڕژێمی بەغدا بە شانازییەوە باسی لێوەکراوە، بۆ نموونە بڕوانە مانشێت و هەواڵەکانی ڕۆژنامەی (الثورة)ی زمانحاڵی حیزبی بەعس لە ڕۆژی ١٩٨٨/٣/٢٠و لە ژمارە ٦٥٠٨ دا نووسراوە:

- احتلال مقر الخيانة بقتال باسل وثأري.
- عملية (أنفال) تتوج جبالنا الحبيبة بنصر عراقي مؤزر.
- تظاهرات واسعة ابتهاجا بالنصر فرحة غامرة بالقضاء على وكر الخيانة والعمالة.

هەروەها لە گۆڤاری (**الف باء**) ی ڕژیم لە ژمارە (١٠٤٣) ی٢١/٩/١٩٨٨دا (عدنان خيرالله)ی وەزیری بەرگری ئەوکاتەی عێراق نکوڵی لە بەکارهێنانی گازی کیمیایی دەکات و دەربارەی گرتن و کوشتنی خەڵکی کوردستان لە پەلامارەکانی ئەنفالدا دان بەوە دادەنێت کە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی ناوچەکە بەرەو سنوورەکانی ئێران وتورکیا ڕایانکردووە لە بەر ئەوەی ئێمە نایانناسین و هەموویان جلی کوردییان لەبەردایە.هەروەها دەڵێ بەبۆنەی کۆتایی هاتنی پەلامارەکان لە٥/٩/١٩٨٨دا حکومەت بڕیاری لێبووردنی گشتی بۆ کوردان دەرکردووە.

KURDISTANI NWÊ

نوێ کوردستانی

رۆژنامەیەکی سیاسی رۆژانەیە یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان دەری دەکا

NO: 1600, Sunday, 26/4/1998

شەقلاوە:

نۆیەمین کۆبوونەوەی باڵای نێوان ی.ن.ك‌و پ.د.ك بەسترا

دووبارە، توانیمان نوسینەکانی نوێنەرانی یەکێتیی و پارتی لە شەقلاوە بخوێنینەوە. ئەمجارەیان لە کۆبوونەوەیەکی فراوانتر و بە بەشداریی ئەندامانی مەکتەبی سیاسیی هەردوو لایەن و هەروەها ئەندامانی لقی شەقلاوە و سەرۆکی شارەوانی شەقلاوە و سەرۆکی دادگای شەقلاوە و سەرۆکی ئەنجومەنی شەقلاوە و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای هەولێر و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای سلێمانی و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای دهۆک و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای کەرکوک و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای دیالە و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای نەینەوا و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای سەلاحەدین و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای واسط و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای بەسرە و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای میسان و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای ذی قار و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای موسەننا و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای نەجەف و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای قادسیە و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای بابل و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای کەربەلا و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای ئەنبار و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای دیوانیە و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای نەجەف و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای قادسیە و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای بابل و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای کەربەلا و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای ئەنبار و سەرۆکی ئەنجومەنی پارێزگای دیوانیە

سەرۆکی پەرلەمانی ئێران گەیشتە عومان

- ئەنفالی سێ لە گەرمیان، (وتار)، ژ١٢٧٥، ١٩٩٦/٥/٣.
- ڕاپۆرتێك دەربارەی ئەنفالكراوەكان، (ڕاپۆرت)، ژ١٢٦٤، ١٩٩٦./٤/١٦
- ئەنفال !(لێكۆلینەوە)، ژ١٢٦٤، ١٩٩٦/٤/١٦.
- كیمیا باران.. ئەنفال ونوگرە سەلمان، (وتار)، ژ٢١٨١، ٢٠٠٠/٦/٢٥.

ڕۆژنامەی برایەتی:

ڕۆژنامەی (برایەتی) پارتی دیموكراتی كوردستان دەریدەكات[١٦]، لە دوای ڕاپەڕینەوە بە شێوەیەكی ڕۆژانە دەردەچێت، هەڵوێستی پارتی دیموكراتی كوردستان بەرامبەر بە ڕووداوو پێشهاتە سیاسییەكانی ڕۆژ دەردەبڕێ، بەو پێیەی كە ڕۆژنامەیەكی حیزبییە، ڕوانینی حیزبەكە دەردەبڕێ، لە سالانی سەرەتای هەوەڵی ڕاپەڕین چەندین وتارو سەروتارو ڕیپۆرتاژو چاوپێكەوتن و هەواڵی تایبەت بەكارەساتی ئەنفالی بڵاوكردۆتەوە، بەمەش ڕۆژنامەكە ئەركی كۆمەڵایەتی و سیاسی و ڕۆژنامەوانیخۆی بە جێگەیاندووە، لە وشیاركردنەوەی خەڵكی كوردستان و، ئەمە هەندێك لە مانشێت و سەروتارو بابەتە ڕۆژنامەوانییەكانی ڕۆژنامەی (برایەتی) یە لە بابەت پەلامارەكانی (ئەنفال)ەوە:

- برایەتی لەگیروگرفتی ئەنفالەكان دەكۆڵێتەوە، (ڕیپۆرتاژ)، [١٦١٨، ١٩٩٣/٣/٢٣.
- ڕژێم بێ شەرمانە شانازی بە ئەنفالەوەدەكات، (مانشێت)، ژ١٦٠٤، ١٩٩٣/٣/٢٧.
- ئەنفال ڕۆژە هەرە تاڵەكەی سەحراوی، (وتار)، ژ١٦٤٩، ٩٩٣/٥/٢.
- ژنەكا ئەنفالكری چیروكا خو ڤە دگێڕیتەڤە، (چاوپێكەوتن). ژ١٥٩٧، ١٩٩٣/٣/١٦
- هەڵەبجە وئەنفال وكۆڕەوڵە پانۆرامایەكدا، (وتار)، ژ٢٨٠٣،١٩٩٩/٤/١٤
- ئەنفال جینۆسایدێكی بێ وێنەیە، (وتار)، ژ ٢٨١٣، ١٤/ ٤ /١٩٩٩.

[١٦] ڕۆژنامەی برایەتی ژمارە (سفر) ی لە ١٩٧٤/١/١ دا دەرچووە، لەدوای ڕاپەڕین دووبارە تێهەڵچۆتەوەو لە١٩٩٣/٣/٢ داو بە ژمارە ١٥٨٥ دەستی پێكردۆتەوە و ڕۆژانە دەردەچێت و بەردەوامە.

برایەتی
BIRAYETI
ڕۆژنامەی گشتی سیاسی
ژمارە ٣٠٩
ساڵی حەوتەم
٧ی جۆزەردان ٢٧٠٩ی کوردی
١٩ی ڕەبیع الثانی ١٤٢٣ک
٢٠٠٠ز لاپەڕە
٣٠٠ دینار
ڕۆژنامەیەکی سیاسیی ڕۆژانەیە، پارتی دیموکراتی کوردستان دەیدەکات
نوێنەری حکومەتی هەرێم لە باکووری کەمۆریا سبەینێ لەگەڵ بەرپرسانی وەزارەتی ... بەروبوومی هێلنەدا کۆبوونەوە دەکات
بەڕێوەبەرایەتی گشتیی ... لە باکووری کەمۆریا سبەینێ ... بەروبوومی هێلنەدا کۆبوونەوە دەکات
٤ پرۆژەی یاسای دامەزراندنی نەخوەشخانەی باکای وەرزێکی
٥ بەڕێوەبەری ڕۆژی جیهانیی چەتایەر ئاوەو چاوەڕوانی دەکات
٨ بۆ نەخوەی ڕۆژنامەنووسیی بڕیارێکە کە کۆنگرەکانی کوردستان ...چۆن؟
جیگرێک نەمسەر مێژوو و کاری ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان بۆ کاروباری پەنابەران
گفتوگۆ لە سەر پرۆژەی هەموارکردنی یاسای پارێزەران لە پەرلەمان دریژەی هەیە
جارێکی دیکەش کارەبای هەولێر بڕا
سەرچاوەیەک لە وەزارەتی پیشەسازی و وزە ئەم لێدوانەی دا:
هێرشێک بۆ سەر بارەگای پارتی دیموکراتی کوردستان لە شاخەکانی بالەکایەتی هێرشێکی بۆ سەر بارەگای پارتی دیموکراتی کوردستان لە شاخەکانی بالەکایەتی
هێرشێک بۆ سەر بارەگای پارتی دیموکراتی کوردستان لە شاخەکانی بالەکایەتی کرایە سەر
کرنەوەی پێشکەوتنی کتێبی (ئەر لەدی) لە دهۆک
هەڵبژاردنی جڤاتێکی دێهێک بۆ هێلی کۆردی (زاخۆ)

وێنەی ڕۆژنامەی برایەتی

ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان:

ڕۆژنامەی (ڕێگای کوردستان)،[17] کە ڕۆژنامەی حیزبی شیوعی کوردستانە، بەشێکی مانشێت و سەروتارو ڕیپۆرتاژو چاو پێکەوتن و جارجار گۆشەی تایبەتی بۆ دەرخستنی مەینەتی خەڵکی ئەنفالکراو و کەس وکاری ئەنفالیان ومەینەتی ئەو ناوچانەی بەر چەکی بە کۆمەڵکوژو گازی کیمیاویی کەوتوون تەرخانکراوە. بێگومان ئەو مانشێتانە و سەروتاری ڕۆژنامەکە گوزارشت لە بۆچوونی ڕۆژنامەکە دەکەن، کە ڕۆژنامەیەکی حیزبیە. ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ زۆر بە دەگمەن و جارجار وەك (مانشێت)ی ڕۆژنامەکە ئیبرازی کارەساتی ئەنفالکراوە، ئەگینا لە دووتوێی هەواڵ و چالاکی حکومی و ڕیپۆرتاژی ڕۆژنامەنووسییدا جێگەی کراوەتەوە.(سەروتار) مەگەر تاك و لۆق تایبەت کرابێت بۆ یادی ئەو کارەساتە دژ بەمرۆڤایەتیە و شیکردنەوەی پێویستیشی بۆ کرابێ، دیارە ئەم سەرنجانە ڕۆژنامەکانی دیکەش دەگرێتەوە وەنەبێ هەر تەنیا بۆ ئەم ڕۆژنامەیە بن. (چاوپێکەوتن) و (ڕیپۆرتاژ)ەکانیش زیاتر یادەوەری ئەو کەسانەن، کە ڕزگاربیان بووە لە هەڵمەتەکە، کەمتر بارودۆخی کەس و کاری ئەنفالکراوەکان و ڕەهەندە کۆمەڵایەتییەکانی ئەو خەڵکانە باسیان لێوە کراوە. (هەواڵ) زیاتر لایەنی سیاسی وپێویستی و یارمەتی کوردستان لە لایەن ڕێکخراوە خێرخوازەکان و دادگایی کردنی ئەنجامدەرانی ئەو تاوانەیان گرتۆتەوە. هەندێ جاریش هەواڵەکان تایبەتن بە یادکردنەوەی ئەو کارەساتە لە لایەن حیزب و لایەنە سیاسییەکان و تیپە هونەرییەکانی کوردستان لە شارەکاندا، لە پێشکەشکردنی چالاکی شانۆیی و گۆرانی و سروودو کاری هونەریدا.

سەرنجی ئەم مانشێت و ناونیشانە ڕۆژنامەوانییانە بدەن:

- ئاوارەو ئەنفال لە ڕووبەڕووبوونەوەی کێشە ئیدارییەکاندا، ڕیپۆرتاژ، ژ١٨٤، ١٩٩٥/١٢/٥.
- یادی ئەنفالیش ئەم ساڵ بوو بەدوو، (گۆشەی تایبەت (ژ١٩٩)، ١٩٩٦/٤/٢
- ئەو ڕۆژانەی (ئەنفال) گەیشتە ناوچەی قەرەداغ، (وتار)، ژ ٢٠٠، ١٩٩٦/٤/٩.

[17] ڕۆژنامەی (ڕێگای کوردستان)، ژمارە یەکی لە ١٩٩١/٦/١دا بە چوار لاپەڕەی قەوارە بچووك دەرچووەو تائێستاش بەردەوامە.

- ڤیستیڤالّی یادکردنەوەی ئەنفالە بەدناوەکان، (هەوالّ)، ژ٢٠٢، ١٩٩٦/٤/٢٣.

- یەك ڕیزی گەل و هێزە سیاسییەکانی، وەفادارییە بۆ قوربانییەکانی ئەنفال، (مانشێنت)، ٢١٧، ١٩٩٦/٨/١٣.

- تراژیدیای لەبیرکراو سەرە قەڵەمێك بۆخوێندنەوەی ئاکامەخراپەکانی ئەنفال، (وتار)، ژ٣١٥ ٢٦ /٨ / ١٩٩٨.

- قوربانیانی ئەنفال دوو ڕەهەندی مرۆیی و سیاسین نابێ بێ چارەسەر بمێننەوە (سەروتار)، ژ ٣٤٧، ١٤ /٤ /١٩٩٩.

ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان

ئەدەبیاتی ئەنفال لە ڕۆژنامەوانیی کوریدا:

مەبەست لە (ئەدەبیاتی ئەنفال) ئەو ئەدەبەیە کە لە ناوەرۆکەکەیدا گوزارشت لە کارەسات و تاوانی ئەو زنجیرە پەلامارەیە کە ڕژێمی عێراق لە ٢٣ی شوبات – ٦ی ئەیلولی ١٩٨٨ کردیە سەر خەڵکی زۆربەی ناوچەکانی کوردستان، کە تیایدا بە چەکی قورس و گازی کیمیایی قەدەغەکراو خەڵکێکی زۆری کوشت و زیاتر لە (١٠٠) هەزار خەڵکی بێ تاوانیش تێدا بێ سەرو شوێن کرد. ئەو تاوانە هەستی ئەدیبی کوردی لە ناخەوە هەژاندو کۆمەڵێ بەرهەمی ئەدەبی لە شیعرو چیرۆك و وتار لە دایك بوون. هەوڵدەدەین چەند نموونەیەك وەربگرین، چونکە بیبلۆگرافیایەکی تەواو بۆ هەموو بەرهەمەکان قوورسەو لە ئەستۆی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا نییە.

ئەنفال و شیعری کوردی:

شیعر، پانتاییەکی گەورەی لە تۆپۆگرافیای ئەدەبی کوریدا داگیرکردووە، هەمیشە لەگەڵ ڕۆحی کورد ئاشنا بووە و لە هەموو سەردەمەکاندا بەشی زۆرینەی خیتابی ڕۆشنبیری کوردی بووەو لەگەڵ هەست و سۆزو ئەندێشە مامەڵەی کردووە. شاعیری کورد لە کێشە و گرفتەکانی سەردەمی خۆیدا دەستە پاچە نەبووەو هەوڵیداوە یادەوەری ڕابردوو لە ئێستادا زیندوو بکاتەوە و زۆر جاریش لە (ئێستا) دا بۆ ئایندە بڕوانێ. (ئەنفال) شاعیری بۆ زەمەنی ڕابردوو بردووەو لە مێشکی خۆیدا ئەو سروودو گۆرانییانەی سالانها مێشکی ئازارداوە هەڵبوەشێنێتەوە و ئاڕاستەیەکی پێچەوانەی بداتێ، ئەگەر جاران قافڵە بۆ عەجەم بەڕێ دەکەوت و (پاوانەی یار) بە زرنگ و هۆڕی خەڵکی سەرسام دەکردو حەپەساوی دەکردن، ئێستا پاوانەکان نەك هەر قافڵە ناگەڕێننەوە، بەڵکو نائومیدی و دڵەڕاوکێش دەخەنە دەروونەوە:

پاوانەکانی موحیبەت، گەر ئەمجارە، زرنگەیان لێوە بێ،
قافڵە لەڕێی عەجەمەوە، ناگەڕێتەوە،...
کوڵوانەو گۆزەی شکاو و قۆریە چای بەجێماوی
هێشتا گەرمی ئێوەیان پێ یە...
هۆرەی کوژراوو، ڕەشماڵی بێ نازو،
فەقیانەی تەڕو خوێناوی ئێوەیان، هەڵگرتووە...
قافڵەکان لە عەرعەرەوە دێنەوە!

پووزەوانەی بێ قاچ و، چاوەزاری شکاوی
سەردەرگای فیردەوسە ڕووخاوەکانیان بارکردووە[18].

ئەو قافڵەیەی، کە هەرگیز ناگەڕێتەوە، هەموو شتە جوانەکانی مادەی و مەعنەوی خەڵکی ئەنفالکراویان هەڵگرتووە، کۆڵوانەو گۆزەو پووزەوانەو چاوەزارو هەموو ئەو شتانەی بوونەتە بەشێك لە ژیانیان. ئەم مەرگە ساتە مەسیح ڕادەچڵەکێنێ و هێمایەکە، ئەگەر سوورەتی (ئەنفال) دەروەست نەهات، با مەسیحی ئاشتی بتەزێنێ و لە خاچی خۆی دایگرێ:

بە ناوی ئێوەوە،
لە پێشەکیی چاپی دەیەمی ئینجیلدا، مەسیح، نووسیبووی
کێ (ئەنفال) م بۆ دەخاتە ڕستەوە
لە خاچەکەم دێمە خوارێ و
سەری خۆمی پێ دەبەخشم![19]

(شێرکۆ بێکەس) دەستی نزا بۆ مەلەك تاوس بەرز دەکاتەوە لەگەڵ سروودەکانی ڕۆحی پاکدا لە لووتکەی کێوی لالشدا هەروەك دەرۆیش و فەقیرو قەوالەکانی خۆی لە (جیلوە)یەکدا ئاهو حەسرەتی کیمیایی (هەڵەبجە) و گوندە وێرانکراوەکانی گەرمیان و خۆشەویستی نیشتمان و یارو پیرۆزی خۆی هەمووی پێکەوە تێکەڵ بە یەك بکات:

ئەی فریشتەی ڕۆحی سپی!
ئەی (مەلەك تاوس)ی ڕەنگین
بە ڕەنکەکانی ولاّت و بە ڕەنگەکانی قوربانییم
باڵ لێکدەو سەرکەوە سەر کەلی
ژاڵەیی جەستەی من
بە دەنووك لە تۆوی ڕووناکیی شیعرم و
ریشاڵی ئەنگۆرەی"هەڵەبجە"م هەڵگرەو
بیبەوە "لاش"
بارانی ئەم ڕەنگەیش موتوربەی ئاسمانی

[18] جەمال غەمبار، وەرزە ئاڵەکانی عەدەم، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ٢٠٢، ١/٦/٢٠ ١٩٩٦.
[19] جەمال غەمبار، وەرزە ئاڵەکانی عەدەم، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ٢٠٢، ١/٦/٢٠ ١٩٩٦.

"مەسحەفا" و ناو خۆڵی "جیلوە" کە
با گوڵی هەتاوێ لەم شەوی لەشەدا بڕسکێ
نەبینراو، با قوڕی "بەراتە" و ئەموستی وەریوی "گەرمێن" و
چەند پەڕێ لەتێلی تاوست و چەند تاڵێ لە قژی
یارەکەم، هەر هەموو، پێکەوە بشێلین،
بۆ ئەوەی لەم جەستە نوییەدا، لە جەستەی
" قەوال و فەقیر"دا لە کەنار شەوێکی زیوییندا،
رۆحێکی تازەتر لەبەردا بڕوێنین، بۆ ئەوەی
بەردەوام پێکەوە لەگیانی شەوێکی سپیدا
هەڵفڕین[20]

(ئیسماعیل بەرزنجی) لە (دژە دیمەنەکان) دا، هەموو وردو درشتی کارەسات و پاڵەوانیەتی و شکستەکانی شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی کورد لە بۆتەی دوو وشەدا کۆ دەکاتەوە کە مەدلوولی ئەو دوو وشەیە پێوەندییەکی دیالێکتیکیانەیان پێکەوە هەیە و سەر جەمسەری دوو یادەوەرین، کە ئامادەیی بەردەوامیان لە زەمینی تاکی کورددا داگیر کردووە و ئەوانیش ئەنفال و کیمیاباران، کە دوو تاوانی سەدەی بیستەمن:

مێژوو

نە نووسراوەکانی تویننبییە
نەچەند بەرگەکەی عەبدولرەزاق حوسەینی یە
نەکیفاحی هیتلەرە
نەچەند کتێبەکانی کەمال مەزهەرە
مێژوو دوو وشەیە
١-ئەنفال
٢- کیمیا باران[21]

---

[20] شێرکۆ بێکەس، سوودەکانی مەلەك تاووس، گ. ئایینده، ژ١٦، ١٩٨٨، ل١٦٣.

[21] ئیسماعیل بەرزنجی، دژە دیمەن، گ. ئێستا، ژ١٥، ١٩٩٨، ل٢١٥.

لای (کەژاڵ ئەحمەد) (ئەنفال) هاوشێوەی(هۆلۆکۆست)ی جوولەکەکانی ئەو ڕوپایەو ئەو قڕکردنەی لە سەردەمی دووەمین جەنگی گێتیدا لە ڕەگ و ڕیشەوە هەڵیکێشان و بوون بە سووتووی ڕق و قینی درێژبووەوەی پێش خۆیان و تێڕوانینی نازیزم بوو بۆ پارێزگاری لە (بوون)ی سەردەمی خۆی.

ئەنفال لە دیدی کەژاڵ وشك بوونەوەو لەبن هەڵکێشانی گوڵە جوانەکانی ڕۆحە وئیدی بەهاکان چی دەبەخشن ! میللەتێ دەسڕێتەوە.

جەستەی خۆڵە گەرمەکەی خۆی بخولقێنێ
ئەنفال ویستی:
بڵێ ئا ئەم گەردەلوولە ئیماندارانە دەتوانن
تەواوی نەوەیەك بە ناخی زەمیندا ببەن و
بڵێن مانئاوا.. میللەتە بێ ماڵەکان !
بیابان تۆ دەلیلم بە
ئەم شەو و ڕێگا غوربەتە پێم و دەمێکە
چرای شیعرم کۆکردە
- کە بردیانن هەموو شتێ بەرەو کاڵ بوونەوە دەچوو.
شۆڕش، ڕەوشت، جوانی
قەسیدە وەك ملی ئەوان
بەلادا کەوت
ئەو مێژووە
توانەوەی شەکری ڕووناکی بوو لەناو
ژەهراوی تاریکستاندا
تەسلیم بوونی گوڵەباغ بوو بەدڕکەزێ
حیکایەتی سەربڕاوی میللەتێ بوو
زوو شتی لە یاد دەچێ [٢٢]

[٢٢] کەژاڵ ئەحمەد، هۆلۆکۆست، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ١٢٧٤، ١٩٩٦/٤/٢٨.

یادەوەرییەکان لە ئاهەنگسازیی ئێستادا دەردەکەونەوە، مێژوو بە ڕوانینی بەعسیان یەک ئاڕاستەی هەیە ئەویش ڕابردوو بۆ ئێستایەکی ئەوتۆ، کە سەرکەوتن و گەورەیی خۆیان پیشان بدا لە زاڵبوون بەسەر میللەتانی دی لە ژێرپەردەی ئاییندا.

(بەختیار عەلی) دەڵێ: ((ئەنفال دریژکراوەی سەرەتای جیهادی ئیسلامییە، سەددام حوسێن خۆی دریژکراوەی پەیامبەرە. گەمژەییە واتێبگەین کە ئەمجۆرە مامەڵەکردنە لەگەڵ مێژوودا تەنها سیستمێکی ڕەمزیانەیە و هیچی تر: ئەم شوبهاندنە ڕۆحی مامەڵەکردنی بەعسیانەو جەوهەری سەیرکردنێتی بۆ زەمەن.))[٢٣]

ب: ئەنفال و چیرۆکی کوردی:

لە ئەنجامی خوێندنەوەی ژمارەیەک چیرۆکی کوردی بلاوکراوە لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا هەردوو چیرۆکی (ئاهەنگی ئەنفال)[٢٤] و (سەعاتە وەستاوەکان)[٢٥]م بە نموونە هەڵبژارد، کە ناوەرۆک و تەکنیکەکانیان شایانی لێکۆڵینەوەن، ڕاستەوخۆش دەربڕی دیمەنێکی ئەو کارەساتەن. بەکورتی باس لە گفتوگۆی نێوان ئاوو قوڕ دەکات، چیرۆکەکە لە جیهانی فانتیازیا بەو مانایەی دەرچوون لە شتە باوەکان و مامەڵە کردن لەگەڵ شتە بێ گیانەکان و بە قسە هێنانیان بۆ مەسەلەیەکی هونەری جواننناسیی.

بێجگە لەو شیعرانەی لەم لێکۆڵینەوەیەدا زۆر نموونەی دیکە هبەەن، وەک: فاتیح سەلام، پانۆرامای ڕاگوێزان و سووتماکی خاک، گ. ئێستا، ژ ١٦، ١٩٩٨؛ کەریم کاکە، دەقی ئەنفال حوجرەی کچان، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ ٢٨٩، ١٩٩٨/٢/١٨.

[٢٣] بەختیار عەلی، یادەوەری وزەمەن، گ. ڕەهەند، ژ٦، ل٣٠.

[٢٤] حەکیم کاکە وەیس، ئاهەنگی ئەنفال، گ. ڕامان، ژ٤٧، ل١٩٩–٢٠١.

[٢٥] جەلیل کاکە وەیس، سەعاتە وەستاوەکان، گ ڕامان، ژ٤٧، ٢٠٠٠.

بێجگە لەم چیرۆکانە، چیرۆکی دیکەش بە شێوەی کتێب بلاوکراونەتەوە، بۆیە نەکەوتوونەتە ناو ئەم لێکۆڵینەوەیە، وەک: حەکیم عەبدوللا کاکە وەیس، چیرۆکی سەبییە شێت، گ. ڕامان، ژ٤٣، ٢٠٠٠، ل١٨٢–١٨٥؛ حەسەن مەحمود حەمە کەریم، چیرۆکی دایە مەنیج، گ ڕامان، ژ ٥٠، ٢٠٠٠، ل٢١٥–٢١٨؛ محەمەد ڕەشید فەتاح، ڕۆمانی ئەنفال، سلێمانی، ١٩٩٧؛ حسین عارف، ڕۆمانی هێلانە، سلێمانی، ١٩٩٩.

هەروەها لە کاری هونەرییشدا بەتایبەتی فیلمی (ئەنفال) لە سیناریۆو دەرهێنانی هونەرمەند کامەران ڕەفیق لە سالی ١٩٩٩ لە شاری: سلیمانی پێشکەشکرا، بڕوانە: محمد حمە صالح توفیق، فیلمی ئەنفال چۆن مامەڵە لەگەڵ مەسەلەی ئەنفالدا دەکات، گ ئاییندە، ژ ٣، ١٩٩٩، ل٤٢–٥٤.

پاڵەوانێکی سەرەکی دیار نییە، بەشێوەی کۆ پاڵەوان نووسراوە، ڕاستە، لە هەمووبان زیاتر گفتوگۆی (دیالۆگی) ئەفسەرەکە زاڵەو هەروەك خۆی دەڵێ: ((ئەو کاتەی بەڕێوەبەری ئاسایشی شاری X بووم، هاوڕێ حیزبییەکوردەکانم ژن و خوشك و کیژی خۆیانیان دەهێنان و بۆمان هەڵدەپەڕین.. سەمایان دەکرد، ستریپیان دەکرد.. بەڵام بەشێوەیەکی گشتی هەر(٣٠١) کچەکە لە جوولّەو (ئیمە)کە دا بەشدارن، لە گۆرانی مەرگ و سەمای خۆکوشتن و نووزەی جاویدانیدا، ئەمەش لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوی کارەساتەکەدا هاوئاهەنگن، کە کارەساتێکی بە کۆمەڵکوژو بەکۆمەڵ هەتك کردن و بە کۆمەڵ زیندە بە چاڵ و ڕاگواستن بووە. ئەو ئاهەنگسازییە زیندووکردنەوەی وێنەی سەرکەوتنەکانی ڕابردووی میللەتێکی داگیر کەرە، کە لە ژێر پەردەی مەزهەبدا کلتووری ئێمەی شێواندووە و فەوتاندووە.

ئەفسەرەکە خۆی بە (هارونە ڕەشید)ەکەی جارانی بەغدا دەزانێ، ئەمڕۆ ئەویش حەزو ئالۆشە خەفەکراوەکانی بە پاکیزەی کورد دادەمرکێنێتەوە، ئەویش دەرهەق بە نەتەوەی ئێمە هارونە ڕەشیدێکەو بکەر و بەکرێگیراوی هەمان سیاسەت و سیستمی میللەتی پیرۆزە.

خاڵێکی تر،کە سەرکەوتوویی و وردیی چیرۆکنووس پیشان دەدات، سازکردنی ئیقاعێکی نارێکە، نارێکی لە ڕووداوەکان، دەنا ئەو نەشازیی ئیقاعە لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکە، کە پەشێوی و تێکچڕژانی (ئەنفال) و شێواوی جوولّەو کارو دەروونی گشتییە ئەوەندە گونجاوە، خوێنەریش دەخاتە هەمان حەپەساوی و تراژیدیاکەو بەمەش ڕێك لەگەڵ ئەرکی تراژیدیا لە ڕوانگەی (ئەرستۆ) وە دەردەخات، کە پاك کردنەوەی دەروونە لەترس و بەزەیی و خوێنەریش دەبێتە یەکەیەکی ئەو فانتازیایە. ئەم ڕستانە نائاسایین و ڕۆڵیان لەو ئیقاعە نەشازەدا هەیە،کە بۆ جوانکاری چیرۆکەکە بەکارهاتوون:

- پەڵە هەورەکان بەبێ بەرنامەو ڕێڕەوی دیار پێکدا دەهاتن، تێکەڵ دەبوون و دادەبڕان و جارێکی دی تێکەڵ دەبوونەوە.
- بایەکی تووند لە هەموو لاوە هەڵیکرد بوو.
- دارەکان بەهەموو لایەکدا دەشکانەوە.
- ئەفسەرەکە خۆی دەستی بە چەپڵەکوتان کرد، بەڵام لەگەڵ ئاوەزەکەدا یەك نەدەهاتەوە.
- دڵۆپە بارانەکانیش نائاسایی بوون.

بوونی پەیکەرێکی لە قۆڕ دروستکراو لە چیرۆکەکەدا وەک شاهیدێک پاشتر لـە دووتێـی سیمبۆلێکدا مانای شاراوەییمان بۆ دەردەکـەوێت، کـە گەڕانەوەیەکـە بـۆ هـەمان یـادەوەریی ئەفسەرەکە، ئەویش سیمبولی سیستمێکی سیاسیی دروستکراوی ئایینیە تەنانەت ئامـاژە بـۆ ئایەتی (کما خلقنی ڕبی...) هیچ شک و گومان ناهێڵێتەوە.

کۆتایی چیرۆکەکە، دەربڕی ناونیشانی ئەو ئاهەنگە تراژیدییە، کـە (٣٠١) کێـژ دەبنـە ئیقاعی پچـڕ پچـڕو نەشـاز تیایـدا و دوای هـەتک کردنیـان دەبنـە خـۆراکی مـەرگ. ئـەو ئاهەنگسازیە بە هۆیەای قۆڕو ئاوو سەرجەم مرۆڤایەتی کۆتایی دێت.

جەلیل کاکە وەیس لە چیرۆکی (سەعاتە وەستاوەکان)دا دنیای دابڕان و تەنیایی پاڵەوانی چیرۆکەکە وەها بەرجەستە دەکات: «عەیامێکە ترسی تەنیایی دەمهارێت، هەر ئەوەنـدە تـاک یکەومەوە قەراییەک بە لێڵی خۆیم پیشان دەدات، لێم دەبێتـە کەسـێکی زرپ و زینـدوو..»، پاڵەوانی چیرۆکەکە لە ترس و سامسـکی سـەیردا دەژی، لەگـەڵ خۆیـدا دەدوێ و کەسیچـکە هێندە ترساو و مارانگەسـتەیە، گومـانی لـە هەموشـتەکانی دەوروبەریـەتی، زۆربـەی کـات مۆتەکەیەکی قسەکەر لەگەڵیا و لە ڕووی دەروونییەوە تووشی شیبزۆفرێنیا بووە ئەو مۆتەکەیی پیاسەی لەگەلدا دەکات و لەگەڵیدا پاکەت دەکڕیش و دەخەوێ و لە نیـو دیـری خۆیندنـەوەی کتیبدا سەرەتاتکی دەکات، زۆرجاریش بە چپە شـتی پێـدەڵێ، پاڵـەوان دەڵـێ: «لـێم نزیـک دەبێتەوەو بە چپە شتهایەکم پێ دەڵێت»

کەشوهەوای چیرۆکەکە جیهانێکی سامناک و لـە هـەمان کاتـدا فانتـازی بـۆ خوێنـەر دەخواقێنێ وەک لە بەرامبەر بینینی فلیمێکی ترسناک دا نیشتبیت وایە ئەو مۆتەکەیـە، کـە پاشتر دەردەکەوێ مرۆڤیکی ئەنفالکراوی ئەو گەرمیانەیە (سـەرحەد) دەچـێتە نـاو شووشـەی پەرداخ، کە ئەوەش بۆ خۆی هێمایەکە بۆ شوێنی ئەوان کە لـەو بیابـانی سـەماوەیە کارگـەی شووشەی لێیە، دەچێتە ناو شەکردان و هەموشتەکانی تڕەوە، پاڵەوان تایەیەکی گەرمیـەتی و ئارەقەی کردووە و زیندە خەونان دەبینێ و لە تاو دەردی خۆی وڕینە دەکـات، ڕۆڵـی مۆتەکـە (سەرحەد) دەردەکەوێتەوە و وەها خـۆی دەناسـێنێ: «.. بـەو ئاسـانییە نامناسـیتەوە، مـن ئافەریدەیەکی دەستی خۆتم و هەرکـە کەوتـە سـەرپێ خـۆت بـە خـودانم نـەکرد..»، لێـرەوە هاوکێشەیەک دەخاتە ڕوو کە لە سەرەتای میـژووی مرۆڤایەتیـەوە تـاوەک ئـەمڕۆ ینچـینەی (بوون) و بیر و فەاسەفەکانی دنیای لەسەر دامەزراوە:

خولقێنەر ---------- خولقاو

خودا ---------- شەیتان

ئەگەر خولقێنەر لە خولقاو بترسێت، دەبێ چ خولقێنەرێك بێت و خولقانەكەی لە پای چی؟!

لە ڕووی سیاسییەوە چیرۆكنووس ڕەخنە لە دەسەلاتی كوردیی سەردەم دەگرێت، تەنانەت لە ئاست ئەو كارەساتە تراژیدییەی (ئەنفال)دا دەترسێت و زمان بەستەیە و دەیەوێ خۆی لێ بشارێتەوە، كە پاڵەوان دەڵێت: ((ئەمێستاش لەوەی پتر نیم كە تەنیا وەك ترسێكی كوشندە هەستم پێدەكەیت، هەر لەو ترسەوە دەتەوێ بەندم بكەیت و لەبەر چاوی خەڵكی بزرم بكەیت..))

ئەو تارماییە داستان و هەقایەنی زۆری لە سینەی خۆیدا حەشاداوە، هەروەك دەڵێت: ((باسی ئەوگۆماوە بیابانیانەت بۆ دەگێڕمەوە كە ئاوەكەیان هەمیشە سوورخنە و لە ڕۆخەكانیشیاندا ئەو درەختانە دەڕوێن كە شێوەیان لە ڕیشووی جەمەدانی و سەری منداڵ و مرۆی گەنم ڕەنگ وگۆچانی پیرەمێرد و مەمكی كچان دەچێت.))

ئەم قسەو باسانە داستانی هەزاران منداڵ و پیرەمێرد و كچ و ژنی هەتك كراوی كرد لەو بیابان گرمانەدا بەناوی (ئەنفال) ەوە دوگێڕێتەوە، كە بوونە خۆراكی سەگەكانی بیابانەكانی نوگرە سەلمان و عەرعەر و سەماوە و چەندین شوێنی نادیاری دی.

لە ناوەڕاستی چیرۆكەكەوە (تانوپۆ)كەی دەگۆڕێ ئەجارە هاوكێشەكە پێچەوانە دەبێتەوە، وردە وردە ترس و سامی پاڵەوان دەڕەوێتەوە و خۆی بە پەرۆشەوە بەدوای (سەرحەد)ی تارماییدا دەگەڕێ، ئاڕاستە جیاوازەكانی پێشترێ تێك دەكەنەوە، پاڵەوان و تارمایی دەبنەوە بە یەك: ((.. جاری وا هەیە لە شێوەی مێشەنگدا یەسەر گوڵێكەوە دەیبینم، هەندێ جار قەڵەمەكەی دەستم لەخۆڕا دەبێتە سەرحەد..))، لێرەوە گەڕانی پاڵەوان زیاد دەبێت و دینامیكیەت و خێرایی ڕووداو زیاد دەبێت و لە شوێنە سیخناخەكاندا بۆی دەگەڕێت و، چونكە جارێكیان (بەخۆی و دەستەیەك سەعاتی وەستاوەوە لەبەردەمدا چەشنی دۆمەلاّن هەڵزۆپاو بە چپەوە پێی وتم: بۆ یەكێك لەم سەعاتانە ناكڕیت ؟) كات وەك چۆن لای سەرحەد وەستاوە و بەهاكانی ژیان تازە هیچ جوانییەكیان نەماوە، مەرگ هەموو ئاواتەكانی ناشت، هەر خۆی نا بەڵكو دەڵێ: ((.. سەد و هەشتاو دوو هەزار دانەم لەم سەعاتانە هەیە، هەڕڕاج سەعاتی وەستاو و...)) سەرحەد و پاڵەوانی چیرۆك كە بە ڕاناوی كەسی یەكەم قسە دەكا دووبارە دەنگی خۆی لەگەڵ ئەو دا یەك دەخاتەوە و دەچیچتە ڕۆح و دەنگی ئەوەوە.

ئەنفال و وتاری ئەدەبی:

(وتار) بەشی زۆری جەستەی ڕۆژنامەوانیی داپۆشیووە، هیچ ڕۆژنامەیەك نییییە بتوانێ دەسبەرداری وتار بێت، ڕۆژنامە نووسیی کوردیش هەر لە سەرەتاوە کە لە لایەن ئەدیب و شاعیرانەوە بەڕێوەچووە، بەهزری وردو وشەو دەستەواژەی نازك و ئەندێشەو خەیاڵتامێز چەندین وتاری ئەدەبییان لە هەموو بوارەکانی ژیانی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی یاداشت کردووە، (ئەنفال) یش ویژدانی زۆر ئەدیب و نووسەرو ڕۆژنامەنووسی هەژاندووە و بە قەڵەمی بەبڕشتی خۆیان ساتە سەرابیەکان بوونەتە هەوێن. ((مستەفا سالح کەریم)) لە وتارێکی کورتدا وەها دادەڕژێ:

ئەنفال کراوەکان بەم زووانە دەگەڕێنەوە!

نووسەری جەزائیری (طاهر وطار) لە چیرۆکێکی کورتدا بەناونیشانی (شەهیدەکان ئەم هەفتەیە دەگەڕێنەوە) زۆر بە وردی باری دەروونی ئەو خەڵکە دەخاتە ڕوو کە مەترسیان لەوەدایە ئەو شەهیدانە بگەڕێنەوەو هەموو نهێنیەکانیان ئاشکرا بکەن. چەندین سەرکردەی پێ دەشکێ و چەند ئازا دەبێتە ترسنۆك، نهێنی سەنگەرەکان و کارە تایبەتەکان و پلان و نەخشەکان بۆ خەڵکی ڕوون دەبنەوە، تاوای لێ دێ برا حەز بەوە ناکات برا شەهیدەکەی بگەڕێتەوە.. هەڤاڵی دێرینی هەندێ لەو شەهیدانە کە ڕۆژگاری سەختیان پێکەوە بە سەر بردووە، بکەوێتە دڵەڕاوکە کە لە گەڕانەوەی ئەو شەهیدانە کە شایەتی سەردەمن و هەموو حەقیقەتەکانیان لە لایە...

لەم ڕۆژانەدا کە یادی ١٨٢٠٠٠ ئینسانی کوردی ئەنفالکراو دەکەینەوە، ئەو چیرۆکەی (طاهر وطار) م بەبیر هاتەوە، جڵەوم بۆ خەیاڵم شل کرد، خۆزگەو ئاواتم خواست کە ئەگەر هەر هیچ نەبێ چەند هەزاری لەو بێ سەرو شوێنانەمان بگەڕانایەوە، ئاخۆ چی ڕوویدەدا وچیمان بۆ دەردەکەوت، ئێمە ئێستا ئەوە دەزانین کە ڕژێمی عێراق بە بڕیارێکی دوور لە هەموو پەیڕەوێکی مرۆڤایەتی - کوردقڕانی- کردو هەزاران کەسی لە بیاباندا زیندە بەچاڵ کرد، بەشایەتی (تەیمور) ی تەمەن نۆ سالاێ و تاك تاکە خەڵکێ لەوانە دەزانین کە چۆن چاویان بەستراوەتەوەو گوللە باران کراون و خراونەتە چاڵی گەورەو بە شۆفڵ لەتەك زەویدا تەخت کراون.

بەڵام ئاخ خۆزگە دەگەڕانەوەو بۆیان دەگێڕاینەوە تا بمانزایایە بێجگە لەو کارە چەپەڵەی ڕژێم (پواز)ەکەی ناوخۆمان چی بووەو چۆن بووە ؟ ئەوانەی چەکیان بۆڕژێم هەڵگرتبوو، چ جۆرە

ئازایەتیەکیان بەسەر ئەو ژن و منالانەدا نوواندوە؟ چونکە بەیاننامەیەکی ئەوسای ڕژێم و نووسینەکانی ڕۆژنامەکان شان بە شانی سوپا فەوجەکانی (بەرگری) یان بە هاوبەشێکی کاریگەر لە عەمەلیاتی ئەنفالدا ناودەبرد... تێیان دابوو شانازیان بە کورد قڕانەوە دەکردو ئێستا وەك بەرزەکی بانان لێی دەرچوون و خۆیان بە پێشڕەوی تێکۆشەران دەزانن - ئەگەر چاویان بە قوربانیەکانیان بکەوێتەوەو ڕووبەڕووببنەوە ئاخۆ بە چ زمانێك بدوێن ... ئەوانەی بە کەش وفشەوە (ذکریات)ی قارەمانێتی خۆیان دەگێڕایەوەو ئێستا پاکانەی لێدەکەن، ئەی ئەگەر بە ئەنفال کراوەکانمان بگەڕێنەوە چی دەڵێن؟

بریا ئاواتەکەی (طاهر وطار) بۆ ئێمە بهاتایە دی تا بمان زانیایە ئەو ڕۆلانەمان بە چ دەردێك براون و چۆن ئابڕووی میژوو لە مەزاتخانەی بەعسی عێراقدا هەڕاج دەکرا چۆن سەرکردەی ولاتێك بڕیاری کۆمەڵکوژی گەلێکی دەدا کە بەپێی هەموو یاسایەك مەسئولە لە پاڕاستنی ژیانیان. ئاخ خۆزگە دەگەڕانەوە و لە دادگایەکی نێودەوڵەتیدا دەبوونە شایەت لەسەر هەموو ئەو کەسانەی لەو تاوانە هەرە گەورەیەدا بەشداربوون[٢٦].

بە سەرنجدان و وردبوونەوە لە ناوەرۆك و شێوازی ئەم وتارەدا هەندێ خاڵ گەلاڵە دەبێت. ئەم وتارە چیرۆك ئامێزە لەڕووی ناوەرۆکەوە تاوانێکی گەورەی وەك (ئەنفال) دەوروژێنێ، کە لە فەسڵی یەکەمدا لێی دواوین، بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنجە، نووسەر دەیەوێ بۆ ئاشکراکردن و ڕووی ڕاستی ئەم تاوانە پشت بە شایەدی (تەیموور) ی منداڵ ببەستێ، کە چەندین ڕاپۆرتی ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ لە دەرەوەی کوردستان و نزیکەی چواردە تەن لە بەڵگەنامە و دوکیۆمێنتی تاوانەکان و ڕۆژنامەو بەیاننامەکانی حیزبی بەعس ئەم تاوانەیان نەشاردۆتەوە و بە شانازییەوە یادی دەکەنەوە، لەبەر ئەوە ئەگەر بارودۆخی سیاسی ڕێگە خۆشکەر بێت، هەموو ڕاستییەکان ئەوە دەردەخەن، کە دەبێ ئەنجامدەرانی ئەم تاوانی جینۆسایدە دەبێ بدرێنە دادگاو بەسزای خۆیان بگەن. پاشات (سەرکردەی ولاتێك)، هەرگیز سەرکردەیەکی هەڵبژێردراوی گەل نەبووەو نییەو لەناو زەلکاوی نەتەوەخوازییەکی سەرەڕۆییدا مامەڵەی لەگەل میژوودا کردووە.

[٢٦] مستەفا سالح کەریم، ئەنفال کراوەکان بەم زووانە دەگەڕێنەوە، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ١٢٦٤.

لەڕووی شێوازە ئەدەبییەکەیەوە بە زمانێکی ئەدەبی نووسراوە و لە ڕووی سەرەتاو ناوەندو کۆتایی و چڕی و کورتیدا سەرکەوتووە و ئەو نموونەیەی ڕۆمانەکە جەزائیری لەسەر شۆڕشی گەلی جەزائیر و ئەنجامی خۆی دەخاتە ڕوو ودژی ئەو تاوانەیە، کە میژووی بەعسیانی پێ شەرمەزارە.

ئەنجام:

لە ئەنجامی ئەم لێکۆلینەوەیەدا دەتوانین بڵێین: کارەساتی (ئەنفال) بریتێکی قوڵی بەسەر جەستەی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردایەتیدا بەجێهێشتووە، بۆیە هەوێنی چەندین بەرهەمی ئەدەبی داهێنەری لێ ساز دەکرێت، کە ئەدەبی بەرەنگاریی کوردی دەوڵەمەند دەکەن، نموونەکانی ئەم لێکۆلینەوەیە و چەندانی دی ڕووی ڕاستی ئەم مەسەلەیە دەردەخەن.

ڕەهەندە سیاسیی و کۆمەلایەتیی و ئابووریییەکانی پەلامارەکانی(ئەنفال) کاریگەرییەکی زۆر نێگەتیڤانەی لەسەر کۆمەڵی کوردەواریدا هەبوو، ئەمەش پڕۆسەیەکی لەناکاو نەبوو، بەڵکو دەچێتە خانەی جینۆساید بە هەموو ڕووخسارەکانییەوە پێشتر لە زەین و ستراتیژی بەعسدا نەخشەی بۆ کێشراوە و زیندووکردنەوەی پاڵەوانیەتی ڕابردووە لە ئێستادا.

ڕۆژنامەوانیی، کە سەرچاوەی پلە یەکی کلتووری کوردی بووە لە ڕابردوودا، بەهۆی نەبوونی چاپ و چاپەمەنی پێشکەوتوو وفروان بۆ چاپی کتێب، (ڕۆژنامە) زادەی ڕوناکبیران بووە، بێگومان لە ناساندن و خستنە ڕووی مەسەلەیەکی تراژیدی وەک (ئەنفال)، کە هەوڵدانێك بوو بۆ سڕینەوەی شوینەواری کوردو قڕکردنی، ڕۆڵێکی دیارو بەرچاوی بینیووە، ئەگەر چی ئەو ڕۆڵە لە دوای ڕاپەڕین دا، لە دوای سەربەستی و ئازادی ڕۆژنامەوانیدا زیاتر دەردەکەوێت.

سەرچاوەکان:

١- بە زمانی کوردی

١- نامەی ئەکادیمی:

- یوسف مەعروف محەمەد دزەیی، ڕەهەندە کۆمەلایەتییەکانی تاوانی (ئەنفال) لە هەرێمی کوردستانی عێراق، (نامەی ماجستێر)، ئاداب، هەولێر، ٢٠٠٠.

ب- کتێب:

- عەبدوللاّ زەنگنە، ڕۆژنامەنووسیی کوردی لە کوردستانی دوای ڕاپەڕین، هەولێر، ١٩٩٨.

ب- کتێب:

١- کەمال سەعدی، دەستەلاّتی چوارەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری - هەولێر، ١٩٩٨.

پ- ڕۆژنامە و گۆڤار:

- ئالین دیستێخ، کورتەیەك سەبارەت بە جینۆساید، وەرگێڕانی شێرزاد عارف سالّح، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٢٢٦٩، س٩، ٢٠٠٠/١٠/٥.

- ئیسماعیل بەرزنجی، دژە دیمەن، گ. ئێستا، ژ١٥، سلێمانی، ١٩٩٨.

- بەختیار عەلی، یادەوەری و زەمەن، گ. ڕەهەند، سوید، ١٩٩٨.

- باوکی ناز، ئەنفال و کاریگەری لەسەر لایەنی کۆمەلایەتی گەلی کورد، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٤٢١،س٢، ١٩٩٣/٦/٢٥.

- جەلیل کاکەوەیس، سەعاتە وەستاوەکان، گ. ڕامان، ژ٤٧، ٢٠٠٠.

- جەمال غەمبار، وەرزە ئالّەکانی عەدەم، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ٢٠٢،١٩٩٦/٤/٢٣.

- د. جاسم تۆفیق، جینۆسایدی کورد مەسەلەیەکی ناوخۆیی نییە، گ. سیاسەتی دەولی، ژ٣، ١٩٩٢.

- د. جاسم تۆفیق، خەباتی کورد لە ڕوانگەی یاسای نێودەولّەتییەوە، سەنتەری لێکۆلّینەوەی ستراتیجی، ژ٤، س٤، ١٩٩٦.

- حەکیم کاکە وەیس، ئاهەنگی ئەنفال،گ ڕامان، ژ٤٧، مایسی ٢٠٠٠.

- ڕۆژنامەی برایەتی، ژ١٥٩٧، ١٩٩٣/٣/١٦؛ ژ١٦٠٤، ١٩٩٣/٣/٢٧؛ژ ١٦١٨، ١٩٩٣/٤/١٢؛ ژ ١٦٤٩، ١٩٩٣/٥/٢٠.

- ڕۆژنامـــەی ڕێگـــای کوردســـتان، ژ١٨٤، ١٩٩٥/١٢/٥؛ ژ١٩٩، ١٩٩٦/٤/٢؛ ژ٢٠٠، ١٩٩٦/٤/٩؛ ژ٢٠٢، ١٩٩٦/٤/٢٣؛ ژ٢١٧، ١٩٩٦/٨/١٣؛ ژ٣١٥، ١٩٩٨/٦/٢٦؛ ژ٢٨٩، ١٩٩٨/٢/١٨؛ ژ ٣٤٧، ١٩٩٩/٤/١٤.

- ڕۆژنامەی کوردســتانی نــوێ، ژ١٢٦٤، ١٩٩٦/٤/١٦؛ ژ١٢٧٥، ١٩٩٦/٥/٣؛ ژ١٢٧٦، ١٩٩٦/٥/٥؛ ژ٢١٨١، ٢٠٠٠/٦/٢٥.

- شێرکۆ بێکەس، سروودەکانی مەلەك تاوس، گ. ئێستا، ژ١٦، ١٩٩٨.

- فاتح سەلام، پانۆرامای ڕاگوێزان و سووتماکی خاك، گ. ئێستا، ژ١٦، ١٩٩٨.

- کەژاڵ ئەحمەد، هۆلۆکۆست، ڕۆژنامەیکوردسانینوێ، ژ١٢٧٤، ١٩٩٦/٤/٢٨.

- مستەفا سالح کەریم، ئەنفالکراوەکان بەم زووانە دەگەڕێنەوە، ڕۆژنامەی کوردستانی نــوێ، ژ١٢٦٤، ١٩٩٦,/٤/١٦

٢- بەزمانی عەرەبی:

ا- کتێب:

- القران الكريم.

- د. احمد بدر واخرون، الصحافة الكويتية، مؤسسة الصباح، الكويت، ١٩٧٩.

- د. عبداللطيف حمزة، المدخل في فن التحرير الصحفي، ط٤، دار الفكر العربي،١٩٦٨.

- د. عدنان ابو الفخر، الصحافة السورية بين النظريةو والتطبيق، دار الكاتب العربي، دمشق، ١٩٨٥.

- المنجد في اللغة، ط٣٥، دارالمشرق، بيروت، ١٩٩٦.

ڕۆژنامەو گۆڤار:

- جريدة الثورة، ع ٦ ٥٠٨، ١٩٨٨/٣/٢٠.

- مجلة الف باء، ع١٠٤٣، ١٩٨٨/٩/٢١.

٣- بە زمانی ئینگلیزی:

Middle East Watch, Ginocid in Iraq, The Anfal Campaign Against The Kurds, New York, 1993 .

محەمەد مەولوود "مەم"و
ئەزموونی ڕۆژنامەوانیی لە گۆڤاری "هەولێر"دا

پێشەکی:

محەمەد مەولود (مەم) وەك كەسایەتیەكی رۆشنبیری شاری هەولێرو چیرۆكنووسێكی بەهرەدەریی جیهانی چیرۆكی كوردیی لە ناوەندی رۆشنبیریدا ناسراوە. ئەگەرچی وەك سەرەتا رووی لە شیعر كردووە، بەڵام هەر لە زووەوە لە گەنجیدا نەهامەتیەكانی ژیان و كڵۆڵی و ئاوارەیی و نەهامەتی وای لێ كردووە ئەزموونی خۆی لە بواری چیرۆكدا تاقیبكاتەوە تاوەك بووە یەكێ لە چیرۆكنووسە دیارەكانی قۆناغی شەستەكان و حەفتاكانی چیرۆكی هونەری كوردی. بە شێوەیەكی گشتی ئەم لێكۆڵینەوەیە باس لە ئەزموونی رۆژنامەوانی (مەم) لە سەرەتای سالانی گۆڤاری (هەولێر) دەكات، بەڵام لە ئاماژەكردندا بۆ هەنگاوەكانی یەكەمی (مەم) بە ناچارییەوە بۆ سالی (١٩٤٨) گەڕاینەوە.

میتۆدی لێكۆڵینەوەكە، رێبازێكی میژوویی ئەدەبی وەسفی لەبەر گرتووە، پێویستی ئەم رێبازەش وا دەخوازێ لایەنەكانی ژیانی سیاسیو كۆمەڵایەتی و كەسایەتی (مەم)ی رۆژنامەوان لەبەرچاو بگیرێت بۆ ئەوەی لە میانەی ئەو ڕوانینە گشتی و هەمە لایەنەی سەردەمەكەیدا پلەو پایەی رۆشنبیریی لەسەر تۆپۆگرافیای ئەدەبی و رۆژنامەوانیی كوردیدا دیار بخرێت. بنیادی لێكۆڵینەوەكە، بریتییە لە پێشەكییەك ودوو فەسل و ئەنجام و سەرچاوەكان، لەگەل كورتەیەكی چڕو پڕ بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی.

لە فەسڵی یەكەمدا: لە ژیان و سەرچاوەی رۆشنبیری و یەكەم بەرهەمی بڵاوكراوەی (مەم) لە رۆژنامەوانی كوردیمان كۆڵیوەتەوە. لە فەسڵی دووەمدا: باسی ئەزموونی رۆژنامەوانیی (مەم)مان كردووەو رۆڵی لە گۆڤاری هەولێر، كە لە سالی ١٩٧٠دا لە لایەن شارەوانی هەولێرەوە بڵاوكراوەتەوە، دەرخراوەو ئاماژەمان بە هەندێ تەنزی كۆمەڵایەتی (مەم) بە ناوی (خاڵۆی رێبوار)ەوە كردووە، كە وەك (سەرەك نووسین) گۆڤارەكەی بەڕێوە بردووە. لە كۆتاییدا ئەنجام و سەرچاوەكانی لێكۆڵینەوەكەمان بە شێوەیەكی ئەكادیمی ڕیزكردوون. هیوادارم سەرەتایەك بێت بۆ لێكۆڵینەوەیەكی فراوانتر.

كورتەیەك لە ژیانی (مەم):

لە سالی ١٩٢٦دا لە دایك بووە، لە بنەچەدا خەڵكی كوردستانی رۆژهەڵاتە و لە دوای جەنگی جیهانی یەكەمەوە بەرەو كوردتانی باشوور هاتوون. خوێندنی سەرەتایی لە شاری(شەقڵاوە) خوێندووەو پاشان لە (هەولێر) تا سێی ناوەندیی خوێندووەو بە هۆی كارەكەیەوە خەریك بووە. بە كاریی فەرمانبەرییەوە چەند ناوچەیەكی كوردستان گەڕاوەو

تاسالّی ۱۹۷۷ خانەنشین کراوەو لە ۱۹۸۷/٥/۷دا کۆچی دوایی کردووە[۱]. لە ماوەی ژیانی خۆیدا دوو بەرگ لە چیرۆکەکانی خۆی و کۆمەلّە چیرۆکێکی منداڵان بە هاوکاری خاتوو (ئافەرین)ی خێزانی چاپ کردووەو[۲] لە دوای مەرگی کورتە ڕۆمانێکی بە ناونیشانی (پاییزە خەون) بڵاوکراوەتەوە، کە بە بەرهەمێکی فانتازیای ناوازەی نووسەر لە قەڵەم دەدرێت[۳]. دواجار ڕۆمانی (ڕێگا)ی بڵاوکرایەوە[٤]. لە سەرەتای سالّی حەفتادا سەرەکی نووسنی گۆڤاری هەولێر بووەو بۆ ماوەی سالّێك لەو کارەیدا بەردەوام بووە[٥]. لە گۆڤارەکانی گەلاوێژو هیواو بلّیسە و ڕۆژی نوێو کاروان و دەفتەری کوردەواری و ڕۆژی کوردستان و هاوکاری و چەندین ڕۆژنامە و گۆڤاری دیکەی کوردیدا بە چیرۆك و نووسینی جۆراوجۆر بەشداری کردووە. یەکەم بەرهەمی ڕۆژنامەوانیی خۆی بە ناوی خوازراوی (کچە کورد-خۆشناو) بە بۆنەی خۆپێشاندانەکانی سالّی ۱۹٤۸ی عیراق دژ بە سیاسەتی ئینگلیز لە گۆڤاری (گەلاوێژ) دا بلاّو کردۆتەوە.[٦]

کەسیەتی (مەم)، کەسیەتێکی هێمنە و کۆڵنەدەر بوو، هەروەك خۆی دەڵێ: «لە تاقیکردنەوەکانم ئیمان بە خاك و بە ئینسان دروشمی یەکجاریم بوون بڕواییم وابووە کە پێم لەم زەوییە چەقیون، ڕەگم لەم خاکە قوولّ قوولّ داکوتاون، گیانم دابەستەی ئەو خاکەیە کە لەسەری دەژیم بە ئاوو هەوای نەشونما دەکەم خۆشەویستیم بۆ ئینسان بە گشتی و بۆ ئینسانی وڵاتەکەم بێدواییە، هۆگری پیاهەڵدان و ئافەرینی ساختەو دەست لە پشت دان نەبووم. ئەمانەم بە هەڵدێرێك ژماردوون کە نووسەر بە هۆیەوە لە خشتە دەچێو هەڵدەخلیسکێو دەدۆڕێ»[۷].

---

[۱] لە بارەی ژیانو بە سەرهاتی محەمەد مەولوود(مەم)ەوە سوودمان لەم دوو سەرچاوەیە دیوە: طالب محمد احمد، لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەگرانە لە چیرۆکەکانی محەمەد مەولوود (مەم)، ل٦-۲۷؛ بلاّوکراوەی ڕۆڤار، ژ ۲، محەمەد مەولوود(مەم)لە پایزە خەوندا، سلێمانی، ۱۹۹۹/٦/٥.

[۲] بڕوانە: محەمەد مەولوود(مەم)، چیرۆکەکانی مەم، ب۱،۱۹۷۰؛ محەمەد مەولوود(مەم)، چیرۆکەکانی مەم، ب۲،۱۹۸٤؛ محەمەد مەولوود(مەم)و خاتوو ئافەرین، گوڵەبەڕۆژە، بەغدا، ۱۹۸۱.

[۳] بڕوانە: محەمەد مەولوود(مەم)، پایزە خەون، بەغدا، ۱۹۸۷.

[٤] محەمەد مەولوود(مەم)، ڕێگا، ستۆکهۆڵم، ۱۹۹٤.

[٥] لە مایسی ۱۹۷۰ تا مایسی ۱۹۷۱ بەردەوام بوو.

[٦] کچە کورد، سالّی چلو هەشت، گ. گەلاوێژ، ژ۳، س۹، ل٥۳-٥٥.

[۷] محەمەد مەولوود(مەم)، محەمەد مەولوود(مەم)و تاقیکردنەوەی لە چیرۆك نووسیندا، گ، کاروان، ژ۱، ل۱۸.

(مەم) پێوەندی دۆستایەتی دەگــەڵ ئــەدیب و نووســەرانی دیــاری ســەردەمەکەی خۆیــدا هەبووە، تەنانەت بــۆ (هــێمن)ی شــاعیر (یەکــەمین شــیعری لــە ڕۆژنامەگـــەری- کوردســـتانی عیراقدا بۆ بڵاوکـردەوە واتــە بــە هۆی گۆڤاری هەولێرو (مــەم)ەوە خوێندەوارانی کــورد چــاویان بــە شیعرەکانی گەشایەوە)[8]. لەســەر بڵاوکردنەوەی شیعری (حەلــەق- مەلەق)[9] ی هەژار دۆستی گیانی بە گیانی تووشی سزای ئیداری بوو لە سەرەك نووسینی گۆڤاری (هەولێر)یش دوور خرایەوە.

بە شایەدی ئــەدیب و ڕۆشــنبیرەکانی دۆســتی چیرۆکنووســێکی داهێنــەرو کەســایەتیەکی کۆمەڵایەتیی دیاری سەردەمی خۆی بوو دان بە زیرەکیو وردبینیو کورد پەروەری ئەودا دەنــێن، بە لای ئەوەوە (ئەدەب.. ژیانە..)[10] هەروەك خۆی گوتــەنی، ئــەویش ژیــانی خــۆی بــۆ ئــەدەب تەرخان کردبوو، بەو پێیە بۆ ژیان ژیاو لە پێناوی ژیانی میللەتەکەیدا ژیانی بەسەر برد.

(مەم) ئــەو نازناوەیــە، کــە محەمــەد مــەولوود بــۆ خــۆی هەڵبــژاردووە و بەشــی زۆری نووسینەکانی بەم ناوە بڵاوکردۆتەوە یان لە پاڵ ناوی خۆیدا لە نێو دوو کەوانەدا نووســیویەتی. وا پێدەچێ کورتکراوەی ناوی خۆیو باوکی بێت هەروەك لە هەندێ جێگــەدا نووســراوە، بــەڵام دەپرسین ئەدی بۆ ناوی (مەم)ەکەی داستانی (مەمو زینی)خانی نەبێ، کــە ئەوەنــدە عەشــق و خوشەویستی خاك‌و نەتەوەی لە دڵی محەمەد مەولوودا جۆشداوە، لەبەر بەرزی ئــەو داهێنانــە ئەدەبییە، ئەو ناوەی بۆ خــۆی هەڵبــژاردبێ، بــە تایبــەتی وەك ســەرنج دەدەیــن لــە نووســینە

---

[8] شێرزاد هەینی، (مەم)ی ڕۆژنامەنووس‌و فەرمانبەر، گ. مەم، ژ١، ل١٥.

[9] هەژار، حەلەق، مەلەق، گ. هەولێر، ژ ١، س٢، ل٣١-٣٢.

[10] محەمەد مەولوود مەم، ئەدەب‌و هەندێ بیری ساکار، گ. دەفتەری کوردەواری، ژ١، ل٨٩.

سەرەتاییەکانی خۆیدا ئەو ناوەی هەڵنەبژاردووە، بەڵکو دواتر ئەو ناوەی هەڵبژاردووەو سەرەتا (کچە کورد)[11] ی هەڵبژاردووە، کە لەوێشدا سەرباری ئەوەی وشەی (کورد)ی هەڵبژاردووە وەک بەرزیی هەستی نەتەوەیی خۆی، ویستوویەتی بەردەبازێک بۆ بڵاوبوونەوەی نووسینەکەی خۆی بدۆزێتەوە، کە تائەو کاتە سالّی(١٩٤٨) قەڵەم بە دەستی ژن زۆر دەگمەن بوو، ئەویش گەنجێک بوو، بڵاوبوونەوەی ئەو نووسینەی بە لاوە مەبەست بوو، بە تایبەتی لە گۆڤارێکی کوردیی ئاست بەرزیی وەک (گەلاوێژ) لەو ڕۆژگارەدا نووسەرو شاعیرو ئەدیبە هەرە دیارو بەرچاوەکانی کوردستان لە هەموو لایەکەوە لاپەڕەکانی گۆڤارەکەیان دەوڵەمەند کردووەو پایەی تایبەتی خۆی لە دنیای ڕۆژنامەوانیی کوردیدا هەیە.

لە میانەی ئەزموون و ژیانی تایبەتی خۆی لە بواری چیرۆکنووسیدا مەم دەڵێ: ((مامۆستای یەکەمم دایکم بووە))، دیارە ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، کە تا چەند (مەم) بە دایکییەوە پەیوەست بووەو بە تایبەتی خۆشەویستی دایکی وایکردووە، کە ئەزموونو کۆڵنەدانی دایکی وای لێبکات قسەیەکی وابکات. بە تایبەتی ئەگەر ئەوە بزانین، کە لە ڕووی خێزانیەوە هەروەک خۆی لە نامەیدا بۆ عەبدولڕەزاق بیماری ڕەوانە کردووە، بە مردنی باوکی خۆی بە ئازادو سەربەست دەزانێ و ڕادەی باوکسالاری و دەستەڵاتی باوک لە خێزانەکەیدا کاریگەرییەکی دەروونیی زۆری بەسەر (مەم)دا بەجێ هێشتووە.[12]

پاشان خوێندنی سەرەتایی لە شەقلاوە و ناوەندیی لە شاری هەولێر تەواو کردووەو ئیتر بە کاری فەرمانبەرییەوە ژیانی هەتا سەر بە سەر بردووە. وەک گەنجەکانی سەردەمی خۆی سەرەتا بە شیعر دەستی پێکردووە، پاشان بە هۆی فراوانبوونی ئاسۆی بیرکردنەوەو خوێندنەوەی خۆی ڕووی لە نووسینی وتارو پەخشان و بە تایبەتیش چیرۆک کردو بووە شۆڕەسوارێکی دیاری ئەو مەیدانە.

یەکەم بەرهەمی بلاّوکراوەی (مەم) لە ڕۆژنامەوانی و شێوازەکەی سالّی چل‌وهەشت!

((ئەم لاواندنەوەم پێشکەش بە خوشکو برا خۆشەویستەکانم ئەکەم، ئەم هەمیشە بەهارەم بە تایبەتی پێشکەش بەو خوشکانەم ئەکەم کە دڵسۆزی نیشتمانن و بە شیری نیشتمان پەروەری

[11] بڕوانە ئەو وتارەی بۆ یەکەمجار لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دا بڵاوی کردۆتەوە، کچە کورد، سالّی چل‌و هەشت، گ گەلاوێژ، ژ٣، س٩، ل٥٣–٥٥.

[12] بڕوانە: محەمەد مەولوود مەم، ئەدەبو هەندێ بیری ساکار، گ. دەفتەری کوردەواری، ژ١، ل٨٩.

گۆشی کۆرپـەکانیان ئەکـەن، ئـەم سـۆزەم، کـە بالّـە کوللەیەکـە پێشـکەش بـە گیـانی پـاکی شەهیدەکانی ئیمسالّ ئەکەم، ئەو شەهیدانەی، کە بە چوونی خۆیان لـە پێنـاوی حـەق پەرسـتیدا دلّی هەزاران خوشکو برای خۆیانیان بریندار کردوو پەردەی ماتەمینیان کێشا بە سەریانا !!!))

رواندز: کچە کورد- هـ- هۆشناو

سالّی چلوهەشت! ئەی سەر شین!.

لە گەنجیدا کینەو دلّ پیسیت ئاشکرا کرد لە دەمەو بەهارا پـایزت ژیانـدەوە... گـەلاّی داران وەران، بولبولان سەریان بـردەوە هێلانـە، چـیا ڕەنگـاو ڕەنگـەکانت بـە ڕووتو قـووتی هێشتەوە، بە دلّشکاویو بەداخەوە ئالاّی ماتەمییان هەلّدا، تۆیش ئالاّی سـووری خوێنـت لـە پالّیا چەقاند، میّرگەکان بە ڕەنگی گەش وەسـتا بـوون گێڕاتنـەوە، شـەقاو بـە شـەقاو پـێش ئەکەوتن دەستت نا بە سنگیانەوە!!..

سالّی چلو هەشت! بێبـەخت!! خـۆت لـە کـەمینا لـە حەشـاردابوو، بالّنـدە هـەژارەکانو فریشتەی ڕەحمەتت بە تیری زۆرداریو بە سایەقەو کزەی بای ساردت پەشۆکاوو بالّ شـکاو پەرێشـان کرد، میّرگو زەمینە جوانەکەت بە ڕەنگی ماتەمی ڕەنگ کرد!! لە جێگای گوڵە ڕەنگاو ڕەنگە بـە هارییەکانی گوڵی جوانەمەرگیت بۆ ژیاندینەوە!!! ئای لەو ڕووە، لەو هونەرە؟؟!.

بولبول! دۆستی جەفام! هاوتای وەفام، نا هومێد مەبە، بڕۆ بەرەو پێش، ئـەوا دەسـتەی گەلان هاتنە مەیدان، ئەوا هاتین یا تۆڵەت ئەستێنین، یا پێکەوە بە دلّی غەمبارو بریندارسـەر ئەنێینە سەر بالیفی ناکـامی و نووسـتنی ئەبـەدی!. سـالّی چلوهەشـت! سـالّی شـووم، بـڕۆ نەتبینمەوە، هەلّم مەخەلّەتێنە، گولّ بنی نایە، بولبول دەنگی ناسوێ، هەر ڕۆژ لەسەر چلّی، لە ژێر داری، لە بن ئەشکەوتی گولّی نەسرینی نێرگسی ئەبینێتەوە، گولّ ئەو گـولّ، بولبـول ئـەو بولبول هیوا هاتە بەر!!

سالّی چلوهەشت! وامەزانە ئەو خوێنانـە، کـە ڕشـتت هـەروا ڕۆیشـت! وامەزانـە ئـەو زۆرداریـیە، کە کردت بۆت چووە سەر!! بزانە بە دلّ بزانە تۆڵەی خۆمان و دەستە دۆستە پـاکو نەبەزو خۆشەویستەکانمان لێت ئەکەینەوە!! بە کوێرایی چاوت ئەبێ ئەو پەرێزە درکاوییـە، کـە خستوونەتە ناو میّرگە جوانەکان و کەژو شیوە ڕەنگینەکانەوە هەلّیکەنین، لـە شـوێنیا گـولّی هیوا بچێنینو بە دەوریا بە شایی و ئاهـەنگو هەلّپـەڕین!! میّرگـەکانمان ئـەبێ بڕوێنینـەوە،

کێوەکانمان بەرگی خۆیان لەبەر کەندوە، کانیاوەکانمان ببوژێنەوە، لە سەرچاوەی (داد) ئەبێ ئاو هەلقوڵێ و بیخۆینەوە!!

سەرەتای سالّی چلو هەست! بە شوومی هاتی، بەلاّم دلّنیابە بەرەو بەهار ئەڕۆین، ئێمە بەرەو ڕۆژێك ئەڕۆین، کە ئازادی و سەربەستی تێدایە، بەرەو مێرگێك ئەڕۆین پڕیەتی لە گوڵو لە بولبول، بەرەو ڕۆژێك ئەڕۆین کە هەمیشە بەهارە، لەو هەمیشە بەهارەدا یادی جوانەمەرگەکان ئەکەین و تۆڵەیان ئەستێنین!!![13].

شێوازەکەی:

ئەم پارچە پەخشانە هونەرییە بە شێوەیەکی خودی(ژاتی) گوزارشت لە هەستو سۆزی دەروونی دەکات لە بەرامبەر قوربانیانی ئەو ڕاپەڕینەی لە سەرەتای سالّی١٩٤٨دا هەموو لایەکی عیراقی گرتەوەو کوردو عەرەب پێکەوە بە یەك دەنگ لە دژی ڕژێمی ئەوسای عیراق کە داردەستی ئینگلیزەکان بوو ڕاپەڕیوونو داوای سەربەستی و چاککردنی باری گوزەران و ئازادیی مافە سیاسسەکانیان کردووە[14]. ئەو ڕاپەڕینە لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دا بۆتە هەوێنی چەندین پارچە شیعرو نووسین و وتاری نووسەرانی کوردو گۆڤارەکەش بە ناوی (پۆستەی کوردەواری)یەوە دەنگوباسی گەیشتن و بەشداری ناوچە کوردییەکانی کردووە، کە چۆن هاتوونەتە (بەغدا)ی پایتەخت، لە چالاکی پۆستەی کۆیە و هەولێردا گۆڤارەکە دەڵێ: ((لە ڕۆژی ١٩٤٨/٤/١٣دا پۆستەی کۆیەو هەولێر گەیشتنە جێ، ئەوی پێی بڵێن پیاوەتی نواندیان، بە شەقامەکانا، لەسەر گۆڕی شەهیدەکان گەڕان، چەپکە گوڵیان بە دیاری بۆ بردن..))[15].

ئەم پارچە پەخشانە بە شێوەیەکی ڕۆمانسی نووسراوەو هەستی جوان پەرستی بۆ سروشت و گوڵو بولبول و یاخی بوونو هەستو سۆزی بە کوڵ جەستەی پەخشانەکەیان داپۆشیوەو شێوەی گفتوگۆی وەرگرتووە لە نێوان مرۆڤ و زەمەندا. لە ڕووی شێوەزاری نووسینەوە بە شێوەزارێکی ئەدەبیی نووسراوەتەوە.

---

[13] کچە کورد، سالّی چلو هەشت، گ گەلاوێژ، ژ٣، س٩، ل٥٣–٥٥.

[14] بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ڕووداوەکانی ١٩٤٨/١/٢٧ لە عیراقدا بڕوانە: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ل١٩٩–٢٢٥.

[15] گ. گەلاوێژ، ژ ٣، س٩، بەغدا،١٩٤٨، ل ١٤.

(مەم)و ئەزموونی ڕۆژنامەوانی لە گۆڤاری (هەولێر)دا

شاری هەولێر یەکێکە لە شارە هەرە کۆنەکانی جیهان و بە گوتەی هەندێ لە میـژووونوس و شوێنەوارناسەکان کۆنترین شاری دنیایە، کە ئاوەدانی لێ ماوەتەوەو ژیانی تێدا بەردەوامـە، بێگومان شارێکی ئاوەها کۆن دەبێ خاوەنی کلتوورو ڕۆشنبیرییەکی ڕەسەن و دێـرینیش بێـت. لـە سـەدەکانی ڕابـردوودا بـەردەوام شـوێنی کەڵـە زانـا موسـڵمانەکان بـووە، ئەوانـەی لـە شارستانیەتی ناوچەکەدا ڕۆڵی دیاریبان بووە و چەندین تەکیە و خویندنگای ئـایینی لێ بـووە، کە لە زۆر لای کوردستان و غـەیری کوردسـتانەوە ڕوویـان تێکـردووە بـۆ فێربـوونی زانسـتە ئایینییەکان، لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەگەڵ بلاوبوونەوەی ئامێری چاپ بە ڕۆژهەلاتـدا لە ڕێگەی ئەرمەنی و مەسیحییەکانەوە و دواتر هێنانی ئەو ئامێرانە لە لایەن ئینگلیزەکانەوە بۆ کوردستان و دواجار گواستنەوەی چاپخانە لە لایەن (حوزنی موکریانی)یـەوە بـۆ ڕەوانـدز و پاشتر بۆ شاری هەولێر بزاڤێکی تازە کەوتە شارەکە و سەرەتای ڕۆژنامەوانی لەو شارە دەسـت پێدەکات. دوای بلاوبوونەوەی گۆڤاری (زاری کرمانجی ١٩٢٦–١٩٣٢) لە ڕواندز، لە هەولێر یەکـەم گۆڤـار، گۆڤـاری (ڕووناکی ١٩٣٥-١٩٣٦) لـە لایـەن حـوزنی موکریانییـەوە بلاوکراوەتـەوە، هەفتەنامـەی(گۆڤـار-١٩٤٣) و ڕۆژنامـەی (ئـازادی-١٩٤٤) و ڕۆژنامـەی (هەتاو-١٩٤٨) و گۆڤاری (یەکێتی تێکۆشین) بە نهێنی لە لایەن پارتـە سیاسـیەکانی ئـەوێ ڕۆژێی ناو شاری هەولێر بلاوکراونەتەوە[١٦].

لە سـاڵی(١٩٥٠–١٩٥٣)دا ڕۆژنامەیـەکی زانسـتی و وێـژەیی حەفتـەیی لـە هـەولێر بلاوکراوتەوە، کە بۆ شاری هەولێر خـاڵی وەرچـەرخانێکی تـازە بـوو.[١٧] دوابـە دوای حـوزنی موکریانی، گیوی موکریـانی بـرا بچـووکی لـە ڕووی ڕۆژنامـەوانی و چـاپ و بلاوکردنـەوەی بەرهەمی نووسەران و پاککردنەوەی زمانی کوردی و فەرهەنگنووسـیی کوردیـدا خزمـەتێکی

---

[١٦] بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ڕۆژنامەوانی نهینی کوردی بڕوانە: نەوزاد عەلی ئەحمەد، هونەرەکانی ئەدەب لە ڕۆژنامەگەریی نهێنی کوردیدا ١٩٦١–١٩٩١ (نامەی ماجستێر)، کۆلێژی زمان– زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠١.

عبدالله زەنگەنە و ڕەفیق سالح ئەحمەد، ڕابەری ڕۆژنامەنووسیی کوردی، گ. ڕۆژنامەڤانی، ژ١١–١٢، س٤، ٢٠٠٣، ل٨٧–١٧١.

١٧ لەبارەی ئەم ڕۆژنامەیەوە بڕوانە: محمود زامدار، حیکایەتی سەرهەڵدان و کۆتایی ڕۆژنامەی هەولێر، بەغدا، ١٩٨٨.

زۆری شاری هەولێری کردووە و دەرکردنی گۆڤـــــاری (هـەتاو ١٩٥٤—١٩٦٠) دوا بـە دوای نەمانی گۆڤاری (گەلاوێژ ١٩٣٩-١٩٤٩) کەلێنێکی زۆری خستبووە نێو ناوەندی ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەوانیی کوردییەوە، بۆیە بلاۆکردنەوەی ئـەم گۆڤـارە لـەو کاتـەدا بۆشـاییەکی گـەورەی ئەدەبی کوردی بە گشتی و شاری هەولێری بە تایبەتی پـڕ کـردەوە، کـە ژمارەیـەکی زۆر لـە نووسەرو ڕووناکبیرانی شارەکە و شارەکانی دیکەی کوردستان بەشداریپان تێدا‌کردووە.[١٨]

دیاردەیەك لە ژیانی ڕۆشنبیریی کوردیدا بەرچـاودەکەوێت، ئـەویش ئەوەیـە، ئەگـەر بـۆ میللەتان سەرچاوەی ڕووناکبیریان بە پلەی یەکەم (کتێـب) بێـت، بـەلاّم بـۆ ڕۆشـنبیری کـورد (ڕۆژنامە) بوو، کەمی ئیمکانیاتی ماددی و نەبوونی ئـامێری چـاپی پێشـکەوتوو ئاسـتەنگ بوون لەبەردەم چاپکردنی (کتێب) بە شێوەیەکی فراوان، بۆیە ڕۆژنامەکانی سەرەتایی لە جیاتی هەموو لقەکانی ڕۆشنبیریی بووەو تاڕادەیەکی باش پێویستیی ڕۆشنبیری کوردی پڕ کردۆتەوە، دەبێ ئەوەمان لەبەرچاو بێت، ڕۆشنبیری کوردیش بە پێی تێگەیشتنی سەردەمەکەیی و لەبەر ڕۆشنایی هۆشیاری کۆمەلاّیەتی کۆردەواری خۆی لە مەسەلە مەعریفیـەکان نـەداوەو هزری کراوە نەبووە، زیاتر (شیعر) جەستەی ڕۆشنبیریی کوردیی داپۆشیووەو بنەماکانی سـۆزو ئەندێشەو خەیاڵ مەودای بیرکردنەوەی بووە تا ئاسۆیەکی دوور.

لە کوردستانی باشووردا لە دوای بڕانـەوەی جـەنگی یەکـەمی جیهـانی و دامەزرانـدنی یەکەم قەوارەی سیاسی دەستەلاّتی کوردی لە سەردەمی شێخ مەحموددا، کە بیر لەوە کرایەوە بزووتنەوەیەکی ڕۆشنبیریی و چاپەمەنی بۆ ئەو سەردەمە نوێیەی ئەو کاتە بەرپا بکـرێ و بـە تایبەتی چاپخانەکەی شارەوانی، کە ئینگلیز بۆ هەلّسـووڕانی کاروبـاریی خۆیـان هێنابوویـان هەلێکی باشی بۆ ڕەخساندن بۆ ئەوەی ئەدیب و شـاعیرەکانی ئـەو سـەردەمە بـە ئـەزموونی کەسیی خۆیان و بە سوود بینین لە ڕۆژنامەی پێش خۆیانو دەوروبەر دەست بدەنـە بـەر کـاری

---

[١٨] لەبارەی گۆڤاری (هەتاو) بڕوانە: د. هیمداد حوسێن بەکر، ڕەنگدانەوەی هونەرەکانی ڕۆژنامەنووسیی و ڕۆشنبیریی کوردی پەنجاکانی شاری هەولێر لە گۆڤاری (هەتاو)دا، گ. زانکۆی سلێمانی، ژ٩، ٢٠٠٢، ل١٢١— ١٣٥.

کریم شارەزا، دەوری گۆڤاری هەتاو لە بزاڤی ڕۆژنامەنووسی کوردیدا، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٢٨٤، ١٩٩٦/٥/١٥.

ڕۆژنامەوانی و لە پاڵ بەهرەی شیعریی خۆیاندا چەندین بابەتی هەمە چەشنەی ڕۆژنامەوانی بنووسن و قەڵەمیان لە زۆر بواردا تاقیبکەنەوە. شێخ نوری شێخ صالّح و عەلی کەمال باپیرو پاشتر پیرەمێردو ڕەفیق حیلمی..هتد، هەموویان بوونە ڕۆژنامەوان، بە تایبەتی حاجی تۆفیقی پیرەمێرد بە هەق بناغەیەکی چاکی بۆ ڕۆژنامەوانی لە کوردستانی باشوور دانا[19].

ئەم دیاردەیە وەنەبێ هەر بە تەنیا مۆرکو خەسڵەتی ڕۆژنامەوانیی کوردیی بێت و ئەدیبو شاعیرەکان سەروکاریی ڕۆژنامەوانییان بەڕێوەبردبێ، بەڵکو لە ئەدەبی عەرەبیی و فارسیی و دەوروبەردا بەرچاو دەکەوێت لە عیراقدا (معروف الرصافی) ڕۆژنامەوان و وەرگێڕو وتارنووسێکی چاکی سەرەتای سەدەی بیستەمی ڕۆژنامەوانیی عەرەبی بوو[20]. ئەمەش هۆیەکەی بە پلەی یەکەم لەوەدا بووە، کە ژمارەی خوێندەوارو ڕۆشنبیر لە میللەتانی دواکەوتووی ڕۆژهەڵاتی ئێجگار کەم بووو نەخوێندەواری و هەژاری و برسیەتی لە سیما دیارەکانی میللەتانی ڕۆژهەڵات بوو.

محەمەد مەولوود (مەم)، لە سەرەتای سالّی ۱۹۷۰دا، بەو پێیەی کە ئەرك و وەزیفەی لە شارەوانی هەولێر بووەو لە دەستکەوتەکانی بە یاننامەی ۱۱ی ئازاری سالّی (۱۹۷۰)یش، دەستکەوتی ئازادیی ڕۆشنبیری و گەشەکردنی چاپەمەنیی کوردی بوو، دیارە شارەوانی ئەو سەردەمە دەروازەیەکی دیاری شاری هەولێرێ بوو، بیری لەوە کردۆتەوە، کە بلاّوکراوەیەکی تایبەتی خۆی بۆ وشیار کردنەوەو بەرزکردنەوەی ئاستی ڕۆشنبیریی هاوڵاتیانی شارەکەی هەبێ و لە دەوری ئەو گۆڤارە خڕیان بکاتەوە، ئەگەرچی بەو پێیەی کە (مەم) خۆی بەهرەی ئەدەبی هەبووو وەك چیرۆك نووسێك ناسراو بوو، بەرهەمە بلاّوکراوەکانی گۆڤارەکەش بە پلەی یەکەم ئەدەبیو کەمتر کۆمەڵایەتی و دەنگو باسی شارەوانیی گرتۆتەوە، ئەمەش شتێکی سەیر

---

[19] شێخ نوری شێخ صالح لە گۆڤارەکانی (ڕۆژی کوردستان ۱۹۲۲) و ڕەفیق حیلمی لە ڕۆژنامەی (ئومێدی ئیستیقلال ۱۹۲۳) و (حاجی تۆفیق)یش ناسراو بە (پیرەمێرد) لە ڕۆژنامەنووسیدا پێشەنگ بوو، سەرەتا لە تورکیاو پاشان لە شاری سلێمانی ڕۆژنامەی (ژیان ۱۹۲٦) و(ژین ۱۹۳۹)ی بەڕێوەبردووە. بڕوانە: جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی، ل۲٦،۲۹،۳۲،٤۲؛ د. کەمال مەزهەر، تێگەیشتنی ڕاستی..، ل۲۱۹–۲۲۲.

[20] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە:هیمداد حوسێن، چیرۆکی هونەریی کوردی سەرهەڵدان تا گۆڤاری گەلاوێژ، گ، کاروان، ژ ۱۵۲، ل۲–۱۱.

نییە، شارەوانییەکی کەم دەرامەتوکەم چالاکیی نەیدەتوانی بە زمانی کوردی و بابەتی جۆر بە جۆری ژیانی مەدەنی خەڵك گۆڤارێکی تایبەت بڵاو بکاتەوە، بەڵام حەزو خۆشەویستی وشە لە لای سەرەك نووسینو کارمەندەکانی بەسەر زۆر کۆسپی ئیداریدا زاڵی دەکەنو بە بڵاوبوونەوەی هەر ژمارەییێکی ئەو ئەرکو ماندوو بوونەیان لە بیر دەچووەوە.

دەرچوونو بڵاوبوونەوەی ژمارەکانی گۆڤاری (سلێمانی)[21] بە ماوەی دوو ساڵ پێش گۆڤاری (هەولێر)، لە شاری سلێمانی ڕێگە خۆشکەر بوو، لە هەمان کاتدا پاڵنەرو هاندانی گۆڤاری(هەولێر)یش بوو بۆ ئەوەی لە زۆر ڕووەوە سوود لە ئەزموونو تاقیکردنەوەی ئەوان ببینن، کە بەهەمان شێوەو لە هەمان قەوارەدا شارەوانی سلێمانی بڵاوی دەکردەوە.

گۆڤاری (هەولێر) لە چۆنیەتی کلێشەو گۆشەی تایبەتی و جۆری چاپو هونەرەکانی دیکەی ڕۆژنامەوانیی لاسایی گۆڤاری ناوبراوی کردۆتەوە، نازناوی (خالۆی ڕێبوار)، کە (مەم) هەندی جار بابەتی پێ بڵاوکردۆتەوە، هەمان ئەو نازناوە لە گۆڤاری (سلێمانی)شدا هاتووە، بەڵام دڵنیاین لە شێوازو شێوەزاری نووسینەکەیدا یەکێکی تر ە[22].

(مەم)، لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی گۆڤارەکەوە لە (مایسی ۱۹۷۰)وە تا مایسی ۱۹۷۱ سەرەك نووسینی گۆڤارەکە بوو لەو ماوەیەدا حەوت ژمارەی لێ بڵاوکراوەتەوە. بڵاوبوونەوەی گۆڤارێك بەم هەموو دەردی سەریو زەحمەتە کارێکی ئاسان نەبوو، لە (وتاری ژمارە)ی ژمارە(۲، ۳)ی گۆڤارەکەدا سەرەکی نووسین- مەم- نووسیویەتی: «چەند ڕۆژێك لەمەو بەر گۆڤاری هەولێر، لە دایك بوو، وەك چوزەرەییێکی تازە سەری لە ژێر بەستەڵەك و بەفرو باری ڕۆژانی سەختو پڕ مەینەتی بەرز کردەوە بۆ ژیان. وەك گزنگی ڕۆژ بە هەموو وڵاتدا ڕووناکیی بیروباوەڕی چاکی پەخش کرد.

بێگومان ئێمە هەر لەو ڕێگایەوە دەستمان داوەتە قەڵەم و هەر بە هیوای ئەو ڕووناکییەو لەبەر تیشکی ئەو بیروباوەڕانە، بەڕێوە ئەڕۆین، بەرەو ژیانێکی باشتر، لە نیشتمانێکی

---

[21] گۆڤاری (سلێمانی) لە بڵاوکراوەکانی شارەوانی سلێمانییە، بە کوردی و عەرەبی، یەکەم ژمارەی لە مانگی گەلاوێژی ۱۹٦۸دا بڵاوکرایەوە. دەستەی نووسەرانی لەم بەڕێزانە پێك هاتووە: محرم محمد امینو جمال شالّیو نوری وەشتی وەمحمد مستەفا کوردیو زیوەر)، بڕوانە: عبدالجبار محمد جەباری، میّژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، ل۱۳۱-۱۳۲.

[22] بڕوانە: گ. سلێمانی، ژ۲، س۱۹٦۹، ل۳۸.

سەربەرزو ئازاددا. ئەگەرچی هەنگاوی یەکەم لە ژیاندا ئاسان نییەو لە ڕێگاش، مرۆڤ لەوانەیە تووشی کەندو کۆسپو دڕکو داڵ بێتن بەڵام مەرج ئەوەیە بتوانین، لەو هەنگاوەوە پاشگەز نەبینەوەو گورجتڕو بە گوڕتر بەرەو ئامانج بچین.. ئەوەش دروشمی هەولێرە هەر ئەمەش دروشمی ئەبێت)) [٢٣].

لە بارەی پلەو پایەی گۆڤاری (هەولێر) لەو سەردەمەدا پرسیارمان لە (پیربااڵ مەحمود)ی شاعیر کرد، کە ئەوکاتە کارمەندی شارەوانی و لە کادیرەکانی ئەو گۆڤارە بوو، پێی وتین: ((ئەو سەردەمە هیچ گۆڤاری دیکەی ڕۆشنبیری و ئەدەبی لە مەیدانەکەدا نەبوو، ناچار ڕۆشنبیرەکانی ئەو سەردەمە وەک عەبدوڵاڵ پەشێوو عەزیز گەردی و جەمیل ڕەنجبەرو حەمە کەریم هەورامی و محەمەد حەسەن مەنگوڕی و کەریم شارەزاو د. خورشید دزەیی و یوسف ئەحمەد دەرگەڵەیی و چەندانی دی دەهاتن سەردانی گۆڤارەکەیان دەکردو بەرهەمی ئەدەبیی خۆیان لە بۆ دەهێناین و گۆڤارەکەش زۆرجار بە خۆم دەچووم لە قەیسەری و لای پیاوە دەوڵەمەندەکان دەمفرۆشت و دەیانکڕی، نەوەک لەبەر ئەوەی خوێندەوار بوون، نەخێر، زۆربەیان هەر نەیاندەزانی بە کوردی بخوێننەوە، بەڵام لە بۆ بەرژەوەندی خۆیان دەیانکڕی و دەیانزانی ئیشیان بە شارەوانی دەبێ، ژمارەی خوێندەواری کورد ئەو ڕۆژە کەم بوو.)) [٢٤].

کزی هۆشیاری نەتەوەیی و ڕۆشنبیری بە ئاسانی لە شاری هەولێری ئەو سەردەمە هەستی پێدەکرێ و خەڵک زیاتر خوێندنی بە عەرەبی بوو لە ئاست بە کوردی نووسین و وشەی کوردی ترس و سام دایگرتوون.

دەبێ لێرەدا ئاماژە بەوەش بکەین کە گۆڤارەکە لە پاڵ نووسینی کوردیدا لە زۆربەی ژمارەکانیدا بە زمانی عەرەبییش چەندین بابەتی ئەدەبی و ڕۆشنبیریی بااڵو کردۆتەوە دیارترین ئەو نووسەرانەی لەوێ بەرهەمیان بااڵوکردۆتەوە گەنجەکانی ئەو ڕۆژەی هەولێر بوون، لەوانە نزار جرجیسو گارق ابراهیم شریف و ناصر یوسف و زبیر بالل اسماعیلو..هتد.

شایانی ئاماژە پێکردنو پێزانینیشە، کە قەڵەمی چەند ئافرەتێکیش لە گۆڤارەکەدا دیارە، لەوانە: (کوردستان موکریانی و گەلاوێژ شەفیع و دایکی سۆران و جەمیلە ئیبراهیم و

---

[٢٣] سەرەکی نووسین، گ. هەولێر، ژ٢، س١،ل٣.

[٢٤] چاوپێکەوتنی پیربااڵ مەحمود، ٢٠٠٠/١١/٦ لە هەولێر.

سولّتانه عەبدولوەهاب و ئیمانو سامیە چاوشلی و..هتد. کە بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی نووسینیان بلاّوکردۆتەوە.

سەرچاوەی ماددی گۆڤارەکە بەشێکی لە لایەن حکومەتەوە، شارەوانی دابینکراوە، بەشێکیشی بە پیتاك کۆکردنەوە لە بازرگان و دەوڵەمەندەکانی شار بوو، هەر لەبەر ئەوەش بوو، هەروەك (طارق ابراهیم شریف) دەڵێ: ((گۆڤارەکە پاداشتی نەبوو چەند نووسینێکم لەوێ بلاّوکردەوە هیچم وەرنەگرت))[٢٥].

زۆر کەم ئاگاداری و ڕیکلام لە گۆڤارەکەدا بلاّوکراوەتەوە، بلاّوبوونەوەی ڕۆژنامەی (التآخي)[٢٦] لەو کاتەدا وەك ڕۆژنامەیەکی سیاسیی خوێنەری زیاترو هەواڵی گەرماو گەرمیی لە هەگبەدا بوو.

گۆڤاری هەولێر دوازدە ژمارەی لێ بلاّوکراوەتەوە:

ساڵی یەکەم:

(٦) ژمارە لە (٤) بەرگدا، ژمارەکانی (٢و٣) و (٤و٥) لە یەك بەرگدا بلاّوکراونەتەوەو ژمارەکانی (١) و (٦)بەتەنیان، ژمارە (٦)ی بۆ یادی جەژنەکانی (ئادار) و (نەورۆز) تەرخانکراوە.

ساڵی دووەم:

(٥) ژمارە لە (٤) بەرگدا بلاّوکراوەتەوە.

ساڵی سێیەم:

(١) ژمارەی لێ بلاّوکراوەتەوە.

لە ساڵی دووەمدا دەستەیەکی تازەی لە نووسەران بۆ دانراوە، کە بریتی بوون لە:

(ئەندازیار عبدالوهاب حسن سەرۆکی شارەوانی. ئەندازیار عبدالمجید حسن. زبیر بلال، مەغدید سۆران، پیربالّ مەحمود)[٢٧].

---

[٢٥] چاوپێکەوتنی طارق ابراهیم شریف، ٢٠٠٠/١١/٦ لە هەولێر.

[٢٦] ڕۆژنامەی التآخي ڕۆژنامەیەکی سیاسی ڕۆژانە بوو لەبەغدا بە هەردوو زمانی کوردیو عەرەبی بلاّودەکرایەوە. خاوەنی ئیمتیازی صالح یوسفی بوو، لە ڕۆژی ١٩٦٧/٤/٢٩دا یەکەم ژمارەی لێ بلاّوکراوەتەوە. پاشان لە ١٩٦٨/١١/١٨دا وەستا، پاش بەیاننامەی (١١)ی ئادار لە١٩٧٠ دووبارە بلاّوکرایەوەو تا ساڵی ١٩٧٤ دریژەی کێشا.

لاپەڕەی ژمارەکانی گۆڤارەکە وەك یەك نییە و جێگیر نییە لە نێوان (١٢٠،٩٦،٧٢،٦٤) لاپەڕەدایە، کلێشەی گۆڤارەکە لە بەرگی پێشەوەدا جێگیرو نەگۆڕە، کە بریتیە لە قەڵاو منارەی چۆڵی و لەمدیوو لەم دیوی گوڵە گەنم و گەڵایەکی توتن بە دی دەکرێت و لە سەرەوە بە ئینگلیزی ناوی هەولێر نووسراوەو لە لای خوارەوەیش بە گەورەیی (هەولێر) و بە بچووکتر نووسراوە (شارەوانی هەولێر مانگێ جارێك دەری ئەکات)، نەخشەو کلێشەی بەرگەکەی دەستکردی هونەرمەند (سلێمان شاکر)ەو لە ژمارە(٦)دا کلێشەی گۆڤارەکە گۆڕاوە، وێنەی قەڵا بچووك کراوەتەوەو لە دوورەوە دیارە، وێنەی منارەی هەولێر بە گەورەییو لە نزیکەوە دیارەو سێیەکی بەرگەکەی گرتۆتەوە.لە ژمارە (٣ و ٤)ی سالّی دووەمەوە تا کۆتایی کلێشەیەکی تری وەرگرتووە، کە بریتییە لە ناوی هەولێرو بازنەیەك لە ژێریدا لە ناوەڕاستی گۆڤارەکەشدا هێلێکی ڕەشی پان بە شێوەیەکی ستوونی، ئەم کلێشەیە لە دەستکردی هونەرمەندو خۆشنووس (زادە)یە. نرخی گۆڤارەکە سەرەتا لە ژمارە (١) بە (٧٠)فلس بوو پاشان لە ژمارە (٢و٣)ەوە بووە بە (١٠٠) فلس.

لە ڕووی هونەرەکانی ڕۆژنامەوانییەوە، بە تایبەتی لە ڕووی بە کارهێنانی (وێنەی ڕۆژنامەوانییەوە) لاوازەو زۆر کەم سوود لە وێنە وەرگیراوە، کە وێنەی ڕۆژنامەوانی دەتوانێ لە ڕۆژنامەوانییدا ڕۆڵێکی کاریگەر بگێڕێ، لە هەمان کاتدا بەشداری لە زیاتر ناساندنی نووسەرەکان بە جەماوەرەوە بکات. تەنانەت کۆمەڵێك لە لێکۆڵەرانی بواری ڕۆژنامەوانی لەو باوەڕەدان ڕەنگە وێنەیەك بەقەد سەدان وشە مان بدات و باشتر و کاریگەرتر مەبەست بە خوێنەر بگەیەنێ، کە بەداخەوە ڕۆژنامەوانی کوردی چ لە کۆن و تەنانەت ئێستاشی لەگەڵدا نەیتوانیوە سوودی تەواو لەو شێوازەی ڕۆژنامەوانی وەربگرێت، کە لە میژووی ڕۆژنامەوانی جیهانیدا بۆ سەدەی حەقدەهەم بۆ ئەوروپا دەگەڕێتەوە و پاشان لە ڕێگەی بلاّبوونەوەی ئامێری چاپدا زیاتر گەشەی کرد و بۆ یەکەمجار لە گۆڤاری (کورد تەعاون و تەرەقی غەزەتەسی) لە ١٩٠٨ لە ڕۆژنامەوانی کوردیدا بەکارهاتووە[٢٨]، تەنانەت وێنەی کاریکاتۆریی لە ڕۆژنامەوانی

---

[٢٧] محەمەد مەلوود مەم، شارەوانیو گۆڤاری هەولێر، لە کتێبی هەولێر ١٨٨٥–١٩٨٥، ل٢٢٧–٢٤٠.

[٢٨] لەبارەی میژوو و گرنگی وێنەی ڕۆژنامەوانیی بڕوانە:

37/alrawe1.asphttp://www.islamonline.net/iol-arabic/dowalia/fan-

سەردەمدا بۆ دەربڕینی کێشە کۆمەلایەتی و سیاسییەکانی ڕۆژ سەرنجی خوێنەر بەلای خۆیدا کێش دەکات و تا ڕادەیەکی زۆریش ڕەواج بۆ ڕۆژنامەکە پەیدا دەکات و تیراژی ڕۆژنامەکە ڕوو لە زیادی دەکات.

لە ڕووی تیپەکانی چاپەوە، هەست بە جۆری جیاوازی تیپەکان و شێوەو قەوارەیان لە ژمارەکاندا دەکرێت، ئەمەش هۆیەکەی ئەوە بوو گۆڤارەکە چاپخانەی تایبەتی هۆی نەبوو بە گوێرەی پێویست هەر جارەی لە چاپخانەیەکدا چاپکراوە، لە چاپخانەکانی (شارەوانی کەرکووك و چاپخانەی کوردستان، الغری الحدیپە).

لە ڕووی نەخشەسازییەوە، قەوارەی گۆڤارەکە (١٦X٢٢) سانتیمەترەو درێژی دێڕەکانی (١١) سانتیمەترەو پاشان بوو بە (١٥X٢١) سانتیمەتر لە هەندێ شوێندا. زەخرەفەیەکی ساکاری چاپی بەکار هاتووە. (مانشێت)ی وتارەکان بە هێڵی (بۆلد) نووسراوەو خۆشنووسیی تێدا بەکار نەهاتووە. هەر ژمارەیەکی بە تیراژی (١٠٠٠) دانە بڵاو کراوەتەوە.

ناوەڕۆکی گۆڤارەکە بە شێوەیەکی گشتی ئەدەبیە،[٢٩]. ئەگەرچی هەندێ بابەتی کۆمەلایەتی و زمانەوانی و زانستی و گۆشەی تایبەتی بۆ ئافرەتان تێدایە، بەڵام زۆربەی لاپەڕەکانی بەرهەمی شیعرو چیرۆك و وتاری ئەدەبی و ڕەخنەی ئەدەبین، تەنانەت گۆڤارەکە لە ژمارە (یەك)دا، لە (بانگەوازێك)دا بۆ نووسەران داوای بەرهەمی ئەدەبیان لێدەکات، بێئەوەی کە ئەوەی لەبەر چاوبێ بابەتی کۆمەلایەتی و میژوویی و تایبەت بە کارو چالاکیەکانی شارەوانی و شارەکەی بۆ بنێرن[٣٠].

گۆڤارەکە پرۆژەیەکی دیکەشی هەبوو، ئەویش بڵاوکردنەوەی نامیلکەی (قەڵاتی هەولێرو پرۆژەی ڕێکخستنی)[٣١] وەك هەنگاوی یەکەم بڵاوکردەوە، ئەگەر دەرفەتی هەبووایە و تەمەنی گۆڤارەکە درێژتر بووایە ڕەنگە نامیلکەی دیکەشی بە دوادا بهاتایە.

فوئاد عەلی ەحمەد، میژووی وێنە لە ڕۆژنامەوانیی کوردیدا (١٨٩٨–١٩٣٩)، گ. ڕۆژنامەنووس، ژ ١، ٢٠٠٤، ل١٦٣–١٧٩.

[٢٩] حەمە سالح فەرهادی، ژمارەی بابەتە ئەدەبیەکانی هەر دوازدە ژمارەکەی دەست نیشان کردووە، بڕوانە: حەمە سالح فەرهادی، چەند بابەتێکی ڕۆژنامەنووسی، ل١٢٣–١٢٤.

[٣٠] بۆ دەقی بانگەوازەکە بڕوانە: قەڵاتی هەولێر و پرۆژەی ڕێکخستنی، هەولێر، ١٩٧١.

[٣١] مەجید عومەر، قەڵاتی هەولێر و پرۆژەی ڕێکخستنی، هەولێر، ١٩٧١.

(مەم)و (خاڵۆی ڕێوار) و تەنزی کۆمەڵایەتی:

یەکێ لە توانا شاراوەکانی زمانی مرۆڤ ئەوەیە، کە دەتوانێ وشە و ڕستە بۆ واتایەکی جیاواز لە واتا و مەبەستیی ڕاستەقینەی خۆی بە کاربێنێ. ئەم شێوازە نووسینە، تەنز ئامێزو گاڵتەجاڕییە ڕەخنەییە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا مێژوویەکی دێرینی هەیەو تەنانەت ئەرستۆ لە کتێبی (پیوتیکا)دا ئاماژەی بۆ کردووەو لە سەردەمی یۆنانی و ڕۆمانیدا سەرنجی ڕاکێشاون.

پاشتر لە قۆناغەکانی پێشکەوتنی هزرو ئاوەزی مرۆڤ هۆکارێکی گرنگ بوو بۆ دەربڕینی مەبەستی شاراوەو ڕێگەیەك بوو بۆ دەربڕینی زووخاوی دڵو پەردە هەڵماڵین لەسەر چەوتو چەوێڵیەکانی ڕەوشتو ئاکاری مرۆڤو ناهەمواریەکانی کاربەدەست و دەستەڵاتە سیاسییەکان، بە شێوەیەکی ئەوتۆ، کە هەموویان بێنێتە پێکەنین ئەو ساتەو دەتوانێ وایان لێبکات بە خۆیاندا بچنەوەو هەندێ جارییش ڕقو توڕەییان بوروژێنێ.

ئەم شێوازە تەنزئامێزە، لەگەڵ بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامەوانیی زیاتر گەشەی سەندو بووە بەشێك لە ئەرکو پەیامی ڕۆژنامەنووسیو لە جیاتی وێنەی کاریکاتێر بووە وشەی نووسراوو خوێنراو. لە ڕۆژنامەوانیی عەرەبیی لە عێراقدا سەرەتای ئەم سەدەیەو بە تایبەتی لەگەڵ حوکمی ئینگلیز لە عیراقدا دەنگی ناڕەزایی لە ڕۆژنامەوانیی کۆمیدیدا بەرز بووەوەو ژمارەیەك ڕۆژنامەو گۆڤاری عەرەبی بە زمانێکی میللی و بە شێوازێکی گاڵتەجاڕیی بارودۆخی ناهەنواری ئابووری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری عیراقییان بڵاوکردەوەو ئەم ڕۆژنامەو گۆڤارانەی وەك: (جحا الرومی-١٩٢٣، الهزل-٩٢٤، کناس الشوارع-١٩٢٥، حبز بوز-١٩٣١، الفکاهة-١٩٦٣)[٣٢] جەماوەرێکی زۆریان هەبووو بە ژمارەی زۆر چاپ دەکران، لە دوو توێی لاپەڕەکانیاندا ڕاستیو گاڵتەو ڕەخنەو خەیاڵیان تێکەڵ دەکرد.

لە ڕۆژنامەوانیی کوردیدا، گۆشەی (ئەلفو یێ)ی مارف بەرزنجی لە ژمارەکانی گۆڤاری (شەفەق)[٣٣]دا شێوە نووسینێکی تەنز ئامێزی سەرنج ڕاکێشەو چ لە ڕووی زمانو چ لە ڕووی هەڵبژاردنی بابەتەکانیدا سەرکەوتووەو ڕەخنەکانی مەبەستدارن.

---

[٣٢] بۆ زانیاری لە بارەی ئەم ڕۆژنامەو گۆڤارە کۆمیدییانەوە بڕوانە: السید عبدالرزاق الحسنی، تاریخ الصحافه العراقیه، ج١، گ١٩٧١،٣، ص١٠٧" خالد حبیب الراوی، من تاریخ الصحافه العراقیه، ص٢٦–٣٥.

[٣٣] گۆڤاری شەفەق گۆڤارێکی نیو مانگی ئەدەبیو زانستیو کۆمەڵایەتی بووە، لە شاری کەرکووك بە کوردیو عەرەبی دەردەچوو، خاوەنی ئیمتیازو سەرنووسەری عەبدولقادر بەرزنجی بووە، ژمارە یەکی لە (١٥)ی مانگی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٥٨ دەرچووە، بەردەوام بووە هەتا ساڵی ١٩٦٢.

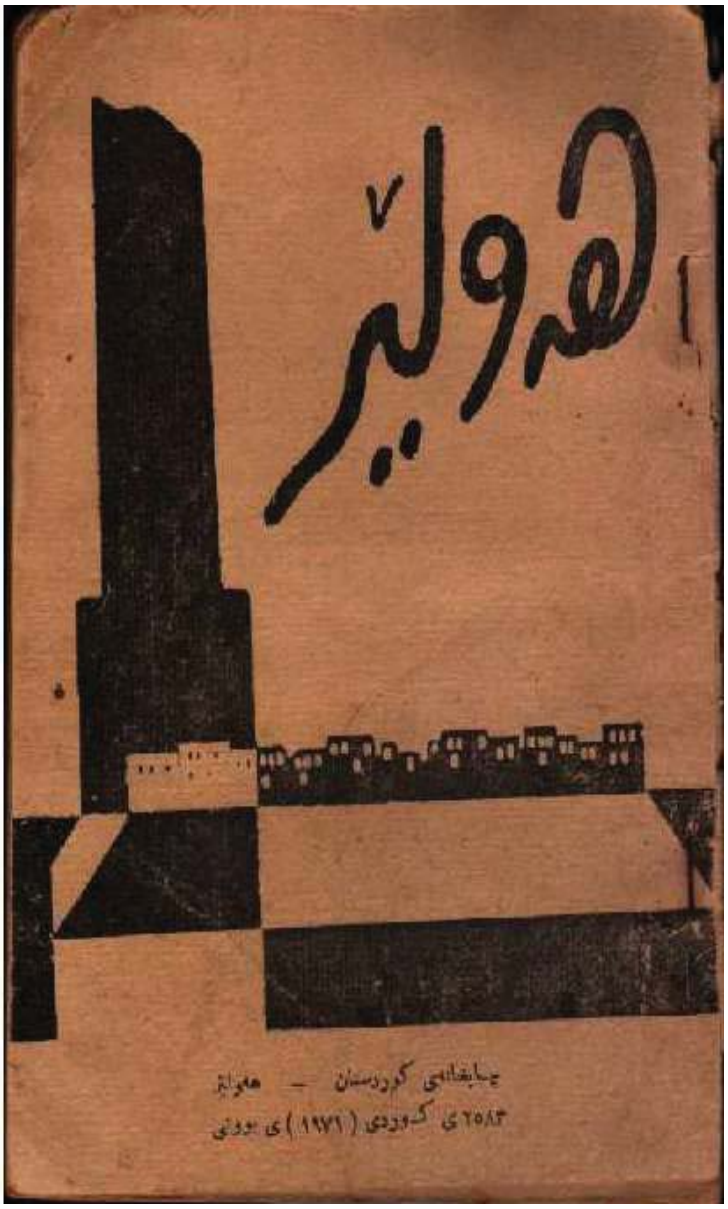

دەستەیەك لە مامۆستایان ئیبراهیم ئەحمەدو مارف بەرزنجەیی‌و عەبدولسەمەد خانەقا و مارف خەزنەدار و عومەر عارف و جەمال خەزنەدار بەڕێوەیان دەبرد. وە لە ساڵی بە چاودێری محەمەدی مەلا کەریم و حەمید عوسمان و گۆران چاپ کراوە، پاشان ئیدارەی گواستراوەتەوە سلێمانی‌و ناوی بووە بە (بەیان) بڕوانە: جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی، ل٦٥.

هه ولێر
شاره وانی هه ولێر مانگی جاریکێ
ده ری ئه کات

من وای بۆ دەچم، محەمەد مەولوود(مەم) وەك رۆشنبیرێك و خوێنەرێكی رۆژنامەو گۆڤارە عەرەبیەكان ئاگای لە گۆڤاری (الفكاهه ١٩٦٣-١٩٧١)[٣٤] و شێوە تەنز ئامێزەكانی (مارف بەرزنجی) هەبووەو خوێندوونیەتەوە، بەڵام ئەوەی شایانی سەرنجە، بابەتەكانی خاڵۆی رێبوار(مەم) بە زمانێكی میللی یان شەعبی نەنووسراونو كۆمەڵێ كاریكاتێری نووسراون، كەمو كورتیەكانی فەرمانگەكانی هەولێرو هەندێ داب‌و نەریتی دواكەوتووی خەڵكی شارەكەی بە شێوەیەكی كۆمیدی دەربڕیونو هاوارێكە بۆ چاككردنیان.

هەوڵ دەدەین نمونەی ئەو بابەتانەی گۆشەی (خاڵۆی رێبوار) پیشان بدەین:

بانگێك لە بەڕێوەبەری پۆلیس:

(بەڕێوەبەری پۆلیس بانگی هەموو ئەوانە دەكات، لە دانیشتوانی شار كە تائێستا نەیانكردووە بە خوو لە چەقی جادەكان بڕۆنو جولانەوەی هاتوچۆ بشلەژێنن بانگیان ئەكات بۆ ئەوەی خەلاتیان بكات، بڕوایشی بە قسەی هەموو ئەوانە هەیە كە بۆ خەلات وەرگرتن موراجەعەت ئەگەنو پێویستیش بە شاهێد هێنان ناكات)[٣٥].

بانگەوازێك و (٣) خەلات:

((شارەوانی هەولێر ئەم (٣) خەلاتەی تەرخان كردووەو بەم پێیەی خوارەوە دابەش ئەكرێن:

١- تفەنگێكی ساچمە بۆ ئەو دایكو باوكانەی منداڵەكانیان بە (دار لاستیك) گلۆپی شەقامو كۆلانەكان ئەشكێنن، چونكی دارلاستیك بە چاكی بۆ ئەم كارە دەست نادات، هەروا بەردەقانیش بۆ داپیری ئەوانەی داپیریان بەرحەیاتە.

٢- جووتێك (مراوی) ڕەنگاو ڕەنگ بۆ ئەوانەی بە هۆی ئاوی پیسی ماڵەكانیان گۆمیان لەبەر دەرگاكانیان دروست كردووە.

٣- بۆ ماوەی سالێك (عەفو كردن) لە پارەی ئاو و كارەبا بۆ ئەوانەی شەوان كارەبا چەنگاڵ ئەكەنو ئەوانەی سەعاتی ئاوو كارەبای ماڵەكانیان وەستاندووە.

---

[٣٤] ئەم گۆڤارە (الفكاهه)خاوەنەكەی(حمید المحل)بووەو سەرنووسەرەكانی محمود بهجتو ڕشید النجار بوونەو لە بەغدا لە ساڵی ١٩٦٣دا دەرچووەو لە ١٩٧١/٤/١٣ وەستاوەو پاشان لە (١٩٧١/٥/٦)ەوە دووبارە بڵاوبۆتەوە، بڕوانە: زاهدة ابراهیم، كشاف الجرائد والمجلات العراقیة، ص٢٩٨.

[٣٥] خاڵۆی رێبوار، گ هەولێر، ژ١، ل٣٤.

وه بانگی هەموو ئەوانە ئەکات کە ئەم مەرجانەی سەرەوەیان (کامیل و موکەمەلن) بفەرموونە شارەوانی و خەڵاتەکانیان وەربگرن، هیچ شەرمیشی پێناوێ الحمدلله پیاونو بە تایبەتی لەم ڕۆژانەش خۆشوکور شەرم هەڵگیراوە.))[٣٦]

بازرگانی:

ئەڵێن لە وڵاتەکانی ڕۆژئاوا بە تایبەتی لە فەرەنسە گۆشتی بۆق لە گۆشتەکانیتر بە نرخ ترە! لە هەولێریش خوا بە زۆری نەبینێ لە هەر کۆڵانە و گەڕەکێك گۆمێك هەیەو بە هەزاران بۆقیان تێدا ئەژین.

بیری ئەوەم ئەکردەوە کە بۆچ مرۆڤ قازانجێك لەمەوە دەست نەهێنێ؟ من زۆر پێم خۆشە ئەگەر (ادارەی محلی) و (شارەوانی) ماوەم بدەن بۆ خۆم (شرکەتێك) دروست بکەم بۆ (تصدیری) ئەم بۆقانە بۆ دەرەوە، تا قازانجێك وەچەنگ بهێنم.. بڕوا ناکەم بۆ ئەم کارە (دکتۆری صحەی شار)یش ڕازی نەبێت بە هۆی ئەوە کە ئەڵێن گوایە وجودی باشە بۆ لەناوبردنی مێشوولەو مەگەز!.. ئەرێ ئێوە ئەم بازرگانیەتان پێ چۆنە؟[٣٧]

ئەیەوێت چارەی (خەسووی) بکات:

لە ڕێگامان بەرەو (سێتاقان) لەناو (لانکەکانی.. بڵێم پاسەکانی مەسڵەحە) بەرامبەر دوو ئافرەت دانیشتبووم، یەکێك لای ئەویتر سکاڵای لە خەسووی ئەکرد، کە.. چەند لە دەستی بە ئازارەو.. چۆن ژیانی لە خۆی و منداڵەکانی تاڵ کردووە!!.. لە دواییشدا لەخوا ئەپارایەوە کە یان چاکی بکات یان لە کۆڵی بکاتەوە؟!..

ئافرەتی دووەمیان بە کڕی گوێی گرتبوو.. هەر کە ئەو لە سکاڵاکەی بووەوە سەری بردە بنا گوێیو بەدەنگ پێی گوت: خوشکم بە تکاو نزا چی ئەکرێت، خەسووەکەی منیش وەك ئەوەی تۆ بوو.. هەر گەیاندمە (خەستەخانە)، بە ئاسانیو بۆ یەکجاری کپ بوو!! ئەزانی چۆن؟.. خەستەخانە کە هەر سروشتی وایە ئەگەر یەکێك بچێتە ئەوێ لەبەر بێ عیلاجیو بێ ئاگایی... و یان لەبەر پیسی و دژوینی لەناو نەچێت، بێشك.. لە برسانا حەیاتی لەبەر ئەبڕێ.. جا ئامۆژگاریم ئەوەیە بە قسەی خوشکی خۆت بکەی و خەسووەکەت زوو بگەیەنە خەستەخانە.

---

[٣٦] خالۆی ڕێبوار، گ. هەولێر، ژ(٢،٣)، ل٢٢.

[٣٧] خالۆی ڕێبوار، گ. هەولێر، ژ(٢–٣)، ل١٨.

ئافرەتەکە.. سەردەمێك داما، وام بۆ هات کە خەریك بوو لە خۆشیا هاوار بکات!!.. کەچی لە بنەوەش سەیری منی کرد، منیش سەرێکم بۆ هەژاند، وەك پێی بڵێم: بەقسەی.. دەستە خوشکەکەت بکە.. بەقسەی دەستە خوشکەکەت بکە!!.. لە ڕاستیشا من قسەی هەردوو ئافرەتەکەم لە کونجی (مەکری ژنان) تۆمار کردن، چونکی باوەڕ ناکەم.. خەستەخانەکەی هەولێر وەك ئەڵێن نەرمەی گۆشت بۆ خۆیان بخۆنو هێلکەکان بدەن بە نەخۆش.. نەخێر من ئەڵێم ئەمە بوختانە.. نازانم ئێوە چی ئەڵێن؟![38]

ئەنجام:

محەمەد مەولوود (مەم) وەك ڕۆشنبیرێکی دیاری ناوەندی ڕۆشنبیریی کوردیی و چیرۆکنووسێکی به توانا هەر لە کۆتایی پەنجاکانەوە جێپەنجەی بە سەر دنیای چیرۆکی کوردیدا دیارە. ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵدانێکە وەك دەروازەیەك تواناو بەهرەو شارەزایی ڕۆژنامەوانیی ئەو ڕۆشنبیرەی ڕوونکردۆتەوە لەوەی، کە هەر لە تەمەنێکی زووەوە لە سالّی (١٩٤٨)دا، کە تەمەنی (٢٢) سالاّن بوو پێوەندی بە ڕۆژنامەوانیی کوردییەوە کردووە.

پاشتر، لە پەنجاکان و دواتر لەگەڵ گۆڤارەکانی هیواو دەفتەری کوردەواری و هاوکاری و بەیانو کاروانداا بەشداری کردووە.

لە سالّی ١٩٧٠دا بە هەولّی (مەم)و سەرۆکی شارەوانیی هەولێر (سەعدی دزەیی) گۆڤاری(هەولێر)ی بلاّوکرایەوەو خزمەتێکی زۆری باری ڕۆشنبیریی ئەو ڕۆژەی کردووە، بە تایبەتی کە تاقە گۆڤاری ئەدەبیو ڕۆشنبیریی ئەو سەردەمەی هەولێر بوو، لە کۆکردنەوەی نووسەران و هوشیارکردنەوەی جەماوەری شار لە باری تەندروستی و کۆمەلاّیەتیی و ئەدەبیی سەرەتای سالاّنی حەفتادا.

گۆڤارەکە لە ڕووی هونەرەکانی ڕۆژنامەوانییەوە، بە کەمی ئیمکانیاتی مادەی خۆیەوە لە بەرهەمو چاپکردنو نەخشەسازیدا، بەلاّم پلە و پایەیەکی ئەدەبیی خۆی هەیە، کە بەرهەمی (هێمن) و (هەژار)ی شاعیری زیاتر بە خوێنەرانی ناساند، بۆ لێکۆڵینەوەی باری ئەدەبیی و ڕۆشنبیریی شاری هەولێر لە سەرەتای حەفتاکاندا سەرچاوەیەکی ئەدەبیی و ڕۆژنامەوانیی بە کەڵکە و بایەخی خۆی هەیە، لێکۆڵەر ناتوانێ پشتگوێی بخات.

---

[38] خالّۆی ڕێبوار، گ هەولێر، ژ ٢–٣، ل ١٩.

سەرچاوەکان:

١- بە زمانی کوردی:

أ- کتێب:

- تەحسین چیچۆو شێرزاد هەینی، هەولێر لە یادی سەد ساڵەی دامەزراندنی شارەوانی هەولێردا ١٨٨٥-١٩٨٥، چاپخانەی عەلا، بەغدا، ١٩٨٥.
- جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی، بەغدا، ١٩٧٣
- حەمە ساڵح فەرهادی، چەند بابەتێکی ڕۆژنامەنووسیی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ١٩٩٨.
- عبدالجبار محمد جەباری،مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، سلێمانی، ١٩٧٠.
- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، بەغدا، ١٩٧٨.
- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، بەغدا، ١٩٨٥.
- محەمەد مەولوود مەم، چیرۆکەکان مەم، ب١،چاپخانەی ئەسعەد، بەغدا، ١٩٧٠.
- مەمو ئافەرین، گوڵەبەڕۆژە، کۆمەڵە چیرۆکی منداڵان، چاپخانەی عەلا، بەغدا، ١٩٨١.
- محەمەد مەولوود مەم، چیرۆکەکانی مەم، ب٢، هەولێر، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٨٤.
- محەمەد مەولوود مەم، پایزە خەون، دار الحریة للطباعة، بەغدا، ١٩٨٧.
- محەمەد مەولوود مەم، ڕێگا، پاکنووسیو ئامادەکردنو سەرپەرشتی چاپ، ئیسماعیل ئەنوەر بەرزنجەیی، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٤.
- هیمدادی حوسێن، ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٨.

ب- ڕۆژنامەو گۆڤارو بڵاوکراوە:

- گ. دەفتەری کوردەواری، ژ١، بەغدا، ١٩٧٠.
- گ. سلێمانی، سلێمانی، ١٩٦٨-١٩٧٠.

- گ. شەفەق، کەرکوك، ١٩٥٨- ١٩٥٩.
- گ. کاروان، ژ٢، هەولێر، ١٩٩٢؛ ژ١٥٢، هەولێر، ٢٠٠٠.
- گ. گەلاوێژ، ژ٣،س٩، بەغدا، ١٩٤٨.
- گ. مەم، ژ١، هەولێر،١٩٩١.
- گ. هەولێر، ژ١-١٢، هەولێر، ١٩٧٠-١٩٧٢.
- بلاوکراوەی ڕۆژهار، ژ٢، سلێمانی، ١٩٩٩/٦/٥.

پ- نامەی ماجستێر:

- طالب محمد احمد،لێکۆڵینەوەیکی ڕەخنەگرانە لە چیرۆکەکانی محەمەد مەولوود (مەم)، (چاپنەکراو)، کۆلیژی ئاداب- زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٩٣.

ت- چاوپێکەوتن:

- چاوپێکەوتنی پیربالّ مەحموود، هەولێر، ٢٠٠٠/١١/٦.
- چاوپێکەوتنی طارق ابراهیم شریف، هەولێر، ٢٠٠٠/١١/٦.

ـ بە زمانی عەرەبی

- زاهدة ابراهيم، كشاف الجرائد والمجلات العراقية، مراجعة عبدالحميد العلوجى، بغداد، ١٩٧٦.
- السيد عبدالرزاق الحسني،تاريخ الصحافة العراقية، ج١،ط٣، مطبعة العرفان، صيدا- لبنان، ١٩٧١.
- د.كاظم المقدادي،البحث عن حرية التعبير، ط١، منشورات العالم العربي في باريس، ١٩٨٤.

ڕەنگدانەوەی هونەرەکانی ڕۆژنامەوانی‌و ڕۆشنبیریی کوردیی پەنجاکانی شاری هەولێر لە گۆڤاری "هەولێر"دا

پێشەکی:

شارێکی کۆن و دێرینی وەك هەولێر بێگۆمان دەبێ لە ڕۆشەنبیریشدا خاوەن ڕابردوویەکی زێڕین بێت و بە قەڵەمی نووسەرانی لاپەڕەکانی ئەدەب و ڕۆناکبیریی کوردیی ڕازاندبێتەوە. ڕۆشینبیریی پەنجاکانی ئەم شارە و هەوڵێ تازەکردنەوەی ئەدەبی و کارکردن بۆ ڕۆژنامەوانیی لە ئەرکە سەرەکیەکانی ڕوون کردنەوەی ئەم باسەن.

سنووری لێکۆڵێنەوەکەمان، لە چوار چێوەی شاری هەولێر و دەوروبەریدایەو لە ڕووی کات و زەمەنیشەوە لە سەرەتاوە تا کۆتایی پەنجاکان، تا داخستنی گۆڤاری (هەتاو) لە (١٩٦٠) دا دەگرێتەوە.

گرفتی لێکۆڵێنەوەکە بە پلەی یەکەم لەوەدا بوو، دەستکەوتنی هەموو ژمارەکانی گۆڤاری (هەتاو) سانا نەبووە، هەروا ئاسان نەبووە بتوانرێ لە باسێکی وا کورتدا دەرەقەتی ئەو هەموو ڕووداو و گۆڕانکارییە فیکری و ئەدەبییەی (دە) سالآن بێیت و ڕووی تەواوی ئەو ماوە گرنگە پیشان بدەیت.

میتۆدی لێکۆڵێنەوەکەمان، ڕێبازی میژوویی - وەسفی لەبەرگرتووە، پێویستی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانەش پەنا بردنە بۆ میژووی سیاسی و کۆمەلآیەتی و ئابووری و ڕۆشەنبیریی سەردەمەکەو لە چوارچێوەی ئەوەدا بزووتنەوە ئەدەبییەکە ڕوون دەبێتەوە، کە لە بەرهەمی ئەدەبیدا ڕەنگ دەداتەوە و ڕۆژنامەوانیی کوردییش بێگومان پێوەندی بە سەربەستی و ئازادی ڕادەربڕین و دیموکراسی دەستەلآتەوەیە.

بنیادی لێکۆڵێنەوەکە. بڕێتییە لە پێشەکیەك و دوو فەسڵ ، لە فەسڵێ یەکەمدا ئاوەڕدانەوەیەکی میژوویی لە باری سیاسی و فیکریی شاری هەولێر و ڕۆڵی ئەدیب و ڕۆشنبیرانی ئەو سەردەمە و ڕووناکبیرە سیاسییەکانی ئەو سەردەمە لە ڕووداوەکانی ئەوێ ڕۆژێ.

لە فەسڵی دووەمدا، سێ باسی بەخۆوە گرتووە، لە باسی یەکەمدا ناساندنی گۆڤاری (هەتاو)ە، لە باسی دووەمدا، بابەتە ئەدەبییەکانی وەك شیعری کوردی و وتار و ڕێنووس و زمانمان خستۆتە بەرباس و لە باسی سییەمدا، چەند لایەنێکی ڕۆژنامەوانیی گۆڤارەکەمان دەرخستووە و نموونەی پێویستمان بۆ هێناوەتەوە، پاشان ئەنجام و سەرچاوەکان ڕیزبەندکراون، بە هیوام تێیدا سەرکەوتوو بم.

کورتەیەک لە باری سیاسی و ڕۆشنبیری و فیکری شاری هەولێر لە پەنجاکاندا

بۆ ئەوەی باشتر لە باری ڕۆشنبیریی و ئەدەبیی و سیاسیی شاری هەولێر تێ بگەین، دەبێ چاوێکی خێرا بە بارودۆخی سەرجەم عێرقدا بخشێنین، چونکە هەمان ئەو بارودۆخەش کەم و زۆر لە لیوای هەولێردا ڕەنگی داوەتەوە. دوابەدوای ڕاپەڕینیی گەلانی عێراق لە(١٩٤٨) دا بارودۆخی پاشایەتی لە عێراق دا ئارامی و سەقامگیرییەکی سیاسی ئەوتۆی بۆخۆوە نەبینی، بەهۆی پاڕاستنی بەرژەوەندییەکانی ئینگلیز لە عێراقدا دارودەستەی حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی عێراق پەشێوی و چەوساندنەوەیەکی زۆری ئابووری و کۆمەلایەتییان سەپاندبوو، نەبوونی ئازادی فیکری ببووە خەسڵەتی حکومەت لە عێراقدا.

لە سەرەتای پەنجاکاندا و بە تایبەتی لە ساڵی (١٩٥٢)دا شان بەشانی هەموو شارەکانی دیکەی عێراق لە هەولێریش خەڵکی ڕژانە نێوجادەکان و پارتە سیاسیەکان شیوعی و پارتی، دەوری دیاریان هەبوو لە ئاڕاستە کردنی خەڵکی بۆ هۆشیاری نەتەوەیی و بەرزکردنەوەی ئاستی فیکریی و ڕۆشنبیریی خەڵک لە بەرامبەر سیاسەتی چەواشەکاریی ئینگلیز لە عێراقدا، بە تایبەتی لەو ناڕەزایی و خۆپێشاندانانەدا خەڵکی داوای ڕووخاندنی ڕژێمی پاشایەتی و چاک کردنی باری گوزەران و هەڵبژاردنی پاك و بێگەردیان دەکرد.

لە ساڵی (١٩٥٣)دا لە شاری هەولێر جووتیارانی دەشتی دزەیی بە هۆی زوڵم و زۆرداری هەندێ لە ئاغاکان و بەهاندنی هەندێ کورە ئاغای بیرکراوەو شیوعی ڕاپەڕین، خەڵکی هەولێریش دوای ئەوەی، کە دامودەزگا حکومییەکان کەوتنە گرتن و بلاوە پێکردنی جووتیاران و لایەنگریی ئاغاکانیان کرد. ڕێپێشاندانی گەورەیان سازکرد و تیایدا ژمارەیەك لە ڕووناکبیرەکان لەو خۆپێشاندانانەدا گیران، لەوانە: عەونی یوسف و عەلی فەتاح دزیی و زێوەر خەتاب و کەنعان خەتاب و جەلیل هوشیار و حوسین حەلاق و ڕەشید عبدالقادر و شێخەشەل و زۆری تر[1].

ژمارەیەکی زۆر لە گوندەکانی دەشتی دزەیی داوای چاك کردنی باری ژیان و گوزەرانی خۆیان و سکالایان دەکرد، بەڵام ئەو ناڕەزاییەیان سەری نەگرت و ((حکومەتی جمیل المدفعی لە (٢٩)ی کانوونی دووەمی (١٩٥٣) دا بەهێز ڕووبەڕوویان بۆوە.))[2]

---

[1] بەکر شاکر عەبدوللا، عەلی فەتاح دزەیی شاعیرو نووسەر، ل٣٤.

[2] اسماعیل شکر ڕسول، اربیل دراسه تاریخیه فی دورها الفکری والسیاسی، ص٢٧١.

بارودۆخی فیکریی و سیاسیی ئەو ڕۆژەی هەولێر، بڕێتی بوو لە ململانێی فیکریی نێوان ڕۆشنبیرەکانی شیوعی و پارتی. زۆرینەی ڕووناکبیرەکان بە هۆی سەرکەوتنی یەکیەتی سۆڤیەتەوە بەسەر ئەڵمانیای نازی لە دووەمین جەنگی گێتیدا و بلاّبوونەوەی دروشمەکانی بیری سۆسیالیستی، کەش و هەوایەکی وای دروست کردبوو، کە لایەنگرانی باوەری زۆر پتەویان بەو حیزبە بێت، هەر لەو بارودۆخەدا و لەسەرەتای پەنجاکاندا عەونی یوسف و عومەر مستەفا (دەبابە) و جەلال تالّەبانی و عەبدولّلاّ ئیسماعیل و وریا کانیماڕانی و لەتیف بەرزنجی و نەژاد عەبدولّلاّ عەزیز... هتد بەدزی و نهێنییەوە خەریکی کاری حیزبایەتی بوون بۆ شانەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان. لەولایشەوە چەندین ڕۆشبیری وەك عەزیز محەمەد و مەلا شەریف و جەمال حەیدەری و عاصم حەیدەری و عەلی فەتاح دزەیی و زیوەر خەتاب و شێخەشەل (خاوەنی کتێبخانەی هەولێر)و چەندانی دی سەر بە بەرەی چەپ و شیوعی بوون.[3] لەو نێوانەشدا هەندێ ڕۆشنبیری کورد بێ لایەن و دوور لە حزبایەتی بە تەنیا خەریکی کاری ئەدەبی بوون، لەوانە: مارف خەزنەدار و جاهید وکانی و پیربال مەحمود.

لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە لە سەرەتای پەنجاکاندا هەولێر یەکێك بوو لە سەنتەرەکانی بزووتنەوەی ڕۆشنبیریی لە کوردستاندا و بلاّبوونەوەی ڕۆژنامەی (هەولێر-اربیل) لە ساڵانی (١٩٥٠- ١٩٥٣) دا لە لایەن کۆمەلەێ مامۆستایانی کوردستان لقی هەولێرەوە، گۆڕان و وەچەرخانێکی تازە بوو لە مێژووی ڕۆژنامەوانی و ئەدەبیاتی کوردیدا. ڕۆلێ دیارو بەرچاوی نووسەرانی وەك: (عیزەدین فەیزی و زەکی ئەحمەد هەناری و مارف خەزنەدار و علی چوکل بەریە و گیوی موکریانی ومحەمەد عەلی کوردی و حوسێن ڕەشوانی، لە ناساندنی مێژوو و ئەدەب و زمان و کەلەپووری کورد بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبییەوە، دیار و بەرچاوە).

لە یەکەمین ژمارەی ئەو ڕۆژنامەیەدا عیزەدین فەیزی نووسیویەتی:

ئەم هەولێرە قەدیمە، کە میللەتێکی دلّپاك و چاکی تێدایە، لە مێژە لە خوێندنەوەی ناوخۆی و زوبانی خۆی مەحرووممە. جا ئەی هاوولاّتیەکانی خۆم، مەعلوومە لاتان کە زۆرترین شارە گەورەو بچووکەکانی عیراق، ڕۆژنامەی خۆیان لەناو خۆیاندا بلاّوئەکرێتەوە و

[3] چاوپێکەوتنی نەژاد عەبدوللاّ عەزیز لە هەولێر ڕۆژی ٢٠٠٠/٨/٧.

ئەخوێنرێتەوە... ئەمە یەکەمین ڕۆژە لە هەولێر ڕۆناکی ڕۆژنامە بڵاۆ ئەبێتەوە و دڵێ مامۆستایان و تێگەیشتووان گەش دەکاتەوە)[٤].

لە ناوەڕاستی مانگی مایسی (١٩٥٤)دا گۆڤاری (هەتاو) بلاۆبووەوە، لەو کاتەدا کابینەی دووەمی (ارشد العمری) لە عێراق لەسەر کار بوو، ئەو گۆڤارە بە هەولێ (گیوی موکریانی) چاوی هەلێنا، لەوکاتەدا کە تەنیا چەند ژمارەیەکی ڕۆژنامەی (ژین) لە سلێمانیەوە دەگەیشتە هەولێر، دەنا ڕۆژنامەکانی دی هەمووی عەرەبی وهی عەرەبە چەپەکان و نەتەوەییەکانی عەرەب و عێراقییەکان بوون، وەك: الشعب والاحرار وام درمان. هتد.

مۆلەتی گۆڤاری (هەتاو) فەزڵەکەی هی (سعید قزاز)، وەزیری ناوەخۆ بوو، کە ناوبراو کورد بووە و پاشان لە مۆلەتی گۆڤاری (هیوا)یش لە سالێ (١٩٥٧)دا بۆ یانەی سەرکەوتنی کوردان دەوری هەبوو.[٥]

گیوی موکریانی

لە گۆڤاری (هەتاو) دا بەبۆنەی گواستنەوەی موتەسەڕیفی هەولێر (ئیسماعیل حەقی شاویس) دەوە نووسراوە: ((هەتاویش کە یادگاری دەوری مەعالی ئوستاد سەعید بەگ قەزازی وەزیری داخلیەی خۆمان و مامۆستا ئیسماعیل حەقی بەگی وێژەپەروەر... .))[٦]

[٤] مەحموود زامدار، ڕۆژنامەی هەولێر حیکایەتی سەر هەڵدان و کۆتایی، ل١٢.

[٥] بۆ زانیاری لە بارەی گۆڤاری (هیوا)وە بڕوانە: هیمدادی حوسێن، ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا، هەولێر، ١٩٩٨.

[٦] گ. هەتاو، ژ٧٢، س٢٠ ، ١٩٥٦، ل٣.

گۆڤاری ڕێکی وێژەیی [ادبی] هەفتەیی کوردی بە جاری هەر لە دە
ڕۆژاندا چەلێکی لە هەولێر لە چاپخانەی کوردستاندا پەخش دەکرێت

Jimare 116 ε 4 20 Berûbez 2569 Kurdî « Madî »

ژمارە : ١١٦ سالی ٤ سێشەممە ٢٠ بەرۆبەز [١٠ کانونی١] ١٩٥٧

Nawerok

١ - دناوشی هێزە — زاخو - مامۆستا شاکرفتاح
٤ - مردن — شیکاگو : دۆکتۆر ت . ب — بەرێوانی
٧ - سایکی نازە لە خوێندنا — بدرە — جلال کلیە
٨ - ئەوگاری — تاران : ت . امینیان
BAXÇEY BUWÊJAN
٩ —
١٣ - لە یەک کردنی دوو دل — پینجوین - م ص . عبدالرحمن
١٦ - بەشی آفرەت — دایک — خوشکە شفیقە علی سلیمانی
١٧ - لاسایی — یوسف - زەهیل - بەغدا

وگەلی شتی تریشی تیدا دەخوێنیتەوە

هەر لە سالّی (١٩٥٤)دا، حکومەت بۆ ئەوەی بتوانێ بەرامبەر بە شالاّوی ڕاگەیاندنی حیزبە نەیارەکان و ئۆپۆزسیۆنەکان بوەستێتەوە، لەپاڵ چەندین بڕیاریدیکەدا، فەرمانی داخستنی ژمارەیەکی زۆر ڕۆژنامە و گۆڤاری ناوەوەی ولاّتی دەرکرد، لەوانە ڕۆژنامەی (أخبار اليوم) و گۆڤارەکانی (الوادی، الحساب، العمل) پاشان ڕۆژنامەکانی (اخبار المساء، النهضة، النضال) بۆ ماوەی سالێك.[٧]

هەر لەو سالەدّا، لە هەولێر و شارۆچکەکانی دەوروبەریشیدا، خۆپێشاندان لە دژی حکومەتی دوازدەهەمی (نوری سەعید) سازدراوە، بۆ نموونە، لە شارۆچکەی شەقلاّوە لە پێناو کردنەوەی قوتابخانەی ناوەندی و چاك کردنی باری گوزەرانی خەڵکدا و دواتریش لە (١٩٥٥)دا دیسان بەبۆنەی سەردانی (نوری سەعید)ەوە بۆ ئەو شارۆچکەیە و لە دژی پەیمانی بەغدا خۆپیشاندان سازکراوە[٨].

بەشداریی عێراق لە (پەیماننامەی بەغدا)دا، جارێکی دی عێراقی دەروەست بە سیاسەتی ئینگلیز کردەوە، سالێك دواتر لە (١٩٥٦)دا بە هۆی هێرشی سێ لایەنە بۆ سەر هێزە نیشتیمانیەکان بە ڕێگەی ناڕەزایی و خۆپیشاندان لە عێراق بە گشتی، لە هەولێریش ڕق و تووڕەیی خۆیان و هەڵوێستی دژ بە حکومەتیان دەربڕی، حکومەت ناچار بوو لە کۆتاییدا هەڵوێستی خۆی بگۆڕێ و یارمەتی سەربازیی بۆ میسر بنێرێ و لە پاڵ ئەوەشدا کۆمەڵێ بڕیاری گرنگ دەربکا لە داخستن و ڕەت کردنەوەی مۆڵەتی هەموو ڕۆژنامەکان و داواکرا، کە نابێ لە حەوت ڕۆژنامە زیاتر لە بەغدا دەربچێ.[٩]

سالّی(١٩٥٨)، سالێکی گرنگە لە مێژووی هاوچەرخی عێراقدا، بە ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی و سەرکەوتنی هێزو ئیرادەی گەل لە بەرامبەر ئیمپیریالیزمدا گۆڕانکارییەکی گەورە ڕوویدا. لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە چەندین دەستکەوتی گەورە لە بواری چاپەمەنی و ڕۆژنامەوانیدا وەدەست هات، کە بەرهەمی ئازادیی بیرو بۆچوون و سیاسەتی ئەو سەردەمە بوون. گۆڤارەکانی (شەفەق) و ڕۆژنامەکانی (برایەتی) و (خەبات)، پاشتر ناوەندی ڕووناکبیریی کوردستانیان بووژاندەوە، بەلاّم ئەو سەربەستی و ئازادییە لە دوای سالّی (١٩٦٠)ەوە، بە هۆی

---

[٧] بڕوانە، عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ط ١، ج٩، ص١٢١.

[٨] بڕوانە، ب. سیروان، چەند چالاکییەکی جەماوەری..، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ٧٦–٧٧.

[٩] بڕوانە، عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ط ٦، ج ٩، ص١٥١.

ناکۆکی کورد و حکومەتەوە، بەوەی، کە حکومەت لە هەڵوێستی خۆی پەشیمان بووەوە و بارودۆخ بەهۆی شۆڕشی ئەیلوولەوە کەوتەوە گرژی و ڕۆژنامە و گۆڤارەکانیش لە کار کەوتن، گۆڤاری (هەتاو)یش دوای حەوت ساڵ تەمەن و (١٨٨) ژمارە داخراو (گیوی موکریانی)ش بە تاوانی کوردایەتی بۆ خواروی عیراق دوورخرایەوە.

ناساندنی گۆڤاری (هەتاو):

دوابەدوای ئەو بارودۆخە سیاسیی و ڕۆشنبیرییەی لە سالانی پەنجاکان، کە لە فەسڵی یەکەمدا باسمان کرد، لە ناوەندی ڕۆشنبیریی کوردیدا بە تەنیا ڕۆژنامەی (ژین)[١٠]، لە شاری سلێمانی بلاوەدەبووەوە و ژمارەیەکی زۆر لە نووسەرو ڕووناکبیرەکانی هەموو شارەکانی کوردستانی باشوور بەشداریان تێدا دەکرد.

لە شاری هەولێر بە هەوڵ و هیممەتی جوامێرانەی (گیوی موکریانی) خاوەنی (چاپخانەی کوردستان) توانرا جارێکی تر گۆڤار و ڕۆژنامەوانیی کوردیی لەو شارە دێرینەدا بە هەڕمێن بکرێتەوە. بە تایبەتی تازە (ڕۆژنامەی ارربیل- هەولێر)[١١] داخرابوو.

لە پێشدا بە پێویستی دەزانین لە ئاست خزمەتی ئەدەبی و ڕۆژنامەوانیی گیوی موکریانیدا هەڵوێستەیەك بکەین. ئەم ڕووناکبیرە بە بنەچە کوردێکی کوردستانی ڕۆژهەلاتە و لەگەڵ (حوزنی موکریانی) کاکی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا چاپخانەیان هێنایە کوردستان و سەرەتا لە حەلەب پاشان ڕەواندز و دواجار لە هەولێر گیرسانەوە. بوونی ئەم یەکەم

---

[١٠] ڕۆژنامەی (ژین) پیرەمێردی شاعیر دایمەزراندو تا وەفاتی لە (١٩ی حوزەیرانی ١٩٥٠)دا هەر خۆی سەرپەرشتی دەکرد. دوای ئەو چەند جارێك سەرپەرشتی کەرانی گۆڕان.(جەمیل سائیب و گۆران و نوری ئەمین بەگ و ئەحمەد زرنگ هەر یەکەیان ماوەیەك سەرپەرشتییان کردووە). باڵاستی (ژین) زۆر جار گۆڕا، بەڵام بەشێکی زۆری ژمارەکانی (٣٤ X ٣٠سم)ن، بڕوانە: د.کمال مەزهەر، تێگەیشتنی ڕاستی..، ل٢٢٢.

[١١] ڕِۆژنامەیێکی زانستی وێژەیی هەفتەیی بوو لە شاری هەولێر لە لایەن کۆمەلەی مامۆستایانی هەولێر دەردەچوو، ژمارە (یەکی) لە ١٦ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٥٠دا دەرچووە، هەتا ساڵی ١٩٥٣ بەردەوام بووە، مودیری مسۆول جمیل ڕشید بووە، دەستەی نووسەران لە حسین الرشوانی و عزالدین فیضي و ئەستێر سعید پێك هاتبوو و مدیری اداره جمال جمیل بووە، بڕوانە:جمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی، ل٥٩.

چاپخانەیە لە مێژووی چاپ و چاپەمەنی کوردیی لەم شارەدا، هەرچەندە سادەو ساکاریش بـوو بێت بۆ چاپی کتێب و بلاّوبوونەوەی بزاڤی ڕۆژنامەوانیی کاریگەرییەکی زۆری بووە. لە ڕێگای ئەو چاپخانەیەوە چەندین دیوانی شیعری شاعیرانی کلاسیك و فەرهەنگ و بابەتی مێـژوویی و ڕۆژنامەو گۆڤاری کوردی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا چـاپکراون دوابـەدوای کۆچـی دوایی (حوزنی) کاکی لە ساڵی (١٩٤٧)دا، ئیتر بە تەواوی کاروباری چاپخانەکە کەوتە دەست گیوی موکریانی، ئەویش هەر لەسەر ڕێبازی پێشووی کاکی لە خزمەتی وشەی کوردیـدا بـوو، لە پێگەیاندن و ڕێگە نیشاندان و هاندانی چەندین شاعیر و نووسەری کورد لە هەموو لایـەکی کوردستانەوە دریغی نەکردووە. تەنانـەت لـە گەنجیشـدا لـە سـەنعەت و دەسـت ڕەنگینـی و زمانزانییەکەی چەندین کەس بەهرەی وەرگرتووە. محەمەدی قازی وەرگێڕی بە توانای کـورد، کە بەرهەمێکی زۆری تەرجەمەی سەر زمانی فارسی کردووە، بە شانازییەوە، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە لەسەر دەستی گیوی موکریانی لە مەهاباد فێری زمانی فەرەنسی بووە.[١٢]

بلاّوکردنەوەی (گۆڤاری هەتاو) یەکێکە لە هەولّە ڕۆژنامەوانییەکانی گیوی موکریـانی یەکەم ژمارەی لە (١٩٥٤/٥/١٥)دا لە هەولێر بلاّکراوەتەوە. لەو سـەردەمەدا تاقـە گۆڤـاری کوردی بووە لە کوردسـتاندا دەرچـووە. بـە پێـی شـارەزایی مـن، لێکۆلینەوەیـەکی فراوانـی ئەکادیمی لە بارەی ئەو گۆڤارەوە نەنووسراوە، جگە لە چەند ئاماژەیەکی پەرت و بـلاّو و ئـەوە نەبێ، کە چەند ژمارەی لێ دەرچووە و کەی و لە لایەن کێوە، زیاتر نیە:

«گۆڤارێکی وێژەیی هەفتەیی کوردی بووە، بۆ ماوەیەك، دوو هەفتە جارێك دەرچووە، وە ماوەیەکی تر هەر دە ڕۆژ جارێك دەرچووە، خـاوەنی ئیمتیـازو بەڕێوەبـەری گیـوی موکریـانی بووە، بەرپرسیاری پارێزەر ئیبراهیم عەزیز دزەیی بووە، ژمارە یـەکی لـە ڕۆژی یـەکی مـایس ١٩٥٤دا دەرچـــــووە نزیکەی ١٨٨ ژمارەی لێ بلاّوکراوەتەوە.»[١٣]

---

[١٢] بڕوانە محمدی مەلا کریم، گیوی موکریانی ڕێی بۆ موحەممەدی قازی خۆش کرد ببێ بەو وەرگێڕە بەناووبانگەی کە بوو، گ. ڕەنگین، ژ١٩٩٦،٨٨، ل٢٢–٢٥.

[١٣] جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی، ل٦٢.هەروەها بڕوانە: مەغدید حاجی، کاروانە سەخت و پیرۆزەکەی چاپخانەی کوردستان، گ کاروان، ژ٣٢، ١٩٨٥، ل١٥.

سەرنووسەری گۆڤارەکە محامی ئیبراهیم عەزیز ئاغای دزەیی بووە و خاوەن ئیمتیازو هەڵسوورێنەر گیوی موکریانی بووە. لە ژمارە (٤٠)ەوە سەرنووسەری بووە بە (محمد شهاب الدین دباغ) و لە ژمارە (١٣٨)ەوە بووە بە (جلال قادر). لەسەر بەرگی گۆڤارەکە نووسراوە: ((گۆڤارێکی وێژەیی (ئەدەبی) هەفتەیی کوردییە جارێ هەر لە ١٠ ڕۆژانەدا چەلێکی پەخش دەکرێت)).

ئەم گۆڤارە بەهۆی گیروگرفتی چاپ و توانای ماددییەوە نەیتوانیوە بە شێوەیەکی ڕێك و پێك و لە کاتی دیاری کراوی خۆیدا دەربچێت، هەندێ جار بە دە ڕۆژان و هەندێ جاریش زیاتر لە پازدە ڕۆژان ژمارەیەکی لێ دەرچووە. مەسەلەیەکی دی، کە سەرنج ڕا دەکێشێ ئەوەیە، نووسەرانی کورد، لە شارەکانی سلێمانی و بەغدا و لە دەرەوەی کوردستانیشدا بەرهەمی خۆیان بۆ ڕەوانە کردووە و بەشداری نووسینیان کردووە.

جەبار جەباری لە مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردیدا، وەها گۆڤاری (هەتاو) هەڵدەسەنگێنی: ((ئەم گۆڤارە دەستێکی بالای هەیە لە پێگەیاندن و هاندانی ڕۆشنبیرە تازە هەڵکەوتووەکانی گەلی کوردمان، وە هەمیشە بە ئسلوبێکی دڵ بزوێنەر پالێ بە لاوەکانەوە ئەنا بۆ هۆننینەوەی هەڵبەست و بە زۆری بەرهەمەکانیشیان بلاوئەکرایەوە.))[١٤] هەروەها لە میانەی گفتوگۆیەکەدا لە بارەی باری ڕۆشنبیریی و ئەدەبی پەنجاکانی شاری هەولێرو کۆیەوە، (دلزار) لە بابەت گۆڤاری (هەتاو)ەوە گوتویە: ((ئەم گۆڤارە ئەگەر چی لە ڕووی هونەری و داڕشتنەوە بەهێز نەبوو، بەڵام خزمەتێکی باشی زمان و ئەدەبی کوردی کرد، گەلێ شاعیرو نووسەری کوردی پێ گەیاند.))[١٥]

بە شێوەیەکی گشتی لە بارەی ئاستی ئەدەبی و هونەری گۆڤارەکەوە دەتوانین بەسەر دوو قۆناغدا دابەشی بکەین:

یەکەم: بەر لە شۆرشی چواردەی تەممۆز.

دووەمیان: قۆناغی دوای شۆرش.

لە قۆناغی یەکەمدا، ئاستی گۆڤارەکە لاوازیی لە ڕووی بابەت و ڕوخسارەوە پێوە دیارە،هەروەها بەشداریی ڕۆشنبیرو نووسەرانی هەولێری کەمتر تێدا بەدی دەکرێ، بە

[١٤] عبدالجبار محمد جباری، مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، ل١٠٤.

[١٥] گ. ڕامان، ژ ٤٠،س٥، ل١٥٣.

پێچەوانەی قۆناغی دوای شۆرشەوە، نووسەرانی کورد لە هەموو لایەکەوە بەرهەمیان بۆ ڕەوانە کردووە، بەڵام دیسانەوە دەبێ ئەوە بڵێین، چونکە لەلایەن (گیوی موکریانی) و بەپارەو پووڵی خۆی و بە ئیمکانیاتی کەمەوە دەردەچوو لە ئاستی پێویستدا نەبووە، لە وەڵامی ڕەخنەیەکدا،کە بۆچی نووسەران زیاتر بۆ گۆڤاری (پەیام) دەنووسن، (گیوی موکریانی) دەڵێ: ((هۆی ئەوەی کە دەستی یارمەتیم بۆ درێژ ناکرێت و کەمتر وتاریشم بۆ دەنێررێ، تەنها لە وەی دەزانم کە لەم خاکەدا هەستی نیشتیمانی سست و بێ بڕەوە، پەیام چەورە ومن و هەتاویش یەك لەیەك تر ڕووت و هەژارترین.))[١٦]

بابەتە ڕۆشنبیریی و ئەدەبیەکان:

بابەتە ڕۆشنبیریی و ئەدەبییەکانی گۆڤارەکە هەمە چەشنە و فرە لایەنن. ئێمە هەوڵ دەدەین لە ئاست چەند بابەتێکدا هەڵوەستەیەك بکەین:

شیعری کوردی:

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا و بە تەواوی لە دوای بڕانەوەی یەکەمین جەنگی جیهانی، شیعری کوردی تازەبوونەوەیەکی بە خۆوە بینی و ئەو تازەبوونەوەیە هەردوو لایەنی ڕووخسارو ناوەرۆکی گرتەوە. لە ڕووی ڕووخسارەوە، گۆڕان بەسەر کێشی شیعری کوردیدا هات و زیاتر کێشی برگەیی یان کێشی گۆرانی فۆلکلۆری کوردی سەرنجی شاعیرانی ڕاکێشا، لە ڕووی زمانیشەوە، وشە و زاراوەی کوردیی پەتی جێگەی وشەوزاراوەی شیعری ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی گەلانی دراوسێ لە عەرەب و فارس و تورکی گرتەوە، لە ڕووی قافیەوە، زیاتر جووت قافیە و قافیەی ڕەنگاو ڕەنگ بلاوبووەوە، قالبە کۆنەکانی شیعری کلاسیکی وەك غەزەل و قەسیدە و چوارین..کەم بوونەوە و شیعری ستوونی و پاشان شیعری ئازاد پەرەی سەند.

لە ڕووی ناوەرۆکەوە، قۆناغێکی ڕوونا‌کبیری ولاکردنەوە بەلای کێشە سیاسی و نەتەوەییەکاندا هاتە گۆڕێ و چوارچیوەکۆنەکەی پێشوو لە غەزەل و دڵداری و وەسف جێگەیان لەق بوو، کێشە کۆمەڵایەتییەکان زەمینەیەکی بەرفراوانیان لە جەستەی شیعر داپۆشی. ڕۆڵێ شاعیرانی وەك (زێوەر و پێرەمێرد عەبدولرەحمان بەگی بابان و شێخ نووری شێخ سالح و

[١٦] گ. هەتاو، ژ٣٧، ل١٨.

گۆران)، لەو تازەکردنەوەیەدا شایانی ئاماژە پێکردنن. ئەو ڕەوتە نوێیەی شیعر درێژەی کێشا، تا لەگەڵ کۆتایی هاتنی دووەمین جەنگی گێتیدا بە تەواوی ئاسەواری شیعری کلاسیکی ون بوو و ڕۆژگارە پڕ لە ڕووداو و هەڵبەز و دابەزەکەی ئەو سەردەمە ڕێگەی بۆ شیعر خۆشکرد، کە ببێتە بەشداریکەر لە گرفتەکانی سەردەم و پەیامێکی سیاسی وکۆمەڵایەتی وشیارکەرەوە بهێنێت و دەروەست بوون لە شیعردا بووە دروشمی سەرەکی شیعر، لەم ڕووەوە (د. مارف خەزنەدار) دەڵێ: ((هەرچی شیعریش بوو مەیلێکی ئەوتۆی بۆ شیعری کلاسیکی لە ناوەوە نەبوو. لە مەیدانی چێژی ئەدەبیدا (ژدانۆڤیزم) و قوتابخانەی (ریالیزمی سۆسیالیستی)بە هەڕمین بوون.)) [17].

لە ڕووی ڕووخساریشەوە کێشی هەمەڕەنگ و شیعری ئازاد بووە باو و لەگەڵ واقیعدا ڕێکەوت. شاعیرانی ئەو سەردەمە بە خوێندنەوە و کاریگەریی شاعیرە نوێخوازەکانی ئەو سەردەمەی عەرەب هەوڵیان دەدا ڕوو لە دنیای تازەبوونەوەی شیعریی بکەن. (جەوهەر غەمگین)ی شاعیر لەسەر ئەو کاریگەرییە وەها دەردەخا: ((... ئێمە مانان لە ڕیی گۆڤار و خوێندنەوەی شیعری شاعیرانی عەرەب وەك (نازك الملائكه، عاتكه الخزرجی، بدر شاكر السیاب، محمد خلیل شلش، علی الحلی، فاروق شوشه... هتد) كه زۆربەیان لە گۆڤاری (الآداب)ی بەیروتی نووسینیان بلاۆ دەکردەوە... تامو چێژی خۆیان هەبوو... ئێمەش جا چ لە ڕێی لاسایی کردنەوە چ لە ڕیی سروشتی خۆڕسکی کورد خۆی بێ... ڕێچکەی نوێخوازی بە دیارکەوت وجێی خۆی گرت.. من خۆم یەکێك بووم، كه (الآداب)م بەردەوام دەخوێندەوە و چێژم لێ وەردەگرت.. هەروا لە پەنجاکان (ئەدەبی مەهجەر) كه میخائیل نعیمه و جبران خلیل جبران) و هی تر نووسین و شیعرەکانیان کە ئەوروپیانە بوو.. دەکەوتە دەستمان و دەمانخوێندنەوە.)) [18]

بوونی گۆڤارێکی کوردی، لەو ڕۆژگارەدا،شوێن و پایەی خۆی لە دلی ڕۆشنبیرو شاعیرانی ئەو سەردەمەدا بووە، چونکە گۆڤاری (هەتاو) لە شاری هەولێر تاقە گۆڤاری ئەو سەردەمەی کوردستانی باشوور بوو، کە بتوانن وەك سەرچاوەیەکی ڕۆشنبیریی کوردی سوودی لێ وەرگرن.

---

[17] گ. ڕامان، ژ٤٠، س ٥، ل١٥٠.

[18] هەمان سەرچاوە، ل١٥٠.

(مسعود کەتانی) لە ئامێدییەوە دەڵێ:

شەڤ چ گاری بوو مە لێ دەرکەت هەتاڤ

روون کری ل من هزر و دل فکر و هەناف[19]

(جاهید)، کە ئەو سەردەمە گیوی موکریانی تەخەلوسی (شێواو)ی بۆ هەڵبژاردبوو وا هەستی خۆی دەردەبڕێ:

هـــەتاو هەر تۆ هەتاوی ئاسمانی خاکی کوردانی

تروسکەی نووری عرفانی دەلیلی ڕاهی خۆمانی[20]

هەروەها (**قانع**)ی شاعیر وادادەڕژێ:

هەتاو ئەمـــڕۆ وا تەواو هەتـــاوە ترسی تاریـــــکی لەنـــــاو دەماوە

تۆ ڕابەرم بە بڵێـــــی بە کوردان شاریاوەی هەژارویڵی بنبەردان[21]

شیعری سیاسی و نیشتمانی لەو ڕۆژەدا بایەخی زۆری هە بوو، مەسەلە سەرەکییەکان،کە بوونەتە هەوێنی شیعری شاعیران بڕێتی بوون لە جۆشـدانی جـەماوەر بـۆ خـەباتی نەپسـاوەی کوردایەتی و خۆشەویسـتی خـاك و نەتـەوە و یـەکگرتن و ڕوو بـە ڕوو بوونـەوەی دوژمنـان، **عەبدولکەریم هیرانی** نووسیویەتی:

گەلی کورد نابەزێ هەرگیز لە کۆشین و هەوڵدانی

لە مەیدانی خەباتا چەندە ڕۆڵەی کردە قوربانی

لە سەرباز و کرێکار و قوتابی ورەنجبەر و جوتیار

گەلێکی تر لە ڕۆلانی شەهیدی خاکی بارزانی[22]

بە بۆنەی لە سێدارەدانی چوار ئەفسەری شەهیدی کوردستان، کە دوای ئەوەی لە کۆماری دیمۆکراتی کوردستاندا بەشداریان کرد، حکومەتی عێـراق بڕیـاری خنکانـدنی دەرکـردن، لـە هەموو لایەکی کوردستانەوە ڕق وتووڕەیی جەماوەر وروژا، شاری هەولێریش لە کاتی ناشتنی تەرمی شەهید خەیروللاّ دا وروژا، (لەتیف بەرزنجی) ئەو غەم وپەژارەیە دەردەبڕێ:

---

[19] گ. هەتاو، ژ۱۲۹، س٤، نیسانی ۱۹۵۸، ل۱۰.

[20] گ. هەتاو، ژ۷۸، س۳،تشرینی دووەم ۱۹۵٦، ل ۹.

[21] گ. هەتاو، ژ۱۳۷، س ٥، تەممووزی۱۹۵۸، ل۱۳.

[22] گ. هەتاو، ژ١٦٦، س٦، تشرین دووەمی ۱۹۵۹، ل۱۳.

وا چوار قارەمانـــــی دلێر　　چوار ڕۆڵەی کوردی نەڕەشێر
وا چوار شۆڕە سواریبەناو　　پاڵـــــەوانی زنجیر کـراو
لەناو بەندیخانەو زینـــــدان　　دوای هەزار جۆرە ئازار دان
واکار بەدەستانی ئێـــــران　　فەرمـانی داون بەخنکـــان
هەڵۆاسرێن بە قەنارەوپەت　　تاکو چاوی بشکێ میللەت
کـــوردایەتی لـە بن بێنـن　　لـــــە تێکۆشان بیوەســتێنن
بێ گوناهن بـــەلأم کـــوردن　　ڕۆڵـــەی گەلێـکی نەبەردن
سەریان شۆڕناکەن بۆ دوژمن　　شانازی ئەکەن بە کوژتن [٢٣]

لە ڕووی ناوەرۆکەوە، چەندین بابەتی وەك سروشتی کوردستان و دوورکەوتنەوە لە هەندێ دیاردەی دزێوی کۆمەلأیەتی وەك پۆکەر و قومار بەرچاو دەکەون.

(حەبیب عەلی میرانی) لە وەسفی بەهاری کوردستاندا کە لەو سالأدا لافـاو بـووە، وەك شێوەن دەلێ:

لەرزین و تەرزەی لافاوی بەهار　　میرانـــی داینـــا لە بۆ یادگار
برایـــان فەسڵی بەهارە ئیمڕۆ　　سەرزەمین گشتی گوڵزارە ئیمڕۆ
هەرچەندە فەسڵی بەهارە ئیمڕۆ　　هـــەناسەم بەفری کۆسارە ئیمڕۆ
عادەتە لە ڕۆژ سەیران و شادی　　هەرکەس دڵداری خۆی دێتە یادی
لە ئاوی چاوم لافاو هاتە جۆش　　ڕایمالێ هێزی فکرو فام و هۆش
ناوی ئـــەم سالەم بەم تەرزە　　سالی دوو لافاو چەند بوومەلەرزە [٢٤]

(جاهید)،کە زیاتر بە ڕاگوزاری بە شێوەیەکی سەرپێیی چـەندین شـیعری نووسـیووە لـە وەسفی هاوینە هەواری (پیرمام) دا هەستی خۆی دەردەبڕێ:

مەسیف سێیەمین ئەمە باسـتە　　دڵی شاعیران هەر ســـوپاستە
چریکەی بولبول لەباخ و گوڵزار　　دیسان وا منی هێناوە گوفتار
مەنزەری بەرگی شینی سەرزەویت　　گرد و ئاقـــاری بڵند و نەویت

[٢٣] گ. هەتاو، ژ١٨٠، س٧، حوزەیرانی ١٩٦٠، ل١٤.

[٢٤] گ. هەتاو، ژ١٢٦، س٤، مارتی ١٩٥٨، ل٧.

مەوج و شەپۆلی بوخار و تەمـت هەزاران خەفەت لادەبا غەمت[٢٥]

ئەگەر بە وردی لە ڕووی ڕووخسارەوە لە شیعرەکانی ئەو سەردەمە و ئەو قۆناغە بڕوانین، دەتوانین بڵێین، کاریگەریی قۆناغی شیعری نوێی کوردی پاش جەنگی جیهانی ئاشکرا دیـارە، جووت قافیە و بەکارهێنانی وشەی کوردی پەتی و بابەتەکانی چەوسانەوە و خـەباتی سیاسـی، لە شێوەی ڕێبازی ڕیالیزمدا خۆی دەنوێنێ.

ب- وتاری هەمەچەشنە:

دیارە هەموو گۆڤارێك،کـە بلاّوەبێتـەوە، کۆمـەلێ وتـاری هەمـە چەشـنەی لـە ڕووی ناوەرۆکەوە تێدایە، لە وتاری مێژوویی، زمانـەوانی، ئـەدەبی و زانسـتی و.. هتـد. گۆڤـاری (هەتاو) یش لەم چەشنە وتارانەی بلاّوکردۆتەوە و دەتوانرێ بە ئاسـانی دەسـت نیشـانی هـەر یەکێك لەو چەشنانە بکرێت.

لە ناو وتارەکاندا ئەوەی زیاتر سەرنجی ڕاکێشام گرنگی دان بە وتاری هونـەری بـوو، بـە تایبەتی (عومەر دزەیی) لە بابەتی مۆسـیقاوە بـە زنجـیرە وتارێـك، کـە کـۆی کردونەتـەوەو وەریگێڕاون چێژی هونەری و زانیاریی ئەو نووسەرو وەرگێڕەمان پێشان دەدا، لە سەرەتای ئـەم وتارەدا هاتووە: ((هونەری جوان ئەوەیە کە بە هۆی ئەوەوە ئادەمیزادی پێ گەیشـتوو دەتـوانێ تام لە جوانی بکات و زاناکانی پێشینان ئەو هونەرەیان کردووە بە دوو بەشی گەورە:

١- هۆنەرانی جوانی پایەدار

٢- هۆنەرانی جوانی جوولاّوەیی

هونەری جوانی پایەدار وەك وێنەگەرێتی، بەردتاشی و دروست کردنـەو هـی جـوولاّوەیی وەك مۆزیقە، هەڵپەڕکێ، هۆنراو.))[٢٦]

وتارنووسە دیارەکانی گۆڤارەکە بریتین لە: گیوی موکریانی، تاهیر بەهجەت مەریوانی و عومەر دزەیی و مارف خەزنەدار و ع. قڕگەیی و تاهیر ئەحمەد حەوێزی... هتد.

بە شێوەیەکی گشتی شێوەزاری نووسـینی هـەموویان لـە ڕووی زمانـەوە لـەوەدا یـەك دەگرێتەوە، کە هەوڵیانداوە وشەی کوردیی ڕەسەن بەکار بێنن و لـە ڕووی ڕێنووسـەوە کـەمتر

---

[٢٥] گ. هەتاو، ژ١٨٠، س٧، حوزەیرانی ١٩٦٠، ل١٤.

[٢٦] گ. هەتاو، ژ١٢٦، س٤، مارتی ١٩٥٨، ل٧.

پێڕەوی ڕێنووسی عەرەبی بکەن، بە تایبەتی لە بەکارهێنانی پیتە بزوێن و بەکوردیکردنی پیتە عەرەبییەکاندا.

پ- ڕێنووس و زمانی کوردی:

بە هۆی ئەوەی، کە (**گیوی موکریانی**) خاوەنی گۆڤارەکە هەر لە سەرەتاوە خەریکی کاری فەرهەنگنووسیی وگەڕان بەدوای وشەی کوردی پەتیی و زانینی زمانەکانی عەرەبی و فارسی و ئینگلیزی و فەرەنسی دابووە[۲۷]، ئەمە وایکردووە لە گۆڤارەکەشدا گرنگییەکیتایبەت بە ڕێنووس و زمانی کوردی بدات، چ بە نووسینی خۆی و وەلامی هەندێ کەس[۲۸] و بلاوکردنەوەی بیروڕای نووسەرانی دی لەو بوارەدا گۆڤارەکە دەولەمەند بکات. بۆ یەکخستنی دیالێکتەکانی زمانی کوردی لە پێناو زمانێکی (ستاندارد)ی نووسین هەوڵیداوە و نووسیویەتی: ((پێویستە نووسینمان بە چەشنێك بێ کە کوردێکی دیاربەکر بتوانێ نووسراوی برایەکی لوڕی خۆی بخوێنێتەوە و کوردێکی هەورامی لە نووسراوی کوردێکی شوان و زێلی و سورچی بگات.ئەوەش بە تێکەلاو کردنی وشەی هەمووشار خێلاّت و هۆز و تیرەکانی کوردستان نەبێ پێك نایە نەك هەر وشەکانیان تێکەلاو کرێن و بەس بەڵکو دەستووری سەرف و نەحوشیان کۆ بکرێتەوە بەو هۆیەوە زمانەکانیان و پۆڕو فراوان و دەوڵەمەند دەبێ و ساردی و ناهومێدێتی و بێگانەیەتیش لە نێوانێ دانامێنێ.))[۲۹]

لە بارەی ڕێنووسەوە، گۆڤاری (هەتاو) پێڕەوی ئەلف و بێی عەرەبی کردووە، بەلاّم هەوڵیداوە هەر هیچ نەبێ وەك هەنگاوی یەکەم ئەلف و بێی لاتینی بۆ کوردی بە ڕاست بزانێ و خوێنەرەکانی پێ ئاشنا بکات. لە ڕێنووسی عەرەبیشدا، وەك دەردەکەوێت پلانێکی دیاریکراوی نەبووە، بە گوێرەی نووسینی نووسەرەکان خۆیان چۆنیان نووسیبێ، گۆڤارەکەیش هەر بەو شێوەیەی بلاوکردۆتەوە. بۆ نموونە، لە چەندین وتاردا کە نووسەرانی سلێمانی

---

[۲۷] وەرگێڕی بەناوبانگی ئێران(محەمەدی قازی)، کە کوردێکی مەهابادییە، لە یادداشتەکانی خۆیدا ئەوەی ڕوون کردۆتەوە، کە زمانی فەڕەنسی لە خزمەت (گیوی موکریانی)دا خوێندووە، بڕوانە: گ. ڕەنگین، ژ۱۹۹، ۸۸، ل۲۲–۲۵.

[۲۸] لە ژمارەی (۱۲۹)ی گۆڤاری (هەتاو) دا گیوی موکریانی وەلاّمی تۆفیق وەهبی داوەتەوە، ل۱۸–۱۹.

[۲۹] گ. هەتاو، ژ۷۷، س ۳۱، تشرینی یەکەمی ۱۹۵٦، ل۱.

ڕەوانەیان کردووە، پیتە قالّبی (ئە) لە پێش فرماندا بەکار هاتووە و ئەوانەی هــەولێریش (دە) یان بەکار هێناوە. یان لە کاتی چاپکردنی پرپێزیشنی (لە...دا)، (دا)یەکی دواوە هەندێ جار بە وشەکە لکاوەو نووساوە، بە پێچەوانەوە لە هەندێ وتاردا بە جیا لە وشەکەوە نووسراوە، یان نووسینی پیتی (و) لە هەندێ وشەدا بەیەك واو و لە هەندێ بە دوو واو نووسراوە. هــەولێکی دیکەی گۆڤارەکە ئەوە بووە، زمانی کوردی لە وشە و زاراوەی بێگانە پاك بکاتەوە و لە جیاتی ئەوان وشە و زاراوەی کوردی بلاّوبکاتەوە، لە هەندێ ژمارەیدا لیستێکی کــردووە بــۆ دانــان و پێشنیازکردنی وشەی کوردی، هەروەك:

باکوور	سۆران	عەرەبی
ڕەوش	خشلّ	زینت (زینە)
ڤیان	خۆشەویستی	محبت (محبە)
لالاش	کعبە	کعبە
هەدام	ڕوو	وجە

گۆڤاری (هەتاو) وچمکێ لە هونەرەکانی ڕۆژنامەوانیی:

بەر لە هەموو شتێك دەبێ بە چاوی ڕۆژگاری پەنجاکان لە گۆڤارەکە بــڕوانین، دەبــێ ئــەو ڕاستییە بزانین، لەبەر نەبوونی ڕۆژنامە لــە شــاری هــەولێر، لــە ڕووی بابــەت و هونــەرەکانی ڕۆژنامەوانییەوە، گۆڤــاری (هــەتاو) تێکــەلاّوە لــە هــەر دووکیــان، چــەندین هــەوالێ ڕۆژ و ئاگاداریی و ڕیپۆرتاژ و گۆشەی تایبەت بە کێشە سیاسی و زانستی و کۆمەلاّیەتییەکانی ئــەو دەمە نووسراون.

ئــ- هونەری هەوالّ:

هونەری هەوالّ لە گۆڤاری (هەتاو)دا، جێگەیەکی تایبەتی هەیە، لەبەر نەبوونی ڕۆژنامە لەو کاتەدا گۆڤارەکــە کــەلێنێکی گــەورەی پــڕ کردۆتــەوە. ئــەم هونــەرە بــە بڕبــڕەی پشــتی ڕۆژنامەوانیی دادەنرێت، بە تایبەتی بۆ ڕۆژنامەوانیی ڕۆژانــەی هــەوالّ، ڕەنگــە لــە گۆڤــاردا کەمتر بایەخی هەبێ، چونکە لە ڕووی کاتەوە گەرماوگەرم نییە.

وێڕای جیاوازی ئایدیۆلۆژیاو بیرو بۆچوونی جیاواز و جۆری لێکۆلّینەوەیان بــۆ پێناســە و ئەرکی هەوالّ، بەلاّم هەندێ فاکت هەن، کە ناتوانرێ چاوپۆشییان لێ بکرێت، هەروەك وەلاّمــی

پرسەکانی (بۆ، کەی، لەکوێ، چۆن، کێ)، هەروەها تازەیی و ڕاستگۆیی و وروژان و سەرنج ڕاکێشان و پشتگیری و بەسوودی ... هتد.[٣٠]

لە سیستمی نوێی ڕاگەیاندن و جیهانگەریدا، (هەواڵ) چەکێکی کاریگەرە لە خەباتی نەتەوەیی و نیشتمانی و ناساندنی ناسنامەی فەرهەنگی ئەو میللەتەدا، کە دەتوانرێ بەپێی بەرنامەیەکی تایبەتی بۆ مەبەستی دیاریکراو دابڕێژرێ. هەواڵ لە ڕووی ناوەرۆکەوە، هەموو بوارەکانی ژیان و چالاکی مرۆڤی گرتۆتەوە، لە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و میژوویدا... هتد.

لە هەواڵێکدا، گۆڤاری (هەتاو) سووتانی قەیسەری هەولێر وا ڕادەگەیێنێ: ((شەوی پێنج شەممەی ١٣ی مانگ ئاگرێکی سەخت قەیسەریەکی لە هەولێرێ داگرت (١٤) دوکانی سوتاند و زیانێکی ئیجگار زۆری بە خاوەندەکانی گەیاند. ئەگەر گیانبازێیتی پۆلیس و عەسکەران فریا نەکەوتبایە لەوانە بوو تەواوی بازاڕ و قەیسەری بسووتێنێ. هەموو شارەکانی عراقێ لکی ئاگر کوژاندنەوە (أگفائیە)یان هەیە تەنها هەولێر لەو بابەتەوە بەشبڕاوە. ئومێد و تکا وایە کە دەوڵەت ئەو کەم و کورتیەمان بە دامەزراندنی دائیرەی أگفائیە بۆپڕبکاتەوە.))[٣١]

لە ناوەرۆکی ئەم هەواڵە کۆمەڵایەتیەدا دەردەکەوێ، کە مەسەلەی سووتانەکە،کە ترسی زۆری هەبووە و لە ڕووی ماددیەوە زیانێکی زۆری بە خەڵك گەیاندووە، بەڵام بە پێوانەی چمکەکانی هونەری ڕۆژنامە نووسیی هەواڵ کەم و کورتی زۆری تێدایە، بەوەی،کە وەڵامی پرسەکانی (بۆ،چۆن،کێ؟)ی نەداوەتەوە، بۆ سووتاوە و چۆن سووتاوەو کێ سووتاندویەتی، بەڵام ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ لە کۆتایی هەواڵەکەدا هۆکاری زوو پێ ڕاگەیشتن و کەم و کورتی سیاسەتی سەردەم دەربڕێ لە خزمەتی هاوواڵتیان و دابین کردنی ئامرازی پێویست بۆ پاڕاستنی گیانی هاوڵاتیان و سەروەت و سامانیان.

هەروەها چەندین هەوالێ هونەری وەك نواندنی هەردوو شانۆگەری (سەری گلۆلەکە) و (ژیانی قوتابی) لەسەر شانۆی قوتابخانەی دواناوەندی کوران لە هەولێر[٣٢] و هەڵبژاردنی

---

[٣٠] بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی هونەری هەواڵ بڕوانە د. فاروق ابو زید، فن الخبر الصحفي، ط٢، ص ٨٧–١٥٠. د. كاظم معتمد نژاد، ڕۆژنامەنگاری، ص١٦–٤٦.

[٣١] گ. هەتاو، ژ٣٧،س٢، تەممووزی ١٩٥٥، ل٣.

[٣٢] گ. هەتاو، ژ١٤٩، س١٥، شوباتی ١٩٥٩، ل٢٦.

(کۆمەڵەی ئاوازی کوردی لە بەغدا)[٣٣] و چەندین هەوالێ سیاسی وەك (یادی ڕاپەڕینەکەی٢٧ی کانوون)[٣٤] و (بێزاری)[٣٥] بلاۆکراوەتەوە.

ب- هونەری ئاگاداری:

ئاگاداری و بانگەواز، لە هۆیەکانی بانگەشە و پڕۆپاگەندەن، کە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دەکرێ تایبەتی و گشتی بن. دیارە (تایبەتی) ئەوانەن، کە ڕوو بەڕووی کەسێکی دیاریکراو دەکرێنەوەو (گشتی) یش بۆ هەموو جەماوەرە، بۆ ئاگادارکرنەوە یان بەجێ گەیاندن و پێڕەوی کردن. لە ئاگادارییدا (سەرەتا) هەوڵ دەدرێت بابەتەکە ڕوون بکرێتەوە پاشان (داواکاری) دەخرێتە ڕوو. بۆ نموونە بڕوانە ئەم ئاگادارییە:

بۆ زانین

لەبابەت موناقەسەی نهێنی

بلاۆ ئەکەینەوە بە هەبوونی موناقەسەی نهێنی بۆ تەعەهودی ٧٥٧٠ متر موکەعەب ئیشی خۆڵ و ١٩٠٠ متر قالّبی تەنیشت و ناوەندو ٨١٥٥ متر مورەبەع تەبلیتی شەقام و ١٨٤٥ متر مورەبەع تەبلیتی مەفرەقەکانی شەقام و گۆڕەپان و ٣٥ متر دروست کردنی پردی لولەیی لە کۆنکرێت بۆ تەبلیتی مەدخەلی ڕێگای شەقلاۆە - ئەربیل لە ساحەی بەرامبەر نەخۆشخانەی نەخۆشیی سینگ تا بیدایەتی شەقامی هیلالی بە پانایی ٦٠ متر ئیستمارەی شرووتی موناقەسە لە شوعبەی هەندەسەی بەلەدیە پاش دانی ٣ دینار نەقدەن بۆ فەتحی هەر مەجموعەیەك دەست ئەکەوێ، عەتائات پێشکەش ئەکرێ لە لایەن موشتەریکەکانی لەناو زەرفێکی پێچراوە بۆ مەجلیسی بەلەدیە تا سەعات ١١ زوالی ڕۆژی دوشەم بەرامبەر ٩٥٨/٤/١٤...[٣٦]

---

[٣٣] گ. هەتاو، ژ١٤٩، ل٢٧.

[٣٤] گ. هەتاو، ژ١٤٩، ل٢٧.

[٣٥] گ. هەتاو، ژ١٨٧، س١٥ ، تشرینی یەکەمی ١٩٦٠، ل٣٥.

[٣٦] گ. هەتاو، ژ ١٢٧،س ٤، مارتی ١٩٥٨،ل٢٠. لە هەمان کاتدا زۆر ئاگاداریی (تایبەت) بلاۆکراوەتەوە، بۆ وێنە بڕوانە: گ. هەتاو، ژمارەکانی (١٢٧، ل٢٨) و (ژ ١٥٠، ل٤٣).

ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ، لەگەڵ ئەوەی، کە (گیوی موکریانی) خەریکی کاری فەرهەنگنووسیی و زمانی کوردی بووە، ئاگاداری و بانگەوازەکان بە شێوەیەکی گشتی بە زمانی عەرەبین و بەناونیشانی (اعلان) بلاّو کراونەتەوەو هەر وەك چۆن لە فەرمانگەکانەوە هاتوون. وێدەچێ ئەو ڕۆژانە لە کاروباری ڕەسمیدا زمانی عەرەبی پێڕەوی کرابێت نەوەك لەبەر ئەوەی، کە بەزۆر سەپێندرا بێت بەڵکو ژمارەی فەرمانبەری کوردیزان، کە بتوانێ بە زمانی کوردیی بنووسێ کەم بووە، دەنا هەندێ فەرمانگە بە تایبەتی (مەحکەمەی سولّحی هەولێر) هەمووی بە کوردی نووسیووە. لە ڕووی هونەری ڕۆژنامەوانییەوە، (ئاگاداری) کاری دەستەی نووسەرانی ڕۆژنامە نیە[٣٧]

ئـ- گۆشەی تایبەت:

زۆربەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان لە هەموو جیهاندا، بە شێوەیەکی گشتی گۆشەی تایبەتییان جێ کردۆتەوە. ئەو گۆشانە هەندێکیان تایبەتن بە قەلەمّی نووسەرێکەوە و بەردەوام ئەو دەینووسێ و هەندێکیشیان هەر جارەی بە هەمان ناونیشانی جێگیر یەکێك دەینووسێ. نەبوونی پسپۆڕیی لە ڕۆژنامەنەوانیی کوردیدا هەتا ئەم دواییە وایکردووە، کە ڕۆژنامەنەوانیی کوردیی هەمەلایەنە و گشتگیری بێت. لە گۆڤاری (هەتاو) دا چەندین گۆشەی تایبەت بۆ زمان و زانست و کۆمەلاّیەتی و (ئافرەتان) و (لاوان) بەرچاو دەکەون، بە تایبەتی هەردوو گۆشەی تایبەت بۆ ئافرەتان و لاوان هەنگاوێکی تازەیە و پێشتر لە ڕۆژنامەنەوانیی کوردیدا بەرچاو ناکەون، ئەمەش وایکردووە، کە بۆشاییەکی زۆری ئەو ڕۆژگارەی ناوەندی ڕۆشنبیریی کوردی پڕبکاتەوە و هەموو چین و توێژەکانی کۆمەلّیش لە خۆی گرد بکاتەوە. بێ گومان، گۆشەی تایبەت لە ڕۆژنامەنووسیدا خاسیەت و بنەمای خۆی هەیە، لەوەی،کە بابەتی گەرمام گەرم و هەستیار بخاتە ڕوو، بە شێوازێکی سەرنج ڕاکێشی ڕۆژنامەوانییانە، کە گفتوگۆ هەلّبگرێ و بە کورتی و بە وردی و بەشێوەیەکی ڕەخنە ئامێز ڕووناکی بخاتە سەر بابەتەکە. لە

[٣٧] بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی خەسلّەتەکانی ئاگاداری و جۆرەکانییەوە بڕوانە: د. عبدالعزيز الغنام، مدخل في علم الصحافة، ص١٨٩–١٥. بيار البير، الصحافة، ترجمة محمد برجاوي، ص ٤٨–٥٦.

گۆڤاری (هەتاو) دا چەندین گۆشە بەم ناوانە دەبینرێن: (ئامۆژگاری) و (مەتەڵ) و (باخچەی بوێژان) و (بەشی پزیشکی)، کە هەندێکیان بۆ ماوەی دریژو هەندێکیشیان بۆ ماوەیەك بەردەوام بوون. لە کەم و کورتیەکانی ئەم گۆشە تایبەتییانەدا ئەوەیە، نووسەر هەروەك وتارێکی ئاسایی ڕۆژنامەنەوانیی و دریژ نووسیویەتی بێ ئەوەی ڕەچاوی بنەماکانی ئەو هونەرە بکات.

ئەنجام:

بارودۆخی ڕۆشنبیریی لە پەنجاکانی سەدەی بیستەم لە شاری هەولێر بە هۆی ئاڕاستەکردنی جەماوەر لە لایەن ڕووناکبیرانی سەر بە حیزبی شیوعی و پارتی و لایەنەکانی دی و ڕۆژنامەوانیی کوردی (ڕۆژنامەی هەولێر) و پاشان (گۆڤاری هەتاو) لە لایەن گیوی موکریانییەوە بووژانەوەیەکی ئەدەبی و ڕۆشنبیریی کوردیی بە خۆوە بینی، بابەتەکانی شیعرو زمانی شیعر و وتار و یەکخستنی زمانی کوردی و بابەتە ڕۆشنبیرییەکانی تر لە مەسەلە سەرەکییەکانی ناوەندی ڕۆشنبیریی و ئەدەبی بوون، ئەمەش بە ڕوون و ئاشکرایی لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری (هەتاو)دا ڕەنگی داوەتەوە.

گۆڤاری (هەتاو) لەگەڵ کەم دەرامەتی و هاوکاری نەکردنی ژمارەیەك لە نووسەرەکانی ئەو ڕۆژە توانیویەتی خزمەتێکی گەورە بە خەڵکی شارەکەو بەرزکردنەوەی ئاستی ڕۆشنبیریی و فیکریی نووسەراندا بکات، کە بە شاهێدی هەندێ لە نووسەر و ڕووناکبیرەکان قوتابخانەیەك بوو بۆ پێگەیاندنی لاوەکان و تازە بنووسەکان. لە ڕووی نەخشەسازی و هونەرەکانی ڕۆژنامەوانییەوە لە ئاستێکی پێشکەوتوودا نەبووە، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت بێ بایەخ و کەم هەڕمێنێش بووبێ، نەوەك هەر بۆ هەولێر، بەڵکو لەبەر ئەوەی تاقە گۆڤاری سەردەمی پاشایەتی بوو دوای گۆڤاری (گەلاوێژ)، کە بلاۆ کراوەتەوە، لە هەموو لایەکی کوردستانەوە بەرهەمی ئەدەبی و ڕۆشنبیریی بۆ ڕەوانەکراوە، ئەوە بێجگە لەوەی لە هەندەرانیش نووسەرانی کورد نووسین و وەرگێڕانیان بۆ ڕەوانە کردووە.

لێکۆڵێنەوە لە باری ڕۆشنبیریی و ئەدەبی کوردی نەوەك هەر لە شاری هەولێر، بەڵکو لە میژووی ئەدەبی کوردی بەگشتی بێ گۆڤاری (هەتاو) پڕ لە کەموکورتیی دەردەچێت.

سەرچاوەکان:

١- بەزمانی کوردی:

- بەکر شاکر عەبدوللاّ، عەلی فەتاح دزەیی شاعیر و نووسەر، (نامەی ماجستێر)، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٠.

- باوکی سیروان، چەند چالاکییەکی جەماوەریی شاری شەقلاّوە لە سالاّنی ١٩٥٤و ١٩٥٥دا، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ(٧٦) و (٧٧) لە ڕۆژانی ١٩٩٣/٩/٢٨ و ١٩٩٣/١٠/٥.

- ب. هەوراز، ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێر، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ(٤٥) و (٤٧) لە ١٩٩٣/٢/٩ و ١٩٩٣/٢/٢٣.

- جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی، بەغدا، ١٩٧٣.

- ڕامان، باری ئەدەبی و ڕووناکبیری پەنجاکان لە هەولێر و کۆیە، گ ڕامان، ژ٤٠،س٥،١٩٩٩.

- عبدالجبار محمد جەباری، مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ١٩٧٠.

- عبدالقادر بەرزنجی، یادی سەیرانێکی سالّی ١٩٥٤، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ٦١، س٤٩، ١٩٩٣/٦/١٥.

- علاء الدین سجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ٢، بەغدا،١٩٧١.

- قادر ڕەشید ناسك، دامەزراندنی نەقابەکانی کرێکاران و یەکێتی یە پیشەییەکان بە نهێنی لە سلێمانی، ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ١٩، ١٩٩٣/١٠/٧.

- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، بەغدا، ١٩٨٧.

- محمدی مەلا کەریم، گیوی موکریانی ڕێی بۆ محەمەدی قازی خۆش کرد ببێ بەو وەڕگێرە بە ناووبانگەی کە بوو، گ ڕەنگین، ژ٨٨، ١٩٩٦.

- محمود زامدار، حیکایەتی سەرهەلّدان و کۆتایی ڕۆژنامەی هەولێر، هەولێر،١٩٨٨.

- مغدید حاجی، کاروانە سەخت و پیرۆزەکەی چاپخانەی کوردستان، گ. کاروان، ژ٣٢، ١٩٨٥.

- هیمداد حوسێن، ڕۆلێ گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا، هەولێر، ١٩٩٨.

- ژمارەکانی گۆڤاری (هەتاو).

به زمانی عەرەبی:

- اسماعيل شكر رِسول، اربيل دراسة تاريخية في دورها الفكري والسياسي ١٩٣٩-١٩٥٨، (رسالة دكتوراه)، كلية الآداب- جامعة صلاح الدين- اربيل، ١٩٩٩.
- بيار البير، الصحافة، ترجمة محمد برجاوي، منشورات عويدات - لبنان، ١٩٧٠.
- عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ج٩، ط٦، بغداد، ١٩٨٢.
- د.عبدالعزيز الغنام، مدخل في علم الصحافة، ج١،دار النجاح، بيروت، ١٩٧٢.
- د. فاروق ابو زيد، فن الخبر الصحفي، ط٢، دار الشروق-جدة، ١٩٨٤.
- يعقوب القصاب، الصحافة الكردية منذ نشأتها الى ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨، مجلة كاروان، ع ١٦، ١٩٨٤.

به زمانی فارسی:

- د.کاظم معتمد نژاد، روزنامەنگاری، چ٤، مرکز نشر سپهر، تهران، ١٣٧٢.

زمانی ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوای ڕاپەڕین
١٩٩١-١٩٩٩

پێشەکی

ڕۆژنامەوان هەوڵ دەدات بە زمانێکی سادەو ڕەوان دور لە زێدەڕەوێیی و بەووردی و ڕاستگۆییانەوە جیهان بورژێنێ و لە ئاست کەم و کورتیەکانمان وریامان بکاتەوە. هەڵبژاردنی زمانی ڕۆژنامەوانبی کوردیی بە پلەی یەکەم لەوەوە دێت، کە ئەم مەسەلەیە کەمتر لای لێکراوەتەوە، ئەگەر چی زمانی ڕۆژنامەوانیی لە سایەی پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا و دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی ئەمڕۆدا پێشکەوتووەو دیاردەیەکی زیندووەو هەمیشە لەگۆڕاندایە، لە ئەنجامەکانی ئەم باسەدا بۆمان دەردەکەوێ، کە زمانی ستانداردی کوردی کەڵکی لە ڕۆژنامەوانیی وەرگرتووە.

سنووری لێکۆڵینەوەکەم، لە چوارچێوەی نووسینی کوردستانی باشوردایە، ب ەتایبەتی ئەوماەی دوای (ڕاپەڕین-۱۹۹۱)م وەرگرت، چونکە ڕاپەڕین گۆڕانێگی سەرتاسەری بەسەر ژیانی سیاسی و ڕۆشنبیری و کۆمەلایەتی و ئابوری خەڵکی کوردستاندا هێنا، بێگومان ڕۆژنامەوانییش گەشانەوەیەکی تازەی بەخۆوە بینی. میتۆدی لێکۆڵینەوەکە تیۆری-پراکتیکییە و هەوڵ دەدات لە زمان بکۆڵێتەوە وەك دیاردەیەکی زیندووی هەمیشە گەشەکردوو، بەشێوەیەکی وەسفی.

ستراکتۆری لێکۆڵینەوەکە:

بنیادی لێکۆڵینەوەکە، لەسەر پێشەکیەك و دوو فەسڵ دامەزراوە و هەر فەسڵەشی لە چەند سەرەباس دەدوێ، لە فەسڵی یەکەمدا هەوڵمداوە، بەکورتی پێناسەی ڕۆژنامە و پەیوەندی بە کۆمەڵوە دیاربخەم، بەو پێیەی کە دیاردەیەکی کۆمەلایەتییە، پاشان خاسەتەکانی ڕۆژنامەوانیی دوای ڕاپەڕین بەگشتیی دیارخستووە و لە فەسڵی دووەمیشدا زمانی ڕۆژنامەوانیی کوردییم لەسەر هەردوو بنەمای هونەرەکانی ڕۆژنامەوانیی و ناوەرۆکیانەوە دەرخستووە و ئەنجام و سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوەکەم دیاریی کردووە. ئومێدمە تیایدا سەرکەوتوو بم.

بەشی یەکەم

ڕۆژنامە وکۆمەڵ

پێناسەی ڕۆژنامە لە مێـژووی پـڕ هـەوراز و نشـێودا بـەپێ چـەمکی ڕۆژگـار گـۆڕانی بەسـەرداهاتووە و بەپێی دەسـەلاتی سیاسـیی سـەردەم گـۆڕاوە. ئەوانـەی لەمێـژووی دێرینـی ڕۆژنامـەوانیی دەکۆڵنـەوە، سـەرەتای هـەواڵ و ڕاگەیانـدن بـۆ مێـژووی چـاخە بەردینـەکان دەگەڕێنەوە و لەو کاتەی مرۆڤ هەوڵیداوە پێوەندی بە دەوروبەرەکەیـەوە بکـات، پێوسـتی بـە هۆکارێك بووە بۆ هەرەوزی لەیەکتر تێگەشتن، یان ڕوونـتر بلـێین لـە سـەدەکانی دواتـر دا لای چینییە کۆنەکان هەوڵی ڕۆژنامەوانیی دراوە پاشتر لای ڕۆمانیەکان و... هتد.

فرناند ترۆ، سەرەتای ڕاستەقینەی ڕۆژنامـەوانیی بەشـێوەیەکی سـاکار لـە ئـەورووپا بـۆ سەدەی سێزدەهەم دەباتەوە، کاتێ هەواڵەکان بە دەست دەنووسرانەوە و لە سنورێکی دیاریکراو دا بلاۆ دەکرانەوە، دەڵێ: ((ئەو دەنگ و باسانەش لاپەڕەی بەدەست نووسراو بوون، کە هەواڵیان تێدا دەنووسرا و بە شێوەیەکی تایبەتیش لە (ئەفیزی) لە ئیتاڵیا و (زیتونگن) لە ئـەڵمانیا دا بلاۆبووەو، ئەم دەنگ و باسانەش بۆ بەرژەوەندی دەوڵەمەند و بازرگانە گەورەکان و کـاردارانی بانك (ڕجال المصارف) دەهۆنرانەوە.))[1]

ئەمە بۆ شارستانێتی ڕۆژئـاوا و بـۆ سـەرەتاکانی ڕۆژنامـەوانیی لای ئـەوان، بـەڵام بـۆ ڕۆژهەڵاتی کۆن، لای ئێرانییەکان (قاجارەکان) و لە دەوڵەتی عوسمانییدا، دوای ئەوەی چاپخانە لە ئەورووپاوە گەیشتە ڕۆژهەڵات هەلی ڕۆژنامەوانیی بە شێوەیەکی هاوچەرخ دەستی پێکرد.[2]

چەمکی ڕۆژنامە یەکەمجار بەواتای یاداشتی ڕۆژانە بەکاردەهات و پاشان ئەو هەواڵنـەی پێوەند بە باری ناوەخۆ و دەرەوەی مەملەتەکانەوە هەبوو دەنووسـرانەوە. لەسـەردەمی نوێـدا، یۆنسکۆ بۆچوونی بۆ چەمکی ڕۆژنامە ئەوەیە،کە دەبێ:

۱. چاپکراو بێت.

۲. ئامادەکردن و ڕێکخستنی لە ناوەوەی وڵاتدا بێت.

---

[1] فرناند ترۆ، لە مێژووی ڕۆژنامە گەری جیهانیەوە لە سەرەتا تا سالّی ۱۸۱۵ سەرەتاکانی ڕۆژنامەگەری، وەرگێڕانی عەبدوالکریم شێخانی، گ ڕۆژنامەڤانی، ژ۱، ل۹۸.

[2] د. کاظم معتمد نژاد، ڕوزنامەنگاری، ص٤٤٧– ٤٥٥.

۳. بۆ سوودی گشتی بێت.[۳]

ڕۆژنامە، لەسەدەمی نوێدا دەربڕی خواست و ئاوات کێشەکانی کۆمەڵە. دوای ئەوەی بەپێی جارنامەی گەردوونیی مافی مرۆڤ، کە هەموو کەسێك لە دەربڕینی بیرو بۆچوونیدا ئازادە، بلاۆکرایەوە، ئیدی بیروڕای جیاواز دروست بوون و مەسەلەی دیموکراسیی و ئاشکراکردنی نهێنی دەسەلاتدراو کار بەدەستان بووە شتێکی ئاسایی و بۆ ڕۆژنامەوانییش بووە کارێکی ئاسایی، کە پێی بە هەموو نهێنیەکان ببات و بتوانێ بەو پەڕی سەربەستیەوە هەموو نهێنیەکانی حکومەتەکان بدرکێنێ، لەو ڕوانگەیەوە کە ئەو نهێنییانە و کاروبارەکانی کارگێڕی پێوەندی ڕاستەوخۆی بە ژیانی ئێستا و داهاتووی کۆمەڵەوە هەیە. بەم هۆیانەوە لە وڵاتە پێشکەوتووەکانی جیهاندا زوو بەزوویی سەربەستی چاپەمەنی هاتە کایەوە، تەنانەت لەهەندێ لە وڵاتانی ئەورۆپایی سەربەستی و ئازادی ڕۆژنامەنووسیی کەوتۆتە ناو بەندەکانی دەستوری وڵاتەوە. لە وڵاتی نەرویجدا ئەوە ڕوون کراوەتەوە کە (ئەرکی چاپخانە و دەزگاکانی بلاۆکردنەوە گەیاندنی هەموو ئەو زانیاری و حاڵەتانەیە، کە لە کۆمەڵگادا هەن، پەردە لەسەر هەموو مەسەلەو کێشەکان هەڵدەدەنەوە کە بەنهێنی ڕەخنەیان لێبگیرێ.)[٤]

زۆرجاران، مەسەلەی سەربەستی زانین و زانیاری لە ڕۆژنامەوانییدا کێشەی گەورەی دوست کردووە و بۆتە هۆی سەرئێشەو ئاژاوەی زۆر چ لە ناوەوەی یەك وڵاتدا و چ لەسەر ئاستی نێوان وڵاتاندا، ئەمە سەرباری ئەوەی زۆرجار پاراستن و شاردنەوەی زۆر مەسەلەی زیندوو لە کۆمەڵ لە لایەن کاربەدەستانەوە بە بەهانەی ئاسایشی نەتەوەیی و زارەوەی سیاسیی دیکەوە بۆتە مۆدەیەکی دی، لە کاتێکدا هەموو ئەندامانی کۆمەڵ بەپێی جیاوازی وەك چۆن لە دەربڕینی بیروڕایان دا ئازادن و بە هەموویانەوە پرۆسەی دیموکراسیی بەرەو پێشەوە دەبەن، ئاواش مافی ئەوەیان هەیە لە ڕێگەی دەزگاکانی ڕگەیاندنی گشتی و جەماوەرییەوە،ئاگاداری هەموو هەنگاوەکانی حکومەت بن. دەبێ ئەو ڕاستیەشمان لەبەر چاو بێ، کە دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی، لە ناویاندا ڕۆژنامەوانیی مەبەستی سەرەکیان ئەوەیە هەست و هۆشی نیشتمانی و نەتەوەیی بەرەو پێش ببەن، هەر بۆیە چەندین هەنگاوی گرنگ دەتوانن زامنی

---

[۳] زهرا باقریان نژاد اصفهانی، ڕوزنامەو ڕوزنامەنگاری در ایران، ص٤.

[٤] ژان پۆل مارپوز، هەقتە بزانی، وەرگێڕانی شیرزاد حەسەن، ل١.

کۆمەڵگایەکی ژیاری و شارستانی بکەن، لە سەرووی هەموویانەوە لەناوبردنی نەخوێندەواری، بە تایبەتی لە وڵاتانی تازە پێشکەوتوودا، لە پاڵ ئەوەشدا دەزگاکانی ڕگەیاندنی جەماوەری (ڕادیۆ، تەلەفۆن، سینەما....) لە زەمینەیەکی بەر فراوانتردا کاریان پێدەکرێت.

کۆمەڵی کوردەواری بەهۆی پێهاتەی خێڵەکی و نەخوێندەواری لە ماوەی ڕابردوودا نەیتوانیوە، ئەوەندە کاریگەری دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی بەسەرەوەبێت، بەتایبەتی دەزگاکانی ڕاگەیاندنی کوردیی و خاوەن ئاڕاستیەکی نەتەوەیی بوونیان نەبووە، بەهۆی نەبوونی ئازادی و سیاسەتی چەواشەکاری و ژێر دەستەیی لەلایەن ئەو وڵاتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەش کراوە، نەک هەر ئەوە بەڵکو بەرنامەی ستراتیژیی دووریان هەبووە بۆ شێواندنی کلتوری کوردی و سوککردنی بەهاکانی نەتەوەیی لەڕێگەی کەناڵەکانی ڕاگەیاندن و میدیاکانەوە، ئەمڕۆ دەزگاکانی ڕاگەیاندنی کوردیی دەتوانن لە خزمەت کۆمەڵی کوردەواری دابن و سەکۆیەك بن بۆ ئازادی ڕا دەربڕین و خۆدواندنی ئەندامانی کۆمەڵ لەڕێگەی ڕاگەیاندنەوە، لە سەرووی هەموویانەوە ڕۆژنامەوانیی.

زمان و کـۆمەڵ و هۆیەکانی ڕاگەیاندنی جەماوەری

زمان دیاردەیەکی زیندووە تایبەتە بە مرۆڤەوە[٥]. هەر لە زووەوە زمان سەرنجی فەیلەسوف و زانایانی ڕاکێشاوە و هەوڵیان داوە نهێنیەکانی زمانی ئادەمیزاد بدۆزنەوە، لەوەی کە ئەم دیاردەیە خواکردە و خوا بەخشیویەتی بە مرۆڤ یان بەهەوڵ وکۆششی مرۆڤ خۆی هاتۆتە کایەوە.

زمانەوانیی کۆن بۆ ماوەی چەند سەدەیەك لە هەوڵی ئەوەدا بوو یاساو دەستورەکانی زمان دابڕێژێ، بە شێوەیەك، کە زمان کۆمەڵێ یاساو دەستوری نەگۆڕو چەسپاو سەیر بکات و لە دەرەوە لە زمان بکۆڵێتەوە، کەچی باشە و چۆن خەڵك زمان پاراو بن لە بوارەکانی ڕەوشت و کۆمەڵناسیی چ ڕۆڵێك دەبینێ. بە پێچەوانە قوتابخانە زمانەوانییە نوێیەکان، کە هەوڵ دەدەن لە ناوەوەی زمان بکۆڵنەوە و ئەو سیستەمانەی، کە زمان پێك دێنن بدۆزنەوە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا هەمیشە هەوڵ دەدەن پێوەندی نێوان زمان و بیر لەسەر ئەو بنچینەیە لێك بدەنەوە، کە زمان بۆ هەرەوەزی و هاریکاری ئەندامانی کۆمەڵ بە کاردێت و بە هەموو

---

[٥] دکتۆر محەمەد مەعروف فەتاح، لە کتێبی (زمانەوانی)دا، چەندین پێناسەی زانایانی زمانی هێناوەتەوە، بڕوانە: زمانەوانی هەلێر، ١٩٩٠، ل٥.

پێوانەکان زمان بەجیا لە کۆمەڵ سەیرناکەن (چۆمسکی) لە هەوڵی ئەوە دابوو، کە زمان بە جیا لە کۆمەڵ سەیر بکات، بەڵام کەوتە بەر شاڵاوی ڕەخنەی تونده‌وه.[٦]

هەروەها زمانەوانیی و کۆمەڵناسیی ئەوەندە تێکەڵی یەک بوون، لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا بە شێوەیەکی فراوان (کۆزمانەوانی ـ sociolinguistics)، کە بە (سۆسیۆ زمانەوانیی) ناسراوە پەرەی سەند، ئەم زانستە هەوڵ دەدات ((پێوەندی نێوان بینای کۆمەڵایەتی و ڕۆنانی زمان بدۆزێتەوه.))[٧] دەبێ لێرەوە دەرک بەو ڕاستیە بکەین، کە سەرچاوە و کانگەی زمان لە کۆمەڵەوەیە و بۆ کاریگەرییە لەسەر کۆمەڵ لە هەموو بوارەکاندا، کە مرۆڤ بە هۆیەوە دەتوانێ کاریگەریی بەجێ بێڵێ و شارستانیەتیی خۆی لەسەر دابەزرێنێ و بیرو بۆچوون و ڕامانەکانی خۆی پێ دەربڕێ.

ئەمە ئەوە ناگەینێ کە زمان وەک ئامرازێکی وشک برینگ تێی بڕوانێ، بە پێچەوانەوە لە هەردوو لایەنی مادەی و مەعنەوییەوە ئەگەر دەست نیشان یکرێت، ئەوا زیاتر زمان، لایەنە مەعنەوییەکان دەگرێتەوە و زیاتر وشە مەعنەوییەکان لەزماندا دەوری کاریگەرە، بەتایبەتی لە بواری کەنالەکانی ڕاگەیاندنی گشتیی بە ڕۆژنامەوانیشەوە، دەور دەبینن لە قسەکردن لە زماندا، بۆ هەر دانەیەکی تایبەتی چەندین ڕەمز دەور دەبینن کە ئەو ڕەمزانە واتایەک دەگەینن، کە وشەکانی قسەکردن خۆیان نین. لە نێو ئەو پرۆسەیەدا زمان کەرەستەکانی بیر دەردەبڕێ، ئەوەی ئێمە لەم باسەدا گەرەکمانە لێی بکۆڵینەوە زمانی ڕۆژنامەوانییە. دیارە، کە زمان ئەو ڕۆڵە گرنگە بگێڕێ لەبنیاتنانی شارستانیی و بیری مرۆڤایەتیدا، ئەوا تا ڕادەیەکی زۆر زمانی کوردیی ئەمڕۆ قەرزار باری ڕۆژنامەوانییە، کە توانیویەتی نیمچە زمانێکی کوردیی ستاندراد لە کوردستانی باشوردا بێنێتە کایەوە، بۆ ئەوەی نووسینی کوردیی و گفتوگۆی یان دوانی کەنالەکانی ڕاگەیاندنیی جەماوەریی لە ڕادیۆ و

---

[٦] چۆمسکی، کەزانایەکی نوێی زمانە، لە هەوڵی ئەوە دایە، کە زمان وەک یەکەیەکی سەر بەخۆ بە جیا لە کۆمەڵ سەیر بکات و مەودا و سنووری زمانەوانی تەسک کردۆتەوە، کەوتە بەر ڕەخنەوە، بۆ وێنە بڕوانە: تیرنس موور و کریستین کارلنغ، فهم اللغة نحو علم لغة لما بعد مرحلة ضومسکی: ترجمة الدکتور حامد حسین الحجاج، بغداد، ١٩٩٨، ص٢٠٦– ٢٩٧.

[٧] محەمەد معرف فتاح، کۆزما نەوانی سنور و بنەما و ئەرکەکانی، گ. ڕۆشنبیری نوێ، ژ١١٢، ١٩٨٦، ل١٢٨.

تەلەفزیۆندا یەك بخات. ئەو گۆڕانكارییە خێرایانەی لە بوارەكانی سیاسیی و كۆمەلاێەتیی و ئابووریدا ڕووەدەن نابێ بەبێ گرنگی و كاریگەری زمان ڕووبدەن و زمانی ڕۆژنامەوانیی هەویٚنی گۆڕانی سیستەمی دیموكراسی و هەنگاوەكانی چاكەكاری كۆمەلاێەتیە. زمان كۆلٚەكەی پشتی (گەیاندنی جەماوەری)یە و هەریەكێك لە جۆرەكانی گەیاندنیش زمانی تایبەتی خۆی دەوێ، بەلاٚم لە هەموو حالٚەتەكاندا شارەزایان سێ بنەمایان دیاركردووە بۆ پڕۆسەی گەیاندنی جەماوەریی، كە ئەمانەن: (نێرەر- وەرگر- پەیام)[٨]، بە لاوازبوونی هەر یەكێكیان یان نەبوونی هەریەكێكیان پڕۆسەكە كز و لاواز دەبێ و ناتوانێ ئەركی خۆی بەجێ بگەینێ.

جەخت لەسەر ئەوە دەكەینەوە، كە زمان هۆی گەیاندنە و پردێكە بۆ دواندن لەنێوان ئەندامانی كۆمەلٚ، بەمەش ئەركێكی كۆمەلاێەتی گرنگ دەگێڕێ و ئەمەش خۆی لە خۆیدا كۆمەلٚێكی مەدەنی هاوچەرخ بنیات دەنێت.

زمانی دەزگاكانی ڕاگەیاندنی جەماوەری پێوستی بەوە هەیە تا ڕاددەیەكی زۆر سانا وە ڕەوان بێت بۆ زۆرترین ئەندامانی كۆمەلٚ بەهەموو چین وە ڕەگەز وە تویژێكەوە لێی تێبگەن. ئەگەر زمانی ڕۆژنامەوانیی خەلٚكی خوێندەوار بدوێنی وە لە دروست كردنی ڕای گشتیدا وەك دەستەلاٚتی چوارەم لە كۆمەلٚدا دەور ببینی ئەوە ڕادیۆ و تلیفزیۆن لە ساتێكی كەمدا دەتوانێ بەهۆی وێنەوە جیهان وەك گوندێكی بچووك بخاتە بەرچاو و گوێت، لە هەمان كاتدا دەبیتە هۆی فێربوونی زمانی بێگانە سنورە سیاسیەكان دەبڕی. لە ناوەوەی یەك زمانیشدا كاردەكات و دەبێتە هۆی لەیەكتر نزیك كردنەوەی شێوەزارەكان و زمانێكی ڕۆژنامەوانیی سەردەم دێتە كایەوە ئەمەش چاكیەكەی لەوەدایە، كە دەبیتە هۆی دەولٚەمەند كردنی ئەو زمانە، بە وەرگرتنی چەندین وشەو زاراوە لە زمانەكانی دەوروبەردا. تەنانەت لە میدیاكانی جیهانی وەزانكۆكانی ئەمریكا دا و زانستێك لە هەردوو بەشی زمانەوانی و ڕاگەیاندندا دروست بووە، كە بە (زانستی زمانی ڕاگەیاندن) ناسراوە، بە تایبەتی بۆ لێكۆلینەوەی زمانی ڕاگەیاندن تەرخان كراوە ئەم زانستە نوێیە لەلایەن زانای ئەمریكی (كالیهان calihan) دوای بلاٚوبوونەوەی كتێبە بەناوبانگەكەی (سینتاكس بۆ پیاوانی ڕاگەیاندن) زیاتر پەرەی سەند. ئەم زانستە نوێیە بریتیە لەو (زانستەی، كە لەبەر ڕۆشنایی بیرۆكەی گەیاندن لە زمان دەكۆلێتەوە،

[٨] محمد جمیل شلش، اللغة و وسائل الاعلام الجماهیریة، ص١٨.

هەروا بیرو ڕاکانی تریش پشتگوێ ناخات، سوود لە زمان وەردەگرێت بۆ لێکۆڵینەوەی دیاردەی پێوەندی ڕاگەیاندن، بەوەی کە دەست نیشانی شوێن و پایەی زمان و خاسیەتە کاریگەرەکانی لە پیادەکردنی ڕاگەیاندنی جەماوەردا دەکات[٩].

خاسیەتەکانی ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوای ڕاپەڕین

یەکێ لە دیاردە بەرچاوەکانی ژیانی ڕۆشنبیریی دوای ڕاپەڕین، زووری ژمارەی ڕۆژنامە و گۆڤار و چاپەمەنی کوردیی، سالّەها بوو ڕۆژنامەوانیی کورد خەمەکانیان لە دنیادا پەنگی خواردبۆوە، ئێستا ئەو هەلە هاتە پێشەوە، کە گۆڕانێکی بنجی لە چاپەمەنی و ڕۆژنامەوانییدا بێتە کایەوە. خاسیەتەکانی ڕۆژنامەوانبی کوردیی ئەو قۆناغە بەچەند خاڵێك دیاری دەکەین:

١. لە ڕووی ئیمتیازەوە، زۆر بوون و بلاّویی ڕۆژنامەوانیی حیزبیی.

٢. لە ڕوویی پسپۆڕییەوە، زیاتر ڕۆژنامە و گۆڤارەکان بەرەو پسپۆڕیی چوون.

٣. زۆربوونی ژمارەی ڕۆژنامەوانان و کارمەندانی چاپەمەنی.

٤. بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای نوێی چامەنی و ڕۆژنامەوانیی، کە زیاتر جوانکاریی بە ڕۆژنامەوانیی بەخشیوە لە ڕوویی هونەرییەوە، بەتایبەتی ڕەنگاوڕەنگی گەورەو بچوکی فۆنتەکانی چاپی کۆمبیوتەریی و نەخشەسازیی و سوود بینین لە ئامرازەکانی سکانەر و سەتەلایت و وێنەی ڕادیۆیی و فاکس...

٥. ڕێکوپێکی لە کاتی دەرچوون و گەیشتن بە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان و خوێندنەوەی لەلایەن ژمارەیەکی زۆری خەڵکەوە، لە هەمان کاتدا بەتین کردنی پێوەندی بە جەماوەرەوە بۆ ئەوەی ڕۆنامە بچیتە ناخی مەسەلەکانەوە بەشدار بێت لە گۆڕانکارییەکاندا.

٦. لە ڕوویی زمانەوە، هەروەك لەم لێکۆڵینەوەیەدا دەردەکەوێ، زمانی کوردیی ئەمڕۆ بەکەڵکی ڕۆژنامەوانیی وەرگرتووە، جا چ بە وەرگێڕان و وەرگرتن لە زمانە زیندووەکانی جیهانی یان بە داتاشین و دۆزینەوەی وشەو زاراوەی بەجێی بۆ دیاریی دەکات.

---

[٩] بۆ ئەم پێناسە بەو زانیاری لەباری (زانستی زمانی ڕاگەیاندن)، بڕوانە: د. هادي نهر، اللسانيات والاعلام، مجلة التوثيق الاعلامي، ع٢، ١٩٨٨، ص١٥.

بەشی دووەم

زمانی ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوای ڕاپەڕین

بەپێی هونەرەکانی ڕۆژنامەوانیی

١. زمانی هەواڵ:

ڕۆژنامەوانیی بە شێوەیەکی گشتی واتە هونەری هەواڵ، هەر لە سەرەتاوە هەواڵەکان سەرەتا بەدەست و پاشان بە چاپ دەنووسرانەوە، هیچ شتێکیش وەك هەواڵ بێ بایەخ نابێت، کە درەنگ بکەوێت. زمانی هەواڵ لە ڕۆژنامەوانییدا، پێوەندی بەجۆری داڕشتنی هەواڵەکەوە هەیە، ئەگەر هەواڵەکە لە شێوەی گێڕانەوەدا بێت جۆرێکە و ئەگەر بەشێوەی چیرۆکە هەواڵیش بێت جۆرێکی دی دەکەوێتەوە. ئەگەر چی جیاوازییەکان شتێکی لاوەکیدا، چونکە هەر خۆی زمانی ڕۆژنامەوانیی شێوەیەکی سادە و ساکار بەکاردەهێنێت. بەشێوەیەك خۆی لە ڕستەی کورت و وشەی سادەدا دەدۆزیتەوە، ئەو وشانەی زۆر باون لە کۆڕ و کۆبوونەوەی خەڵك و قسەی ڕۆژانەی خەڵکیدا.

هەواڵ دەکرێ بە دوو بەشی سەرەکی: سەرەتا (دەروازە) و ناوەند[١٠].

لە سەرەتادا ڕۆژنامەوان هەوڵدەدا دەروازەیەك یان بەرکوڵێك بۆ چوونە ناوەوەی هەواڵەکەوە بدۆزێتەوە بەشێوەیەك، کە سەرنج ڕاکێشبێت ڕەگەزی هاندانی تێدابێت، پاشان لە (ناوەند) یان ناوەڕۆکی هەواڵەکەدا وەلامی ئامرازەکانی پرسی (بۆ، چۆن، کەی، لە کوێ) دەداتەوە. ئەوەی لێرەدا جێگەی هەڵوەستەیە، ناونیشانی هەواڵە، کە قورسایی هەواڵەکەی دەەویتە سەر. ناونیشانیان (مانشێت)، لە هەواڵدا بەکورتترین ڕستە یان فرێز دەردەبڕێ و کەمتر خۆی بە فرێزی کارییەوە دەبەستیتەوە، یان ڕەنگە خۆی لە دوو وشەی کورتدا بدۆزیتەوە. بۆ نموونە سەیری ئەم ناونیشانانە بکە:

- کۆنگرەی خاك لە بەرازیل.[١١]
- تاوانێکی دیکەی ڕژێم.[١٢]

---

[١٠] بۆ زیاتر ڕوون کردنەوەی بەشەکانی هەواڵ بڕوانە: د. محمد حسن عبدالعزیز، لغة الصحافة المعاصرة، ص٢٤.

[١١] ڕۆژنامەی ئالای ئازادی، ژ٢٦، خولی دووەم، ١٩٩٢/٦/٧.

- هەوڵدان بۆ بەرقەراری ئاگر بەس.[١٣]

بەپێچەوانەی ئەوەشەوە، کەم و کورتی مانشێتی ڕۆژنامەکان بە پلەی یەکەم لەوە دایە دریژن و تاڕادەیەك ناوەرۆکی هەواڵەکە بەدەستەوە دەدات، بۆ وێنە بڕوانە:

- ڕێز لە خوێنی هەزاران شەهیدی گەلەکەمان و لە ئیرادەی خۆڕاگری جەماوەر و ئەم شەڕە کارەستبارە ڕاگرن. [١٤]

جارێ لەپێش هەموو شتیکدا ئەم فەرمانەی دوایی ڕستەکە دەبووایە (بگرن) بووایە، ڕێز... بگرن، ئینجا خوێنەر بیری بەدوادا چۆن و وروژان و سەرسوڕمان، بە پێچەوانەوە لە ئامۆژگاریو پەند دادان دەچێت.

- ئۆپۆزۆسیۆنی عیراقی ئەگەر بەڕاستی بۆ عیراقێکی دیموکراسی تێدەکۆشی دەبێ بێ سڵکردنەوە دان بە فیدرالیەتی کوردستان دابنێ.[١٥]

لە مانشێتی یەکەمدا، جەخت لەسەر (ڕێزگرتن) کراوەتەوە و هەر بەو پێیە کەوتووتە سەرەتای ڕستەکەوە، لە مانشێتی دووەمدا جەخت لەسەر (ئۆپۆزسیۆنی عیراقی) کراوەتەوە، کە لە هەردووکیان دا (ڕێژەی داخوازی)ن. هەروەها ئەوەی لەو مانشێتانەو چەندین مانشێتی دیکەدا سەرنج ڕادەکێشێ ڕۆژنامەوانیی هاوچەرخی کوردیی چەندین وشەو زاراوەی سیاسیی هێناوەتە نێو زمانەکەوە، هەروەك: (ئۆپۆزسیۆن، فیدرالیزم، تیم، پەرلەمان، فراکسیۆن، دیموکراسی، سەندیکا، جینۆساید، تیرۆر، un،...)، بۆ هەندێك لەو زاراوانە:

- ئۆپۆزسیۆنی عیراقی ئەگەر بەڕاستی بۆ عیراقێکی دیموکراسی تێدەکۆشێ دەبێ بێ سڵ کردنەوە دان بە فیدرالیەتی کوردستاندا بنێ. [١٦]
- تیمێکی پسپۆڕانی UN دەگاتە بەغدا.[١٧]
- دەبێ پەرلەمانی هەلبژێردراو مافی چارەی خۆنووسین بکاتە دروشم.[١٨]

---

[١٢] ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ١١٧، س٥٠، ١٩٩٢/٦/٧.

[١٣] ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ ٧٨، س ١، ١٩٩٢/٤/٢٨.

[١٤] ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ ١٠٩، س٥٠، ١٩٩٤/٥/٣١.

[١٥] ڕۆژنامەی ئالای ئازادی، ژ٤٥، خ٢، ١٩٩٢/١٠/٢٥.

[١٦] سەرچاوەی پێشوو.

[١٧] ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠١٧، ١٩٩٤/٨/١٣.

ئـ- زمانی وتار:

زمانی وتار، زمانێکی ئاساییە، سادە و ساکارە، وشە و دەستەواژەکانی ئەوەندە ڕوونـن، زۆرترین تووێژ و چینەکانی کۆمەڵ بە ئاسانی لێی تێدەگەن و زیاتر خۆی لە زیادەڕۆیی دەپارێزێ و بە ئاسانی مەبەست بەدەستەوە دەدات. زمانی وتار بەپێی نـاوەرۆکی وتارەکـانی دەگـۆڕێ. وتاری ئەدەبیی جۆرە وشەو دەستەواژەیەکی ڕازاوە و خەیاڵی بەکار دەهێنێ، بـە پلـەی یەکـەم وروژاندنی ناخی مـرۆڤ و دڵ دەبزوێنـێ، بـە پێچـەوانەی ئـەوە وتـاری زانسـتی هـەوڵ دەدات مەسەلەیەکی زانستیی بەشێوەیەکی سادە و لە میانەی ڕۆشنبیریی گشتییدا بە خەڵك بگەینێ و لەم جۆرە وتـارەدا ڕوونکردنـەوەو ئاسـان کردنـی بابەتەکانـە نـەك وەك وتـاری ئـەدەبیی و هونەریی، کە نووسەر بیروڕای خۆیان تێدا دەخەنە ڕوو و زیاتر بۆچوونی کەسیی و خودیین.

لێرەدا لە زمانی وتاردا دەبـێ ئامـاژە بـە وتـاری ڕۆژانـە بکـەین بەتایبـەتی (سـتونی ڕۆژنامەوانیی)، لە زۆربەی ڕۆژنامەکاندا سـتوونی بـەردەوام بەرچـاو دەکـەون، کـە بـەئیمزای ڕۆژنامەوانانیی دیار دەنووسرێن و لەچەندین بابەتی جیاوازدا هەنـدێکیان حەفتانـەو ڕۆژانـە و هەندێکیان ناوەن.

لەڕووی ناوەرۆکەوە زۆربەی ئەو ستوونانە سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و وەرزشیین.

ئەوەی لەو ستوونانەدا زیاتر سەرنج ڕادەکێشن ئەوەیە، کە بەشێوەیەکی سادەو گشتگیری بۆ زۆرینەی خەڵك نووسـراون نـەوەك بـۆ کەسـانی پسـپۆڕ و تایبەتمەنـد. زمـانی سـتوونەکان بەتایبەتی لەبواری زانستیی وەرزشیی و سیاسییشـدا زۆر وشـەو زاراوەی بیـانی تێدەکـەوێ و کەمتر بەرامبەریان بەزمانی کوردیی پێشنیاز کـراون. هـەر بـۆ نموونـە سـەیری ئـەم ڕستـەو دەستەواژانە بکە لەو بوارانەدا.. لەبواری وتـاری وەرزشـییدا (گـۆڵ، پـەنالتی، ئـۆف سـاید، تاکتیك، بۆکسێن، مۆندیال، تەکنیك)... لـەبواری وتـاری زانسـتییدا (تەلـەفزیۆن، ڤیـدیۆ، ڤیتێرنەری، گازۆیل، ڤیاررۆس).

- گرفتی ئۆتۆمبێلە بارهەڵگرەکان لە نێوان شۆفێر و سەندیکادا. [19]
- جینۆساید گونەهەکە ل کوردستانێ هاتیی کردن. [20]

---

[18] ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٧٧، ١٩٩٢/٤/٢٧.

[19] ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٢٥، ١٩٩٤,/٨/٢٣

- ئەندامێکی بەرزی حزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران لە بەغدا تیرۆر دەکرێ[٢١].

لەپاڵ بەکارهێنانی ئەو وشەو زاراوانەدا هەروەك خۆی، کە چۆن لە زمانـە بیانییەکانـەوە هاتۆتە نێو زمانی کوردی، نابێ (رۆڵـی وەرگێـڕان) لەلایـەن رۆژنامەوانانیشـەوە لەبـەر چـاو نەگیرێ، کە بەرامبەر زۆر زاراوەی سەربازی و سیاسیی ئیداری هەوڵیانداوە لە زمانی کوردیـدا بۆی دابتاشن یان بەپێی واتای فەرهەنگی و پێوانەیی بۆیان بدۆزنەوە، بۆ وێنە بڕوانە:

- بۆسنە و هەرسك و پاکسازیی نەژادی.[٢٢]
- دانوسانی ئاشتی بەردەوامە[٢٣].

لەجیاتی (تفاوض) یان (مفاوضات).

- تێکشکاندنی چەکە کۆمەڵکوژەکانی عێراق[٢٤].

لە جیاتی (اسلحة الدمار الشامل)

- داوا دەکەین هێزی چەکوشی ئامادە لە تورکیا بمێنێتەوە[٢٥].

لە جیاتی (قوة المطرقة...).

- هەوڵدان بۆ بەرقەراری ئاگربەس[٢٦].

لە جیاتی (وقف اطلاق النار).

- هەردوو ناوچەی دژەفڕین لە عیراق دەمێنن[٢٧].

لە جیاتی (منطقة حضر الطیران).

- پڕۆسەی ئاشتی ئێرلەندای باکوور[٢٨].

---

[٢٠] رۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٣٠، ١٩٩٤/٨/٢٩.

[٢١] رۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠١١، ١٩٩٤/٨/٦.

[٢٢] رۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٠٤، ١٩٩٤/٧/٢٩.

[٢٣] رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٢٧، ١٩٩٢/٢/٢٥.

[٢٤] رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٣٢، ١٩٩٢/٣/٢.

[٢٥] رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٢٨، ١٩٩٢/٢/٢٦.

[٢٦] رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٧٨، ١٩٩٢/٤/٢٨.

[٢٧] رۆژنامەی برایەتی، ژ٢٧٤٩، ١٩٩٩/١٤.

[٢٨] رۆژنامەی برایەتی، ژ٢٧٥٠، ١٩٩٩/١/٥.

لەجیاتی (عملیة السلام).

- شاندێکی حکومەتی سوید گەیشتە کوردستان[29]. لە جیاتی (وفد).

لە وتاری سیاسیدا (فراکسیۆن، مانۆر، پەرلەمان، کۆنترۆل، دیسپلین، پلینیۆم) ئەوە بێجگە لەوەی هەندێ جار زمانی وتارەکان ئەوەندە ساکار دادەبەزن و بەشێوەی گفتوگۆی خەڵکی سادە و بازاڕی بەکاردێن. وەك:

بڕیارەکانی کۆبوونەوەی لێژنەی تگبیعی سلێمانی [30].

حکومەتی یەمەن لامەرکەزی قبوڵ دەکات [31].

زمانی وتارەکانی نێو ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوای ڕاپەڕین، چەندین وشەی تازەی لە خۆگرتووە، ئەگەر چی هەندێکیان ڕەنگە بکەونە خانەی هەڵەی باوەوە و لەژێر کاریگەریی ڕێزمانی زمانەکانی عەرەبی و فارسی و ئینگلیزی دابن بە هۆی تێکەڵاوی ڕۆشنبیریی ئەو میللەتانە و زیاد بوونی ژمارەی پەنابەری کوردیی لە دەرەوە و گەڕانەوەیاندا، هەمووپان بە سەرێکەوە هەندێ ڕستەو دەستەواژەی وایان هێناوەتە گۆڕێ، کە نامۆن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەکاردێن و تاڕادەیەك ڕوون و ئاشکران و لە لایەن ڕۆژنامەوانانیشەوە بەکاردێن. هەروەك (قەیران، پیادەکردن، دیموکراتیزەکردن، ڕەوتی ئاشتی، ئەنجامدان، هەڵدەستێت بە...، دەگەڕێتەوە بۆ...، تیشك خستنە سەر..) کە ئەمانە بە سەرنجدان بە ئاسانی هەندێکیان دەتوانین دەست نیشان بکەین:

(ئەنجامدان یان بە ئەنجام دەگەینێ): انجام میدهد (لە زمانی فارسیەوە).

هەڵدەستێت بە..: یقوم بـ... (لە زمانی عەرەبییەوە).

دەگەڕێتەوە بۆ..: یعود الی... (لە زمانی عەرەبییەوە).

بڕوانە لە هەندی لە ڕستەو ناونیشانی وتارەکان: کۆنگرەی دیموکراتیزەکردنی کوردستان[32].

- کۆنگرەی ڕەوتی شۆڕشگێڕانی زەحمەتکێشان و پیادەکردنی عەدالەتی کۆمەڵایەتی[33].

---

[29] ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٧٥٣، ١٩٩٩/١/٩.

[30] ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٢٠، ١٩٩٤/٨/١٦.

[31] ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠١١، /١٩٩٤,/٨/٦

[32] ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٣، ١٩٩٢/١/٢٨.

[33] ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٤، ١٩٩٢/١/٢٩.

- ئەگەرەکانی مانەوەی هێزە هاوپەیمانەکان[٣٤].

زمانی ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوای ڕاپەڕین بەپێی ناوەرۆکی بابەتەکان:

ئـ- زمانی یاسایی:

پاش ڕاپەڕین، زۆر کۆمەڵەو کۆڕ و ڕێکخراوی سەندیکایی دامـەزران و زیـاتر کەشـێکی دیموکراسی ئەو تۆ خولقا، کە ژیانی ژیانی سەندیکایی بـڕەوی سـەندو کۆمەڵـەی ڕۆشـنبیری و پیشەیی هەمە چەشنە دامەزرا، بێ گومان ئەو کۆمەڵە و سەندیکایانەش بۆ گەیاندنی دەنگی خۆیان و خستنە ڕووە مەرام و ئامانجەکانیان، چەندین بلاۆ کراوەی هەمە چەشنیان دەرکرد.

کەسانی یاسا پارێز و مافناس کەوتنە هەوڵی ئەوەی بـلاۆ کـراوەی یاسـایی دەربکـەن و یاساو دەستوری دادگاکان و دادوەری بە کوردی بکرێن و زمانی کوردی پێ دەوڵەمەند بکرێت. وەك چۆن خوێندن و نووسین بە زمانی کوردی زیاتر بە هەڕەمێن بـوو وبایـەخی زیـاتر پێـدرا. بورای یاساشی گرتەوە و چەندین وشەو زاراوەی کوردیی پەتی و داتاشراو کەوتـە نێـو زمـانی ڕۆژنامە نووسیی. بڕوانە ئەم زاراوانە:

- داواکەر (المدعي)
- داواگیر (المدعي عليه)
- دادوەری ڕوو بەڕوو (المحاكمة الحضورية)
- دادوەری بزری (المحاكمة الغيابية)[٣٥]

ئەمە بێجگە لەوەی دەقی بڕیارەکانی یاسیی بەکوردیی کران، بۆ وێنە بڕوانە:

- بەپێی بڕگە (١) لەماددەی (٥٦) ی یاسـای ژمـارە (١) ی سـاڵی ١٩٩٢ و لەسـەر پێشنیاری وەزیری ڕۆشنبیری و بڕیار لەسەر دانی ئەنجومەنی وەزیران، ئەنجومـەنی نیشـتمانی کوردستانی عیراق لە دانیشتنی ڕۆژی ١٩٩٢/١١/١٢ دا بڕیاری دەرکردنی ئەم یاسایەیدا:

یاسای ژمارە (١١) ساڵی ١١٩٢

یاسی وەزارەتی ڕۆشنبیری

[٣٤] ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٧٦، ١٩٩٢/٤/٢٦.

[٣٥] گۆڤاری یاساپارێزی، ژ١، س١، ١٩٩٦ل,٨٠

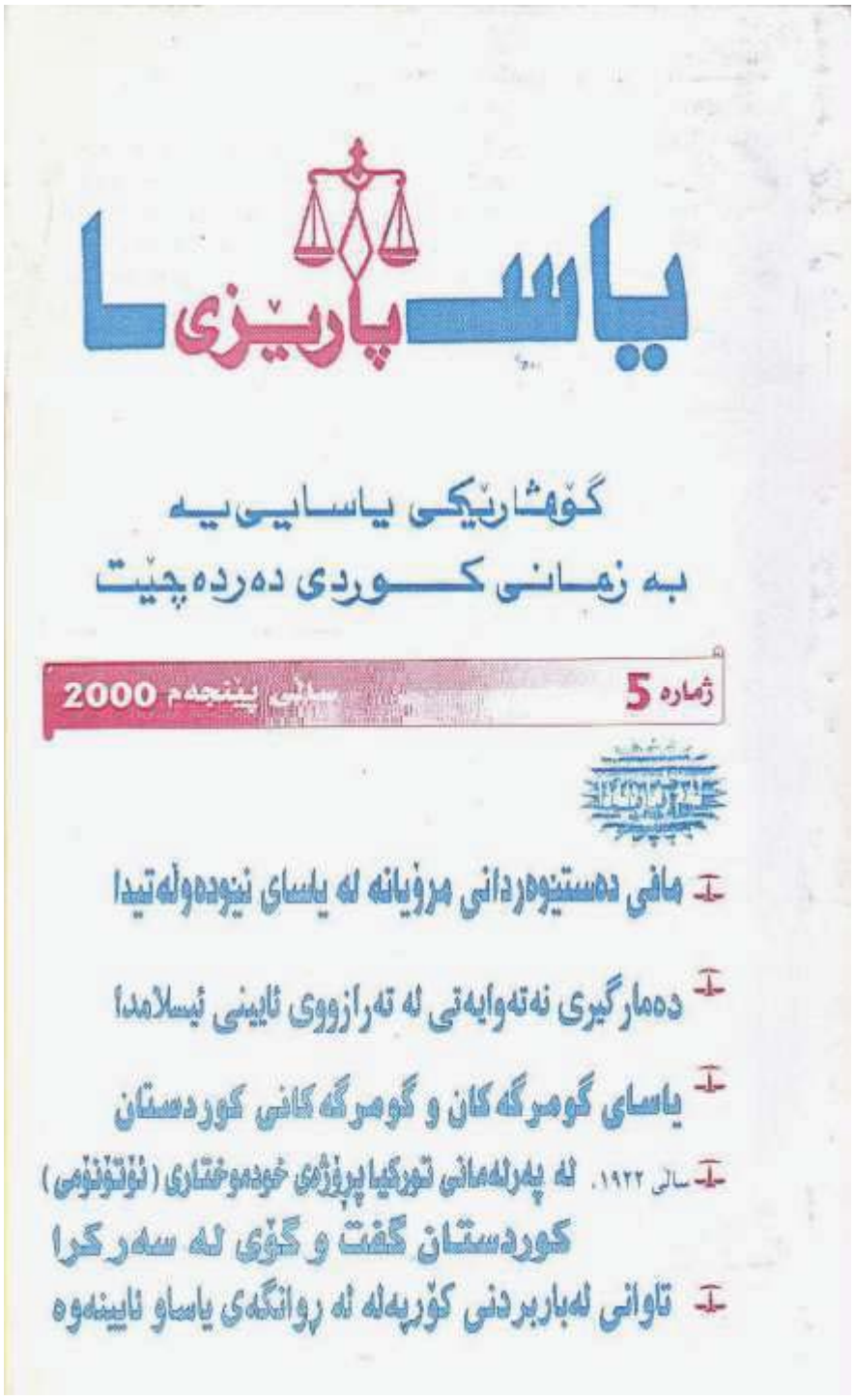
یاسا پارێزی
گۆڤارێکی یاسایی یە
بە زمانی کوردی دەردەچێت
ژمارە 5
ساڵی پێنجەم 2000
ماف دەستنیشانی مرۆیانە لە یاسای نیودەوڵەتیدا
دەمارگیری نەتەوایەتی لە تەرازووی ئایینی ئیسلامدا
یاسای گومرگەکان و گومرگەکانی کوردستان
ساڵی ١٩٢٢. لە پەرلەمانی تورکیا پرۆژەی خودموختاری (ئۆتۆنۆمی)
کوردستان گفت و گۆی لە سەر کرا
تاوانی لەباربردنی کۆرپەلە لە ڕوانگەی یاساو ئایینەوە

ماددەی یەکەم ٣٦:

ئەمە بێجگە لەوەی زۆر زاراوەی یاسای نێودەوڵەتی کەوتە سەر لاپەڕەی ڕۆژنامەو گۆڤارەکان هەروەك:

کۆنفدرالی نیقابەکانی کوردستان ٣٧.

هەڵکەوتنی شوێنی هەوڵری پایتەخت لەڕووی جیۆپۆلەتیکەوە ٣٨.

ب- زمانی وەرزشی:

وەرزش دیاردەیەکی کۆمەلایەتییە و بە نێو هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵ بەبێ جیاوازی تەمەن و ڕەگەزدا بلاۆ بۆتەوە، ئەمڕۆش وەرزش ئەوەندە سەرنجی خەڵکی ڕاکێشاو، تەنانەت زۆرجاران سروشتی سیاسی و نەتەوەیش بەخۆوە دەگرێ. لەم بوارەش دا بەهۆی ئەوەی داڕشتنی یاساکانی وەرزشی لە بنکە جیهانیەکان دا بەتایبەتی لەلایەن (FIFA) ەوە، بە زمانە ڕۆژئاواییەکان و بەزۆریش لە ڕەگ و ڕیشەی زمانە لاتینی یەکانەوە وەرگیراوە، ئەمەش پێوەندی بە کۆنی و دێرینی وەرزش لە ئۆلۆمپیادەکانی یۆنانەوە هەیە.

خوێندنەوەی سەرچاوە کۆنەکان جەخت لەسەر لەش ساغی و تەندروستی مرۆڤی دێرین دەکەنەوە، کە توانیویەتی بەهێزی بازووی خۆی بەڕەنگاری سروشت بێتەوە. لە ڕۆژگاری نوێشدا کۆمەڵی کوردەواری وەك زۆر بواری دی، بە تایبەتی دوای پێشکەوتنی کۆمەڵ و چاك بوونی بنیادی ئابووری و ڕێکخستنەوەی یاریگاکانی شارەکانی کوردستان و بلاۆکردنەوەی ڕۆژنامەوانیی وەرزشی لە لایەن خەڵکانی ئەم بواره، زمانی دەزگاکانی ڕاگەیاندن و ڕۆژنامەوانیش لە دانانی زۆر وشەو زاراوەی ئەو بوارەیە زمانی کوردی و هێنانی زۆر زاراوەی بیانی سەرکەوتوو بوون. بۆ نموونە بڕوانە ئەم وشە کوردییانە و پاشان هەندێ زاراوەی بیانی:

- یانەی وەرزشی پێشکەوتن[٣٩].
- بەنیازین خولێکی تۆپی بالە ساز بدەین[٤٠].

---

[٣٦] ڕۆژنامەی هەرێم، ژ٨، ١٩٩٣/١/٢١.

[٣٧] گۆڤاری یاسا پارێزی، ژ١، س١، ١٩٩٦، ل٢٧.

[٣٨] ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٧٤٩، ١٩٩٩/١/٤.

[٣٩] ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٤٧، ١٩٩٨/١٢/٢.

- یەکەمین کارتی سوور لە ژیانی ئالان شیرەردا[٤١].
- ڕاهێنەری پێشووی ئەڵمانیا[٤٢].
- بیرۆکەی دوو ناوبژیوان لە ناو یاریگا[٤٣].
- جامی جیهانی گۆڕەپان ومەیدان دەستپێدەکات[٤٤].
- لەیلا محەمەد عەلی کلای و یاری بۆکسێن[٤٥].
- لە لێدانی پەنالتی زۆر وریایە[٤٦].
- تاکتیك بە واتای بەکارهێنانی تەکنیك لەناو یاریگادا[٤٧].
- پلیتی یارییکانی مۆندیالی فەڕەنسا[٤٨].

جـ- زمانی سەربازی:

دامەزراندنی کابینەی حکومەتی هەرێمی کوردستان، دوای ڕاپەڕین لە یەکێ لە دەستکەوتەکانی ئەو (ڕاپەڕین)ە دەژمێردرێت، بوونی وەزارەتی پێشمەرگە، پێوستی بەوە دەکرد، کە پلەو پایەکانی فەرماندەی لە شکری کوردستان ڕیکبخرێنەوە و ئەو پلەو پایانەش بە زمانی کوردی ناویان بۆ بدۆزێتەوە چەسپ بکرێن. ئەمە بێجگە لەوەی زمانی کارگێڕی نامەو نووسراوەکانی نهێنی و ئاشگرای نێوان فەرمانەکان دەبووایە بە زمانی کوردی بێت. ئەمە ڕێخۆشکەر بوو بۆ ئەوەی چەندین وشەو زاراوەی تازە وەك هەموو بوارەکانی دی بێتە نێو زمانی کوردییەوە. بۆ وێنە:

---

[٤٠] ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٨٣، ١٩٩٩/٨/١١.

[٤١] **هەمان سەرچاوە.**

[٤٢] ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٤٧، ١٩٩٨/١٢/٢.

[٤٣] ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٦١، ١٩٩٩/٣/١٧.

[٤٤] ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٨٤، ١٩٩٩/٩/١٨.

[٤٥] ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٦١، ١٩٩٩/٣/١٧.

[٤٦] ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٤٦، ١٩٩٨/١١/٢٥.

[٤٧] ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٤٧، ١٩٩٨/١٢/٢.

[٤٨] ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٤٦، ١٩٩٨/١١/٢٥.

436
SPORT
وەرزش
Wednesdy 4/10/2006
ژمارە (٤٣٦) چوار شەممە ٢٠٠٦/١٠/٤ ٢٧٠٦ی کوردی ٤ لاپەرە نرخی (١٥٠) دینارە

بەبۆنەی هاتنی مانگی ڕەمەزانی پیرۆز

شەوانی هەولێر یاریپەکانی خولی سنی سنیانێ لەخۆ دەگرێ

بەبۆنەی هاتنی مانگی ڕەمەزانی پیرۆز بۆ یارمەتی و زیندوو ڕاگرتنی ڕەسەنایەتی، بەتامادەبوونی بەڕێز پێشتیوان سادق بەریسی لقی دووی پارتی دیموکراتی کوردستان و جەماوەرێکی زۆر، لێژنەی ناوچەی قەڵا پێشرەکتیبەکی خولی (سنی سێیانێ) بۆ (١٨) یاریزانی تیپە مێللیەکانی شاری هەولێر کردەوە، لەسەرەتادا بەریسی لقی دوو وتەیەکی بۆ ئامادەبوان پێشکەش کرد بۆ تیبایدا زیندووکردنەوەی ڕەسەنایەتی ئەم یاریبە کوردەوارییانەی بۆ نەوەی نێستا بەگرنگ هەژمارد، هەروەها ستایشی لێژنەی ناوچەی قەڵاتیشی کرد بۆ ئەنجامدانی ئەم جموجۆلە لەبەرئەم یاریش لە نێوان تیپی شەوانی هەولێر توانی بە(١١٠) خاڵ بەرامبەر بە(١٧٥) خاڵ یاریبەکە لە تیپی بازاڕی سیروانی بردەوە، هەروەها تیپی خانەقا توانی بە ئەنجامی (١٠٤) خاڵ بەرامبەر بە (٧٠) خاڵ یاریبەکەی لەتیپی مستەوفی بباتەوە شەوانەش یاریبەکان بەردەوامە.

لە هەولێر خولی ڕەمەزانی پیرۆز دەستی پێکرد

لەدێڕەی چالاکیبەکانی بەکێتی لاوانی دیموکراتی کوردستان، ناوەندی باڵای هەولێر هەڵسا بەسازدانی خولی ڕەمەزانی پیرۆز بۆ (٢٤٠) تیپی مێللی لە نێوانی بێی گۆڕەپانی بچووکەوە بۆ سەرجەم ناوەندەکانی (١-٢-٣-٤)ی چالاکی و پێگەیاندنی لاوانی لە هەولێری پایتەخت، یاریبەکانیش ڕۆژانە لە یاریگاکانی (بازرانی ئەسر، گەڕەکی ١٦ی ئاب، سەلاحەدین، دۆڵاڕەو، خانزاد) بەڕێکوپێکی و ئامادەبوونی جەماوەرێکی زۆر ئەنجام دەدرێت تائەمڕۆ بەشێک لە ئەنجامی یاریبەکانە:

سیراز × عەڵاء (٢ - سفر)، گەڵی کەرکەران×کەیوان (٧-٦)، گۆڵ شکۆدار × تەیراوە(٧ - ١) گۆڵ، کاروخ × سیما(٣-٢)، گۆڵ بەلێدانی سزا، سەروان × بێستون (٣ - ٢) گۆڵ بەلێدانی سزا، ساکار × نامەکانی (٤-١) گۆڵ، هێڵین × شۆخان (٢ - سفر) گۆڵ، فرمێسک × چوارچرا (٣-١) گۆڵ بەلێدانی سزا.

ناوبژوانانی یاریبەکانیش پێک هاتبوون لە بەڕێزان:

کامەران عەلی، کەمال قادر، یادگار عەزیز، نەجمەدین ئەحمەد، هێمن عەباس، شاخەوان خسرۆ، قەدار مەحمود.

خولێکی تۆپی سەرمێز کرایەوە

بەتامادەبوونی بەڕێز ئاری ئانەکەلی بەڕێوبەری لێژنەی ناوچەی ئاڵاو جەماوەرێکی زۆر لە یاخچەی ئاوجە، سەنتەری ڕاژان بۆ چالاکی و ڕێشنیری و هونەری بەهارکەری لێژنەی ناوچەی ئاڵا بەبۆنەی مانگی ڕەمەزانی پیرۆز خولێکی تۆپی سەرمێزی بۆ (١٦) یاریزان سازکرد. لەبەرئەم یاریبەدا ئەحمەد مەحمود بە (٢-سفر) گێتم لەهەردی شتەزای بردەوە، ئەم یاریبەش لەلایەن ناوبژوانان ڕەوین سەدین و سیروان عەبدوڵڵا بەڕێوەچوو.

ئاسۆس پالەوانیەتی تۆپی پێی ئەنفال دەباتەوە

لەم هەفتەیەدا ژمارەیەک یاری دۆستانەی تێودۆڵەتی بەڕێوەدەچێت

چوارشەممە ڕابێن میوانداری هەڵیژارەی (گانا) دەکات، لەگەڵ ئێستیر (٨ ای تیواری ڕۆژی شەممەی داهاتووش ئەڵمانەکان لە نێو یاریگای خۆیان

- پاژ (گرووپ)	بەرامبەر (رهط)	و	Squad
- دەستە	بەرامبەر (حضيرة)	و	Section
- پەل	بەرامبەر (فصيل)	و	Platoon
- لق	بەرامبەر (سرية)	و	Company
- بەتالیۆن	بەرامبەر (فوج)	و	Battalion [٤٩]

ت- زمانی زانستی:

لە مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردیدا تا سالانی حەفتاکانی سەدەی بیستەم، ڕۆژنامەو گۆڤاری کوردیی سەربەخۆ بۆ بابەتی زانستی نەبوو، لەماوەی چارەکەسەدەی دواییدا گۆڤارەکانی (تووتن، ئابوریزان، زانیاری،...) بلاۆ بوونەوە. لە دوای (ڕاپەڕین) دا، ژمارەیەکی بەرچاو لە گۆڤاری زانستی بلاۆ بوونەوە و لە زۆر بەی ڕۆژنامەکانی حیزبی و حکومیشدا لاپەڕەو گۆشەی تایبەتی لە بارەی زانستەوە تەرخان کراوە. لە زمانی زانستیدا، بە ئاشکرا کاریگەریی زمانە ڕۆژئاواییەکان بە تایبەتی زمانی ئینگلیزی و فەرەنسی بەرچاو دەکەوێت، دیارە هۆیەکەشی بە پلەی یەکەم لەوەوە دێت، کە شۆڕشی پیشەسازی و داهێنانە زانستیەکان لە تاقیگەکانی ئەوانداو بە دەست هاتووە و ناوی داهێنەر یان وشە و زاراوەکانی ئەو زمانەی وەرگرتووە.

مەسەلەی زانست بەشێوەیەکی گشتیی پێوەندی بە ئاستی ڕۆشنبیریی و هۆشیاری کۆمەڵەوە هەیە، کۆمەڵی کوردەواری وەك کۆمەڵە ڕۆژهەلاتیەکانی دی درەنگ خوێندن و خوێندەواری بەشێوەیەکی فراوان تێیدا بلاۆ بۆتەوە، بێ قەوارەیی سیاسی و شۆڕشە یەك لەدوای یەکەکان بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی کوردستان، هەمووی بەسەر یەکەوە وایکردوە لە ڕووی زانستیەوە میللەتی ئێمە درەنگ بکەوێت. پاشان دامەزرانی کۆڕی زانیاری کورد و دەزگا ڕۆشنبیری و پەروەردەییەکان و بەرنامەکانی خوێندن ڕۆڵیان لە بەرز ڕاگرتنی زانست و پەرە پێدانی زمانی زانستی دا بینی. بۆ شالاۆی وشەو زاراوە بیانیەکان هەر بۆ نموونە لە دوو تۆێی لاپەڕەکانی ڕۆژنامە نووسیی کوردیی دوای ڕاپەڕین چەند نمونەیەك وەردەگرین:

[٤٩] **ڕۆژنامەی برایەتی، ژ ٢٠٠٥، ٣٠، ١٩٩٤/٧/٣٠.**

- لەم دواییە دا بازاڕی جیهان کۆمەڵێکی نوێ لە (لیزەر دیسك) دەگرێتە خۆی لە جیاتی شریتی ڤیدیۆ هەروەها ئەم جۆرە دیسکانە زۆر بە ڕوونی فلیمی لەسەر تۆمار دەکرێ و زۆر بە ئاسانیش دەگوازرێتەوە بۆ سەر شاشەی تلیفزیۆن[٥٠].
- ڤایرۆسی ئیپۆلا بلاۆ دەبێتەوە[٥١].
- زانکۆی سلێمانی کۆلێژی ڤیتێرنەری لە ئامێز دەگرێ[٥٢].
- بێگومان کالسیۆم یەکێکە لە کانزا هەرە گرنگەکانی جەستەی زیندەوەر وەك هەموو کانزاییك و تەرەیسێکی دی[٥٣].
- تەکنۆلۆژیای بۆشاییگەری[٥٤].
- بەرەو دۆزینەوەی زانست و ئەبستمۆلۆژیای ڕاستەقینە[٥٥].
- لەو وێنەی تریشدا تەلەفۆنی دەستی بەدی دەکەین. کە ئامێری فاکسیشی لە خۆ گرتووە، کە ئەمیش پەیوەستە بە کەنالەکانی ئینتەرنێتەوە[٥٦].

ئەمە سەر باری ئەوەی زۆر وشەو زاراوەی کوردیی پێشنیازکراو لە جیاتی ئەوانەی بێگانە بەکار هاتوون، کە هەندێکیان جێگەی خۆیان گرتووە و هەندێکیشی تا ئێستا نامۆن، لەوانە:

- ماددەی سڕکەر بە گەورەترین کێشەی نێو کۆمەڵ دادەنێن[٥٧].
- ئاشکرا بوونی دەفرە فڕیوەیەك[٥٨].
- دۆزینەوەی هەسارە و ئەستێرەیەکی نوێ[٥٩].

---

[٥٠] **ڕۆژنامەی هەرێمی کوردستان، ژ١، ١٩٩٥/١١/٢٥.**

[٥١] **ڕۆژنامەی هەرێمی کوردستان، ژ٧، ١٩٩٦/٢/٢٠.**

[٥٢] **ڕۆژنامەی هەرێمی کوردستان، ژ٦، ١٩٩٦/٢/٦.**

[٥٣] **گ. دۆزینەوە، ژ (٠، ١)، ل٤٤.**

[٥٤] گ. دۆزینەوە، ژ (٠، ١)، ل٢٢.

[٥٥] گ. دۆزینەوە، ژ (٢، ٣)، ل ٥.

[٥٦] ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٧٦٩، ١٩٩٩/٢/٣.

[٥٧] ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٧٦٩، ١٩٩٩/٢/٣.

[٥٨] گ. دۆزینەوە، ژ (٠، ١)، ل ١٨.

[٥٩] گ. دۆزینەوە، ژ (٠، ١)، ل ١٩.

اكتشاف
دوزيشوه
السنة الثالثة ، العدد (٥) ، ايار ـ ١٩٩٩ ، السعر (١٠) دنانير
ملف العدد:
ارتفاع ضغط الدم
الجن يختطف صبيا !
السعادة
قطع الغيار البشرية
الجماجم و التصاوير الحقيقية
الليزر الزرقاء

- دەرکردنی دەمارە گوێزەرەوە[٦٠].
- بە هۆی زیادبوونی چەقەهێزی دەرکەنەرەوەی ناوەندییەوە[٦١].
- دوای ساردبوونەوە پلانێتەکانیان دروست کردووە[٦٢].
- ژمارەیەکی زۆر تەنۆکەی ڕەق ورد بووە[٦٣].

ئەنجام:

١. زمان دیاردەیەکی زیندووە و هەمیشە لە گۆڕاندایە، بۆ لەیەکتر گەیشتن و هاوکاری ئەندامانی کۆمەڵ بەکاردێ، بەو پێیە زمان ئەرکێکی کۆمەڵایەتی گرنگی لەسەر شانە.

٢. دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی لە سەرووی هەموویانەوە ڕۆژنامەوانیی کوردیی ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕن لە دەوڵەمەندکردنی زمان و یەکخستنی دیالێکتەکانی زمان و هاتنە کایەی زمانی ستانداردی کوردیی.

٣. هونەرەکانی ڕۆژنامەوانیی کوردیی، هەریەکەیان شێوازی تایبەتی خۆی و زمانی خۆی لە مامەڵەکردن لەگەڵ کەرەستەکانی زماندا هەیە.

٤. ڕاپەڕین گۆڕانێکی گرنگی لە ڕێگەی ڕۆژنامەوانییەوە بەسەر زمانی کوردیدا هێنا لە ڕێگەی بلاوبوونەوەی ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆژنامەوانیی هەمە چەشنەی هەمە بابەتی وەك زانستی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتیی و سیاسیی و ئابووری و وەرزشیی....، کە بە هەموویانەوە بە کاریگەری وەرگێڕان و مامەڵەکردن لەگەڵ فەرهەنگی ڕۆژئاوایی، زمانی کوردییان دەوڵەمەند کرد.

٥. بە بەراوردکردن لەنێوان زمانی کوردیی لە پێش ڕاپەڕین لە ڕۆژنامەوانیی کوردیدا لەگەڵ دوای ڕاپەڕین دەردەکەوێ، کە پێشتر، زمانی ئەدەبی و دارشتنی ئەدەبی و هونەریی زیاتر زاڵە، بەپێچەوانەوە لە دوای ڕاپەڕین هۆشیاریی ڕۆژنامەوانیی و دەزگاکانی ڕاگەیاندن زیادی کردووە و زمانی ڕۆژنامەوانییش سادە و کورت و ڕەوان و میللی بووە، هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵ لێی تێ دەگەن.

---

[٦٠] گ. دۆزینەوە، ژ (٠، ١)، ل ٤٥.

[٦١] گ. دۆزینەوە، ژ (٢، ٣)، ل١٠.

[٦٢] گ. دۆزینەوە، ژ (٢، ٣)، ل ١٠.

[٦٣] گ. دۆزینەوە، ژ (٢، ٣)، ل ١٠.

سـەرچـاوەکان:

١- بە زمانی کوردی:

أ- کتێب:

١. محمد معروف فتاح، زمانەوانی، هەولێر، ١٩٩٠.

٢. ژان پۆل مارپۆز، هەفتە بزانێ، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە شێرزاد حەسەن، سلێمانی، ٢٠٠٠.

ب- ڕۆژنامەو گۆڤارەکان:

٣. ڕۆژنامەی ئالای ئازادی، ژ٢٦، خ٢، ١٩٩٢/٦/٧؛ ژ٤٥، خ٢، ١٩٩٥/١٠/٢٥.

٤. ڕۆژنامەی برایەتی، ژ٢٠٠٤، ١٩٩٤/٧/٢٩؛ ژ٢٠٠٥، ١٩٩٤/٧/٣٠؛ ژ٢٠١١، ١٩٩٤/٨/٦؛ ژ٢٠١٧، ١٩٩٤/٨/١٣؛ ژ٢٠٢٠، ١٩٩٤/٨/١٦؛ ژ٢٠٢٥، ١٩٩٤/٨/٢٣؛ ژ٢٠٣٠، ١٩٩٤/٨/٢٩.

٥. ڕۆژنامەی ڕێگای کوردستان، ژ١٠٩، س٥٠، ١٩٩٤/٥/٣١؛ ژ١١٧، س٥٠، ١٩٩٤/٧/٢٦.

٦. ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٣، ١٩٩٢/١/٢٨؛ ژ٤، ١٩٩٢/١/٢٩؛ ژ٢٧، ١٩٩٢/١/٢٥؛ ژ٢٨، ١٩٩٢/١/٢٦؛ ژ٣٢، ١٩٩٢/٣/٢؛ ژ٧٦، ١٩٩٢/٤/٢٦؛ ژ٧٧، ١٩٩٢/٤/٢٧؛ ژ٧٨، ١٩٩٢/٤/٢٨.

٧. ڕۆژنامەی وەرزش، ژ٤٦، ١٩٩٨/١١/٢٥؛ ژ٤٧، ١٩٩٨/١٢/٢؛ ژ٦١، ١٩٩٩/٣/١٧؛ ژ٨٣، ١٩٩٩/٨/١١؛ ژ٨٤، ١٩٩٩/٩/١٨.

٨. ڕۆژنامەی هەرێم، ژ سفر، ١٩٩٥/١١/٢٦؛ ژ٨، ١٩٩٣/١/٢١.

٩. ڕۆژنامەی هەرێمی کوردستان، ژ١، ١٩٩٥/١١/٢٥؛ ژ٦، ١٩٩٦/٢/٩؛ ژ٧، ١٩٩٦/٢/٢٠؛ ژ٩، ١٩٩٦/٣/١٩.

١٠. گۆڤاری دۆزینەوە، ژ(٠، ١)، ١٩٩٧؛ ژ(٢، ٣)، ١٩٩٨.

١١. گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژ١، س١، ٢٠٠٠.

١٢. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ١١٢، ١٩٨٦.

١٣. گۆڤاری یاسا پاریزی، ژ١، س١، ١٩٩٦.

٢ – به زمانی عەرەبی:

ت- کتێب:

١٤- محمد جميل شلش، اللغة و وسائل الاعلام الجماهيرية، الموسعة الصغيرة (٢٦٠)، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٦.

١٥- د.محمد حسن عبدالعزيز، لغة الصحافة المعاصرة، السلسلة الثقافية، المركز العربي للثقافة والعلوم، بيروت،؟

ب- گۆڤار:

١٦. نهر، د.هادي، اللسانيات والاعلام التأثر والتأثير، مجلة التوثيق الاعلامي، المجلد السابع، ع٢، س٧، بغداد، ١٩٨٨.

٣. به زمانی فارسی:

أ- کتێب:

١٧. زهرا باقرايان نژاد اصفهانی، ڕوزنامه و ڕوزنامەنگاری در ايران، انتشارات مولانا اصفهان، ١٣٧١.

١٨. د. كاظم معتمد نژاد، ڕوزنامەنگاری، چاپ چهارم، تهران، ١٣٧٢.

له پەراوێزی وتارێکی ڕۆژنامەنووسیداو پێشنیارێك بۆ نووسینەوەی مێژووی ڕۆژنامەوانیمان

لەم ماوەیەدا بە ڕێکەوت لە ڕۆژنامەی (اطلاعات) ی چاپی فارسی ئێران، ژمارە (١٩٩٥٤)ی ڕێکەوتی ١٩٩٣/٧/١٣، وتارێکم بە ناونیشانی "لێکۆڵینەوەی پایەی ڕۆژنامەوانیی لە کۆمەڵی ئەڵمانیدا" خوێندەوە، کە پەیامنێری کۆماری ئیسلامی ئێران لە شاری (بۆن) ی ئەڵمانیاوە ڕەوانەی کردبوو.

لەم وتاردا پەیامنێرەکە زۆر زانیاری بە کەڵك و بەسوودی بۆ خوێنەرانی ڕۆژنامەی ناوبراو نووسیوە، کە لەو ولاتەدا چەند ڕۆژنامە و هەفتەنامەی و چاپکراو دەردەچێت و هاوکات دەگەڵ ئەوەشدا بەراوردێکی کردووە لە نێو خوێنەری ڕۆژنامەکان لە چەند ولاتێکی ئەوروپادا.

من هەوڵ دەدەم، بە کورتی پوختەی ئەو سەر ژمێری و ئامارانەو هەندێ لەو زانیارییانەتان بۆ دەربخەم و بۆ ئەوانەی سەرگەرمی کاری ڕۆژنامەنووسی و لێکۆڵینەوەن لەم بوارەدا سوودمەند بێت.

دەرکەوتنی ڕۆژنامەو چاپەمەنی لە مێژووی کەلتوری هەموو میللەتێکدا خاڵی وەچەرخانێکی گەورەیە لە بەرەو پێشەوەچوونی هۆشیاری نەتەوەیی و سیاسیی و کۆمەلایەتیی ئەو میللەتەدا. ئەمەش لە خاڵێکدا دێتە دی، کە ڕادەی خوێندن و خوێندەواری و تامەزرۆیی زانست و زانیاری لە لایەن ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە لە ئاستێکی بەرزدا بێت.

ئێمەی کورد بە هۆی بارودۆخی ڕامیاریییەوە، کۆمەڵەکەمان لە خوێندن و قوتابخانە بێ بەری بوونە، وەك د. شاکر خصباك نووسیویەتی لە ساڵی ١٩٥٤ لە شارێکی وەك هەولێردا تەنیا (٧٢) قوتابخانە هەبووە. ئەمە لە کاتێکدا ئەگەر لەگەڵ ژمارەی دانیشتوانەکەیدا بەراورد بکرێت ئێجگار کەمە، کە (٢٣٩٧٧٦) کەس بووە.

مێژووی سەرهەڵدانی ڕۆژنامەوانیی کوردیش بە شێوەیەکی فراوان لە کوردستانی عێراقدا لە دوای جەنگی جیهانی یەکەمەوە دەست پێ دەکا و بارودۆخی سیاسی و لە دوای جەنگی جیهانی یەکەمەوە دەست پێ دەکا و بارودۆخی سیاسی و مافی نەتەوەکان هاتە گۆڕێ و میللەتانی ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانی پێشوو کەوتنە خۆ بۆ سەربەستی و ئازادی بیروڕا، بێ گومان لەم ڕووەوەش ڕۆژنامەوانیی کوردی بووە مەیدانی ئەو بیروباوەڕانە ژمارەیەکی زۆر ڕۆژنامەو هەفتەنامەو گۆڤاری کوردی دەرچووە، کە بە داخەوە تا ئێستا نەزانراوە ئەو مێژووە

پڕ لە سەروەرییەی ڕۆژنامەوانانی کورد بنووسرێتەوە. لە وتارەکەی (اطلاعات)دا هاتووە بێ گومان دەتوانرێ خەڵکی ئەڵمانیا لە هەموو میللەتان زیاتر بە هەواداری ڕۆژنامە... هەفتەنامە بژمێردرێ..

لە دوای دەسەلاتی بەرچاوی تەلەفزیۆن ڕۆژنامە جێگەیەکی بەرزی بۆ خۆی داگیرکردووە. لە ماوەی چل سالّی ڕابردوودا بەرزبوونەوەی تیراژی ڕۆژنامەکان سێ بەقەد پیشوو. واتە لە ١١ ملیۆن دانەوە بۆ ٥، ٣٣ ملیۆن دانە لە ڕۆژێکدا نیشانەی تامەزرۆیی خەڵك پێشان دەدات "

ئەمە بێجگە لە گۆڤارەکان. جا ئەو گۆڤارانە وەك نووسەرەکەی ژمارەوونی هەندێکیان پسپۆرین و هەندێکیان هەمەلایی و گشتین و دەڵێ: ((ژمارەیەکی زۆر گۆڤار لە ئەڵمانیا بلاّودەبێتەوە، کە ژمارەیان زیاتر لە ٨١٠٠ گۆڤار دەبێت)) پاشان دەربارەی ڕادەی خوێندنەوەی ڕۆژانە نزیکەی ٢٥ دەقیقە ڕۆژنامە دەخوێنێتەوە. (ئەڵبەتە ئەو ماوەیە ڕۆژنامەی هەمەلایەنی و گشتییەکان دەگرێتەوە.) ئینجا لە ڕووی تەمەنی خوێنەرانەوە دەڵێ: ((ئەوانەی تەمەنیان لە ١٩ ساڵ کەمترە ڕۆژانە تەنیا ١٣ دەقیقە ڕۆژنامە دەخوێننەوە لە ١٠٪ کەمتریان تەنیا وتاری سیاسی ڕۆژنامەکان دەخوێنێتەوە. بەپێی دوا لێکۆڵینەوە کە لە ١٣٦ گۆڤاری ئەڵمانی ئەنجام دراوە ٦٣٪ ی ئەوانەی گۆڤاری تایبەتمەند بە بەرنامەکانی تەلەفزیۆن و گۆڤارەکانی تری ڕابووردن و زانیاری دەخوێنینەوە، تەمەنیان لە ١٤ ساڵ بەرەو ژوورە.))

پەیامنێرەکە دەربارەی ڕۆژنامەکانی ئەڵمانیا دەڵێ: ((تیراژی ڕۆژنامەکانی ئەڵمانیا لە ماوەی چل سالّی دواییدا، زیاتر لە سێ بەرابەری پێشووەو گەیشتۆتە ٣٣,٥ ملیۆن دانە لە ڕۆژێکدا. لەناو ئەو ژمارەیەدا ٢٦,٦ ملیۆن دانە پەیوەندی بە ڕۆژنامە ڕۆژانە، ٤/٧ ملیۆن بە بلاّوکراوەکانی ڕۆژانی یەك شەمە و ٢/٢ ملیۆن دانە ئەو ڕۆژنامەی هەفتەی جارێك دەردەچن)).

ئەگەر بە شێوەیەکی گشتی ڕۆژنامەکانی ئەڵمانی لەگەڵ ولاّتانی تر بەراوردبکەین بۆمان دەردەکەوێت ڕۆژنامەکانی ئەڵمانی مەرکەزیەتیان نییە و زۆربەیان لەناو خۆیین یان ناوچەیین. لە ئەڵمانیا ٣٩١ ڕۆژنامە هەیە، کە ٣٧٥ ڕۆژنامەیان ناوچەیین و بە تیراژی ١٨,٩ ملیۆن دانەیان لێ دەردەچێت و (٧) ڕۆژنامە سەرتاسەری بە تیراژی ١,٦ ملیۆن دانەو (٩) ڕۆژنامە بە تیراژی ١,٦ ملیۆن دانە بلاّودەبێتەوە". پاشان ناوی ڕۆژنامە ناوچەیی و گشتیەکان دەبات و هەریەکە لە ڕووی نرخ و تیراژ و ڕادەی خوێندەواری و ئەو شارانەی لێی دەردەچن و ناوەڕۆکیان زانیاری بلاّودەکاتەوە. لەناو هەموویاندا وا یەکێکیان وەردەگرین؛

اطلاعات

شماره ۲۰۰۰۰

شمار سالمندان ایران
۶ برابر می‌شود

بحران در روابط روسیه و گرجستان

رهبر معظم انقلاب در پیامی به مناسبت روز تجلیل از شهدا و ایثارگران دفاع مقدس:

ایثارگران دفاع مقدس استقلال ملی را صیانت کردند

مجاهدت بی‌نظیر ملت ایران، رمز عزت و استقلال را در عمل به همه نشان داد

دانشگاه باید مظهر عدالتخواهی باشد

نخستین فشاورد ایرانی به زمین بازگشت

نگاه مثبت به ادامه مذاکرات لاریجانی - سولانا

تجلیل از استاد عزت الله انتظامی در یونسکو

کشتی آزاد ایران نایب قهرمان جهان

آگهی مناقصه عمومی

آگهی مزایده شماره ۸۵/۵/B

آگهی مناقصه

فراخوان وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

مدیران مسئول نشریات کشور

آگهی مناقصه عمومی

آگهی مناقصه عمومی شهرداری تنکابن

آگهی امت تمام از داوطلبان نمایندگی مجلس خبرگان در حوزه انتخابیه استان تهران

آگهی مناقصه عمومی

آگهی مناقصه عمومی

آگهی مناقصه عمومی

ئەگەر بە شێوەیەکی گشتی ڕۆژنامەکانی ئەڵمانی لەگەڵ وڵاتانی تر بەراوردبکەین بۆمان دەردەکەوێت ڕۆژنامەکانی ئەڵمانی مەرکەزیەتیان نییە و زۆربەیان لەناو خۆیین یان ناوچەیین. لە ئەڵمانیا ٣٩١ ڕۆژنامە هەیە، کە ٣٧٥ ڕۆژنامەیان ناوچەیین و بە تیراژی ١٨,٩ ملیۆن دانەیان لێ دەردەچێت و (٧) ڕۆژنامە سەرتاسەری بە تیراژی ١,٦ ملیۆن دانەو (٩) ڕۆژنامە بە تیراژی ١,٦ ملیۆن دانە بلاوەبێتەوە". پاشان ناوی ڕۆژنامە ناوچەیی و گشتیەکان دەبات و هەریەکە لە ڕووی نرخ و تیراژ و ڕادەی خوێندەواری و ئەو شارانەی لێی دەردەچن و ناوەڕۆکیان زانیاری بلاوەکاتەوە. لەناو هەموویاندا وا یەکێکیان وەردەگرین:

هەفتەنامەی ـ شپیگل:

هەفتەنامەی شپیگل بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٤٧ دا بلاوبووەوە. جێگەیەکی تایبەتی لە ڕۆژنامەوانیی ئەڵمانیدا هەیە. خاسیەتی ئەم هەفتەنامەیە لەوەدایە کە بەشێوەیەکی زیرەکانە لەگەڵ هەواڵ گەیاندندا شی کردنەوەی خۆی هەیە و زمانێکی تایبەت بە خۆی هەیە. باری ئابووری ئەم هەفتەنامەیە بە هۆی دۆزینەوەو بلاوکردنەوەی ئاگاداری و پڕۆپاگەندە هەمیشە بەرز بووە. ئەم هەفتەنامەیە بەهۆی بلاوکردنەوەی هەواڵی سەر پێیی و خستە ڕووی ڕاستی ڕیسواکردنی لێپرسراوانی بەدخووی دەوڵەتی سیاسی و بەهۆی بەکارهێنانی زمانێکی توندو تیژ لە لایەن لاگیرانییەوە دوژمنی زۆرە.

بە شێوەیەکی گشتی ٨٤٩ کەس لەو هەفتەنامەیەدا کاردەکەن، کە ٣٦٦ کەس لە دەستەی نووسورانن و ١٢١کەس لە بەشی ئەرشیف و ٣٦٢ کەس لە بەشی بلاوکردنەوەن. تیراژی ئەم هەفتەنامە ناسراوە زیاتر لە ١,٣٨ ملیۆن دانەیە و ژمارەی ئەوانەی ئابوورنەیان داوە لەناو ئەڵمانیا دا (٣٦٥) هەزارکەس و لە دەرەوەی ئەڵمانیاش (١٦,٥) هەزار کەسە.

هەفتەیەك (١,١٤) ملیۆن دانەی لێ دەفرۆشێت، کە تەنیا (٥٣,٦) هەزار دانەی لە وڵاتەکانی ڕۆژهەلاتی ئەڵمانیا سەرف دەبێت. ژمارەی لاپەرەکانی بە شێوەیەکی مام ناوەندی (٢٧٣) لاپەرەیە و لە ساڵێکدا دەکاتە (١٤١٧٨) لاپەڕە. لە حاڵی حازر دا زیاتر لە (٦) شەش ملیۆن نەفەر، واتا ٧,٥٪ خەڵکی ئەڵمانیا شپیگل دەخوێننەوە. کە ٦٣٪ یان پیاو و ٣٦٪ یان ژنن، ٣٠٪ خوێنەرانیان تەمەنیان ١٤- ٢٩ ساڵن، ٤١٪ یان تەمەنیان ٣٠ــ ٤٩ ساڵن و ٢٩٪ لە سەرووی ٥٠ ساڵییەوەن تیراژی ئەو گۆڤارە (١,٣٨) ملیۆن دانەیەو نرخی هەردانەیەکی (٥,٤) مارکە.

«... لـه سـالّی ۱۹۹۱ دا دوو ملیـۆن و (۱۵٦) هـەزارو (۲٤۰) تـەن لـه چـاپی ڕۆژنامەکانی ئەڵمانیا سەرف کراوە»؛ «... بەپێی ئاماری ۱۹۹۲ ۸۳,۸٪ پیـاوان و ۷۹,۹٪ ژنان بە شێوەیەکی ڕێکوپێك ڕۆژنامەیان خوێندۆتەوە»؛

«... خەڵکی ئەڵمانیا لە هەموو شتێ زیاتر لـه ڕۆژنامەکانـدا ڕووداوو بەسـەرهاتی ناوچـەیی خۆیان بەلاوە پەسندە، پاشان کاروباری سیاسی ناوەخۆ و خوێندنەوەی ئاگاداری و شتی ڕۆژانەو وەرزش و هەواڵی دەرەوە بەسەردەکەنەوە...»

لە سالّی ۱۹۷۹ـ۱۹۹۰ ژمارەی گۆڤارەکان لە ٦۰٤۲ گۆڤاری جۆربەجۆر بوو بە ۸۱۰٦ گۆڤارو ۳۲۰۰ گۆڤاریان پسپۆرین و ٥۲٤ گۆڤاریان بۆ سەرگەرمی و ڕابواردنەو ۳۱۸ جۆریـان گۆڤاری مەزهەبی جۆربەجۆرن و ئـەوانی تـر لـه زەمینـەی تـرن. لـه کۆتاییـدا، پـەیامنێری ڕۆژنامەی (اطلاعات)، بەراوردێکی لەنێو چەند وڵاتێکدا کردووە سەبارەت بە ژمـارەو تـیراژی ڕۆژنامەکان و ڕێژەی سەدی خوێنەران ڕۆژنامە لەو وڵاتانەدا، کە ئەمە نەخشەکەیە:

وڵات	ژمارەی ڕۆژنامە	تیراژبە ملیۆن	ڕێژەی سەدی خوێنەر
ئەڵمانیا	۳۹۱	۲٦,۱	٪۸۲
فەرەنسا	۱۰٥	۸,۷	٪٥۱
ئینگلتەرە	۱۰۳	۲۰,۹	٪۸٥
ئیتالیا	۸٤	٦,۸	٪٤٥
نەمسا	۱٥	۲,٦	؟
سویسرا	۱۲۷	۲,۸	٪۷۹
ژاپۆن	۱۲٦	۷۲,٥	؟
ئەمەریکا	۱٥۸٥	٦۱,۷	؟

* پێشنیازێك:

هـەروەك لـه زانیاریـیـه بەکەڵکـەکانی پەیامنێرەکـەدا دەرکـەوت، زۆر لایـەنی بـاری ڕۆژنامەوانیی ئەڵمانیای بە پێی ئامار بلاۆکردۆتەوە. ئەم ئامارانەیش لە خودی ڕۆژنامەکانەوە بەدەستی هێناوە. لێکۆڵینەوەو تۆژینەوەی هەر ڕۆژنامەو گۆڤارێك و لایەنێکی ڕۆژنامـەوانیی کوردی بە بێ ئەو چەشنە ئامارانە کارێکی پـڕ لەکـەم و کـورتی دەردەچـێت، بەتایبـەتی لـه لێکۆڵینەوەی ئەکادیمیدا زۆر پێویستە و لێکۆڵەر هەندێ ڕاستی گرنگی بـۆ ئاشـکرا دەبێـت و

یارمەتی دەدات بۆ ئەوەی ڕادەی خوێنەرو فرۆشتن و زەرو قازانجی و سەرچاوەی ئابووری و ژمارەی کارمەندان و دەستەی نووسەران و تەمەنی خوێنەرو ڕەگەزی خوێنەرانی بۆ ئاشکرا دەبێت، لە پاڵ ئەوەی، کەحەزو مگێزی خوێنەران و ڕەواج و هەرمێنی هونەرەکانی ئەدەب.... هتد بۆیە بە ئومێدم و پێشنیازی ئەوە دەکەم ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی سالأنە بەکاری خۆیاندا بچنەوە و فۆرمی تایبەت چاپ بکەن بۆ وەدەست هێنانی ئەو زانیارییانەی کە پێویستن، بەمەش خزمەتێکی باش بە ڕەوتی ڕۆژنامەوانیی کوردی و خۆشیان دەکەن ئەگەر ئەمە لە کۆندا نەکراوە، نەوەك هەرئەوە، بەڵکو زۆربەی ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردییەکانمان تەنها ناویان دەزانین و زانیاریمان دەربارە کەمەو دانەیان دەستناکەوێ. با لەمەودووا ڕوو لە نووسینەوەی مێژووی ڕۆژنامەوانیمان بکەین بە شێوەیەکی زانستی.

کارتێکەری ڕۆژنامەوانی بەسەر هونەرەکانی ئەدەبدا

سەرهەڵدان و بلاوبوونەوەی چاپەمەنی و ڕۆژنامەو گۆڤار لە مێژووی کلتووری میللەتاندا بە دیاردەیەکی شارستانی دەژمێردرێت و ڕادەی هۆشیاری ئەو میللەتەی پێ هەڵدەسەنگێندرێ. بلاوبوونەوەی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی (کوردستان ١٨٩٨ – ١٩٠٢) وەچەرخاندنێکی نوێ یە لە مێژووی ڕووناکبیریی کوردیی، ڕۆژنامەو گۆڤاری کوردی بەهۆی زاڵ بوونی باری نەخوێندەواری و نەبوونی هۆشیاری نەتەوەیی و کەم دەرامەت و چاپخانە تووشی چەندین کێشەو چەرمەسەری بووە.

لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانییەوە لە کوردستانی عێراقدا ئاسۆیەکی نوێ دەرکەوت، ئینگلیزەکان بەهەر مەبەست و نیازێك بووبێ، ڕۆحی نەتەوەیی و ژیانی خوێندەواریان بەرەو پێشەوە بردو ڕۆژنامەو گۆڤاری (پێشکەوتن) لە بیستەکاندا گرنگییەکی تایبەتی هەیە بۆ هونەرەکانی ئەدەب. لەوێوە سەرەتایەکی نوێی‌چیرۆکی هونەریی کوردی سەری هەڵداو نابێ دەوری (مێجەرسۆن)[1] فەرامۆش بکرێت، هەرلەوێوە بیری ڕێچکەشکێنی **شێخ نوری شێخ سالح** بۆ شیعری نوێی کوردی سەری هەڵداوە بەلاسایی کردنەوەی شیعری شاعیرانی تورك و سرووەو گۆرانی تورکی کێشی شیعری کوردی لەعەرووزەوە گۆڕی بە کێشی هیجایی. بەمە بووە ڕابەری ئەو بزووتنەوە نوێخوازییە لە شیعری کوردیدا وەك مامۆستا ڕەفیق حلمی وتەنی (ئینقلابێکی)[2] لە شیعردا کردو پاشان (گۆران)ی لووتکەیش درێژەی بەو ڕێچکەیەداو فەرهەنگێکی نوێی بۆ زمانی کوردی پەتی داناو کەش و هیوای ڕۆمانسییزمی ئەدەبی ئینگلیزیی گواستەوە ناو شیعری کوردی و شاگردەکانی (گۆران)یش[3] کامەران موکری و هەردی و دیلان و کاکەی فەللاح و ع. ح. ب شیعری نوێی کوردییان زیاتر چەسپاند.

---

[1] بۆ ڕۆڵی مێجەرسۆن لە ڕۆژنامەی پێشکەوتن بڕوانە: مێجەرسۆن و ڕۆژنامەی پێشکەوتن و گرەوێکی ئەدەبی، گ. ڕامان، ژ ٥٥، ٢٠٠١، ل،

[2] ڕەفیق حلمی، ئینقلاب لە شیعری کوردیدا، گۆڤاری پێشکەوتن، ژ١، بەغدا، ١٩٥٨.

[3] مارف بەرزنجی لە هەڵسەنگاندنی دیوانی (دیاری)ەکەی کامەران موکری دا ئەو تەعبیرەی بەکارهێناوە

هەر لە دووتوێی لاپەڕەکانی ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا چەندین ژانری ئەدەبی تر لە دایك بوون و ئەدەبی کوردییان دەوڵەمەند کرد، ڕۆژنامەی (کوردستان) لە یەکەم ژمارەیدا، چەندین (وتار) ی بلاوکردەوە،کە وتارەکان بەپێ ی ناوەڕۆکیان سیاسی و ئەدەبی و مێژوویی زمانەوانی و زانستی و وەسفین. لە باوەشی ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا (نامەی ئەدەبی و چیرۆکە شیعرو پەخشانە شیعرو شانۆگەری... لە دایك بوون و لاپەڕەکانی ئەدەبی کوردییان ڕازاندەوە، لە هەمان کاتدا ڕۆژنامەو گۆڤارەکان شاهیدی سەردەمی خۆیان لەو گۆڕانکارییانەی کە سەردەمەکە بە خۆوەی گرتوە. ئەگەر ڕۆژنامەو گۆڤار لە ئەدەبی میللەتانی تر لە ڕووی سەرچاوەی ئەکادیمییەوە بە پلەی دووەم بێت ئەوا بۆ مێژووی ئەدەبی کوردی بە پلەی یەکەم دێت، لەبەر کەمیی کتێب و کەنالەکانی دی ڕۆشنبیری ئەمە سەرەڕای ئەوەی زۆربەی کات ڕۆژنامەوانیی کوردی، پسپۆڕی تیانەبووەو ئیمتیازەکەی گشتی بووە، بۆیە سەیر نییە لە ڕۆژنامەو گۆڤارە پسپۆڕییەکانیشدا ئەدەبی کوردی بە پلەی یەکەم بێت، لە ڕووی چیرۆکی کوردی بلاوکردۆتەوە بۆیە سەیرنییە گەر بڵێین لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی بە بێ ڕۆژنامەوانیی مەحاڵە و تەواوکەری یەکترن.

بە چاوخشانێکی خێرا بە ڕابەڕی ڕۆژنامەوانیی کوردی و قۆناغەکانی ڕۆژنامەوانیماندا ژمارەی گۆڤارو ڕۆژنامە ئەدەبییەکان لە هەموویان زۆرترن. بەدەگمەن ئیمتیازی گۆڤارو ڕۆژنامەی سیاسیی دراوە، بۆیە هەر لەسەرەتای ئەم سەدەیەدا، کۆڕو کۆمەڵ و ڕێکخراوە کلتووریەکانی کوردیی لە ڕێگەی ئەدەبەوە ئامانجی سیاسیی و کۆمەلایەتییشیان، بە تایبەتی لە ڕێگەی شیعرەوە بلاوکردۆتەوە. نموونەی شیعرەکانی ئەحمەد موختار جاف و بێ کەس و پیرەمێرد و گۆران و شێخ نووری شێخ سالح ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن و پەیڕەو و پرۆگرامی ناوخۆی (یانەی سەرکەوتن) و (کۆمەڵی زانستیی لە سلێمانی)یش نموونەی زیندوون.

دەروازەیەك
بۆ ڕۆژنامەوانیی کوردی- فارسیو چەند سەرەقەڵەمێك

شوێنی جوگرافی کوردستان و مێژووی هەزاران ساڵی پێکەوە ژیانی میللەتانی ڕۆژهەڵات لەپێش زایین داو دواتر کۆبونەوەی ئەو میللەتانە لەژێر ئالای مەزهەبداو بەرژەوەندی ئابووری و تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی دوورو درێژی سنووری و ژیانی ئاوارەیی و پەناهەندیی بەهۆی بڕیارو شەڕو سیاسەتی سەردەمەوە، هەموو ئەمانەو گەلێ هۆکاری دی وایکردووە لەگەڵ بیری بلاۆکردنەوەی چاپەمەنی و ڕۆژنامەنووسی ڕۆژنامەوان و ڕۆناکبیری کورد پێویستی بەناسینی کلتوورو زانینی زمانی خۆیان دۆزی نەتەوەیی و پرسی داواکانی بخاتە بەردەم ئەوان ئەمە هۆکاری زۆرە گرێی خۆ بەکەم زانین لە بنیادی سایکۆلۆژی ئینسانی کوردو نزمی ئاستی هۆشیاری و کزی خوێندەورای و توانای بینینی ئایندەو بەرژەوەندی تاکەکەسی و چەندانی دی.

ڕۆژنامەوانیی کورد هەر لە سەرەتای دەستپێکردنی ڕۆژنامەوانیی کوریدا، لەگەڵ ڕۆشنایی ڕۆژنامەی (کوردستان)، کە بە خاڵی وەرچەرخانێکی گەورە و بەهێزی کلتووری کورد بوو لە ١٨٩٨ دا بەهەردوو زمانی کوردی و زمانی تورکی، کە زمانی دەسەلاتی سیاسی بوو بلاۆکراوەتەوە هەندێ جار بەزمانێکی سکالاۆ ئامێز و پارانەوە بۆ پێدانی مافی خوێندن و نووسین بە زمانی زگماکی خۆت بخوێنێ و بنووسی و بیربکەیتەوە وتارو بابەتەکانی نووسیووە، بە تایبەتی وتارەکانی سەردەمی میقداد بەدرخان کڕووزانەوە لەبەردەم دوژمندا بێجگە لە گوێپێنەدان و بە سووك سەیرکردن هیچی دیی لێ دەست نەکەوتووە.

ئەم تێکەڵاوی و بەکارهێنانی زمانی دووەم لە نووسیندا، جاران لە سەردەمی زوودا، نەوەك هەرلای کورد لای میللەتانی دراوسێش دیاردەیەکی بەرچاوەو کەمتر هەستی شۆڤێنی نەتەوەیی لە لایان بەتایبەتی لای تورکی گەلاڵەببوو زۆر لەشاعیران و تەنانەت لە دەربارو تەلاری پاشاکان یان سوڵتانەکانی عوسمانلی زمانی فارسی بەکاردەهات لەشیعری کوردیشیدا زانینی زمانی فارسی و تورکی و عەرەبی مەرجی سەرکەوتوویی شاعیریان پیشان دەداو نالی (١٨٠٠-١٨٧٢) گوتەنی:

فارس و کورد و عەرەب هەرسێم بەدەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ مولکی دیوانی هەیە

خۆدەست ڕەنگینی و دەست بەسەرداشکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە هۆنینەوەی شیعر بەزمانەکانی تورکی و فارسی و چەندین شاعیرانی دی تۆژەرەوەکانی ئەو نەتەوانەیان سەرسام کردووەوە زۆر جاریش بە مۆڵکی خۆیانیان دەزانن.

زۆر نووسەری بە ڕەگەز کورد لە ئێران و ئەفغانستان و پاکستاندا بە زمانی فارسی مێژووی ئەدەبیاتی ئەو میللەتانەیان دەوڵەمەند کردووە. لەسەردەمی نوێدا لە ئێران لەسەدەی بیستەمدا زمانی کوردی قەدەغەکرابوو بۆ نووسین و خوێندن و بەهۆی سیاسەتی پاڕاستنی خاکی ئێران و دەستەلاتی شاو یەکگرتوویی گەلانی ئێران نووسەر و ڕۆژنامەوانی کوردیش پەنای بۆ زمانی دووەم، زمانی فارسی بردووە، لە کوردستانی عێراقیشدا ئەگەر چی مێژووی دەستپێکردن وخوێندن و نووسینی کوردی لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتی نوێی عێراق بە پشتیوانی ئینگلیزو بەپێی بەندەکانی پەیماننامەی سیڤەر و دەستووری عێراق ڕێگە بە زمانی کوردی درا بۆ بەکارهێنان لە داموودەزگاکاندا، دیسانەوە بەهۆی ئەوەی شاعیر ونووسەری کورد زۆربەیان زمانی فارسییان لە حوجرە خوێندبوو ئامادەییان تێدابوو بە زمانی فارسی بنووسن، لە ڕۆژنامەوانیی سەردەمی شێخ مەحمودی نەمردا چەندین وتاری نووسەرانی کورد بەزمانی فارسی لەڕۆژنامەوانیی ئەو سەردەمەدا بلاوکراونەتەوە. بێگومان ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانەی ناویان دەبەین لە پێڕستی ڕۆژنامەوانیی کوردییدا ناویان دێت، بەهۆی ئەوەی کە دەستەی نووسەران و ناوەرۆکی بابەتەکانی تایبەت بەکوردو کوردستانن، لەبەرهۆکارگەلێك وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد با بە زمانی فارسیش نووسرابن.

لە باشووری کوردستاندا گۆڤاری بانگی کوردستان (١٩٢٢)[٤] لە سەرەتای حوکمداریەتی شێخ مەحموددا شیعرو بابەتی نووسەرانی کوردی بەزمانی فارسی بلاوکردۆتەوە. ئەم گۆڤارە وەك تیایدا نووسراوە هەفتەی جارێك دەردەچێ، لە شاری سلێمانی و لە لایەن جەمعیەتی

[٤] گۆڤاری بانگی کوردستان گۆڤارێکی زانستی کۆمەلایەتی ئەدەبی بووەو لەسەر ڕووبەری یەکەمیدا لەژێر ناوەکەیدا نووسراوە غەزەتەیەکی حوڕو سەربەستی میللییە، هەفتەی جارێك دەردەچێ، ژمارەی یەکەمی لە ٢ ی ئابی ١٩٢٢ دا ژمارە ١٤ی لە شاری سلێمانیدا دەرچووە. ئەم گۆڤارە لە شاری بەغدا ٣ ژمارەی دیکەی لە ساڵی ١٩٢٦ دا دەرچووەو زمانحاڵی (جەمعیەتی کوردستان) بووە، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: بانگی کوردستان ١٩٢٢–١٩٢٦ کۆکردنەوە و لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار، بەغدا ١٩٧٤.

کوردستان و به سەرپەرشتی مستەفا پاشای یا مۆلکی و موحەریری کوردی و فارسی عەلی کەمال و شێخ نوری شێخ صالح (م. نوری) و موحەریری تورکی ڕەفیق حیلمی بلاۆ کراوەتەوە.

١٤ ژمارە لەم گۆڤارە بلاۆکراوەتەوە و گۆڤارێکی ئەهلی بووە، لە ژمارەکانیدا چەندین پارچە شیعری شاعیرانی کورد کە بە زمانی فارسی نووسیویانە و هەروەها ئاگاداری و وتاری لە بابەت ڕووداوەکانی خوی و سەلماس و ڕەزائیە ورمێ و سمکۆی شکاك بلاۆکردۆتەوە. لە یەکێ لە ئاگادارییەکانیدا کە لە ژمارە (١) ی گۆڤارەکەدا بە زمانی فارسی بلاۆکراوەتەوە هاتووە: ((بخدمت کوردهای محترم ایران بانگ کوردستان که ناشر افکار ملت کرد وخادم علم و معارف است دوام و ترقیش محتاج همت و معاونت همه وطن پروران کردستان است چەدر خصوص نوشتن مقالات ملی و وطنی چه در خصوص ابونەشدن این غزته از غیرت منوران و متخیرات کرد امید معانت داریم در این خصوص کمترین سعی و جهد حمیتمندان وطن موجب شکران عظیم خواهد گردید.

بانگی کوردستان))

بۆ خزمەت کورده بەرێزەکانی ئێران (بانگی کوردستان) کە بلاۆکەرەوەی بیروباوەڕی میللەتی کورد و خزمەتگوزاری زانست و زانیاریە بەردەوامبوون و گەشەکردنی پێویستی بە هاوکاری هەموو ولاتپارێزانی کوردستانە چ لە بابەت نووسینی وتاری نەتەوەیی و نیشتمانپەروەری و چ لەبابەت ئابوونەداریی ئەم غەزەتەیەوە ئومێدمان بەهاوکاری غیرەتی ڕووناکبیران و هزرمەندانی کوردەو هەرهەولّ و تێکۆشانێك لەم ڕووەوە لە لایەن ولاتپارێزان مایەی سوپاسی گەورەی ئێمەیە.

بانگی کوردستان[٥]

دواتر لەگەلّ دامەزرانی دەولّەتی عێراقی نوێدا بپێی بڕیارێکی تایبەت،کە پێشتر ئاکامی (پەیمانی سیڤەر) بوو وبۆ چارەسەرکردنی کێشەی ویلایەتی موسلّ زمانی کوردی لە ناوچە کوردەواریەکەدا بوو بە زمانی فەرمی خوێندن و کاروباری کارگێڕی و ورده ورده خوێندنی

[٥] سەرچاوەی پێشوو.

صاحب امتیاز و مدیر مسئول
و سر محرر
مصطفی پاشا

اعلانات بدرینت
۳ قه ده سیمرت

هر شتیك مراجعت
صاحب امتیاز اکری

بانگ کردستان

(زمان کورزو رم رابوردو ایستا پاوان علمه)
(سلاح دسته صنعت پارچهٔ تیغ و سنان علمه)

علمی ، اجتماعی ، ادبی ، غزته یکی حر و سریست ملیه
هفتهٔ جاریك دردچی

ترکردی و فارسی
یل کال ۰ ۰ ۰

بوخارج اجرت پوسطه
علاوه دهکری

تاریخ انتشار
۲ آغستوس ۱۹۲۲
سالیاتی

نسخه یکی به ۲ آنه دهفروشری

سال ۱ نمره ۸ [جمعه] ۷ صفر ۱۳٤۱ ۲۹ ایلول ۱۹۲۲

دولت همه ر... حزب
پیدوتی از نفاق خیزد

امروله ناو ملت ایهدا نفاق به درجهیك حکمفرمایه
له کل برا ، باوك له کل اولاد ، حاصل کس له کل
سدا له قصه ، له فکردا یك نا گرن .

به محضی امه شخصیك خصوصی خوش ناوی ایتر
رق او یا هزار قصهٔ باش بکا ، یا بو منفعت ملت
وحی خوی فدا بکا هیچ فایدهٔ نیه له نظر یا تاریخ و
فکره باشهٔ له نظری جهلا و عوامدا به نوعیکی حراب
ا دهکات و نشان به خلق ایا .

مثلا : امروهمو کس آزانی و حتی جهلایش فرق
ه دهتن که حاکی له حکومی چاکتره له کل امهیش و
فض کس شك ایم به محضی امه رق له کسیکه و اوکسه
ظ به حکومی ناکات و دیموکرات آزاد و حرله زیر ادارهٔ
ل خویا بزی له رق او کسه ایم حظ ناکات ملتهکی
حکام و مظلومن .

ای قوم کرد . بوچی خرابه امروله زیر بیداغ خوما

به سرپرستی بزین و تأیل حقوق ملیهٔ خومان بین .

ایمه تالبن بین به دشمن حکومت اسلام ایمه
الین جاری یا بو خومان موجودیتیك . تاویك پیدا
بکین و له زیر بید فی کرد بینه وه اوسا کهوین به
شتیك و دشمان گشته حکومت اسلام متفقاً و ترق
اسلامیت دست بدهینه دست او حکومتی اسلامیه یه
که امیت به دراوسیمانه .

ام وقته دا ام فرسته که بو قوم کرد هلکوتوه
ملتهکان تر به فداکردن صد هزار ان نفوس بویان هل
گوتوه و هل ناگوی — له کل امهیش دا ایمه له پر
نفاق و شقاق خومان اغفال ایکین هر دایین (فلان
هات ، قیسار رویشت) بوین به کردهکی که هردو
جزئان بو .

عجبا اگر هر و کو برا دست بدینه دس یك و از
له نفاق و حسد بهزین ، بو ترق و تعالی خومان فی
بکوشین و محافظهٔ خومان بکین له باشتر نیه که به دو
و داسه ام وقته عزیزهی خومان ضایع بکین و له تعا

ڕەسمی قوتابخانە دەستی پێ کرد، کە ئەویش بە زمانی کوردی و عەرەبی بوو و زمانی فارسی، کە پێشتر لە خوێندنی ئایینییەوە فەقێ و مەلا و شاعیرەکان فێری دەبوون ئەمجارەیان

ڕۆژنامەنووسیی کوردی– فارسی لەوێدا بە شێوەیەکی فراوان دەرکەوت و بە تایبەتی نووسینی فارسیی نووسەرانی کورد.

لە ماوەی ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانیدا بە تایبەتی لە ساڵی ١٩٤٣دا دکتۆر ئیسماعیل ئەردەڵان ئیمتیازی ڕۆژنامەیەکی لە دەوڵەتی ئێران بەناوی (کوهستان)ەوە وەرگرت، کە بەشی زۆری بەزمانی فارسی و هەندێ بەرهەمیش بە زمانی کوردی، بەتایبەتی شیعری شاعیران و پەندی پێشینان و وتاری ڕەخنەیی تێدا بڵاوکراوەتەوە. ئەم ڕۆژنامەیە تا ساڵی ١٩٤٨ بەردەوام بووەو هەموو ڕۆژانی دووشەمە هەفتەی جارێك بەهەشت لاپەڕە بڵاو دەبووەوە[٦].

لە سەردەمی کۆماری کوردستاندا لە مەهاباد لە ١٩٤٦/١/٢٢– ١٩٤٦/١٢/١٧دا چەندین ڕۆژنامەو گۆڤاری کوردی بڵاو کراونەتەوە بە تایبەتی ڕۆژنامەی کوردستان، کە زمانحاڵی کۆمار بوو، لە پاڵ بابەتە کوردییەکاندا هەندێ جار بابەتی بەزمانی فارسی بڵاوکردۆتەوە، ئەم ڕۆژنامەیە ١١٤ ژمارەی لێ بلاوبۆتەوە و ڕۆژی نا ڕۆژێ لەمەهاباد لە لایەن دەستەی نووسەرانەوە و بە سەرپەرشتی پێشەوا قازی محەمەد بڵاوکراوەتەوە.[٧]

لە ڕۆژهەلاتی کوردستاندا دوابەدوای ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی لەساڵی ١٩٧٩داو هاتنە سەرکاری کۆماری ئیسلامی ئێران بزووتنەوەی ڕووناکبیریی کوردیی و بەتایبەتی لە ساڵانی سەرەتای شۆڕشدا زیاتر گەشەی کردو هەندێ سەنتەرو ئەنجوومەنی فەرهەنگیی کوردی بۆ بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەو کتێبی کوردی دامەزراون، کە هەندێکیان سەر بە دەوڵەتن و لەلایەن دەوڵەتەوە باربووی ماددی دەکرێن. مامۆستا (هێمن)ی شاعیر ڕۆڵی لە دامەزراندنی سەنتەری سەلاحەددینی ئەیوبی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی کوردی لەشاری ورمێدا هەبوو، ئەم سەنتەرە گۆڤاری (سروە)ی لێ چاپ دەبوو، کە ئێستایش ئەم گۆڤارە بە هەردوو زمانی کوردی و فارسی بابەت بڵاودەکاتەوەو بەردەوامە، هەروەها گۆڤاری (ئاوێنە)لە تاران و ڕۆژنامەی (ابیدر- ئاویەر) لە شاری سنەداو (زرێبار) و (سیروان) وەك دوو ڕۆژنامە بەهەردوو زمانی

---

[٦] لە بارەی ڕۆژنامەی (کوهستان) ەوە بڕوانە: د. ھ یمداد حوسین، ڕۆژنامەنووسیی کوردیی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان ١٩٤٢–١٩٤٧، دەزگای چاپ وپەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل١٦٧–١٩٦.

[٧] سەرچاوەی پێشوو.ل١٤٠–١٦٥.

کوردی و فارسی هەوڵ و چالاکی و کلتوری ناوچە کوردەواربەبەکە بلاوەکەنەوە. لەم ساڵانەی دواییدا گۆڤارەکانی (کوردستان) و (مەهاباد) و هەندێ پەخشنامەی خوێندکاریی لە زانکۆکانی ئێراندا لەلایەن خوێندکارانی کورد بە هەردوو زمانی کوردی و فارسی بڵاوەبنەوە، کە کێشە و گرفتی فیکری و مەعریفی و کلتوری بڵاوەکەنەوە.

صحفه ۵ کردستان شماره ۲۰

نام آقای محمد مردوخ (آیت‌الله کردستانی) ۱۱۸۰

کردوکردستان

**

(طف نظر برنامه کنباد) اولاد توس فنای یعنی نوه‌های سلامه نسل دو (هاد و پارس) یعنی ایران مختوری و حدادان تا زمان اشیلای کورش کبیر بر «آزدیاک» سلطنت کرده اند.

اما اولاد ایراسب کیقبادی در — شاهزادان سلطنت داشته اند سپس در دماوند پارس هخامنشیای اسکنه و کبیر سلطنت کرده اند. وهنگام اشیلای کورش کبیر بر کشور ماد و پارس اولاد ایراسب صبانه طرفدار کورش بوده اند کورش هم با آنها نهایت محبت و توازش را داشته است.

ازایراسب آثاری در تاریخ مشهود نیست جز اینکه یعقوبی مینویسد که (هفت) را تصرف نموده، اما تصرف هفت بدون حمایت پادشاه ماد و پارس برای ایراسب چندان سهل و آسان نبوده است شاید در لشکر کشی فریبرز بصفحه سلان ایراسب هم دخالت داشته یا رئیس سپاه بوده است که موجبات اقتضا فتح هفت را بنام نسبت داده اند.

اما آثار کتیباب پسر ایراسب خیلی زیاد است. قلعه سرقله و دیوار عاور درست مشرق و شهر بیضاء فارس از آثار اوست حدفاصل دریاچه ارومیه تا زریبار است.

کتیباب درحال حیات پدر پرتخت سلطنت جلوس نموده ۶۹۸ ق. م ایراسب درسال ۶۵۰ ق.م درگذشته است.

پایتخت کتیباب اول بلخ بوده بعد به استخر پارس انتقال داده است. باعث شهرت کتیباب بیشتر ترویج دعوت زرتشت گردیده است یعنی زردشت اخیر کاوس شاهزاد از مملکت گیری شده است کتیباب در درسال ۶۰۲ ق.م درگذشته است.

حکمدار خاورستان در زمان کورش کبیر پسر ارشده بنام پسر کتیباب پسر ایراسب بوده است ۶۰۲-۵۳۳ ق.م بیستن در هخامنشی هیه خیلی بنام — «اخشویروش» مذکور است و یونانیان اورا «زرکزکروسیس» میگویند. اردشیر درازدست هم عبارت ازاوست واشتباه یونانیها «کورس» یا «کورش» میگویند که کتیباب اورا بجای خاندان وحشی فرستاده ودرآنجا کشته شد.

بهمن قهرمانرا از ذهنها تا جش توسعه داد وبزرگ خودرا خوش مقرر ساخت ۵۶۵-۵۲۴ ق.م این پادشاه

وصف و تشبیه ابه ایستادا

بقیه از صفحه ۴

لایکه بوده ترجمی نریجی دمیزی:

چاویکم ادری بی که رمان بزید ۰ کوهه مازندرو ناگ و گیتی بی!

ادری خداباد وی یزان له کردیدا: تاریخی کوتیکی دو ناگ

وخاوزیر نادوورید چون کراوه بانه جاوبکیش بعضیه که بوه لیستی

و تاریخ ۲ داکو و تویه تی:

گه بزه پرسی که و یا پرانی دله وو فوریی له زوت

راه سوزیدا ، له سیه ، شاعرای گوتاله وه ۰۰۰

وزیری کورد له بیگیراندا یا ر وه خواز که پیاه وه و له یان

گوره تاسکه کای خوشه ویست که ۹ وه گولاله یکی خوشی بی جا

وه که ویت گوشتری وخدمت مجدد له خوشیدا، خاوکه پیه وه و له نیو

دلیه وه وه کو بولبولیکی ده ۵۵ بالی له پریکیتی وه لی:

فوریانی دوریت بم که شکستی بلغمه وه دا

حیرانی لیت بم که وه وابی بمسه کردوا

له گاوه گوه‌ئاسنگری حیرانی لیی آله گیانی ۵ داری له یان چاکای

خوشه ویست که بوده له صدمتی باوه‌تیتی لزی باوه وه آلوز ویت

وهادارده که

لیوه کاو له وبو ۹ پرسیت باوه‌شتی لیو که

میتی گیانم ۵ ربنیکه وبه‌تی چاوه‌وه

(به‌شوینی تمه‌داپسای له‌وه‌ن)

منه. ۵ص ۲ آوا. (آزادپور)

این داریوش پسر ویشتاسپ پسر آرشام پسر آریارامن پسر سیارش پسر کوروش اول پسر کاوس اول پسر سیاوش اول پسر هخامنش مکنه از پارس و جایگاه است که در کتیبه های خودش نیز خود را با «داریوش پادشاه دارنده صروف» است.

و کتاب نحیا فصل دوازدهم آیه ۲۲ و کتاب عزرا فصل چهارم آیه پنجم و بیست و چهارم و فصل پنجم آیه ششم و هفتم و هشتمانه‌ی را این داریوش تعیین کرده است.

سپس درسال ۵۲۱ ق.م داریوش مادی یعنی داریوش پسر یعنی که از همای متولد شده بود برتخت سلطنت جلوس کرده ودر تحت نظریات خصوصی مادر سلطنت نموده است اورا «داراول» نیز گفته اند.

این داریوش برتمام کشور ماد و پارس استیلاء یافته تاقسطنطنیه درتحت زمامداری او بوده است و مدت بیست سال سلطنت کرده است این داریوش در کتب عهد عتیق و ۵ داریوش مادی ۵ مذکور است.

کتاب دانیال فصل پنجم آیه ۳۱ و فصل یازدهم آیه ۱ بحکم و«فصل نهم آیه اول تصریح شده که داریوش پسر «اخشویروش» از نسل مادیان است ناچاریان تحقیق ازسلسله کیان بازنده عرسلطنت کرده اند از اینقرار:

۱-کیقباد ۲-کیکاووس ۳-توس ۴-فریبرز ۵-کواکسار ۶-آزدیاک ۷-ایراسب ۸-کتاسب ۹- بهمن ۱۰- همای ۱۱- «داراول یعنی داریوش پسرداده.

درسال ۵۳۰ ق.م اسکندر مقدونی برایران و یعنی ماد و پارس» تاخته پس از جنگ سختی در نواحی هولیه «داریل» داریوش بدست دونفر جاپلنگر همدانی دچار میاس. «ماهیار» کشته شد و دولت ماد خاتمه یافت و تمام کشور تحت تصرف و استیلای

پێنج شەممە
۱۱ رەزبەر
۱۳۲۵

کوردستان

ارگانی حزبی دیموکراتی کوردستان

هەیئەتی نوسەران وەدیری دوخین

ژمارە ۹۲
ساڵی یەکەم
دانەی قرانێک

لەچاپ وەدەستی دانیووکانەدا آزادیە

بەقەڵەمی حەزار

مێتینگی گەورەی
دەهەزار نەفەری لەشاری مەهاباد

گریگ لە بەرانبەر ئا هێشتنەوەی جیاوازی کەلتووری و ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئا... پەکخستنی زەردەوە وێستانی چاوەڕوانی و ئاشتی و ئاسایشی ناوچەی خۆمان ! هەروەها ئەوروژەوە کە حزبی دیموکراتی کوردستان لەمێژبوو بیرەوەری ساڵیادی لەدایکبوونی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی ئایالەتی ئازەربایجان و کوردستان بە مێتینگێکی گەورە بگێڕێت، بۆیە ڕۆژی ٩ ی ڕەزبەری ١٣٢٥ ی هەتاوی بۆ ئەنجامدانی ئەم مێتینگە دیاری کرا.

ئەم ڕۆژە لە بەیانیەوە هاوڵاتیانی دڵسۆزی کوردستان لە گوندەکانی دەوروبەری مەهاباد بە ئۆتۆمبێل و ئەسپ و ماشێن و بە پیادە بەرەو شاری مەهاباد کەوتنە ڕێ و لە ساعەتی ٩ ی پێش نیوەڕۆدا ئەو شارە بچووکە بووە دەریایەک لە خەڵک و ئەو هەموو خەڵکە بە ڕێکوپێکی و بە ئارامی و بە ڕێزەوە بەرەو شوێنی مێتینگ ڕۆیشتن.

ئەو مێتینگە لە ساعەت ٩ ی پێش نیوەڕۆ دەستی پێکرد و تا ساعەت ٢ ی دوای نیوەڕۆ بەردەوام بوو. لە ماوەی ئەو پێنج ساعەتەدا ٢٣ کەس لە نوێنەرانی ئەنجومەنە ئایالەتییەکان و ڕێکخراوە جەماوەرییەکان و ڕۆشنبیران و بازرگانان و ئەندامانی حزبی دیموکراتی کوردستان و هاوڵاتیانی ئاسایی وتاریان خوێندەوە و بە زمانی کوردی و تورکی و فارسی قسەیان کرد و ئەو هەموو خەڵکە بە ئارامی و بە ڕێزەوە گوێیان لێ گرتن و بە چەپڵە لێدان و هاوار کردن ڕەزامەندی خۆیان دەربڕی.

ئەو مێتینگە گەورەیە بە ئاوازی سروودی ئەی ڕەقیب و بە هاوارە هاوارە کۆتایی هات.

قەدری بەگ جەمیل پاشا
پیاوێکی نیشتمان پەروەری کورد

لەساڵی ١٩١٤ ی زایینی ١٩ ساڵ بوو قەدری بەگ دەستی کرد بە خوێندنەوەی ئاوڕ لە ئاڵای نیشتمانپەروەری خۆی دەدایەوە و دەیدی کە ئەتەرکی ئەو سەردەمە، بەرەبەرە، بەرەبەرە، ئازادیەوە (ئاڵای) هەڵدەکێشێ و ئاوڕ لە چارەنووسی خۆی دەداتەوە و دەبینێ کە ئەتەرکی ئەو سەردەمە بە گشتی چەند مەسلەکێکی گەورەی لەبەردەمدا هەیە و ئەگەر بیەوێ ئەو ئەرکە گەورانە بەجێ بهێنێ دەبێ بە ئەندامێکی چالاکی ڕێکخراوێکی نیشتمانپەروەری وەک (ئاڵای ئازادی) بێ و لە ڕێگەی ئەو ڕێکخراوەوە خزمەت بە نیشتمان بکا.

قەدری بەگ لە ساڵی ١٩١٤ دا بە ئەندامی ڕێکخراوی (ئاڵای ئازادی) هەڵبژێردرا و لە ماوەی ئەو چەند ساڵەدا کە ئەندامی ئەو ڕێکخراوە بوو، بە ئەرکێکی گرنگ هەستا و ئەویش ئەوە بوو کە ڕۆژنامەیەک بە ناوی (ئاڵای ئازادی) بڵاو بکاتەوە و ئەو ڕۆژنامەیە بە نهێنی بڵاو بکرێتەوە و بە نهێنی بگاتە دەستی خوێنەران.

قەدری بەگ لە ساڵی ١٩١٥ ی زایینی ڕۆژنامەکەی بە ناوی (ئاڵای ئازادی) بڵاو کردەوە و ئەو ڕۆژنامەیە بە نهێنی بڵاو دەکرایەوە و بە نهێنی دەگەیش

مێجەر سۆن و
ڕۆژنامەی "پێشکەوتن" و گرەوێکی ئەدەبی

لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی و شۆڕشی شێخ مەحمودی حەفید لە سلێمانی، ئینگلیز کاروباری شاری سلێمانیان بە دەستەوە گرت، یەکێ لە کارە چاکەکانی ئینگلیز ئەوەبوو، یەکەم چاپخانەیان بۆ شارەکە هێناو لە پێناو بلاوکردنەوەی بیروڕای کۆلۆنیالیستانەی خۆیان و هاندانی خەڵکی بۆ خوێندن و خوێندەواری بۆ لاینگری خۆیان و دژایەتی دەوڵەتی عوسمانی و لاینگرانی تورك کەوتنە بلاوکردنەوەی ڕۆژنامەوانی و چاپەمەنی. ئەم هەنگاوەی ئەوان بە هەر مەبەستێك و بۆ هەر مەسەلەیەك بووبێ، تۆمارێکی زیندوویان بۆ ئێمە بە جێ هێشت، کە لە لێکۆڵینەوەی زانستی لایەنەکانی ژیانی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسی و ڕووناکبیری کورددا پڕ بایەخە.

ڕۆژنامەی **پێشکەوتن**، کە یەکەم ڕۆژنامەی شاری سلێمانی و یەکەم ڕۆژنامەی کوردییە لە باشووری کوردستاندا بلاوکراوەتەوە.[1] ئەم ڕۆژنامەیە لە لایەن ئینگلیزەکان و بە سەرپەرشتی مێجەرسۆن هەفتانە بلاوکراوەتەوە[2] یەکەم ژمارەی لە (۲۹ی نیسانی ۱۹۲۰)دا بلاوکراوەتەوە. تا ژمارەی (۹۷) لە ساڵی دووەمیدا بە چوار لاپەڕە و پاشان بە شەش لاپەڕە بلاوکراوەتەوە.

ڕێڕەوی گۆڤارەکە ڕۆشنبیریی گشتی بووە، هەروەك لەسەرەوەی لاپەڕەی یەکەمی ڕۆژنامەکەدا نووسراوە (**هەموو بۆ پێشکەوتن دەنوسرێ**). ڕۆژنامەکە لە ڕووی هونەرەکانی ڕۆژنامەوانیی و چاپەوە، لە چاو ڕۆژگاری خۆی تا ڕادەیەکی باش سەرکەوتووە، کە ئەمەش نیشانەی لێزانی و شارەزایی سەرپەرشتیکەری ڕاستەوخۆی (سۆن) بووە.

---

[1] لە ساڵی ۱۹۱۸دا ئینگلیزەکان لە بەغدا ڕۆژنامەی بێگەیشتنی (ڕاستی)یان بە زمانی کوردی بلاوکردەوە، بەڵام لە سنووری باشووری کوردستاندا ڕۆژنامەی پێشکەزتن یەکەم ڕۆژنامەی کوردی شاری سلێمانی و باشووری کوردستانە.دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد لە بارەی ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی)یەوە لێکۆڵینەوەیەکی بە نرخی بلاو کردۆتەوە، بڕوانە: د. کەمال مەزهەر، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، بەغدا، ۱۹۷۸.

[2] سەرجەم ژمارەکانی ڕۆژنامەی پێشکەوتن لە لایەن عەلی ناجی کاکە حەمەئەمین عەتار و سیروان بەکر سامی و بە پێشەکی د.مارف خەزنەدار لە ساڵی ۱۹۸۸دا بلاو بۆتەوە.

(**پێشکەوتن**)، کە هەندێ بە (**پێشکەوتنی سلێمانی**) دادەنێن بەهۆی ئەوەی لەسەر ئارمی ڕۆژنامەکە،کە (پێشکەوتن)ە بە بچووکتر (سلێمانی) نووسراوە، بەلاّم من وای بۆ دەچم، کە نووسینی (سلێمانی) بە تەنیا بۆ ئەوەبوو، کە دیاری بخات، لە شاری سلێمانی دەردەچێت و هیچی تر. ناوەڕۆکی ڕۆژنامەکە بریتیە لە هەندێ بابەتی ئەدەبی وەک شیعرو چیرۆکی وەرگێڕاو و بابەتی میژوویی و کۆمەلاّیەتی و سیاسی، ئەمە بیجگە لەوەی هۆیەک بووە بۆ ئاگادارکردنەوەی خەڵک و بانگەوازو کاروباری ڕەسمیی فەرمانگەکانی تاپۆ شارەوانی و... تاد.

لە ڕووی قەوارەوە ڕۆژنامەکە (٢١×٣٣) سم لە هەر لاپەڕەیەکدا دوو ستوونی تێدایە و درێژی هەر ستوونێکی (٢٩)سم و درێژی هەر دێرێکی (٨) سم. ڕێنووسی ڕۆژنامەکە ڕێنووسی عەرەبیە و نیشانەکانی (٧)ی تێدا بەکارنەهاتووە و تیپە بزوێنەکانی (ە، و، ی) نەبووەو هەروەک نووسینی عەرەبی نووسراوە، بۆ نموونە (ئارمی) ڕۆژنامەکە (پێشکەوتن) وا نووسراوە، ئەمە وای کردووە لە هەڵەی ڕێنووس و هەڵەی چاپی بەدەر نەبێ، کە بەشی زۆری بۆ سادەیی چاپخانەکە و شێوەی کارکردنی دەگێڕێتەوە.

مێجەرسۆن ڕۆژنامەوان و حاکمی سیاسی

لە ساڵی (١٩٠٨)دا لە ئینگلتەرەوە (مێجەر سۆن) بەکاری ڕەسمی بەریتانیاوە ڕەوانەی کوردستان کراوە، بۆ ئەوەی زانیاری لە بارەی کورد و دابونەریت و ڕەوشت و ئاکارو مێژوویەوە زانیاری کۆبکاتەوە. سەرتا گەیشتۆتە ئەستەمبوڵ دوای گەڕان و سوورِان بە دوای کوردێکدا تاوەک تووشی (شێخ الاسلام) ی بیارە دەبێت، بەلاّم هیچ سوودێکی نابێت و شێخ شک و گومانی لێدەبێت، بە پاپۆڕێک بۆ (بەیروت) بەڕێ دەکەوێ، شایەنی باسە، پێشتر لە کرماشان شتی کوردی فێربووە، لە بەیروتەوە بە شەمەندەفەر دێتە حەلەب و ناوی خۆی دەگۆڕێ بە (میرزا غولام حوسێنی شیرازی) گەشتێکی سەیروسەمەرە لە (ئورفە) وە بۆ (دیاربەکر) و لەوێ بووە بە هاوڕێی کابرایەکی هەولێری بەناوی (حاجی والی)، کە حەڤدە جار چووە بۆ حەج و لە دیاربەکر دەیباتە دەرەوە و ناوی دەنێ (موسی) بەناوی کوڕەکەیەوە. دەگاتە موصل و لەوێ لەگەڵ قەتارچییەکدا دێتە هەولێرو کەرکوک و پاشان سلێمانی. لەو شارەدا لە خانی (غەفورئاغا) ژوورێک بەکرێ دەگرێ و پاشان دەبێتە هاوەڵ و دۆستی خەڵک. دواتریش دەچێتە هەڵەبجە و لەگەڵ وەسمان پاشای جاف و عادیلە خانمدا دەبێتە دۆست، دوای ماوەیەک لە کەرکوکدا دەمێنێتەوەو بە (کەلەک) لە (پردێ) وە دەگاتە بەغدا و لەوێوە دەگەڕێتەوە.

(میّجەر سۆن Ely Bennister Soane) لـە ڕۆژی (١٦)ی ئاغستۆسـی (١٨٨١)دا لـە ساری (کینسنگتۆن) لە ئینگلستان لە دایك بووە. لە (١٨٩٨) لـە زانکـۆی (کامبرێـدج) بـە پلەی شەرەف دەرچووە. ئارەزووی زمانە ڕۆژهەلاتییەکانی هەبووە، لە ساڵی(١٩٠٢) دا دەینێرن بۆ ئێران بۆ ئەوەی لە بانقێکدا ئیش بکات، لە تاران بە ساڵێك زمانی فارسـی دەبێـت و هـەر لەوێ دیوانی شیعرەکانی (عومەر خەیام) تەرجەمەی سەر زمانی ئینگلیزی دەکات.

لە ساڵی (١٩٠٩)دا بووە سەرۆکی (کۆمپانیای نـەوتی ئینگلیـزی ئێرانـی)، لـە سـاڵی (١٩١٥)دا دەچێتە بەسرەو ڕۆژنامەی بەسرە تـایمز(Basrah Times) دەردەکـات، پاشـان لـە خانەقین دەبێ بە دادوەر (حاکم). لە ساڵی (١٩١٩)دا بووە بە حاکمی سلێمانی و خزمـەتێکی زۆری شارەکەی کردووە لە ڕۆژنامـەوانیی و کردنـەوەی قوتابخانـەو بـەرگرتن لـە کـاری دزی و جـەردەیی و خوێنـدنی کـردووە بـە کـوردی و هەڵبـژاردنی فەمانبـەرە کوردەکـان لـە ناوچـە کوردەواریەکـەدا، ئـەم گـرەوەی کـە لێـرە لێـی دەدوێـین، نموونەیـەکی کارەکانیـەتی بـۆ بـە کـوردیکردنی خوێنـدن و بەرزکردنـەوەی ئاسـتی ڕۆشـنبیری کـوردی لـە ڕێگـەی ڕۆژنامـەی پێشکەوتن (١٩٢٠– ١٩٢٢)ەوە، کە بە هەوڵی ئەو دامەزراوە و بلاّوکراوەتەوە[٣].

میّجەرسۆن لە ساڵی (١٩٢١)دا گەڕایەوە ئینگلتەرەو خەریکی فەرهەنگی کوردی بووەو چەند بەرهەمێکی لە بابەت زمان و میّـژوو و فەرهەنگنووسـیی کـوردی بـەجێ هێشـتووە، لەوانە:

- Kurdish grammar (Grammar of the Kurmaji of Kurdish language)، London، 1913.
- Elementary Kurmanji grammar (Sulaimania district). Baghdad, 1919.
- A southern Kurdish foksong in Kermanshani dialect "Journal of the Royal Asiatic Society". 1909، January, Pt.I.pp 45–51.
- Notes on the phonology of southern Kurmanji.

[٣] لە بارەی ژیان و گەشتی میّجەرسۆن بۆ کوردستان سوود لە وتارێکی قادر خەفاف وەرگیراوە،کە لە گۆڤاری گەلاوێژ بە چوار ئەلّقە بلاّوکراوەتەوە.لەم وتارەدا نووسەر کتێبەکەی میّجەرسۆن بە ناونیشانی To Miesopotamia and Kurdistan in Disguise خستۆتە بەرباس و لێکۆلّینەوە و لە کۆتایی وتارەکەیدا چەردەیەك زانیاری لەبارەی ژیانی میّجەرسۆن بلاّوکردۆتەوە، بڕوانە: گۆڤاری گەلاوێژ، ژ (٤، ٥، ٦، ٧)، ١٩٤٥.

- Notes on the Kurdish dialect, Sulaimania (Southern Turkish Kurdistan)[٤].

لە سالّی (١٩٢١)دا لە لایەن پاشای بەریتانیاوە خەلاّت کراوەو لـە ڕۆژی (٢٤)ی سـالّی (١٩٢٣)دا کۆچی دوایی کردووە.

ڕۆژنامەی (پێشکەوتن)و گرەوێکی ئەدەبی

ڕۆژنامەی پێشـکەوتن لـە ژمـارە (٢٧)دا لـە ژێـر نـاوی (**بـۆ زانـین**) ئاگادارییـەکی بلاّوکردۆتەوە بۆئەوانەی،کە دەیانەوێ بە کوردییەکی سادەو ڕەوان بنووسن و ئەو نوسینانەشی، کە قبوولّ دەکرێت پاداشتی شیاو وەردەگرن، لە ئاگادارییەکدا کە پێدەچێ لە نووسینی مێجـەر سۆن خۆی بێت نووسراوە:

بۆ زانین

پێشکەوتن خۆی و کۆمەلّێ لەوساوە کە حەز بە ژوورکەوتن و پێشکەوتنی زمانی کوردی خۆمان دەکات داوا هەیە کە نووسینی کوردی بکرێت و بـانگی ئەوانـە دەکـات کـە حـەز لـە نووسین دەکەن.

١. بە (٣) ڕەنگ پارەی داناوە بۆ کڕینی ئەم نووسینە کوردییە بۆ (١) پەنجا ڕووپیە، بۆ (٢) سی و پێنج ڕوپیە بۆ (٣) بیست و پێنج ڕوپیە.

٢. هەتا ڕۆژی (١٠)ی نۆڤەمبەر (١٩٢٠) ئەم نووسینە وەردەگیرێت.

٣. ڕۆژی یانزە تەماشادەکرێت.

٤. ڕۆژی هەژدە لە پێشکەوتندا بلاّودەکرێتەوە و پارەکە دەدرێت.

٥. ئەو کەسە گرەو دەباتەوە کە نووسینەکەی ڕوون و دیاربێ. فارسی و تورکی عـەرەبی کەمتر تیابێ و تامدار بێ، نووسینەکەیشی وەك، سیاسی، فەلسەفە، ئاموژگاری نەبێ، باسـی زەرعات یا سەفەرنامە و حیکایەت و سەرگوزەشتی شەڕ و شتی وابێ باشە، ئەگەر شیعر بـوو کەلیمەی فارسی نەبێ وەك ئەمەی ڕووی "حەزلێکراو– مەعشووقە" دەکەن بە "ماهی تابان" ئەگریجە و زولف و "مشك ئالود" لێو بە "لەعل و یاقووت" چاو بە چاوی "غـەزال– ئـاهو" ئەگەر کینایە بێ با ئەویش کوردی بێ[٥].

---

[٤] د. ئەورەحمانی حاجی مارف، ڕابەری سەرچاوە لەبارەی زمانی کوردییەوە، بەغدا، ١٩٨٩، ل ٢٣٨.

[٥] ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژ٣٠، س١، پێنجشەممە ١٩٢٠/١١/١٨.

لە ژمارەی (٣٠)دا، ئەنجامی گرەوەکە بلاۆکراوەتەوە بە شێوەیەك شێخ نووری شێخ صالح بە پلەی یەکەم دەرچووە، هۆیەکەشی هەروەك نووسراوە لەبەر ئەوەی نووسینەکەی ئەو بە شیعر بووە، ئێمە لێرەدا هەرسێ نووسینەکەی بە یەکەم و دووەم و سێیەم دەرچوون وەك خۆی و بە ڕێنووسی ئەمڕۆی کوردی دەنووسینەوە.

جووت گا شتێکی چاك[٦]

لە باسی هـــــــەر شتێ پیاڕاگەیشتین ئێمە نووسیمان
ئیتر با بێینەوە ســـــەر باسی جووتیاری و زەوی کێلان
لە پایزدا خەریکی جـــــووت تـۆو چاندن ئەبی تا سەر
لە مالّی خۆت ئەنویت و بێ عـــــەزیەت ئاوی ئەدا باران
لە جەردەو دز بە دوورەوە قەت مـــەترسە هیچی لێ نایە
لە هاوینا لە پاش دروێنە بێتە ســـــــەر خەلەو خەرمـان
وەرە تۆ پێگەیشتووی وەختی هاوینیش تەمـــاشـــــــاکە
وەك بامیە تەمـــــاتە و کاڵەك و لـــــۆبیا و باینجان
جگە لـــــەو پارەی خـــاوەن زەوی ئەیخاتە گیرفانی
بە ڕاستی زەحـــمەتێکی زۆر ئەکا بۆ هـــاوڵاتیەکان
کلەمەو نێڵ و هەوجارێك و جـــووتێ گای لەڕو بێ فەڕ
ئیتر دەســـمایەی ناوێ وەك دوکـــــانی بازرگـــان
بەقالی و ئەم شـــــتانە هیچ نیە وەختی نابووت بـــــوو
لە ئاخریا ئەڵێ ئەســپێ گۆڕانی سەوزەلێ تۆم گیـــــ،ان
زەوی و زار دەوڵتێکە نامـرێت و قـــــەت لەناونـــــاچێ
فەقیرو دەست نەڕۆیو نابێ قەت خاوەن دەغـــــڵ و دان
بناغەی دەوڵەمەندی هەر بەجووت و گا ئەبێ قـــایـــم
بە جووت و گا ئەڵێن عـەرزو هەڵدڕین و پارە دەرهێنانە ؟

[٦] سەرچاوەی پێشوو، ل ٢.

تکاتن لێ ئەکەم لەم ئیشـــــــەدا تا پێشکەوتن چاکە
بەلاّم دووبارە پێویستە حـــــکوومەت بێتە یـــــاریدان
لە باســـــی تووتن و کـــــرپیار لادێیش بنووســـم با
کە پارەی بوێ دێت و هـــــەزار ڕپیە ئەیا زســـــتان
بەهارێ سەد دێراو تووتن ورد و پیس وبێ گەلاّوکێشان
وە چ و داریّك زیاتری ناوێ تووتن بێ پشـــــووی نادا
هەموو هەردارو بەردو زبلّ و پووش و قسپلّ و ئێســـــقان
بچێت و پێی بلّێ ئەو تووتنە باتمانی چـــــەند ئیـژێ
بەسێ لیرەی عەجەمی کەمتری نادەم بەسەد قورحـان
لە عەزری وشك و ڕەق تووتن پەیا بێ و ئەشـــــیفرۆشن
کەوا بێ با هەموو دەسکەینە جووتیاری و زەوی کـــێلاّن
سلێمانی. م. نووری

* * *

بـۆچرووك[۷]

هەچ وەختێ ئەم قامیشە دوو لەتە، ئەم ئاسنە دووکەرتە ئەگرم بەدەســتەوە زمـانم تـوێ توێ ئەبێ،.خوێنی دڵ ئەو دڵۆپە دڵۆپە سوورانە لە هەموو شـارەکی لەشمـەوە کـۆ ئەبێتـەوە و ئەتکێ حەوزێکی سوور دەخاتە بەرچاوم، تنۆك تنۆك لە چاومەوە فرمێسك ئەڕژێ و لەبەر پێما بیرێك پەبا ئەبێ. سەرم وەك مزراحێکی دگ دگە بە گوڕ دایکوتێ گێـژوو سـووڕ ئـەخوا و لـە بەینا ئەمێنێتەوە. ئەو هەنسکانەی لە بنکـی دڵـەوە هەڵئەکشـێ لـە گـەروومـا کۆدەبێتـەوە هەناسەم لێ دەبڕێ. دەمەوێ نەختێ لەم کاسە لاێوەڕێژەی دڵم بڕێژم و سەرم سوك کـەم، سـەد حەیف گرەی دڵ، کرپەی جەرگ، بـۆ چـررووکی نـاو زگ کـە بلیسـکە ئەبیسـتێ وەك زمـانی هەژدیها لە قوڕگمەوە سەر ئەکێشێ، هەرچی سەرچاوەی فرمێسکم هەیە ئەیکا بە هـەڵمێکی سوور و لە کونە لووتمەوە دەری ئەکا. هەروەك دوا هەناسەی مردوو لێوم، چاوم وەك نانی سـەر ساج وشك و ڕەش ئەکاتەوە، لەو وەختەدا دەمەوێ بە هەموو هێزی زمانم هاوەرکـەم و کەسـێ

[۷] سەرچاوەی پێشوو، ل ۲,

به دادمەوە بهێنم، بەڵام زمانم نەستراوە. دەمەوێ بە هەموو هێزی ئەژنۆم ڕاکەم، بەڵام ڕێگام گیراوە بە هەردوو دەست ئەکێشم بەسەرو پۆتاڵەکی خۆماو ئەزیڕێنم. بەڵام هەموو کەس چاوی نووقاوە. هەموو لا گوێ ی کەڕ بووە. کەس دەرد لەمن لە من ناشنەوێ، کەس چاوم بۆ ناگێڕێ، هاوار سەد هاوار، من چیم کردووە خوا وام لێ بکا. ئەگەر نەبووایە بە ناشکوری ئەو دەست و چاوە، ئەوگیانەی خوا دایومێ وەك بوخچەی بووك ئەمپێچایەوە و ئەمکوتا بەسەر چاوی عیزرائیل — دا... نەمنەویست، بەڵام ئەوەیشم پێ ناکرێ عزرائیلیشم دەست ناکەوێ، لە دووری ئەگێڕم و نایگەمێ، لێم بووە بە سێبەری خۆم، کە بۆی ئەچم ئەڕوا، ڕاوە دووری دەنێم ڕائەکا، تا ڕۆژی خۆی نامگرێ منیش ئەبێ تا ئەو ڕۆژە بتلێمەوە، وە گەوزی خۆم بدەم.

* * *

زەکی صائب

ڕۆژەوە بوونێك [8]

لە دوای ئەم بەهارەدا لە بەغدا ئەهاتمەوە شەوێك لە کەرەبچنەوە دوو کەس بووین سواری دوو بارکە بوو بووین لەگەڵ قاترچیەکدا سێ بە سێ لە سەگرمەوە هاتین، دنیا چونکە هیچ جەردەو دزو حیزی نەبوو بێ ترس و لەرز بێ دڵەداخوورپێ بەڕێکەوتین، شەو مانگە شەو بوو تریفەی ئەودیوی سەگرمە دێتە ژوور بەردەلانی و خوارو خێچە هەر لە نیوەی ڕێگا من دابەزیم بە هەزار نق وم جەڕ سەرکەوتم، کە هاتمە سەرێ زۆر ماندوو بووم، لە سوچێکی سەرکەژەکەوە قنکەل فسێکم دایەوە تۆزێ دانیشتم وەختێ بەرە بەری بەیان بوو، مانگیش لە ئاوا بوونا بوو جریوە جریوی ئەستێرەکان و بریقە بریقی مانگە شەو، کە ئینسان تێری لێ ئەخوراد هەروا تاس ئەی بردمەوە جێگەکەم وا هەڵکەوتبوو هەموو قۆپیەی قەرەداخم لێ دیار بوو هەتا چاو بڕی ئەکرد ئەو دارستانی قۆپیەیە وەك ئاوێکی زۆر مەنگ و کش و مات سەوز ڕاگیرابوو، شنەشنی ئەو با فێنکە کە ئەهات خشپەو هوڕی بەو گەلاێە ئەخست، لەولایشەوە تازە شەبەقی بەیانی دابوو قەراغ و بێجاغی عاسمان سپی داگەڕابوو هەرچەنێکم ئەکرد تێڕم لە ڕوانینی نە ئەخوارد لە خوارەوە لەبەردەمدا لەناو قۆپیەدا جار جارە لورە لوری دەعبا و مەعبا، زریوە زریو و فڕکو هوڕی چۆڵەکە و مۆڵەکە کەوا تازە لە خەو هەڵئەسان و ئەگەڕان دڵی دائەخورپان

[8] سەرچاوەی پێشوو، ل٣–٤.

لە ناو قۆپیەدا ناو بە ناو شوان و موان ئاگرۆچکەیان کرد بووەوە بریسك و هورِی ئەو ئاگرانەش لە دوورەوە ئەتووت گەلە ئەستێرەیە ئەنوێنێ ئەو ڕوناکیە بێ تۆزە ئەو با خۆشە بۆنداڕە، ئــەو کەژوو کێوە سەوزە، ئەو دانیشتن و پاڵدانەوەیە، ئەو بیرکردنەوەیە هەروا تۆزلقانەیــەکی مــابوو لە خۆشیانا ببورێمەوە، ئەمویست هەتا ماوم لە دنیادا لەو جێگــاو ســەعاتەدا بوومایــە، لــە پرێکا کابرای قەتارچی کرمانگی وتی فلانەکەس، فلانەکەس، وتم هێ بلەباقە ئەوەچییە کــوڕە وتی دڕەنگە هەڵسە بەڕێکەوە بڕۆین منیش هەناسەیەکی ساردم هەڵکێشاو هەڵسام و ڕاپــەڕیم بۆ خواڕەوە،لەو سەڕەوە لێژەیە بەدوو سێ قەڵەمباز خۆم گەیاندە خواڕەوە پێش هــەتاو کــەوتن گەیشتینە دەربەنگەکە، باوەڕ ئەکەن ئەوێشم بەقەد سەرێ لا خۆش بوو لــەم لاو لــەولاوە ئــەو بەردو تاوێرانە چوون بــۆ عاسمانــا ســەریان گەیشــتۆتە کەشکەشــان، ســەر هەڵئــەبڕی کــلاۆت ئەکەوێتە خواڕەوە، تافە تاف و هاژە هاژی ئەو ئاوە سپییە ساردە، کە ئەهاتە خواڕەوە ئەو بــا فێنکە خێڕا خێڕا ئەیدا بەسەرو چاوما، لە خۆشیانا قاچم نەبوو بڕۆم بــەڕێوە لەبــەر دەربــەنگا جۆگەڵەیەکی نەشمیلە و خنجیلە ڕێك و پێك هەڵگیرسا بوو هەر چوار لای دارستان و سەوزە گیا و گوڵی زەرد و سوور لە وەختی هەتاو کەوتنا لە قەراغی ئەو جۆگەڵەیە بارمان کوتا بە زەویــا هەتاو تازە ئەکەوت بریسقەی هەتاوەکە لە مەعبێن لقی گەڵاکانەوە ئەیدا بــەناو جۆگەڵەکــەدا لە پرشنگەکانی چاوم ڕێشکەو پێشکەی ئەکرد. کتوپڕ ئاگرێکی نێڵە نێلمان کردەوە چاییێکمان لێنا، قاوەییێکمان پێگەیاند، چونکە بە ڕێی ئاسن هــاتبووین هێشــتا ســەموون و بکســەمد و پەنیر و ماستی بەغدا و خەیا رو پورتوقاڵی باقووبە و قەیسی و سێوی شــارەبانمان تــەڕوبڕ پــێ هەبوو بە چای و قاوەوە تێرو پڕ مان خوارد، دوایی سەر خەوێکمان شکان و هەڵساین و هــاتین بەڕێوە. ئێستاکەیش و هەتا ئەو ڕۆژەی دامیانە لێوی قەبر ئەو خۆشیەم لەبن دانایە.

محمد جمیل

*　　*　　*

شێوازی نووسینەکان:

(جووت گا شتێکی چاکە)، سەرەتای هەوڵی نووسین و شیعری (شیخ نوری شێخ صالح)ەوە سادەو ساکارییی لە شیعرەکەدا لە ڕووی نــاوەڕۆك و دووبــارە بوونــەوەو کــەمتر دەســت بەســەر ڕاگەیشتنی قافیەو ڕەوانبێژی پێوە دیارەو شیعرەکەیش، کە لە پارچی پەخشــانێکی قافیــەدار

دەچێت لەسەر کێشی عەرووزی عەرەبی (هـەزەج) ی هەشـت هەنگاویـە، کـە بـە (مفـاعیلن مفاعلین مفاعیلن مفاعلین) خوێ دەنوێنێ.

(بۆ چروك)، کە پارچە پەخشانێکی هونەری خودییـە، بـە شـێوازێکی ئـەدەبیی جـوان نووسراوە هەست بە ئەندێشەو سۆزو خەیاڵ ئـامێزی قەڵـەمی نووسـەرەکەی (زەکـی صـائب) دەکەین، کە لە تەمەنێکی زووداو کوژراوە، دەنا ئەو قەڵەم بـە توانـاو بـە برشـتە جێگەیـەکی دیاریی لە دنیای پەخشـانی کوردیـدا دەگـرت، هـەر لـەو نووسـینەوە کاریگـەری ئـەدەبیاتی ڕۆمانسیی تورکی لە دوای یەکەمین جەنگی جیهانی لـە ئـەدەبی کوردیـدا ڕەنگـی داوەتـەوە، خەیاڵی فراوان و گەڕانەوە بۆ سروشت و گریان و هەست و سۆزی بـە کـوڵ و خۆشەویسـتیەکی قوواڵی شاراوەو نیگەرانی و ڕاڕایی و یاخی بوون لە دووبارە بوونەوەیەکی بێهوودە و یاسـاکانی کۆمەڵ و وجوود و خەوبینین بە جیهانێکی جوانتر لەوەی، کە هەیە، لە سـیما سـەرەکییەکانی ئەو پارچە پەخشانە هونەرییەن.

(ڕۆژەو بوونێك)ی جەمیل صائب، کە بە یەکێ لە ڕابەرەکانی چیرۆکی هونـەریی کـوردی دادەنرێت، بە شێوازێکی درامی و چیرۆك ئامێز نووسراوە هەسـت بـە ڕوانینـی جـوانیی ئـەو دەکەین لە گفتووگۆ و مەنەلۆکی ناوەوەو دۆش دامانی بە جوانی سروشت و بەستنەوەی ڕامانی بە خاکەکەیەوە و ڕەخنە تونەدکانی بەرامبەر بە دەستەلاتی ئەو سەردەمە و دواکەوتوویی باری کۆمەلایەتی کۆمەڵی کوردەواری، کە پاشتر هەموو ئەمانە لە چـیرۆکی (لـە خەوما)کـەی لـە ڕۆژنامەی (ژیان-١٩٢٥) گەیشتە چڵۆپۆپەی چیرۆکی هونەری کوردی لە قۆناغی یەکەمدا.

سەرچاوەکان:

١- د. کەمال مەزهـەر، تێگەیشـتنی ڕاسـتی و شـوێنی لـە ڕۆژنامەنووسـیی کوردیـدا، بەغـدا، ١٩٧٨.

٢- عەلی ناجی کاکەحەمە ئەمین عەتار و سیروان بەکر سامی، پێشکەوتن یەکەمین ڕۆژنامـەی سلێمانی(١٩٢٠-١٩٢٢)، هەولێر، ١٩٩٨،

٣- قادر خەفاف، کتێبەکەی مێجەرسۆن بە کورتی، گۆڤاری گەلاوێژ، ژ (٤، ٥، ٦، ٧)، س٦، نیسان و مایس و حوزەیران و تەموزی ١٩٤٥.

٤- د. ئەوڕەحمانی حاجی مـارف، ڕابـەری سەرچـاوە لـە بـارەی زمـانی کوردییـەوە، بەغـداد ١٩٨٩.

پاشکۆ

زانکۆ و
پێداویستی ڕاگەیاندن

لە سیستەمی نوێی جیهاندا کە بەرەو گلۆبا لیزم (بە جیهانی بوون) دەڕوات و هەوڵدانێکە بۆ بەزاندنی سنووره سیاسییەکان و تێکەلاوی و کارلێکەریی شارستانیەته جیهاوازەکان، بە مەبەستی گفتوگۆی ژیاری و بە ئینسانی بوونی یەك کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی، کە بنچینەکانی لەسەر بەرژەوەندی ئابووری و پەیوەندییە کۆمەلایەتییە چوون یەکەکان دامەزرابێ.

(ڕاگەیاندن) لەمیانەی ئامانجەکانی (جیهانگیری) دا شوێن و پایەیەکی دیارو بەرچاوی هەیە، ڕۆژانە چەندین کارەساتی سروشتی و کوشتن و بڕینی وڵاتە دواکەوتووەکان خۆ بە خۆیی و لەنێوان میللشیا چەکدارەکاندا، ڕووداوی تامپۆنی ئۆتۆمبێلە تیژڕەوەکان، تەقینەوە لە لایەن گروپە تیرۆریستیەکانی ئێرەو ئەوێ، سەردانی فلانە سەرۆك و وەزیرو کاربەدەست بۆ شوێنان، کێشەی کۆچ و بێ کاریی گەنجان و ئازادیی زەوت کردنی کچان و ئافرەتان و چەندان و چەندان ڕووداوی هەنووکەیی و چاوەڕوان نەکراودا، (ڕاگەیاندن) دەیەوێ پێشبرکێ لەگەڵ زەمەندا بکات بۆ ئەوەی گەرماو گەرم و زوو بە زوویی لە تاریکستانی نەزانین و بێ ئاگایی بەرەو ڕاستە شەقام و ئاقاری (زانین) مان بەرێت، لە مێژووی پڕ سەروەری ڕۆژنامەوانە و ڕاگەیاندنی کوردیدا، کەتەمەنی (١٠٤) ساڵ دەبێ و بە هاواری بنەماڵەی بەدرخانییەکان دوای شکستە سەربازییەکان و شۆڕشە یەك لە دوای یەکەکاندا، ئەمجارەیان پەنایان بۆ قەڵەم برد، هاواریان بە گوێی دنیادا بگەیەنێ، کە هاواری ئەوان هاواری میللەتێك بوو، کە زەبرو زەنگی عوسمانییەکان ناخی هەژاند بوون و ڕۆژنامەی (کوردستان) لە قاهیرە ساڵی ١٨٩٨ لە وڵاتی غەریبیان دەنگی دایەوە، سەرەتای ڕۆژنامەوانیی کوردیی دوور لە سانسۆر بە ئازادیی لە دایك بوو ڕۆژنامەنووسیی وەك بەشێك لە ڕاگەیاندن بوو بە کتێب و بوو بە تۆمارێکی زیندووی هەموو ژیانی کۆمەڵی چاپخانەو کتێبەوە ئاشنا نەبووین، لەسەردەمی نوێدا دوا بەدوای وشیاربوونەوەی کوردو بەرەو ژوور چوونی هەست و هۆشی نەتەوەیی و دروست بوونی چینی ڕوونا کبیریی کوردیی ورده ورده پسپۆڕی و پێویستی و قوولبوونەوە لە ژیانی ڕۆشنبیریی و زانستی بووە سیما و خەسڵەتی ڕاگەیاندنی تایبەت بە خۆیان.

میـژووی دروسـت بـوونی دەزگایـەکی زانسـتی و ئـەکادیمی وەك (زانکـۆ) لـە کوردسـتان و کۆمـەڵێ کوردەواریـدا بـۆ نیـوەی دووەمـی سـەدەی بیسـتەم دەگەڕێتـەوە هێنـدە دوورنیـە، بـەڵام لـە ژیـانی زانسـتی و ڕووناکبیریی میللەتەکەمانـدا خـاڵی وەچـەرخانێکی گـەورە بـوو و دەکـرێ وەك پێوەرێـك بـۆ بەمـەدەنی و شارسـتانی بـوونی کـورد دابنـدرێ و لـەوێوە نەخشـە و ڕێیـی ئایینـدەی نەتـەوەیی لـە هـەموو بوارەکانـدا بنوێنـدرێ و ببێتـە سـەنتەرێك بـۆ کۆبوونـەوەو بڕیـار گـەلێکی زانسـتی و خۆنزیـك کردنـەوەمان لـە ڕەوتـی کـاروانی زانسـتی جیهـانی میللـەتانی پێشـکەوتووەوە، لـە پـاڵ داهێنانـە زانسـتییەکاندا زانکـۆ ئـەرکێکی فیکریـی و هونـەری گـەورەی لەسەرشـانە و کـە چـۆن ڕامـان و گومـان و پرسـیار لـە ئـاوەزی کۆمەڵـدا دروسـت بکـات و بەشـداریی گۆرانکارییـە فیکـری و سیاسـی و کۆمەلایەتیـەکان بکـات و لەنەخشـە دارشـتنی ئاسایشـی نەتـەوەیی و ناسـاندنی چـاندو کلتـووری نەتـەوەیی بـە (ئـەوان) ڕۆڵێکـی مـەزن بینینـێ، دیـارە بـێ گومـان بـۆ ئەمـە پێویسـتمان بـە (ڕاگەیانـدن) یـەك دەبێـت، کـە لـە ئاسـت ئـەو ڕۆڵ و پایـەی زانکـۆ دابێـت، ئەمـەش بـە بلاۆکردنـەوەی ڕۆژنامـەو گۆڤـاری تایبـەت بـە زانکـۆ بـە سـازدانی سـیمیناری بـەردەوام لـە دەزگاکـانی ڕاگەیانـدن دا بـۆ مامۆسـتایانی پسـپۆڕو شـارەزا بـۆ دۆزینـەوەو دەسـت نیشـان کردنـی و چارەسـەرکردنی کێشـەکانی قوتابیـان و چـۆنیەتی بـاری گـوزەران و دابـین کردنـی پێداوسـتیە زانسـتییەکان و بەسـتنی پرۆتۆکـۆلی هەمـە چەشـن لەگـەڵ زانکۆکـانی دەرەوەی کوردسـتاندا، کردنـەوەی بەشـی (ڕاگەیانـدن) لـە یـەکێ لـە کۆلێـژە مرۆڤایەتیەکانـدا خـەون و خواسـتی تویـژێکی بەرفراوانی ڕۆژنامەنووس و هەوادارانی ئـەو بـواره پـڕ لـە جموجـۆڵ و گرنگەیـە، ئەگـەر لـە ڕۆژێکـی وەك ئـەمڕۆدا لەسـایەی حکومـەتی هـەرێم و وەرەی بـەرزو بـاڵای جـەماوەردا نـەتوانین کـادیری (ڕاگەیانـدن) پـێ بگەیـەنین و لـە پـاڵ زانسـتەکانی دیکـەدا خزمـەتی ئێستاو ئایینـدەی ئـەو ئەزموونـە نەکـەن، ئـەدی کـەی دەیکـەین و چـاوەڕێی چـی دەکـەین و پلانـی داهاتوومـان چـی دەبێـت ؟ دیـارە بـێ گومـان هـەموو ئەمانـەش ڕەنگدانـەوەی بارودۆخی کوردسـتان و پشـتگیریی دەسـەلاتی سیاسـییە، کـە دەتـوانی لـە دەسـتەبەرکردن و زامن کردنی پێویستیەکاندا پێشدەستی بکات.

ڕۆژنامەوانی
لە کۆمەڵگای مەدەنیدا

هۆکارە تازەکانی پێوەندی وەک ڕۆژنامە، ڕادیۆو تەلەفزیۆن بە ڕاگەیاندنی هەڵسوکەوت و ڕووداوەکانی دەوروبەر و لێکۆڵینەوە و ئاشکراکردنی ئەندێشە و بیروباوەڕە مرۆڤایەتیەکان لە مەڕ گەشەکردن و بەهێزکردنی بەها کۆمەڵایەتیەکان و بەرزکردنەوەی ئاستی هوشیاری و ڕۆشنبیری خەڵکیدا ئەرکێی زۆر گرنگیان لە ئەستۆدایە.

لەو ژینگە فراوانەی ژیانی ئادەمیزادا، لە وڵاتانی جۆربەجۆر، لە شوێنی دوور و نزیک-هەرساتە و چەندین ڕووداوی جۆراوجۆر ڕوودەدەن. هەموو ڕۆژێ بە هەزاران بنیادەم دێنە دنیاوە، سەدان سەنەدی شووکردن ئیمزا دەکرێن، هەزاران پاداشت دابەش دەکرێن، دەیان کەس دەبنە قوربانی تامپۆن یان تاوان و گوناە، ڕووەک و ئاژەڵ بەهۆی بروسکەوە دەسوتێن و دەبنە خۆڵەمێش، چەندین خانوو و ساختمان بە ڕەشەباو لافاو وبوومەلەرزە وێران دەبن.

هەموو ڕۆژێ دەیان پەرلەمان وحکومەت و هەزاران شوراو ئەنجومەنی ئیداری و شارەوانی دادەنیشن، باس لە خۆیان دەکەن ودستوور وبنەمای کۆمەڵایەتی بارودۆخ دادەڕێژن، چەندان کارگە ودامەزراوەی جۆربەجۆر دەکەنەوە یان دادەخەن ...

قات وقڕی نەهامەتی ئابووری و کۆمەڵایەتی، خۆپشاندان و مانگرتن و شۆرش وچەندین شەڕی لێ دەبێتەوە. توێژینەوە و زانستی یەکان دەبنە هۆی دۆزینەوەی چەندان دەرمانی تازەو داهێنانی شێوازی تازەی هونەری ...

لەنێو ئەم هەموو ڕووداوانەدا تەنها کەمێکی بۆ بەڕە خەلکێکی کەم وەک خانەوادە و دۆستان و دراوسێکان کەڕاستەوخۆ لە ڕووداوەکان ئاگادارن شایانی سەرنجە ئەم جۆرە ڕووداوانە ڕای گشتی ناجولێنن و بلاوکردنەوەشی گەلەک پێویست نییە. هەر بۆیە لە مەودایەکی فراوانی جوگرافی، لە زەین و هۆشی خەڵکێکی زۆردا نامێنێتەوە.

هەندێ ڕووداوی تر بە پێچەوانە، دەبنە هۆی گۆڕینی ژیانی ناوچەیەک، وڵاتێک و هەتا هەموو جیهانیش، چونکە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ پەیوەندیان بە کۆمەڵێکی زۆر لە خەڵک هەیە یان بەهۆی ئەوەی پەیوەندی بە کەسێکی ناسایی یەوە هەیە، ڕاستەوخۆ زانینی لەسەر داوای گشتی و هەمووانە.

هەندێك لـەو ڕوداوانـە وەك، جـەنگ و تەقینـەوە و گرگـرتن، لافـاو و بوومەلـەرزەکان بزاڤێکـی ماددیـان هەیـە و هەنـدێکی دیکـەیان وەك ڕاگـەێنراوە سیاسـییەکان، گفتوگـۆی پەرلەمان، ڕاگەیاندنی بیروڕای فەلسەفی شێوەیەکی مەعنەوییان هەیە، ئەم ڕووداوانـە گـەورە یان بچووك شادی بەخشن یان خەمەنگێز، خرۆشان یان ئاسایی بـن بەهـەر حـاڵ پێویسـتە بـە خەلکێکی زۆر ڕابگەیەندرێ و بیزانن.

ئەو خەڵکانەی کە هەموو ڕۆژی بەپەرۆشەوە چاوەڕوانی خوێندنەوە و ڕۆژنامـە و بیسـتنی ڕادیۆ و بینینی تەلەفزیۆنن تا هەواڵی تازەیان دەست بکەوێ و ژیانی خۆیان بە گـوێرەی ئـەوە ڕێك بخەن و بەسەر تەنگوچەڵە کۆمەڵایەتیەکانی خۆیاندا زاڵ بن.

بۆ بەدەست هێنانی هـەواڵی تـازە بـۆ ملیۆنـەها لـە خوێنـەر وگـوێگر و بینـەران کـە بەپەرۆشەوە چاوەڕوانی ڕووداو وپێشهاتی تازەی دەوروبەرن، بەهەموو دەمێ شەو و ڕۆژ دەیان و سەدان و هەزاران کەس لـە هـەواڵنێرانی ڕۆژنامـەکان و ڕادیـۆ و تەلەفزیۆنـەکان لـە گۆشـە وکەنارەکانی جیهان زۆر بە وردی خۆیان لـە بۆسـەناوە تـا بـێ پچـڕان جـەرەیانی ڕووداوەکـان بنووسن یان وێنەی بگرن یان بە فلـیم تۆمـاری بکـەن و دەسـبەجێ لـە ڕێگـەی کەناڵـەکانی ڕاگەیاندنەوە بڵاوی بکەنەوە، کەوا بێ بەدواداگەڕانی ڕووداوەکان و ئامادەکردنی هەواڵەکان بۆ زۆرینەی خەڵك ئەرکی سەرەکی هەواڵنێرانی ڕۆژنامەکانە..

پێویستە ئەوە لەبەرچاو بگـیرێ کـە بەدواداگـەڕانی هـەواڵ قۆنـاغی یەکـەمی کارەکـە پێکدێنێ پاشان دەبێ ڕاپۆرتی ڕووداوەکان بـەگوێرەی دوور و نزیکـی بـە تـەکنیکی هونـەری پەیوەندی کردن وەك تەلەفۆن و تەلـەگراف و ڕادیـۆ دەگەیەنرێتـە سـەنتەرەکانی کۆکردنـەوە و بڵاوکردنەوەی هەواڵ (ئاژانسەکان). کۆکردنەوە و پەخشی هەواڵەکان دەتـوانرێ ڕاسـتەوخۆ لـە ڕێگەی ڕۆژنامەکان یان پـەیامنێرانی ڕادیـۆ و تەلەفزیۆنـەکان یـان ناڕاسـتەوخۆ لـە ڕێگـەی هەواڵنێرە میللی و نێونەتەوەیی یەکانەوە وەربگیرێ.

ئەو ڕیپۆرتاژانەی، کە لایەن پەیامنێرە تایبەتییەکانی ڕۆژنامەکان، ڕاستەوخۆ لە ناوەوە یان دەرەوەی وڵات دەگاتـە ڕاگەیانـدن لـە دەسـتەی نووسـەران و بنکـەکانی هەواڵنووسـیی و بڵاوکردنـەوەی هـەواڵی خـوێنراو و بیسـتراو و بینـراو لێـی دەکۆڵێتـەوە پاشـان تیایانـدا هەڵدەبژێردرێن و بەشێوەی چاپ یان بە پەیامی ڕادیۆیی و فلیمـی تەلـەفزیۆنی و سـینەمایی دەکەوێتە بەردەستی خوێنەران و بیسەران و بینەران.

ئەو هەواڵانەی لە لایەن پەیامنێرانی ڕێپۆتاژەکانەوە ئامادە دەکرین، دوای ئەوەی دەگەنە بنکەی ئاژانس لێیان دەکۆڵرێتەوە ورێك دەخرێن و پاشان بەپێی گرنگیان و بە پێی ناوچەی جوگرافیایی و پێداویستی هەواڵ، بۆ زۆربەی بەشداربووان، کە ڕۆژنامە ورادیۆ و تەلەفزیۆنەکانن تەلەفۆن دەکرێت تا ئەوەی کە پێویستیانە هەڵیبژێرن و بڵاوی بکەنەوە.

بێگومان کەناڵە تازەکانی ڕاگەیاندن لە کۆمەڵە گەورە هاوچەرخەکاندا بە پێودانگە جیهانی، ناوچەیی وڵات و شارییەکان - بەهۆی نەبوونی پەیوەندی ڕاستەوخۆ نێوان ئەندامانی کۆمەڵانی خەڵك، تاکە هۆکاری گەیاندنی مرۆڤایەتین و دەنگ و زمانی کۆمەڵ دەردەبڕن و بۆیە لە کاتێکدا کە دابڕێن یان کاری خۆیان بە چاکی ئەنجام نەدەن و ئەرك و لێپرسراویەتی خۆیان نەزانن و چاوەدێری نەکەن، دژواریەکی زۆر دێتە ڕێێ پێشکەوتن و کاملبوونی مرۆڤ.

هەر بۆیە خزمەتکردنی لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندن و ئەنجامدانی ئەرکی هەواڵ لە ڕۆژنامە و ڕادیۆ و تەلەفزیۆنەکان و چ لە دەزگاکانی تری ڕاگەیاندنی وەك نووسینگەو دەزگا چاپەمەنی و پەیوەندی گشتییەکاندا پایەو پەیامێکی گەورەی کۆمەڵایەتییە.

لە ئەنجامی ئەو ئەرکە مەزنەدا، خۆ ئامادەکردنی پێشوو، پەروەردەکردنی پێشەیی و لێپرسراویەتی کۆمەڵایەتی زۆر پێویستن و لەم ڕووەوە زەوق و ئامادەباشی، فێربوونی زانستەکانی ڕاگەیاندن و هەست کردن بە لێ پرسراویەتی گرنگییەکی تایبەتیان هەیە:

ئـ- زەوق و ئامادەباشیی کەس:

پسپۆڕانی زانستەکانی ڕاگەیاندن و کارئاسانی فێربوونی بەشە جیاوازەکانی چاپەمەنی زۆربەیان لەو باوەڕەدان، کە هەبوونی زەوق و ئامادەیی نووسین و بێژەری هەروەك زەوق وئامادەیی مۆسیقی لە بۆ سەرکەوتن لە کارەکانی ڕاگەیاندندا پێویستە وئەو کەسانەی بەهرەیەکی خۆرسکیان تێدا نەبێت لەم ڕووەو ناتوانن گەشە بە توانا و بەهرەی خۆیان بدەن. بۆیە کۆلێژ و دامەزراوە بەرزەکانی زانستەکانی ڕاگەیاندن لە کاتی هەڵبژاردنی داواکاری ئەم کارو پیشانەدا ئامادەیی توانایان لەبەر چاو دەگرن، لە پەروەردەکردن و پێگەیاندنی ڕۆژنامەوانان و کارمەندانی ڕاگەیاندن سەرکەوتنی زیاتر بەدەست دێنن، چونکە ئەو کەسانە بۆ نووسین ئامادەباشی پێشوەختەیان هەبێت، سادە و ڕەوان دەنوسن و لە هەڵبژاردنی وشە و ڕستەسازیدا گیرو گرفتیان نابێت.

به چاکی دەتوانن هەواڵ ئامادە و ڕێك خەن و لە چۆنیەتی ڕێگاکانی دەربڕینی هەواڵ بە باشی سەر دەردەکەن. هەر لەبەر ئەوەشە ئەو کەسانەی شارەزا و پسپۆڕن وردبین و چوست و چالاکن. لە وەدەست هێنان و بەدواداگەڕانی ڕێپۆرتاژ و گوتار یان وێنە و فیلمدا بەدەست و برد و سەرکەوتوون.

زۆر لەوانەی کە بەچاکی لە کار و پیشەی ڕۆژنامەوانی تێ گەیشتوون وا دەزانن ئەگەر هەر کاتێ لە کار و پیشەیەکدا سەرنەکەوتن دەتوانن ببنە ڕۆژنامەوان و لێپرسراویەتی یەکێ لە دەزگاکانی ڕاگەیاندن بەدەستەوە بگرن. ئەو جۆرە کەسانە ئاگایان لەوە نییە،کە چاپەمەنی و ڕۆژنامەوانی لە پەیوەندی کۆمەڵایەتی و هونەری نوێدا ئیدی جێگەی بێکار و سەرگەردان و ئەدیبە سەرنەکەوتوو و شاعیرە بێ بەهرەکان نییە و بە هیچ شێوەیەك ناتوانن هەر کەسەو بە ئارەزووی خۆی چ کارێکی پێ بەڕێوە دەچێت و سەر لە هیچ دەرناکەن جێگەی خۆیان لەو بوارەدا بکەنەوە بۆ ئەنجامدانی خزمەتی ڕۆژنامەوانی دەبێ ئامادەیی و پێوەندی بە بابەتەکەوە تیابێ، پەروەردەی پیشەکە بێ و خاوەن ئەزموون بێت.

دوابەدوای گۆڕانی مەزنی زانست و هونەرەکانی ڕاگەیاندن و لە ئەنجامی فراوان بوونی ڕۆژانەی ڕۆژنامەوانی خوێندنەوە و بیستن و بینین، ئێستا پیشەی ڕۆژنامەوانیی و ڕاگەیاندن گرنگی یەکی بێ سنووری پەیداکردووە. بە شێوەیەك کە سەدان هەزار کەس لە سەرانسەری جیهاندا خەرێکی ئەم پیشەیەن. جا لەبەر ئەوە کارکردن لەم بوارەدا پێویستی بە بڕوانامەی پسپۆری لە خوێندنگا و دەزگا بەرزەکاندا هەیە. ڕۆژنامەوانیی سەدەی بیستەم بە بەراورد لەگەڵ ڕابردوو بەتەواوی گۆڕاوە. ڕۆژنامەوانیی لە دوو سەدەی ڕابردوو دا سەرەتا بە هۆی نووسەر و خاوەن سەلیقە ئەدەبیەکانەوە هاتە کایەوە ئێستاش لە هەندێ وڵاتی دواکەوتوو دا ڕۆژنامەوانان هەمان نووسەرانی ئەدەبین.

بێگومان کارکردن لە پیشەی ڕۆژنامەوانیی بەو شێوەی کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد توانا و بەهرەی نووسین پێویستە، بەڵام نابێ ئەوە لە بیر بچێت، کە زەوق و بەهرە بە تەنیا بەس نییە وئەو کەسانەی بیانەوێ لە بواری ڕۆژنامەنووسیندا کار بکەن هەروەك هەموو پیشە کۆمەڵایەتیەکانی دی و تەنانەت زیاتریش پێویستیان بە فێربوون پەروەردەی کەسیی هەیە.

گۆڕانکاری هونەری خێرای ڕۆژنامەوانیی گرنگی کۆمەڵایەتی پیشەکانی ڕاگەیاندن، زیاد بوونی بۆچوونی خوێنەرانی و بیسەران و بینەران هەموو ئەمانە پشتگیری لە پێویستی

فێربوونی پیشەی ڕۆژنامەوانیی و کاروباری چاپەمەنی دەکەن بە تایبەتی ئەم بابەتە لە ولاتانی تازە پێگەیشتوو و گرنگی یەکی زۆرتری هەیە. لە ولاتانی تازە پێگەیشتوو، لەگەڵ فراوان بوونی بەرنامەکانی لەناوبردنی نەخوێندەواری، ژمارەی خوێندەرانی ڕۆژنامە ڕۆژ بەڕۆژ لە زیادبووندایە و بۆ وەڵامدانەوەی بۆچوون و پێداویستیەکانی خوێندەواران لە ژیانی کۆمەڵایەتی دا دەخوازێ پەیوەندی مەعنەوی و بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاری گشتی کۆششی زیاتری بۆ بکرێت و ڕۆژنامە دەورێکی کاریگەر تر بگێڕێ.

دەبێ ئەوە لەبەرچاو بگیرێ کە ڕۆژنامەوانان و کارمەندانی گشت کەنالەکانی تری ڕاگەیاندن جا چ ئەوانەی لە ڕۆژنامەکاندا کاردەکەن و چ ئەوانەی لە ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و سینەمای هەوالدا کاردەکەن، لە کۆمەڵە هاوچەرخەکاندا چەندین ئەرکی قورسیان لە ئەستۆدایە ڕۆژنامەنووس بۆ وەدەست هێنانی هەواڵ و زانیاری گشتی دەبێ هەوڵ بدات خەڵکی لە پێشکەوتن و گۆڕانی نەتەوەیی و نێوان ولاتاندا ئاگادار بکاتەوە و بۆ بەرەو پێشەوە بردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی گیانی هاوکارییان تێدا بوروژێنێ، بەم شێوەیە دەتوانێ ئەرکی ڕێنوێنی و ڕابەرایەتی کۆمەڵایەتیش بە چاکی بنوێنێ.

کەوابێ ڕۆژنامەوانان و گشت کارمەندەکانی تری کاروباری ڕاگەیاندن بەر لەوەی پیشە کۆمەڵایەتیەکان لە ئەستۆ بگرن دەبێ ڕاهێنان و مەشق بینن تاوەك بتوانن خۆیان بۆ ئیش و کاری پڕ لە لێ پرسراویەتی ئامادەبکەن. دامەزراندانی خوێندنگە و دامەزراوی بەرزی چاپەمەنی و ڕاگەیاندن و گەشەکردنیان لە هەموو ولاتانی جیهاندا نیشانەی لا لێ کردنەوەیەکی تایبەتییە لەم ئەرك و لەم پیشەیە.

لێپرسراوێتی ڕۆژنامەوانان و پسپۆڕانی ڕۆژنامەوانی بە هۆی زیادبوونی تیراژی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان و فراوان بوونی بواری ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و سینەما زۆر قورس بووە.ئێستا کێ بە هەموو دەم شەو و ڕۆژ سەدان هەزار و ملیۆنەها خوێنەر و بیسەر و بینەرانی ڕۆژنامە و ڕادیۆ و تەلەفزیۆنەکان لە ڕێگەی کەنالەکانی ڕاگەیاندن و هەوالدا لە تەماسدان بۆ سوود بینین لەو هەواڵانەی، کە بەدەستیان گەیشتووە.

کەواتە ئەگەر پەیامنێران، نووسەران و ئامادەکارانی بەرنامەکانی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن نەتوانن ئەرکی پیشەیی خۆیان ئەنجام بدەن و هەواڵی ڕاست و دروست نەخەنە بەر دەست خەڵکی و دڵنیایی و بڕوایی خەڵکی لە دەست دەدەن.

دەبێ ئەوە بزانرێ کە خزمەتگوزاری ڕاگەیاندنی پەیوەندی بە ئیمتیازاتی گرنگی مەعنەوی و جۆرەها دژواریيەوە هەیە و هاوتەریبە و لێپرسراویەتییەکی کۆمەڵایەتی ترسناکی لێدەکەوێتەوە هەر بۆیە ئەو کەسانەی لە ڕۆژنامەوانی و گشت پیشەکانی دی ڕاگەیاندن هەنگاو دەنێن دەبێ پێش ئەوە سەرنجی ئیمتیازات و دەرماڵە بدەن بیر لە چالاکی کۆمەڵایەتی و خزمەت کردن بکەنەوە. کارمەندانی دەزگاکانی چاپەمەنی و ڕاگەیاندن لە هەموو خاوەن پیشەکان خزمەتکارترن و ئامانجی ئەو کەسەی ئەو پیشەیە هەڵدەبژێرێ و ئەو لێ پرسراویەتە قبوڵ دەکات لە پێشکەوتنی ژیان و زامن کردنی داد و یەکسانی لە نێو کۆمەڵدا کۆمەکی دەکات. گرنگی مەزنی ڕۆژنامەوانی تازە دەست پێکەر لەوەوە سەرچاوە دەگرێت، کە هەواڵنێر و نووسەرێك لە سەرتاپای ژیانی و لە هەموو قۆناغەکانی کارکردن دا پشت بە زانیاری دروست و ئەو شتانەی بیستێ کە بە چاوی خۆی ببینێ و بەرژەوەندی گشتی و بەرپرسیاری کۆمەڵایەتی ببەستێ، هەر بۆیە هیچ پیشەیەك لە ئاشکراکردنی ڕاستی دا ناتوانێ ڕووبەڕووی بێتەوە.

ئەرکی کۆمەڵایەتی هونەرەکانی ڕاگەیاندن وا دەخوازێ،کە هەواڵ و وتارەکانی بەشێوەیەکی گشتی ڕووداو و بەسەرهاتەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی هەروەك کە هەن دەربڕن بۆ ئەوەی ڕاستی بۆ هەموو لایەك بەیان بکات و جێگەی گومان نییە کە تەنیا بە گوتنی حەقیقیەت دەتوانرێ دادی کۆمەڵایەتی زامن بکرێت.

ئاساییە، کە حەقیقەت گوتن پێداویستی ئازادییە هەروەك چۆن دادپەروەری بێ هوشیاری لە حەقیقیەتی عەمەلی نابێ، گەیشتن بە حەقیقەتیش بەبێ ئازادی بەدی نایەت لەبەر ئەو گرنگیدانە بە دادپەروەری و حەقیقەت و ئازادییەیە ڕۆژنامەوان وکارمەندانی ڕاگەیاندنی گشتی قەدریان لێدەگیرێ و پیشکەیشیان بەسەر هەموو پیشەکانی دیکەدا فەزڵ دەکرێت، بۆ وەدەست هێنانی ئەو شایستەیی و قەدرزانینە سەرەتا دەبێ ئەرکەکانی پیشەکە تێبگەیی و پاشان بۆ قبوڵ کردنی بەرپرسیارییە کۆمەڵایەتییەکان هەنگاو هەڵێنیتەوە.

سەرچاوە: دکتور کاظم معتمد نژاد با همکاری دکتر ابو القاسم منصفی، ڕوزنامەنگاری با فصلی جدید دربازگری ڕوزنامەنگاری معاصر، چاپ چهارم، ۱۳۷۲، ص ۹-۱۵.(مقدمه).

جیهانی سێیەم و گەڕان
بەدوای ڕۆژنامەوانیی ئازاددا

گەڕان بۆ بەدەست هێنانی ڕۆژنامەوانی لە جیهانی سێیەمدا، کە لە بەرامبەر پێداویستی و ویستی ولاتانی ئاسیایی و ئەفریقیایی و ئەمریکای لاتین و خەسلەتە تایبەتییەکانی خەباتی ئەوان بۆ وەدەست هێنانی سەربەخۆیی نەتەوەیی و گەشەکردن و پێشەکەوتنی ئابووری و کۆمەلایەتی ئەواندا هاوسەنگ بێ، هەروەك هەموو زەمینەکانی هەولێ سەربەخۆیی و پێشکەوتنیان، ڕووبەری کۆسپ و تەگەرەی جیاواز بوونەتەوە. لەم ڕەوتەدا، پرەنسیپە تەقلیدییە گەشبینەکانی خۆی بە پیرەوی نموونە و مۆد و مەرجەکانی ڕۆژنامەوانییەکی کلاسیکی ڕۆژئاوایی، لەگەڵ پرەنسیپە ڕادیکاڵ و ئۆپۆزۆسیۆنەکاندا، بۆ وەدەست هێنانی ڕۆژنامەوانیەکی ئازاد و پێشکەوتوو ڕووبەڕووی یەك دەبنەوە بۆ ئاشنابوون و ناسینی ئەو کۆسپ و تەگەرانەی لە زەمینەی ڕۆژنامەوانیی نوێی جیهانی سێیەمدا سەرەتا چۆنیەتی فۆرمی (ڕۆژنامەوانی گەشەپێدان) و پاشان تایبەتمەندییەکانی پێوەند بە ڕۆژنامەوانی ئازاد یان (ڕۆژنامەوانی گەشەپێدان) لێی دەکۆڵدرێتەوە و داوتر بە سەرنجدان لە ڕوانینە گشتییەکانی ڕۆژنامەوانیی ئازادی جیهانی سێیەم، خەسڵەت و بنەماکانی هەواڵ لەم تەرزە ڕۆژنامەوانیە و تایبەتمەندییەکانی هەوالێ گەشەپێدان و هەروا خاسیەتەکانی هەڵبژاردن وخستنە ڕووی هەواڵ لە ولاتانی تازە پێگەیشتوو و دژواری و کێشەکانی ئەم زەمینە و ڕوانینی ئایندەییان دەخرێتە بەرباس.

ئەلف: شێوە تازەکانی ڕۆژنامەوانی لە جیهانی سێیەمدا:

لە قۆناغی دوای جەنگی دووەمی جیهانیدا، دوا بەدوای گرنگی پەیداکردنی مەسەلەی پەیوەست بە ڕاگەیاندن و ڕۆژنامەوانی لە باری ناوخۆی (ولاتانی تازە پێگەیشتوو) دا و لە باری ڕۆژنامەوانیی لە باری جیهانی (پێوەندی نێودەوڵەتی)، فێربوون و پەروەردەی ڕۆژنامەوانان و هەروەها سەرجەم شێوەکانی پیشەی ڕۆژنامەوانیی، سەرنجی ڕاکێشان و سەرجەم شێوەکانی پیشەی ڕۆژنامەوانی، سەرنجی ڕاکێشان و وردە وردە ولاتانی جیهانی سێیەم، زیاتر وریا بوونەوە و پێوستی سەربەخۆیی فەرهەنگی خۆیان لە پێناو وەدەست هێنانی شێوە تازەکانی ڕۆژنامەوانیی تایبەت بەخۆیان، کەوتنە هەوڵ وکۆششەوە.

هەوڵێن هەوڵی ڕۆژنامەوانی و بواری ڕاگەیاندن لە (وڵاتانی تازە پێگەیشتوو) دا لەم ڕووەوە، لە تیۆری ونمونە هەڵخەڵەتێنەرەکانی ڕۆژئاواوە سەرچاوەی گرت، کۆششی تازتر و بنچینەییتری پەیوەند بەم زەمینەوە، لە سەرەتای دە سالّی ڕابردوو دا، لە پالّ ڕەخنە ودژایەتی جیهانی سێیەم لە ڕووی ڕاگەیاندنی جیهانی ویەکسان نەبوونی ڕاگەیاندنی نێودەوڵەتیەوە دڕێژی هەبوو.

١- ڕۆژنامەوانی گەشەپێدان

زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێیەم پاش سەرکەوتنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی و لە بەرگرتنی سیاسەتی دژ بە ئیستعمار لە قۆناغی دوای جەنگی دووەمی جیهانی دا، لە مەیدانی ژیانی نێودەوڵەتیدا و دەرکەوتن و لە زەمینەوەی ڕاگەیاندنی گشتیشدا هەروەك دیارە و دەزگا تازەکانی ئابووری و کۆمەلایەتی و فەرهەنگ، بە پەیڕەو کردنی تیۆری و نموونەکانی ڕۆژئاوایی گەشەکردنی نەتەوەیی، کەوتنە وەرگرتن و لاسایی کردنەوە.

بەشێوەیەك، کە وڵاتانی ناوبراو، هاتنەکایەی ئەو دەزگا نوێیانەی ڕاگەیاندن و بە تایبەتی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و هەواڵنامە نەتەوەییەکانیش وەك سروودی نەتەوەیی، لە ڕوخسارەکانی سەربەخۆیی سیاسی ناساند و (بەرهەمی خستنە ڕوو)ی ئەو شتانەشیان خستەبەر باری سەرنجەوە. لە جەرەیانی ئەو وەرگرتنەدا، وڵاتانی جیهانی سێیەمدا، کە زیاتر لە ژێر کاریگەری سیاسەتی ئیستعماری پێشووی ڕۆژئاوایی و درۆ دەلەسەکانی ئیستعماری نوێدا، ڕێگەی گەشەی سەرمایەداری پەیوەندیدارەوە هەنگاویان هەڵیناوە، لە بەرکارهێنانی ڕاگەیاندنی گشتی و شێوازی بەرێوەبردنیشدا دیسانەوە بەبێ گوێدانە هەل و مەرجی میژوویی و ناسنامەی فەرهەنگی خۆیان،ئەزموونی وڵاتانی ڕۆژئاواییان درێژەپێداو لە قوتابخانە و کۆلێژەکانی ڕۆژنامەوانیی و ڕاگەیاندنی تازە دامەزراوی خۆیاندا، کە بە زۆری بە یارمەتی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی وڵاتانی ئەوروپایی و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە هاتبووەکایەوە، هەروا لاسایی بەرنامەکانی پەروەردە و فێرکردن و خاسیتەکانی ڕۆژنامەوانیی باوی ڕۆژئاواییان کردەوە. لە شەستەکاندا، لە کاتێکدا کە پسپۆڕان و لێکۆڵەرانی ڕاگەیاندنی گشتی ئەمریکایی، بە پالّپشتی تیۆر و بەرنامەکانی ڕۆژئاوایی کاملّ بوون و گەشەکردن دا، بەرنامەی گەشەکردن و بەرەو پێشەوە بردنی کەنالّەکانی ڕاگەیاندنیان بەرهەمهێن دەکردو لە لایەنی چاکی ڕۆژنامەوانیی و ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و سینەما لە پێشکەوتنی جیهانی سێیەم

بـەرگریان دەرکـرد، هەنـدێ لـە ڕۆژنامـەوان و کارناسـەکانی ڕاگەیانـدن لـە (ولاتـانی تـازە پێگەیشتوو)ی ئاساییش، بە لاسایی کردنەوەی خەیاڵە گەشبینانەکانی ئەوان، جەختیان لەسەر پێداویستی گرنگیدان بە (ڕۆژنامەوانی گەشەپێدان)[1] دەکردەوە.

(بنکەی ڕۆژنامەوانی ئاسیا)[2]، کـە لـە ئـابی ١٩٦٧ دا، بـە هاوکـاری ژمارەیـەك لـە بەڕێوەبەرانی ڕۆژنامەکان و ڕۆژنامـەوانی ولاتـانی باشـوور و باشـووری ڕۆژهـەلاتی ئاسـیا و کۆمەکی دارایی (بنکەی فۆرد)[3] ی ئەمریکا بە ئامـانجی پـەروەردەکردنی (ڕۆژنامـەوانان لـە خزمەتکردنی گەشەکردندا)، لە (مانێلا)ی پایتـەختی فلیـپین دامـەزرا، ئـەم هـەنگاوە، بـە دەسپێکی ئەم جۆرە ڕۆژنامەوانییە لە ولاتانی جیهانی سێیەم دەژمێردرێت[4].

ئەم دەزگایە، هەر لە سەرەتای چالاکییەکانی خۆی دا، بـۆ ڕێکخسـتنی خـولی تایبـەتی فێرکردنی (ڕۆژنامەوانی گەشەپێدان) کەوتە هەوڵ و تەقەلا و بە یارمەتی هەندێ لە قوتابخانە و دەزگا بالاکـانی ڕۆژنامـەوانی ولاتـانی ئاسـیایی، وەك (ئینسـتیتۆی ڕۆژنامـەوانی هینـد)[5]، (بنکەی ڕۆژنامەوانی ئیندۆنیزیا)[6]، ئینستیتۆی ڕۆژنامەوانی مالیزیـا)[7]، چـەندین بەرنامـەی تایبەتی بۆ ناسینی مەسەلەکانی تایبەت بەگەشەسەندنی ئابووری و پێشخستنی کۆمەلایەتی و شێوە تازەکانی پەیامنێری و ڕاپۆرت و نووسـی چـالاکی و هـەنگاوەکانی پەرەئەسـتاندن، بـە ئەنجام گەیاند. سەرباری بەرنامە تایبەتیەکانی فێرکردن (بنکەی ڕۆژنامەوانی ئاسیا) لە ماوەی نێوان سـالانی ١٩٤٧-١٩٧٧ نزیکـەی (٥٠) سـیمینار و بەرنامـەکاری پراکتیکـی و کـاری فێرکاری لە ولاتانی جۆربەجۆری ئاسیایی بۆ ڕۆژنامەوانی ئەم ناچەیە بەجێ گەیاندووە.

بلاوکردنـەوەی پەخشـنامەی هەفتـەیی (داتاکـانی ئاسـیاAsia-Data)[8]، لـە بـواری لێکۆڵینەوەکانی پەیوەند بە پەرەستاندنی کۆمەلایەتی و ئابووری سیاسی ولاتـانی ئاسـیایی و

---

[1] Development Journalism (F). Journalisme au service du Development (F).
[2] Press Foundation of Asia (P.F.A).
[3] Ford Foundation.
[4] Rosemary Righer.Whose News? politics‹the press and the Third World, London: Burnett, P.P.188-189.
[5] Press Institute of India.
[6] Press Foundation of Indonesia.
[7] Malaysian Press Institute.
[8] Data-Asia:

هەروەها بلاوکراوەکانی بواری ڕاگەیاندن و ئامار و ژمارەی جۆراوجۆر لە بارەی ئەم ولاتانەوە دیسان لە میانەی چالاکییەکانی دیکەی ئەم بنکەیەوە بووە، یەکێ لە هەنگاوە گرنگەکانی بنکەی ڕۆژنامەوانیی ئاسیا، لە بواری ڕاگەیاندن و (ڕۆژنامەوانی گەشەپێدان) دا، دامەزراندنی ئاژانسێکی تایبەتی ڕاپۆرتە هەواڵە بە ناونیشانی (دیبت نیوز)[9]، ئەم ئاژانسە، کە لە ساڵی (١٩٦٩)ەوە کەوتۆتە کاروچالاکی ڕاپۆرتە هەواڵی تایبەتی، لە بارەی مەسەلە ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و فێرکردن ولەش ساغی ودانیشتوانی ولاتانی تازە پێگەیشتووی باشوور و باشووری ڕۆژهەلاتی ئاسیا و ڕۆژهەلاتی دوور ئامادە دەکات ودەخاتە بەردەستی کەنالە گشتیەکانی ئەم ولاتانە. لە ساڵی ١٩٧٧ دا، ڕاپۆرتەکانی ئەم ئاژانسە بە (دە) چاپی جیاواز وبەچەندین زمانی جیاواز، بەتیراژی نزیك لە چوار ملیۆن دانە، لە دوازدە ولاتی ئاسیایی دابەش کرابوو[01].

داهێنانی(بنکەی ڕۆژنامەوانیی ئاسیا) لە ڕواج پێدانی(ڕۆژنامەوانی گەشەپێدان، لە کردەوەدا، هەروەك وەرگرتنی سەرجەم تیۆری و بابەتەکانی دیکەی ڕۆژئاوایی لە مەڕ گەشەکردن وپەرەسەندنی ولاتانی جیهانی سێیەم، سەرکەوتنی وەدەست نەهێنا، چونکە بەهۆی وەرگرتن لە گۆڕانکاریە بنجی و بنیادیەکان لە ولاتانی ئاسیایی و خۆپاریزی ڕژێمە بالا دەستەکانی سەر بە ڕۆژئاوا لە زۆربەی ئەو ولاتانە، ڕۆژنامەوانی ناوبراویش هەروەك بەرنامە و سیاسەتە تەقلیدییەکانی پەرە ئەستاندن، جۆلانەوەیەکی پرۆپاگەندە و نمایشی پەیدا کرد و بە شێوەی (ڕۆژنامەوانانیی ڕێنوێنی)[11]، لە خزمەتی سەرکردەکانی دەولەت، گۆڕا. گرنکترین ئەرکی ئەم جۆرە ڕۆژنامەوانییە، سەرنجدانی پێویستییەکانی پەرەسەندن وپشتیوانی کردن لە سیاسەتەکانی حکومەت و خۆ بە دوور گرتن لە ڕەخنەی سیاسی بەشێوەیەکی گشتی و پشت بەستن بە بلاوکردنەوەی هەواڵی چالاکییە چاکەکانی دەولەت وسەرنج ڕاکێشانی بەرگری گشتی لە لایەنی پێشکەوتنی بەرنامەکانی (پەرەسەندنی نەتەوەیی)یە[21].

---

[9] Development،Economics and Populattuion themes News(DEPTH News).

[01] S.M.Ali. DEPTH News:Amodel for a Third World Feature Agency, in philip C.Horton(ed.) the third World and Press Freedom.Newyork: Praeger,1978, P.P.187-196.

[11] Guided Journalism

[21] John A. Lent. (Press Freedom in Asia،the Quiet, but completed, Revolution). Gazette, Vol.24،No.1,1987, P.P.41-60.

چەند ساڵ دوای دامەزراندنی (بنکەی ڕۆژنامەوانی ئاسیا) بەهۆی سوود لێ وەرنەگرتنی ڕژێمە دیکتاتۆریەکان لە کاریگەری بەرچاوی (ڕۆژنامەوانی بۆ پەرەسەندن)، بەکارهێنانی ئەم زاراوەیەش بووە مایەی ڕەخنە لێ گرتن. بەجۆرێك کە لە ولاتی (فلیپین) کە بە لانکەی ئەم جۆرە ڕۆژنامەوانییە دەژمێردرێت، لە جیاتی ئەم زاراوەیە، زاراوەیەکی دیکەیان بۆ بەکارهێنا. شایەنی وەبیرهێنانەوەیە، کە لە ساڵی ١٩٧٣دا، لە زانکۆی فلیپین لە بەشی (ڕاگەیاندن بۆ پەرەسەندن[31]، دامەزراوە ئەم بەشە ڕوانینێکی تازە بوو بۆ (ڕۆژنامەوانی بۆ پەرەسەندن) و لە جیاتی ئەو چەمکە (راگەیاندن بۆ پشتیوانی پەرەسەندن)[41]، بەکار هات، کە تیایدا کەناڵەکانی ڕاگەیاندنی گشتی، بە تەنیا وەك ئامرازەکانی پەرەسەندن دەناسرێت.

خاتوو (نوراکڤ ئیبرال) بە یەکەمین بەرێوەبەری ئەو بەشە دامەزرا، ئەو دەمە لە بابەت ڕێنوێنی ئامانجی بەرنامەکانی فێرکردنی ئەو بەشە، وەك بەرەو پێشەوە بردنی سیاسەتە ئابووریەکان ڕزگارکردنی خەڵکی لە هەژاری، مسۆگەر کردنی یەکسانی کۆمەڵایەتی بە شێوەیەکی فراوانتر و بەکار هێنانی هەموو توانا لە بن نەهاتووەکانی مرۆڤ بۆ گەیشتن بەم ئامانجانە. قسەی دەکرد[51]، بەڵام لە کردەوەدا خۆی لەگەڵ ئەو ڕژێمەدا گونجاند بوو، ڕۆژنامەوانانی فلیپینی، لە هەموو ڕەخنەگرتنێك لە حکومەتی (فردیناند مارکۆس) سەرۆك کۆماری بالاّ دەستی ئەو کاتە بێ بەری بوون و کەناڵەکانی ڕاگەیاندنی گشتی پەرەئەستاندن خوازی ئەم ولاتەیش هەر وەك زۆربەی ولاتانی سەر بە جیهانی سێیەم، لە خزمەتی سیاسەتەکانی ڕژێمی دەستەلاتداردا مانەوە.

بە هەر حالّ، بەکار هێنانی زاراوەی (ڕۆژنامەوانی گەشەپێدان) لەنێو نەچوو ولە زۆربەی ولاتانی جیهانی سێیەمدا، ئەم زاراوەیە، بەبێ گوێدانە ڕەگ و ڕیشەی ڕۆژئاوایی دەسەلاّت ئامێزی ئەو، بۆ ناساندنی هەولّی تازەی لێکۆلّەرو پسپۆرانی ڕاگەیاندن لە پێناو بەدەست هێنانی ڕۆژنامەوانێکی ئازاد بەکار هات.

[31] University of Phillipines at los Banos Department of Development, Cmmunication.
[41] Development Support Cmmunication.
[51] Nora.C.Q.uebral.(Development Cmmunication.)

٢- ڕۆژنامەوانی پێشکەوتن:

لە سەرەتای ١٩٧٠دا، هاوکات لەگەڵ قوولبوونەوەی خەباتی ولاتانی پێشکەوتووی جیهانی سێیەم بۆ بەرەنگاری دەستەلاتی فەرهەنگی و ڕاگەیاندن، هەر وەك چوون تیۆری و نموونەکانی دەستەلاتداری ڕۆژئاوایی لە بارەی ڕۆڵی کەناڵەکانی ڕاگەیاندنی گشتی لە پەرەسەندنی کۆمەلایەتی، کەوتە بەرباس و لێکۆلینەوە، شێوەی ئاسیایی (ڕۆژنامەوانی گەشەپێدان)، کە لە بابەت بەرەڤانی پێوەندی دەستەلات و پەیوەست بوون پێوە، لە خزمەتی ڕژێمە دیکتاتۆریەکاندا بوو، هەروا پشتگوێ خراو چەندین هەوڵی تازە بۆ هێنانە کایەی شێوەی نوێی (ڕۆژنامەوانیی ئازاد)دا[61]، یان (ڕۆژنامەوانی پێشکەوتن)دا[71]، دەستی پێ کرد، پێش ئەوەی کە هەوڵە سەرەتاییەکان بۆ هاتنە کایەی ئەم جۆرە ڕۆژنامەوانییە ئازادە لە لایەن پسپۆڕان و لێکۆڵەرانی ڕاگەیاندنی گشتی جیهانی سێیەم لە چوارچێوەی هەنگاو و چالاکییەکانی تازەی (یۆنسکۆ) و (جوولانەوەی ولاتە بێ لایەنەکان) جێگەی خۆی بگرێ،وەك خەونێك بۆ گەیشتن بەم ئامانجە، لە قسەی هەندێ لە ڕابەرە ڕزگاریخوازە بەناوبانگەکانی ئاسیایی و ئەفریقیایی دا بە ئاشکرا وای خۆی دەنواند.

جەواهیر لال نەهرۆ، سەرۆك وەزیرانی پێشووی هیندستان، کە هەر خۆی لە بەرگریکەرە دەنگ دلێرەکانی ڕزگاریخوازەکان دەژمێردێت، لە زەمینەی ڕۆڵی ڕۆژنامەوانیی لە ولاتانی تازە سەربەخۆدا، چەندین بۆچوونی دیاری لە مەڕ تیۆرە کلاسیکییەکانی ئازادیخوازی ڕۆژئاوایی دەربڕیوە. بە گوتەی نەهرۆ، جۆری ئازادی و نەزەر لەم ڕووەوە، جیاوازە لەگەڵ ئەو ئازادییە بێ سنوورەی، کە لە ولاتانی ئەورووپایی و ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا هەیە. نەهرۆ لەو باوەڕەدا بوو، کە ئازادی بێ سنووری دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی لەوانە بارودۆخی نێودەوڵەتی پڕ مەترسی بێنێتە گۆڕێ و هەر بۆیە دەبێ دەوڵەتان (بە توانایەکی ئەوتۆ خۆیان چەکدار کەن، کە بتوانن ڕووبەرووی زمانی پڕ مەترسی ڕۆژنامەوانیی ببنەوەو ئەو جەختی لەسەر ئەوە دەکرد، کە (ئێمە ناتوانین بە ناوی جۆرە ئازادییەکی خەیاڵ ئامێزەوە، کە کۆتایی بە هەموو ئازادییەکان دێنێ، سەلامەتی هەموو میللەتان بخەینە مەترسییەوە)[81].

---

[61] Emancipatory Journalism.

[71] Advancing Journalism.

[81] Donald E. Smith Nebru and Democracy: The Political Thougt of an Asian Democrat, Bombay:Orintal Longman,1958.

(قوام نکرۆمە)، ڕابەری بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی غینیاش لە میانەی ئەو قسانەی، کە لە ساڵی ١٩٦٣ دا، لەبەرامبەر کۆمەڵێ لە ڕۆژنامەوانانیی ئەفریقیاییدا کردبووی، گوتبووی: «ڕۆژنامەوانیی ئەفریقیایی شۆڕشی ئێمە، دەبێ لە خزمەتی ئامانجەکانی شۆڕشی ئێمەدا بێت، ڕۆژنامەوانیی تەنیا بۆ دەوڵەمەندکردنی زەنگینەکان و خەریك کردنی خوێنەرەکانی نەهاتۆتە کایە. ئەمانە بەشێکی دانەبڕاوی کۆمەڵن ودەبێ لەگەڵ ئامانجەکانی کۆمەڵدا هاوشان بن. ڕۆژنامەوانیی دەبێ لە سەقامگیر کردنی ڕژێمێکی سیاسی و ئابووری پێشکەوتووی ئەفریقیاییدا، کە مرۆڤ لە پێویستی وهەژاری و ناعەدالەتی کۆمەڵایەتی ڕزگار دەکات، هاوکاری بکات. ئەو شتانەی دەبێ بگاتە دەست هەموو خەڵك، فێریان بکەن و ڕێنوێنیان بکەن و لە ڕێگەی یەکسانی و چەسپاندنی جیهانی مافی مرۆڤ لە هەموو جێگایەکدا تێ بکۆشن.

لەم ڕووەوە، ڕۆژنامە ڕاستەقینەی ئەفریقیایی، پەروەردەکارێکی گشتیە و گەورەترین چەکە کە دەبێ لە پێناو سەرکەوتن بەسەر ئیستعمار و ئیمپریالیزم و یارمەتی بۆ سەربەخۆیی و یەکێتی ئەفریقا بەکاربهێنرێت...»[91].

ڕۆژنامەوانانی ئەفریقیایی بەشدار لە کۆبوونەوەی ناوبراودا، لە بەیاننامەی کۆتایی کارەکانی خۆیاندا، بۆچوونی ڕۆژئاوایی پەیوەند بە ناسیاسی بوونی ڕۆژنامە وەك میراتێکی ئیستعماری ڕەت کردەوە و خۆیان وەك فەرمانبەر لە قەڵەم دا تا وەك بیرۆکەی ئەوەی، کە دەبێ ڕۆژنامەوانیی سیاسی نەبێ، بە ناوی ئەوەی، کە ئەمە یەکێکە لە سیاسەتەکانی ئمپریالیستی، فەشەل پێ هێنا.

دووپاتکردنەوەکانی (جۆلیۆس نیرێر)[02]، ڕابەری ڕزگاریخوازی تانزانیا لە سەر پێداویستی سوود وەرگرتن لە توانای ناوخۆ بۆ تازەکردنەوەی ئەم ولاتە و کەلك وەرگرتن لە دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی و بە تایبەتی ڕادیۆ، لە پێناو یەکێتی نەتەوەیی، هاوبەشی هەمە لایەنە، بۆ پیادەکردنی بەرنامەکانی پەرەپێدانی کۆمەڵایەتی بە نموونەیەکی دیکەی بەکارهێنانی ڕاگەیاندن بۆ پێشکەوتن دەژمێردرێت.

---

[91] Kwame Nkruma, The African Journalism.Dar-es-Salam: Tanzanian Publishers, 1965.

[02]Julius Nyerere.Ujama, The Basis of African Socialism. Dar-es-Salam: Tanganyika Standard, 1962.

ئەو بە هەموو شێوەیەك هاتنە ناوەوەی تیمەكانی تەلەفزیۆن بۆ نێو خاكی ئەم ولاتە (بێجگە لە دووركەوتن لە بەرنامە سیاسییەكانی ئەمریكایی و ڕووبەڕووبوونەوەی بەها فەرهەنگییەكانی كۆمەڵە مەسرەف كەرەكان، لە هەموو ولاتانی جیهانی سێیەم، تایبەت بە تاكە. ڕابەران و ڕۆژنامەوانانی ئەمریكای لاتینیش بۆچوونی ئامانجداریەتی خۆیان لەمەڕ دەزگاكانی ڕاگەیاندنی گشتی لە دەستەبەركردنی ئازادی و سەربەخۆیی ولاتانی جیهانی سێیەم، دەربڕیوە. لە نێوانیاندا دەتوانرێ تێڕوانینی(كلمنت ماركۆكین ڕۆجاس)[12] ڕۆژنامەوانی گواتیمالایی، كە ماوەیەك جێگری سەركۆماری ئەم ولاتەش بووە، بێنینەوە یاد. ئەو لەو باوەڕەدایە، كە (هەموو ڕۆژنامەیەك هۆیەكە بۆ خەباتی سیاسی و هەموو ڕوژنامەوانێكیش پێشمەرگەیەكە).

هەروەها كۆسپ و تەگەرەكانی تایبەت بە جیاوازی نێوان ئازدای ڕوژنامەوانیی لە ولاتانی ڕۆژئاوایی و جیهانی سێیەمیش دەست نیشان كردووە، بە بڕوای وی، ڕۆژئاواییەكان لەو زەمینەیەدا جەخت لەسەر (ئازدای زانیاری)[22] دەكەنەوە، كەچی لە كاتێكدا ئەوانەی سەر بە جیهانی سێیەمن، زیاتر بیر لە (ئازادیی وێژدان)[32] دەكەنەوە، هەر بۆیە بۆ گەیشتن بەم ئازادییە داوكراوە، دەبێ بەر لە هەموو شتێك هەل و مەرجی پێوستی گەشەكردن و بۆچوون و باوەر بەم مەسەلەیە لە بەرچاوان بگیرێ[42]. بۆ دەست هێنانی خەسڵەتەكانی ڕزگاریخوازانە و ئازادیخوازانەی ڕابەران و هزرمەندانی جیهانی سێیەم لە بابەت شێوە تازەكانی ڕۆژنامەوانی، لە سالانی هەوەلی حەفتاكاندا، چەندین هەوڵی جۆر بەجۆر لە لایەن ولاتانی ئاسیایی و ئەفریقایی و ئەمریكای لاتینەوە درا. لەم بارەیەوە هەوڵ و كۆششی پسپۆڕان و تۆژەرانی ڕاگەیاندنی ئۆپۆزسیۆنی ڕۆژئاوایی و جیهانی سێیەم و بەتایبەتی هەنگاو و چالاكییەكانی (یۆنسكۆ) و (جۆلانەوەی ولاتانی بێ لایەن) بۆ ڕێگرتن لە نایەكسانی و ناتەبایی لە ڕاگەیاندن و ڕۆژنامەوانیدا، هەروا بۆ لەبەرگرتنی ڕێگەی تازەی ڕۆژنامەوانی لە خزمەتی پێشكەوتندا، ڕۆلێكی گرنگی هەبوو.

---

[12] Clement Marroquin Rojas.
[22] Freedom of Information
[32] Freedom of Conscience.
[42] J. Herbert Altschull. Agents of Power: The Role of the News Media in Human Affairs. New York: Longman, 1984, P.P.143-164.

لە هەوڵین کۆنفرانسی پسپۆڕانی جیهانی لە بواری ڕاگەیاندندا، کە لە ساڵانی ١٩٦٩-١٩٧١ دا، بە یارمەتی (یۆنسکۆ) و (مۆنتریال)ی کەندا و پاریس بەڕێوەچوو، بۆ یەکەمین جار شێوازەکانی پەرەوردەیی و لێکۆڵینەوەی ڕاگەیاندنی ڕۆژئاوایی کەواتە بەر دژایەتی و تەنگ و چەڵەمە و زەمینەیەکی لەبار بۆ لێکۆڵینەوە و تۆیژینەوەی ڕەخنەگرانەی ڕاگەیاندن ڕەخساند.

هەوڵێن ڕەخنەکانی وڵاتانی جیهانی سێیەم لە سەر (نایەکسانی ڕاگەیاندنی جیهانی). کە لە پایزی ١٩٧٠ لە دانیشتنەکانی شازدەمینی کۆبوونەوەکانی کۆنفرانسی گشتی یۆنسکۆدا، بە قسەکانی سەرۆکی دەستەی نۆێنەرانی هیندستان لە بارەی بوونی درزێکی گەورە لە نێوانی هەواڵ و ڕاگەیاندنی ئاژانسە گەورەکانی ڕۆژئاوایی و هەندێ لە سەرچاوە هەواڵی و ڕاگەیاندنەکانی لێکدراو لە لایەن هەندێ ئاژانس و سەرچاوە هەواڵییەکانی جیهانی سێیەم بۆ ڕۆژئاوا، دەستی پێکرد دوو ساڵی دواتر، لە حەڤدەمین دانیشتنەکانی ئەم کۆنفرانسەدا، وڵاتانی ئەندام لە یۆنسکۆ بە شێوەیەکی یەکجارەکی و ڕەخنەیەکی تووند و تیژ دژی دامەزاوە دەستەڵاتدارەکانی ڕۆژئاوایی لە مەیدانی گەشەپێدانی بەشی ڕاگەیاندن و نەخشەسازی نوێی ئەم دەزگا جیهانییە، لە بەرەوپێشەوەبردنی (سیاسەتی نەتەوەیی ڕاگەیاندن)ی وڵاتانی تازە پێگەیشتوو، دەنگیان هەڵبڕی و ئەم هەنگاوە لە جۆڵاندنی سۆزی جیهانی سێیەمدا بۆ پێداچوونەوە بە تێوری و دەزگاکانی ڕاگەیاندن دەسەلاتداری ڕۆژئاوایی، کاریگەریەکی گەورەی هەبوو. سەرەتا کۆششکەکانی (جوولانەوەی وڵاتانی بێ لایەن) بۆ ڕووبەڕبوونەوەی کەلەپووری فەرهەنگی ئیستعماری ڕۆژئاوایی و لەوانە ڕاگەیاندنی ئیستعماری، لە بەیاننامەی کۆتایی چوارەمین کۆنفرانسی سەرانی ئەم وڵاتانە لە سێپتەمبەری ١٩٧٣دا، ڕەنگی دایەوە، هەروەها بۆ گۆڕینی ڕوانین و چالاکیەکانی ڕاگەیاندنی جیهانی سێیەم، بووە بناغەیەکی پتەو. لە درێژەی سازدانی سیمینار و کۆنفرانسە جۆراوجۆرەکانی ڕۆشنبیران و لێکۆڵەران و دژ بە ڕاگەیاندنی ڕۆژئاوایی و جیهانی سێیەم، لە ناوەڕاستی حەفتاکاندا وەك سیمنیاری ڕۆژنامەوانی (بنکەی داگ هامر شولد) لە سیپتەمبەری ١٩٧٥ لە نیویۆرك، سمپۆزیۆمی ڕاگەیاندنی جۆلانەوەی بێ لایەنەکانی لە مارسی ١٩٧٦، لە شاری (مەکسیکۆسیتی) پایتەختی مەکسیك و هەنگاوەکانی یۆنسکۆ بۆ سازدانی کۆنفرانسەکانی ناوچەی (سیاسەتی ڕاگەیاندنی نەتەوەیی)، کە هەوڵ و بەناوبانگترینیان لە هاوینی ١٩٧٦دا لە شاری (سان خوزێ)ی پایتەختی کۆستاریکادا بەڕێوە چوو و پاشان چەندین کۆنفرانسی ناوچەکانی دیکە بۆ ئاسیا و ئۆقیانووس

و کیشوەری ئەفریقیا و هەروا ولاتانی باکووری ئەفریقیا و ولاتانی عەرەبی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست لە ساڵانی ١٩٧٩، ١٩٨٧، ١٩٨٠دا بەردەوامبوو. هەروەها چەندین هەوڵی گرنگی (جوولانەوەی ولاتانی بێلایەن) لە ساڵانی ١٩٧٥، ١٩٧٦ دا بۆ دامەزراندنی (تۆڕی ولاتانی بێلایەن)[52].

پەرەپێدانی هاوکاری ڕاگەیاندن و هەواڵ لە نێوان ولاتانی ئەندام لەم جوولانەوەیەدا، هەول و مەرجی شیاوی بۆ پێداچوونەوە بە شێوە کلاسیکییەکانی ڕۆژنامەوانیی ڕۆژئاوایی خولقاند. لە ناوەڕاستی حەفتاکاندا، ولاتە پێشکەتووەکانی جیهانی سییەم، ئەوانەی کەلە گفتوگۆ و بڕیارەکانی ڕاگەیاندنی جیهانی (یۆنسکۆ) هەنگاو وچالاکیەکانی (جوولانەوەی ولاتانی بێ لایەن) بۆ ڕێگرتن لەو نابەراییەی ڕاگەیاندن و نایەکسانی ڕۆژنامەوانیی، ڕۆڵی بەرچاویان هەبوو، لە ڕێگەی گەیشتن و وەدەست هێنانی سەربەخۆیی ڕاگەیاندن و و هەواڵ و بەرقەراری سیستمی نوێی ڕاگەیاندن جیهانی، کەوتنە خەباتێکی بەهێز دژی فەرهنگ و ڕاگەیاندنی ڕۆژئاوا.

بۆ ئەم مەبەستە ولاتانی ناوبراو،سیاسەت و هەنگاوی پێویستیان نا بۆ لەنێوبردنی بزاڤی نایەکسان و تاکڕەوی ڕاگەیاندن و هەواڵی جیهانی و بەرنامەکانی تەلەفزیۆنی و گشت بەرهەمەکانی تەلەفزیۆنی وگشت بەرهەمەکانی فەرهەنگی ڕۆژئاوایی، هەروەها بۆ گەیشتن بەم ئامانجە، لە پاڵ (تۆڕی ئاژانسی دەنگ وباسی بێ لایەن)دا کەوتنە دامەزرانی ئاژانسی نوێ لە ناوچەکەدا، هەروەك (ئاژانسی هەواڵی پان ئەفریقا)[62]، (ئاژانسی هەواڵی ولاتانی ناوچەی کاریبی)[72] و هاوکاری لەگەڵ ئاژانسی هەواڵی سەربەخۆ (ئینتەرپرێس سێرڤیس)[82] کە بە هەوەلین ئاژانسی هەواڵی جیهانی سێیەم دەژمێردێت. هاوکات لەگەڵ ئەوەشدا ڕوویان لە چەندین مەسەلەی تایبەت بە پەروەردەکردنی ڕۆژنامەوانی ولاتانی تازە پێگەیشتوو بە تایبەتی و شێوە تازەکانی ڕۆژنامەوانی و خەسڵەت و تایبەتیەکانی هەواڵی سەربەخۆی جیهانی سێیەم کرد.

ب- خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی هەواڵ لە جیهانی سێیەمدا:

پسپۆران و تۆژەرانی ڕاگەیاندنی ولاتانی تازە پێگەیشتووی ئاسیایی و ئەفریقایی و ئەمریکای لاتینی، لە هەوڵ و کۆششی خۆیاندا بۆ دەستەبەرکردنی ڕۆژنامەوانییەکی ئازاددا، لە لایەکەوە جولاندنەوەیەکی تەقلیدی وەرگێڕاو لە خەسڵەت و تایبەتمەندییەکی هەواڵی

[52] Non-Aligned News(Agencies)Pool.
[62] Pan African News Agency(P.A.N.A.).
[72] Careabban News Agency (C.A.N.A.).
[82] Inter Press Servics(I.P.S.)

ڕۆژنامەوانیی و گشت کەناڵەکانی دیکەی ڕاگەیاندنەوە دەرکەوتووە، بۆیە بەر دیدێکی تازەوە لە لایەکی دیکەشەوە لەسەر بنچینەی تایبەتمەندییە میژوویییەکان و ناسنامەی فەرهەنگی وپێداویستی سەربەخۆیی و پێشکەوتنی خۆیاندا گرنگی بە خەسڵەت وتایبەتمەندییەکانی هەواڵی خۆمالّی بدەن.

١-چاوخشاندنێك بە خاسیەتەکانی هەواڵی ڕۆژنامەوانی:

خەسڵەت و تایبەتمەندیەکانی هەواڵی ئێستای ڕۆژنامەوانی – هەروەك لە باسی پێشوودا باسی لێوە کرا- دوابەدوا گۆڕانکاری ڕۆژنامەوانی و لە قۆناغی بازرگانی پێکردنیدا، بەرجەستە بوون، بەشێوەیەك تیۆەردانەرەکانی سیستەمی دەستەڵاتداری ڕۆژنامەوانی، چالاکییەکانی کەناڵەکانی ڕاگەیاندنی گشتی لەسەر بنچینەی (بابەتخوازی) و (ئوپژۆسیۆن) کە بەرامبەر هەنگاوە نادروستەکانی دەوڵەت و (چاوەدێری) کردنی بەرژەوەندی گشتییەکان لە بەرامبەر سیاسەتە چەوتەکانی دەوڵەت بەپێویست دەزانن، بەڕوای ئەوان، هەواڵ بریتییە لە ڕاپۆرتێکی (ڕاستگۆ)[92]، (ورد وبێ لایەنانە)[03]، (هاوسەنگ)[13] و (بابەتی)[23]یانە، کە ئەمانە هەندێ لە (خەسڵەتەکانی هەواڵ)ن[33].

ئەم خەسڵەتانەش بە پێی پێوانەکانی (کاریگەری)[43]، (گرنگی)[53]، (نزیکی)[63]، (گەرماوگەرم و تازەیی)[73]، (پەیوەندی مرۆڤایەتی)[83]، (گەیشتنەیەك و جیاوازی)[93] و (تایبەتمەندی نائاسایی)[04] دەست نیشان دەکرێت.

لە (شێوە هەواڵی ڕۆژئاوایی)[14]، سەرنج دان بۆ هەنووکەیی ڕووداوەکان و گواستنەوەی بە پەلە و سات بەساتی ڕووداوەکانیش، گرنگە، چەمکی (ئازادی ڕۆژنامەوانی)یش لە پەخشی

---

[92] Accurate
[03] Fair
[13] Balanced.
[23] Objective
[33] News Values.
[43] Impact.
[53] Prominence.
[63] Proximity.
[73] Timeliness.
[83] Human Interest.
[93] Conflict.
[04] Oddity.
[14] Western News Model.

هەواڵ ڕۆژنامەوانی، مەرجێکی بنەڕەتییە چەمکی دوایی، لەسەر بناغەیەك دامەزراوە کـە پێـی وایە، ئەو قسەکەرانەی بە ئازادی زانیاری وەدەست دێنن، لە کۆمـەڵێکی کـراوە و دیموکراتیـك و بەکردەوەدا کاریگەرییەکان ڕۆڵێکی بنەڕەتیان هەیە. لە کۆمەڵێکی وادا چاوەڕوانی ئەوە دەکرێـت، کە ڕۆژنامەوانیی و گشت کەناڵەکانی ڕاگەیاندن گشتی، هەموو ڕووداو بیروباوەڕەکانی تایبەت بە ژیانی ڕۆژانەی گشتی، لە (بازاڕی بیروڕای ئازاد)[24]، ڕابگەیەنن تا (حەقیقەت) بۆ خـەڵکی ڕوون بێتەوە. کەوابێ، خەڵکی (مافی ئاگا لێ بوون)[34] لە سیاسەت و هـەنگاوەکانی دەوڵـەتی هەیـە وهەر لەبەر ئەوە، هەواڵ و ڕاپۆرتە هەواڵییەکان دەبێ بە ئاڕاستەی ئامـادەکردن و خسـتنە ڕووی چۆنیەتی ڕووداوە بنەڕەتیەکان بێ ئەوەی بخرێتە بەردەستی ئەو خەڵکە، تاوەك ئەوانیش بتوانن لە بارەی کاروباری گشتییەوە، باوەڕی ڕاست و دروستیان هەبێ.

هەروەها چاوەڕوانی ئەوە دەکرێت کە کەناڵەکانی ڕاگەیاندنی گشـتی، لـە ڕوانـین ژیـانی کۆمەڵایەتی، ڕێنوێنی سیاسەت و بڕیارەکـانی دەوڵـەت لـە ئەسـتۆبگرێت و بـەمجۆرە، ڕۆڵـی تایبەتی خۆی، بـەناوی چـاوەدێری لـە بەرامبـەر دەوڵـەت و بـەرگری لـە مـافی خـەڵك، وە دەربخـات[44]. بـەڵام ڕاسـتییەکەی ئەوەیە،کـەڕوانینی گەشـبینانە لـە بـارەی ڕۆڵـی هـەواڵ وکەناڵەکانی ڕاگەیاندنی ڕۆژئاوایی، لە کردەوە دا سەرکەوتن وەدەسـت ناهێنـێ، چـونکە ئـەم کەناڵانە لە بازاڕێکی بەسانسۆردا چالاکییەکانی خۆیان ئەنجام دەدەن، ئەو بازارەش زۆر لە ژێـر کاریگەری بەرژەوەندی بازرگانی گوشاری دەزگاکانی پڕۆپاگەنـدەدان، بـۆ زیـادکردنی زۆرتـرین ئاماژەی خەڵك بـۆ لای خۆیـان، ئەمـەش بـە زۆری لـە ڕێگـەی سـەرنج ڕاکێشـان ئاگـاداری ڕاستەقینەی ئەوان و خۆگونجاندن لەگەڵ سەلیقەی ئەوان.

لە توێژینەوەیەکدا کە لەسالّی ١٩٧٣دا، لە لایەن (ئەنجومەنی بلاّوکەرەوەی ڕۆژنامەکانی ئەمریکا)[54]، لە بارەی ڕۆژنامەکانی ڕۆژانەی ئەو ولاّتەی ئەنجامدابوو، زیاتر لە چـل مانشـێی

---

[24] Free Market Place of Ideas.

[34] Right to Know.

[44] Munir K. Nasser. ((News Values Versus Ideology: A Third World Perspective)), in L. John Martin and Anju Grover Chauhary (eds). Cmparative Mass Media Systems. New York: Longman, 1983, P.P.44-66.

[54] America Newspaper Publishers Associalition(A.N.P.A.)-News and Editorial Content and Readership of Daily Newspaper.Reston: America Newspaper Publishers Associalition Research Center،1973.

هەواڵ بە جیا وەرگیرابوو، بەپێی ئەم لێکۆڵینەوە دەرکەوت، کە ڕۆژنامەوانی ئەمریکا، لە هەواڵی نێودەوڵەتی زیاتر گرنگی بە هەواڵی وەرزشی دەدەن و هەواڵەکانی تاوانکاری زیاتر لە هەواڵەکانی ڕۆشنبیریی دەخەنە ڕوو. ئەنجامی کۆتایی لێکۆڵینەوەی ناوبراو وا نیشان دەدات، کە بەرفراوانترین زەمینەی بابەتەکانی هەواڵی ڕۆژنامەکانی ئەمریکا، بریتین لە ڕووداوی جۆربەجۆر، کارەساتی سروشتی، کاروباری نێودەوڵەتی، مەسەلە دارایی و تاوانکاری.

هەندێ لە ڕابەرو هزرمەندانی ئۆپۆزسیۆنی جیهانی سێیەم، لەو سالانەی دواییدا، بە تێگەیشتنی زۆرترەوە لە بارەی واقیعیەتی کاری کەناڵەکانی ڕاگەیاندنی گشتیی ولاتانی سەرمایەداری و بەر ئەنجامی دژوارییەکانی دەستەلاتی کلتووریی و ڕاگەیاندنی جیهانی ئەوان ڕەخنەیان لە شێوازی هەواڵی ڕۆژئاوایی گرتووە و جەختیان لەسەر پێویستی هەڵبژاردنی خەسڵەتەکانی هەواڵی ئازاد کردۆتەوە.

لە بابەت کارەسات و دژوارییەکانی دەستەلاتی ڕاگەیاندنی جیهانی ڕۆژئاوایی و بەتایبەت شێوەکانی ڕاپۆرت، وتەکانی (کارلۆس ئەندرێس پیرێز)[64]، سەرکۆماری پێشووی فەنزەویلا، لە حوزەیرانی ١٩٧٦ دا پەند وعیبرەتە، لە میانەی وتەکانی خۆیدا لە کۆنفراسیی ناوچەیی سیاسەتی نەتەوەیی ڕاگەیاندن بۆ ولاتانی ئەمریکای لاتیندا، لەو (هێرشی هەواڵی بێ کۆنترۆڵ)ی دەزگاکانی ڕاگەیاندن بە گشتی و ئاژانسەکانی جیهانی ڕۆژئاوایی، سەبارەت بە ڕۆڵی خراپی ئەوان لە سەپاندنی بەهاکانی بێگانەو هەرەشەکردن لە ناسنامەی فەرهەنگی) ولاتانی جیهانی سێیەم، ڕەخنەی گرت، ئەو بوو ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو مەترسییە و بە مەبەستی زامنکردنی مافی ئاگادار کردنێکی ڕاست و دروست بۆ خەڵکی جیهان، دانانی بریارنامەی نێو دەوڵەوتی لە بەکارهێنانی دەزگاکانی ڕاگەیاندن و خەبەری بۆ بەیانکردنی ڕاستی و مافی دانانی سنوورێك بۆ خستنەڕووی بیروڕا ، بە پێویستزانی، هەروەها ئەوەی ڕوونکردەوە، کە دەزگاکانی ڕاگەیاندن، ناتوانن بە پێش بەرژەوەندی و مەسڵەحەتی گشتی و داب و نەریتەکانی کۆمەڵ بکەون. سەرکۆماری ڤەنزوێلا هەروەها درێژەی پێدا، کە (دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی جیهانی تەنیا ئەو هەواڵانەی، کە وێنەی میللەتانی ئێمە عەیبدار دەکەن، بلاودەکەنەوە و خەبات و کۆشش و خواستەکانی ئێمە بۆ سەقامگیربوونی سیستمێکی دادپەروەرانەی نێودەوڵەتی پشتگوێ دەخەن.)[74].

---

[64] Carlos Andres Perez.

[74] Roger Tatarian.((News Flow in Third World)). in Philip C. Horton(ed). The Third World and Press Freedom. P.27.

(کێن کاوندا)، سەرکۆماری ناسراوی (زامبیاش) لە لێدوانێکیدا بـۆ ڕۆژنامـەوانیی ئـەم وڵاتە، جەختی لە سەر پێویستی پاڕاستن و پارێزگاری لە سەربەخۆیی نەتەوەیی و پەرەسەندن و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و یادئاوەری ڕۆڵی دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی لە پاڕاستنی یەکیتی گشتی کردەوەو ڕەخنەی لە هەندێ شێوە ڕاپۆرتە ناوخۆییەکان گرت.

هەروەها ناوبراو لەم ڕووەوە ئەوەی نیشاندا، کە (...دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتی ئێمـە دەبێ ڕەنگدانەوەی سروشتی کۆمەڵ بن و فەلسەفەی کۆمەڵایەتی و بەها و پەیوەندیەکانی ئێمە بە ناوی وڵاتێکی خاوەن دەستەڵاتێکی نەتەوەیی بەرگری بکەن. ئەگەر ئێوە ڕۆژنامەوانان، بەو ئاڕاستەیە کارنەکەن، لە لای ئێمە وەك میللەتێك جێگەتان نابێتەوە...)[84].

(نازیندەر ئاگـاروالاّ) ڕۆژنامـەوانی هاوچـەرخی هینـدی، کـە یـەکێ لـە بـەناوبانگترین بەرکاریگەرانی ڕۆژنامەوانیی ئازادی جیهانی سێیەمەوە کە لە سالاّنی پێشـوو خـاوەن پایـەی ڕاگەیاندن بوو لە بەرنامەی پەرەپێدانی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بۆ ناوچەی ئۆقیانووس و ئاسیا) دا خزمەتی دەکرد، چەندین ڕەخنەی یەك لەدوایەکی لە ڕۆژنامەوانی ڕۆژئاوایی دەگرت، بەهۆی ئەوەی کە هیچ گوێیان بەو واقیعەت و بەرژەوەنـدی وڵاتـانی تـازە پێگەیشـتوو نـەدەدا. ئـەو سکالاّی لەوە بوو، کە زۆربەی پەیامنێرەکانی ئەوروپایی و ئەمریکایی خەریکی ئامادەکردن و خستنەڕووی (هەواڵی وروژێنەر یان هەواڵی گەرماوگـەرم)[94]ی ڕووداوی جـەرگبڕ و جـەنجاڵ ئامێز و سەیر و سەمەرە و نزیکی جیهانی سێیەمن، وەك کارەساتی گەورەی سروشتی، قات و قڕی فەسادی سیاسی، پەشێوی و پێکدادانی سـەربازی، بـۆ ئـەوەی گـوێی بـە (هـەواڵی بـێ سەروسەدا یان هەواڵی گەشەپێدان)[05]، ناسراون بەرچاو نییە بە بڕوای وی دەربارەی گۆڕانکاریە چاکەکانی ئەم وڵاتانە بدەن. ئەم ڕۆژنامەوانە، هاوکات لەگەڵ ئـەوە یەکێکـە لـە هـەوەڵینی پسپۆرانی ڕاگەیاندن، کە (هەواڵی گەشەپێدان)یان بە گـرنگ وەرگرتـووە و خسـتوویانەتە بـەر باس و لێکۆڵینەوە[15].

---

[84] Munir K.Nasser. ((News Values Versus Ideology: A Third World Perspective)). P.P.48،49.

[94] Sesation or Spot News.

[05] Soft or development News.

[15] Narinder Aggarwala. ((News with World Perspctives: A Practical Suggestion)), in Philip Horton(ed). The Third World and Press Freedom. New York: Prager, 1978, P.P.197-208 and ((Whates development News?)), News of Communications, Vol.29, No.1,1979, P.P.180-181.

٢- خاسیەتەکانی (هەوالّی گەشەپێدان):

(نارینەدر ئاگا والاّ) لە وتارە جۆرەبەجۆرەکانی خۆی لە بابەت ڕۆژنامەوانی لـە جیهـانی سێیەمدا، خاسیەتەکانی (هەوالّی گەشەپێدان)یش دەست نیشان کـردووە، هـەروا لـە هـەمان کاتدا یەك پێناسەی تەواو و دروست لە بارەی ئەم جۆرە هەوالّە بەکارێکی دژوار دەزانێ.بـۆ وە بیر هێنانەوە لەم ڕووەوە، ئەو هەوالاّنەی کە لە دەزگاکانی ڕاگەیاندنی گشتییەوە ئامادەکرێت و بە (هەوالّی پۆزەتیڤ)[25]، ڕۆژنامەوانێك کە لە بواری کاروباری پەرەپێداندا خزمەت دەکـات، دەبێ بۆچوونەکانی تایبەت بـە گەشـەپێدان و لـە ڕووی دابـین کردنـی پێویسـتییە نەتـەوەیی ناوچەییەکاندا بێ، جیاوازییەکانی نێوان ئەوەی، کە بەرنامەی بۆ دارێژراوە و ئەوەی جێ بەجێ کراوە، هەروا جیاوازی دیدگای هەوەڵینی دەوڵەت لە بارەی کاریگەری ئەو بەرنامەیە لە ژیانی خەڵکی و دەرئەنجامە بەدەست هاتووەکانی کۆتاییان بخاتە بەر لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنە گرانە و بە ووردی بینرخێنێ.

ئەو لەو باوەڕدایە، کە لـە ڕۆژنامـەوانیی بـۆ پەرەپێدانـدا، هـەموو ڕوانینـەکان بـەرەو ڕووداوی تازە و ئەو شتانەی کـە لـە کـاتێکی دیـاری کـراو و ڕۆژێکـی تایبەتیـدا ڕوو دەدەن لەبەرچاو ناگرێت، بەڵکو ئەو شتانەی لە ماوەیەکی تا ڕادەیەك درێژدا دەرنەکەوتووە، بەنـەزەر وەردەگرێ. هەر لەم ڕووە ئـەوە دێنێتـەوە یـاد، کـە ئـەم جـۆرە ڕۆژنامەوانییـە، گرنگـی بـە (ڕێپۆرتاژانەی کە لەم بارەیەوە زیندوون، لەپاڵ ڕووداوەکانـدا، پێشـهات و ڕۆڵ و ئاکامـەکانی داهاتوشیان لێ دەکۆڵدرێتەوە و بەم هۆیەوە، قسە بۆ کەرانی بۆ ماوەیەکی درێژ بـە چـۆنیەتی پەرەپێدانی ئابووری و گۆڕانکاریە کۆمەلاّیەتیەکانی ئاشنا دەکـات لـەم دیدگایـەوە (هـەوالّی گەشەپێدان)، لەگەڵ (هەوالّی ورۆژێنەر)[35]، و ڕاپۆرتی خێرا، بەتەواوی جیاوازە.

(ئاگار والاّ) لە میانەی ڕەخنەکانی لە بێهـوودەیی پـەیامنێرەکانی دەزگـا گشـتییەکانی ڕاگەیاندنی نێودەوڵەتی و هەتا وەك پەیامنێرانی ناوخۆی ولاّتـانی جیهـانی سـێیەم بەرامبـەر گۆڕانکاریەکانی پەرەپێدان خواز لەم ولاّتانە، بە تایبـەت لـە مەسـەلەکانی سـەرکەوتنی کـەم بایەخەکانی ولاّتانی ناوبراو لە بوارەکانی کشتوکاڵ و تەندروستی بە نموونە دێنێتەوە.

---

[25] Positive News.
[35] Action News.

ئەو هەر بە نموونە دریژەی پێدەدا، کە ئاژانسەکانی جیهانی ڕووداني تامپۆنی پاسێك لە ولاتانی (کینیا) کە بۆەتە هۆی مردنی دە کەس وەك هەواڵێکی گرنگ بە هەموو دونیا دا بلاودەکەنەوە، بەڵام لە ولاتێکی جیهانی سێیەم وەك (مالاوی) دەزگایەکی ئاوی پاك دادەمەزرێنن، کە دەیان هەزار لە خەڵکی گوندەکان سوودی لێ دەبینن، خۆیان لێ گێل دەکەن، لە کاتێکدا دەستکەوتنی ئاوی خواردنەوە یەکێ لە پێویستەکانی ژیانی خەڵکی جیهانی سێیەمە و دابین کردنی ئەم جۆرە سەرچاوانەی ئاو، دەبێتە هۆی کەم کردنەوەی ڕێژەی مردنی منداڵانی ئەو ولاتانە.

بە نەزەری ئەم ڕۆژنامەوانە، (هەواڵی گەشەپێدان) لە ڕووی ئامادەکردن و ڕێکخستندا، لەگەڵ هەواڵی ئاسایی دا جیاوازی نیە، بەڵام چاکتر وایە، کە هەواڵ و چالاکییەکانی پەرەپێدان، بە هۆی سروشتی تایبەتی خۆی زەروورەتی تاکمەندی، بە شێوەی ڕێپۆرتاژی (لێکۆڵینەوە)[45]، بخرێتەڕوو و ئەم جۆرە ڕاپورتانە دەتوانن لە بارەی مەسەلەکانی پەیوەند بە پەرەپێدان لە ڕووی ناوچەییەوە وردبێ و لە ڕووی میللی و نێو دەوڵەتیشدا شێوەی جۆراجۆری هەبێت. ئەوەی پەرەپێدانی دەبێت: دەبێ هەرچی توانا و شارەزایی و ئەزموونەکانی خۆی بۆ ڕیپۆرتاژی ئایینەدەیی و پەرەپێدان بەکار بێنێت تا وەك بتوانێ بە چاکترین شێوە بیخاتە بەرچاوی خوێنەرانی.

خستنەڕوویەکی سەرنج ڕاکێشانی گۆڕانکارییەکانی گەشەپێدان و بەخشینی سروشتێکی ئینسانی بە ڕێپۆرتاژەکانی ناوەخۆ و جیهانی و شتە پەیوەندیدارەکان، لە گرنگترین ئەرکەکانی ئەم جۆرە ڕۆژنامەوانییەیە[55].

٣- بنەماکانی هەڵبژاردن و خستنەڕووی هەواڵ لە ولاتانی جیهانی سێیەمدا:

لەم بیست ساڵەی دواییدا، هاوکات لەگەڵ ئەو کوششانەی لە ولاتانی جیهانی سێیەم بۆ گۆڕینی خاسیەتە باوەکانی هەواڵ دراوە، هەر لەلایەن ئەوانەوە بۆ ڕێکخستن و دانانی بنەمای تایبەت بۆ هەڵبژاردن و بلاوبوونەوەی هەواڵ دراوە.

---

[45] Investingative Reporting.

[55] Narinder Aggarwala.((A New Journalism,)), InterMedia, Vol.8, No.1, 1980, P.P.26-27.

(ئالسینۆلوئی دا کۆستا)[65]، بەڕێوەبەری گۆڤاری (ئەفریقای نوێ) لە شاری (دکار)ی پایتەختی سەنیگال، لە میانەی وتارێکدا کە لە بارەی خاسیەتەکانی هەڵبژاردنی هەواڵ لە ئاژانس و کەناڵەکانی پەیوەندی جەماوەریی ئەفریقیا لە ساڵی ١٩٨٠، لەگەڵ چەندین لێکۆڵینەوەیەکی دی بەناونیشانی ((پایە و دەستووری هەواڵ لە پێوەندیی فەرهەنگی ولاتاندا)) بڵاوکراوەتەوە، سەرچاوە جۆربەجۆرەکانی هەواڵ و لەوانە، هەڵبژاردنی هەواڵی نەتەوەیی و هەواڵی نێو دەوڵەتی بڵاوکردنەوەی لە ناوەوەی ولاتانی ئەفریقیا خستۆتە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

بەگوێرەی ئەم لێکۆڵینەوەیە، هەڵبژاردنی نیشتمانی، پەیوەندی ڕابەری سیاسییە بەهاتنە کایەی هەنگاوی چاك و سیاسەتەکانی دەوڵەتەوە ئەمەش دەبێ وەك هەواڵی دڵنیاکەرەوە بخرێتە پێش هەواڵەکانی دیکەوە و مایەی سەرنج ڕاکێشان بێت، لە بارەی هەڵبژاردنی هەواڵی نێو دەوڵەتیش دەبێ جەخت لە سەر ڕاست و دروستی لایەنی دەروونی- سیاسی گوێگران بکرێتەوە، هەروەها سەرنج لە بەرژەوەندیی هاوبەشی ولاتانی ئەفریقایی و هەواڵی ولاتانی دۆست فەزڵ بکرێت، پێداویستیەکانی سیاسەتی نیشتمانی و پڕۆژەی بەرەو پێشەوە بردنیان- هەر وەك بەرگریکردنی دەوڵەتی جەزائیر لە کۆماری دیموکراتی بیابان، لە بەرامبەر مەراکش- هاوکات لەگەڵ ڕووداوە مێژوویییەکانی- هەر وەك خەباتی هاوبەشی میللەتانی ئەفریقا لە بەرامبەر ڕەگەز پەرستی و ئیستعمار- لەبەرچاو بگرێت، ئەو ڕۆژنامەنووسە مەرجەکانی هەڵبژاردنی هەواڵی نیشتمانی لە لایەن ئاژانسەکانی ئەفریقیایی بۆ بڵاو کردنەوە لە کەناڵەکانی پێوەندی تۆڕی هەواڵی ولاتانی بێ لایەن خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە و هەنگاو هەڵێنانی ڕۆژنامەوان.

(شەپۆلی نوێ)ی ئەفریقیایی لە میانەی ڕێپۆرتاژی توێژینەوە و چەسپاندنی ئەو ڕەوتەی بە بەرز نرخاندووە. هەروەها هەواڵی ئاژانسە گەورەکانی نێودەوڵەتی بۆ کەناڵەکانی پێوەندی جەماوەری ئەفریقایشی نرخاندووە و پاشان ئاماژە بە هەندێ لە بزاڤە چاکەکانی ئەوان کردووە و ڕەخنەی لە پێودانگ و نرخ وپلە و پایەی تایبەتیان و تێڕوانینی نابێ لایەنانەیان و

[65] Alcino Louis da Costa, ((News Criteria for the Selection of News in Africa)), in News Values and Principlles of Cross Cultural Communication.Paris: Unesco, Report and Pages on Mass Communication, No.85, 1980, P.P.7-15.

ولایەنگریی سیاسییان بۆ سوودی دەولّەتە گەورەکانی ڕۆژئاوا وئیبرازکردنی هـەوالّی نائاسـایی قەیران و ڕووداوە هەست و ڕووژینەرەکان و سووك کردنی میللـەتانی ئـەفریقایی و بـێ دەنـگ بوون لە ئاست ڕووداوە گرنگ و بەرچاوەکانی ئەفریقا و شێواندن وبلاّوکردنەوەی وێنەی نابەجێی ئاژانسەکان، گرتووە. هەروەها ناوبراو، لە کاریگەریی دەستەلاّتی ناوخۆ و دەرەوەی دەزگاکان و کەنالّـەکانی پێوەنـدی جـەماوەریی ئـەفریقایی شـێوازی ئیـبرازی هـەوالّ لەلایـەن دەسـتەی نووسەرانەوەی کۆلّیوەتەوە و لەم ڕووەوە کاری دەستەلاّتی سیاسی لـە زەمینـەی بلاّوبوونـەوەی هەوالّ و تایبەتی مانشێتەکانی هەوالّی ڕۆژنامـەکان و کاریگـەریی بـارودۆخ و ڕێ و شـوێنی تایبەتی قەیرانەکانی ناوەخۆی ولاّت و دەستەلاّتی بەڕێوبەرانی کەنالّەکانی پێوەندی لە شـێوەی کاری ڕۆژنامەوانان و کاریگـەریی گوشـاری پـارە وپـوول لەسـەریان و نـا ئـارامیی ئـابووری سەربەخۆیی پیشەی ڕۆژنامەوانانی دەست نیشان کردووە لە دەسـتەلاّتی بـەر فراوانـی خـاوەن ئاگادارییەکان بۆ لابردن و دانانی هەوالّی نابەجێ وکاریگەریی خوێنەران لە چۆنیەتی ناوەرۆکی ڕۆژنامەکان وسەرجەم پەیامەکانی ڕاگەیاندن، دواوە.

(داکۆستان) لە کۆتایی لێکۆلّینەوەکەی خۆیدا، جەختی لەسەر کاردانەوەی خوێنەران لـە بابەت چۆنیەتی هەلّبژاردنی هەوالّەکان کردۆتەوە و کۆسپ و تەگـەرە ناپەسـەندەکانی ڕێگـەی وەرگێرانیان لەسەرچاوەکانی هەوالّی نـاوخۆیی و ڕووکردنـە سەرچـاوەی دەرەکـی و بەتایبـەتی ڕادیۆکانی جیهانیی پاددەشت کردووە. نووسەر لـە دەرئەنجامـەکانی کۆتـایی خۆیـدا، شـێوازە پێویستەکانی هەلّبژاردنی هەوالّیشی ژمارددووەو لەوانە، خۆپاڕاستن لە بلاّوکردنـەوەی هـەوالّی نادروست، بەرگرتن لە بلاّوبوونەوەی نائومێدی و دژایەتی و ڕق و کینەی نەتەوایەتی و ئـایینی و نـژادی، چـاوەدێرکردنی واقیعـی و لەبەرچـاوگرتنی بـارودۆخ و هۆیـەکانی هاتنەکایـەی ڕووداوەکان، هەوڵ و کۆشش زیاتر بـۆ گەشەسـەندن وپێشـکەوتنی ئـەفریقا تـەرخان بکرێـت، ڕێزگرتن لە هاوکاریی ولاّتانی ئەفریقایی و کۆشش کردن و بۆ یەککگرتنیان، بەهێزکردنی خـولی فێرکردنی پسپۆری ڕۆژنامەوانانی ئەفریقایی و گرنگیدانی زیاتریـان بەڕاسـتییەکان، ئامـانج و مەبەستی هاوبەشی ئەفریقایی.

لە لێکۆلّینەوەیەکی دیکەدا، کـە لـە لایـەن ((یـەحیا ئەبوبـەکر)) یـەکێ لـە پسـپۆرانی ڕاگەیاندنی ولاّتانی عەرەبی، کە لە بارەی گۆڕینەوەی هەوالّ لە نێوان ئەو ولاّتانەدا کردوویەتی

و له کۆمەڵەی (یۆنسکۆ) دابڵاوکراوەتەوە، لەمەڕ زەمینەی خەسڵەتەکانی هەڵبژاردن و بڵاوکردنەوەی هەواڵی ئەو وڵاتانەدا، لەسەر بنچینەی خاسیەتە باوەکان، بیروباوەڕی ئایینی و ئایدیۆلۆژی سیاسی و هەروا کاریگەریی نووتنی دژواری عەرەب و ئیسرائیل و مەسەلەی فەلەستین بەگرنگ دەزانێ و جەختی لەسەر دەکات[75].

لە پاڵ دوو لێکۆڵینەوەی ئاماژەمان بۆ کرد، لێکۆڵێنەوەکەش لە لایەن (پران چۆپرا)[85]، ئەندامی (سەنتەری ڕۆژنامەوانیی ئاسیا) لە بارەی پێوانەی کاتی هەڵبژاردنی هەواڵ لە ئاسیاوە بڵاوکراوەتەوە، ناوبراو لەم لێکۆڵینەوە دا، وێرای ئاماژەکردن بۆ پەروەردەی پێشەیی ڕۆژنامەوانی ئاسیا لەسەر بنچینەیی شێوازەکانی فێرکردن و کلتووری ڕۆژئاوایی، ئاماژەی بۆ پەیڕەوکردنی پێودانگەکانی ڕۆژئاوایی و دەستەڵاتی بەهێزی کۆنیالیزمی کلتووری دەرەکی لە کەناڵەکانی پێوەندی جەماوەڕیی ئاسایش کردووە و ڕەخنەی لەوە گرتووە، کە ڕۆژنامەوانانی باشوور و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا بە شێوەیەکی فراوان ڕوویان لە هەواڵی سیاسی کردووە و گوێ بە هەواڵەکانی گۆڕانکاری ئابووری و بە تایبەتی کشتوکاڵ. کە سەرچاوەی بژێوی زۆربەی گوندشینەکانی وڵاتانی ئەو ناوچەیان نادەن.

دوا لێکۆڵینەوەی ئەم کۆمەڵیە، کە لە هەموویان زیاتر ڕەخنەدەگرێ، هی (فرناندۆ ڕیس تاما)[95]یە، کە ڕۆژنامەوانێکی ئەمریکای لاتینییە. لەم لێکۆڵینەوەیەدا، لایەنی نموونە و کاریگەرییە خراپەکانی بازرگانیی کەناڵەکانی پێوەندی جەماوەری وڵاتانی ئەمریکای لاتینی کە بە لاسایی کردنەوەی وڵاتە یەکگرتووەکان هاتۆنەتە کۆڕێ، شی دەکاتەوە.

بە پێی ئەم لێکۆڵینەوەیەی دوایی، ڕۆژنامەوانی ئەمریکای لاتین، بە شێوەیەکی گشتی، بزاڤێکی ڕووکەشانە و کات بەسەربردن وکەمتر ڕووی لە گۆڕانکارییە ئابوورییەکان کردۆتەوە. لەبەر هەندێ وروژێنەر و خێرایی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دا قەرارى گرتووە و ئیبرازکردنی هەواڵی ڕووداوە خراپەکانی بەسەر ڕووداوە چاکەکاندا فەزڵ کراوە.

---

[75] Yehia Aboubbakr. ((Towards an Intra-Cultural News Exchange in the Arab States)), in News Values and Principles of Cross Cultural Communication, P.P.17-28.

[85] Pran Chopra. ((Asian News Values: A Barierr or Bridge?)), in News Values and Principles of Cross Cultural Communication, P.P.29-42.

[95] Fernando Reyes Maltta. ((The Concept of News in Latin America)). in News Values and Practicales of Cross Cultural Communication, P.P.43-56

توژەرێکی دیکەش لەلێکۆڵینەوەیەك دا لەمەڕ ولاّت و کەنالّەکانی پێوەندی جەماوەری لە ولاّتانی ئەمریکای لاتین دا، یەکێ لە خاسیەتە گرنگەکانی هەوالّی ئەم ولاّتانە بەیاننامەکانی دەولّەت بە گرنگترین هەوالّەکانی ئەم ولاّتانە دەناسێنێ، هەربۆیە ناوبراو ئەوە دەخاتەوە بیر، کە زۆربەی ڕۆژنامەوانانی ئەم ولاّتانە، بۆ بەدەست هێنانی هەواڵ، چاوەڕوانی وتەبێژەکانی دەولّەت دەکەن و گرنگترین کارێکیان ڕێخستن و وەرگرتنی وتەی وتەبێژانەوە شیکردنەوەی لایەنەکانی مەراسیمی تەشریفاتی و هاتن وچوونی وتەی وتەبێژانی دەولّەتییە[06].

سەرچاوە: د.کاظم معتمد نژاد، ڕوزنامەنگاری، ص٤٩٨–٥١٨.

[06] Robert Pierce. Keeping the Flame: Media and Government in Latin America. New York. Hasting House, 1979.

کورتە میژوویەکی
ڕۆژنامە و سانسۆر لە ئێـــراندا

وشەی ڕۆژنامــە: کـۆنترین سەرچـاوەیەك، کـە وشــەی ڕۆژنامــەی تێدایــە بــەکارهاتبێ، شیعرەکانی (عنصری)یە، لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا:

بە ڕوزنامە ایام در همە پیداست
اگر بخواهی دانست ڕوزنامە بخوان

وشەی ڕۆژنامە ئەبو ڕەیحان لــە (الجـاهیر) چـاپی کەلکـەتا، ل ٢٦٠) و (الثعـالبی) لــە (الیتیمة. چاپی دیمەشق، بەرگی دووەم، ل١٠-١١) و (یـاقوت الحمـوی) لــە (معجـم الادبـاء. بەرگی پێنجەم، ل ٤٤٠) بەکاریان هێناوە، هەوەرها لە فەرمانی بنکەی کتێبخانەی شاهانە بۆ (کمال الدینی بەهزاد) وشەی ڕوزنامچە بەکارهاتووە لە (بیسـت مقالــە قزوینــی، بــەرگی ٢، ل٢٦٩) سائب تبریزی دەڵێت:

گرنیست باورت کە دل از ما ڕبودی
در ڕوزنامـــــــەی سر دو تا ببیـن

هەروا ناصر خسرو لە سەفەرنامەی خۆیدا دەنووسێ: «ئەم مانایــە لــە کۆمــەڵگای(بیت المقدس)دا دیت بووم وێنەم کێشـاوەوە هــەر لــەوێ لەســەر ئــەو ڕۆژنامەیــەی کــە هــەم بــوو، نوسیمەوە.» هەروەك لەو سەرچاوانەی کە ناویان برا هاتووە، نووسەران و بێژەران بە ڕۆژنامجــە، ڕۆژنامــەج، یان ڕۆژنامە لە هەموو شوێنێکی ڕاپۆرتی ڕۆژانەیان دەنووسییەوە.

کۆنترین سەرچاوە، کە نووسەری وتاری (وشەی ڕۆژنامە) (ڕەحیم ڕەزا زادەمەلەك)، وشەی ڕۆژنامەی بەواتا و چەمکی ئەمڕۆی ڕۆژنامە دیوە، کتێبی (مآثر الاثر)ی (اعتماد السلطنة) لە سەردەمی ناسرەدین شای قاجاردا بووە. میژووی ڕۆژنامەوانی لە ئێراندا، دەتوانرێ بەسەر دوو قۆناغی دیاریکراو، قۆناغی ئێرانی کۆن ودەورەی دواییدا دابەش بکرێت.

ڕۆژنامەوانی کۆن لەســەردەمی داریوشــی هەخامەنیشــییەوە دەســت پێــدەکات و تــا سەردەمی نادر شا دریژە دەکێشــێ وقۆنــاغی دوایــیش بەبلاوبوونــەوەی ڕۆژنامــەی (مــیرزا سالحی شیرازی) لە سەردەمی (محەمەد شای قاجار)ەوە دەســت پێــدەکات، بــەلام بــە هــۆی بلاوبوونەوەی ڕۆژنامە لە سەردەمی میرزا سالح. ەوە تــا ڕۆژنامــەی (**وقــایع اتفاقیــه**) لــە

سەردەمی (ناسرەدین شا)دا،سەرەتایی مێژووی ڕۆژنامەوانیی نوێی دەبێ بەبڵاوبوونەوەی ڕۆژنامەی (وقایع اتفاقیه) دابنرێ.

(جهانگیری سوڵح جوو) لە کتێبی (مێژووی چاپەمەنی ئێران وجیهان) لە بارەی سەرهەڵدانی ڕۆژنامە لە ئێرانی کۆندا دەنووسێ: «بۆ یەکەمین جار لە مێژووی ئێراندا لە سەردەمی پاشایەتی داریۆشی گەورەدا کێشەکانی وڵات لەسەر تابلۆی هەڵکەنراو ودەنووسرایەوە بۆ فەرمانڕەوای ناوچە جیاوازەکان و سەرۆکی وڵاتانی ڕزگارکراو دەنێردران. بۆ ڕەوانەکردنی ئەم جۆرە هەواڵانە پەیکی خێرایان هەڵدەبژارد کە لە هەرچەند قۆناغێکدا دەگۆڕان و بەم شێوەیە هەواڵەکانی مەملەکەت بەزووترین کات لە سەرانسەری وڵاتی پان و بەرینی هەخامەنشیدا بڵاودەبووەوە. ژمارەی ئەو نووسراوانە لە سەرەتادا زۆرکەم بوون، بەڵام وردە وردە گرنگییان بۆ دەرکەوت».

دەزگای پەخشی هەواڵ فراوان بۆوەو لە باتی نووسین لە سەر تاتە قوڕەکان، سوود لە بەردی نەرم دار وەرگیرا. تیراژی ئەم بڵاوکراوەیەی سەرەوە فەتحنامە و جەنگنامەیەکی زۆریش لەو سەردەمەوە ماوەتەوە، (٥٠) سانّی دواتر، ژمارە سەرەڕای ئەو بڵاوکراوەیەی سەرەوە مانگێ جارێك بڵاو دەبۆوەو ڕووداوی گرنگی مەمەلەکەتی تێدا دەنووسرا.

(٢٤٠٠) سانّ لەمەوپێش لە سەردەمی پاشایەتی (خشایار شا)دا هەندێ بڵاوکراوە لە سەر پێست و چەرم بڵاودەکرایەوە کە تییّدا قسە لەسەر شەڕ، داگیرکردنی، بارودۆخی ویلایەتەکان و پێگەی دوژمنان و هەواڵی ناوخۆی وڵاتدا دەکرا. ئەم ڕۆژنامانە لە (٥٠) تا (٣٠٠) دانەی بە هۆی تەتەرەکانەوە لە سەرانسەری ئێران و ئاسیای بچووکدا بڵاودەکرانەوە، ٣٠٠ سانّ بەر لە دایك بوونی مەسیح دریژەی هەواڵی هێرشی ئەسکەندەر بۆ سەر ئێران (سەردەمی داریوشی سێیەم)دا بە چەند دانەیەك بڵاکراوتەوە.

هەروەها چەندین هەڕەشە نامە بۆ دروست کردنی ترس وسام لە نێو سوپای دوژمندا بڵاوکراوتەوە دوای داگیرکردنی ئێران لە لایەن (ئەسکەندەری مەکدۆنی)یەوە، باسی شکانی ئێران و سەرکەوتنی ئەسکەندەر لەسەر ئەو کاغەزانەی کە لە یۆنانەوە هێنابووی، نووسران و سەرانسەری جیهاندا بڵاو کرایەوە.

لە سەردەمی پاشایانی هەخامەنشی. دا تا سەردەمی بە هەڕمێن بوونی مەزهەبی زەردەشتی ئەم بڵاوکراوانە تەنیا لایەنی مێژووی و جەنگیی کارگێری دەگرێتەوە،بەڵام لەوە

بەدواوە شێوەی چالاکیی ئایینی و کاروباری ڕۆژانەی بە خۆوە گرت، دوای ئەوەی حەزرەتی عیسا و حەزرەتی محەمەد بوونە پێغەمبەر لایانگران و پێڕەوانی ئەم دینانە بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی خۆیان کەوتنە بڵاوکردنەوەی بڵاوکراوەو و شەونامە، لە بەرامبەر ئەوانیشدا فەرمانڕەوایانی ئەوکاتە و کۆمەڵانی دژ بەوانیش ڕۆژنامەی خۆیان دەردکرد. لەو کاتەوە ڕۆژنامە وەك هۆکارێك بۆ سەرکەوتنی بیروباوەڕ و مەرامە تایبەتییەکان سوودی لێ دەبینرا.

لە سەردەمی (ئەنەو شیروان)دا ڕۆژنامەوانیی ئێرانی گۆڕانێکی تازەی بەخۆوە بینی و سەرەڕای بڵاوکردنەوەی هەواڵ، بۆ پەرپێدانی زانست و زمانە جیاوازەکان سوودی لێ بینرا لە سەردەمی ئەودا ئێران بوو بە یەکێ لە بنکە زانستییەکان جیهان. چەندین لاپەڕەو بەچەندین زمانی گرنگی وەك پەهلەوی، عەرەبی، تورکی، حەبەشی، یەمەنی، بڵاوەکرانەوە و بە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا پەخش دەکران.

دژایەتی مەزدەکیان.یش لەگەڵ ئەنوشیرواندا بووە هۆی کە ڕۆژنامەوانی لە ئێراندا پەرەبستێنێ، ئەو دژایەتی کردنانە بەزۆری لە شێوەی ڕۆژنامە و شەونامەدا دەکران. ڕۆژنامەکانی مەزدەکیان بەدوو مەبەست بڵاوەکرانەوە، وروژاندنی خەڵك لە دژی ئەنەوشیروان و لە کارخستنی دام ودەزگاکانی سەڵتەنەت، هەروەها بانگەشەو داواکردن لە خەڵك بۆ ئەوەی ڕووبکەنە دینی زەردەشت.

روزنامه وقایع اتفاقیه بتاریخ جمعه هشتم شهر جمادی الثانی مطابق سال تنکوزئیل سنه ۱۲۶۷

نمره دهم

هرکس در طهران طالب شود
ازین روزنامها باشد
در بازار در دکان میرسید کاظم
بجهة فروش فرستاده میشود

قیمت
یک شاهی
سه ماهه شش هزار دینار
شش ماهه دوازده هزار
یکسال بیست و چهار هزار

اخبار داخله ممالک محروسه پادشاهی

دارالخلافه طهران

چونکه سرکار اعلیحضرت پادشاهی ارواحنا فداه جلوس بسریر تخت فرمانروائی تا کنون ممالک محروسه را سیاحت نموده اند خاطر خسروانی مایل است که اسلام و ولایات داسودکی رعایا را بزیارت همین شاهد فرموده و ایشان اتجا بجناب بوجود مبارک روشنی بخشای بلاد گردیده عموم رعایا در سایه رأفت و حمایت فرزندی و آسودگی و تقدیم شکرگذاری حاصل نمایند لذا خاطر مبارک بزیارت سیاحت ممالک عراق و اصفهان توجه فرموده سلاطین سلف قرار داده صفحه جهت یاقوت و شوکت تمام بولایات حرکت میفرمودند دلی اعلیحضرت پادشاهی که شوکت و دولت جاویدان بلال نبت روز افزون خود را لایق دانسته در رفاهیت و آسایش رعایا و احفاد سعی بلیغ مبذول دارند که از زیادتی قشون در حرکت اسبی برعایا نرسد باین ملاحظه با جمع قلیلی بعد رکاب قرار داده وجود مبارک و بقدر لزوم جمعی از سایر چاکران و خدام و حشم دربار خسروانی در رفاقت موکب همایون بزم سیاحت تشریف فرمای صفحات اصفهان و آن نواحی خواهند شد انشاء الله تعالی ازین سفر فیروزی اثر برای جمیع اهالی ولایات محروسه خواهد من و منافع کلی حاصل خواهد گردید

تذکر آنکه مرور که سابقا قرار شده بود که درین دولت علیه داده شود

درین هفته چند تن از مشیرین تذکره که بولایات بایست بروند مامور شده رفته و بعد ازین قرار شده است که هر ساله از ولایات متعدده بلی تذکره بگذرد و هر کسی لازم است در عبور و مرور بطوریکه در کتابچه دستور العمل تذکره مرقوم است تذکره بگیرند

عالیجاه حسنعلی خان سرهنگ که قشونی که احضار شده بود با فوج جدید و منصب منصبان فوج قدیم برکاب همایون آمده وارد دارالخلافه شدند و عالیجاه حسنعلی خان از نظر بخدمات سابقه و لایحه منصب سرتیپی سرافراز فرمودند

شاه بندر بزرگی که در دارالخلافه در بالای نگارستان حفر شده بود کرات از رودخانه کرج بشهر بیاید در همه شاهان و فرودس آرامگاه کنند تا کنون آبی بشهر نرفته بزودی جاری نشده بود درین اوقات کشته اول بهارست و اهل شهر قدری کم آبی می کشیدند و بسبب اینکه حال آب در بند بزرگ بشهر جاری نبود قدری خرابی باو رسیده بود محض رفاه رعایا و برایا و ساکنه دارالخلافه آنای دولت علیه خانم خانم خود تیمور و ثانی بند بزرگ را که قریب به سنگ اب گیر دارالایمان علی داده و درست نموده آب کرج لبالب و بشهر جاری کرده و شبانه روز بکل محلات و خانها تقسیم شده و اغلب ساکنین که بحرف حد

این روزنامه یومیه سوای ایام یکشنبه
و جمعه همه روزه بطبع میرسد

محل فروش (جایخانهٔ فرانکوپرسان)
(در جوار علاء الدوله)

شنبه هجدهم جمادی الاولی ۱۳۲۰
مطابق بیست و سوم اوت ماه فرانسه
(۱۹۰۲ میلادی)

قیمت اینه در ماهی سه قران

خلاصة الحوادث

نمرهٔ هشصد و هفتاد و پنجم

کونه مقاله مفیده ، اعلاناتیکه منافی بصلاح دولت و ملت نباشد باداره روزنامه خلاصة الحوادث فرستند بکمال امتنان طبع واشر خواهد شد

لندن

بعد از ورود اعلیحضرت اقدس شهریاری ارواحنا فداه مسیو بالفور رئیس دار الشوری و سایر وزراء بحضور همایونی عرض داده و چند نفر نمایندهٔ از طرف حکمرانی تاکرای هند و اروپا حکه یك رشته سیم ادارهٔ آنها از خاك ایران میگذرد بحضور یاور الور عرض داده ورود اعلیحضرت اقدس شاهنشاهی را تبریك گفتند و صندوچهٔ نقره برسم هدیه با نظام لاجورد مبنی بر تشکر از اهتمامات دولت ابد مدت در باب حمایت ادارهٔ حکمرانی تاکرای تقدیم حضور مبارك نمودند

ایضا

اعلیحضرت اقدس شهریاری از بید وسان قوای بحریه و سایه سفاین علمی حکه مرکب از پانصد و هشت فروند حکشتی جنگی میباشد تشریف فرما شدند

سردار ها و جنرالها بوتر وارد لندن شدند دولت و ملت انگلیس از جنرال های مغلوب در

سردار های مشار الیهم برای عرض حضور اعلیحضرت پادشاه انگلستان از لندن روانه ساحل دریا شدند

طرابلس

رئیس طریقهٔ سنوسی در ناحیهٔ کاون که از جمله نواحی طرابلس است وفات نموده

امریکا

در مملکت جمهوری وله زوئلا شورش و اغتشاشی فراهم آمده میانجون و رجال حکه دو طایفه مخالفه و عقیدهٔ متضاده میباشند برای نصاحب نمودن زمام حکومت مملکت دائی زور در جنك بودند و در این محاربه پانصد هشتاد نفر جنرال وسه نفر سرهنك و یکصد و شصت و هفت نفر سرباز از طرفین مقتول شدند موافق این صورت عدهٔ صاحب منصب مقتول نسبت سربازان فوق العاده مناسب است معلوم میشود که یا صاحبمنصبان زیاد تر از سربازان بوده اند یا آنکه در موقع جنگیدن صاحب منصبان کمتر محفوظ بوده و یا آنکه کلیه

دوای ئەوەی خەڵکی ڕووی لـە ئیسـلامەتی کـرد، شـەپۆلی دژایـەتی کردنـی حـەزرەتی محەمەد(د.خ) و خانەوادەکەی بەهۆی بڵاوبوونەوەی چەندین وتاری شۆڕشگێرانە پـەرەی گـرت. بەم شێوەیە ڕۆژنامە و بڵاوکراوە چوو ناوجیهانی عـەرەب.

لە سەردەمی (هارونە ڕەشید)ی خەلیفەی عەببـاسی دا، خانەوادەی (بەرمـەکی) یـان بـە لاساییکردنەوەی دەربارەی پاشایانی ئێران، دەزگای خەلافەتی هارونە ڕشـیدیان گەیانـدە ئـەو پەڕی مەزنی وشکۆداری، بەم شێوەیە شارستانیەتی ئێرانییان بـۆ دەزگـای سـادەی خەلافـەتی عەببـاسی گواستەوە. هاوکات لەگەڵ ئەوەدا دەستووری کارگێڕی ڕۆژنامەوانیشـییان بـۆ ولاتـە عەرەبییەکانی تر برد و لە هەمووان زیـاتر لـە بەغـدای پایتـەختی خەلیفـەکانی عەببـاسـیدا بایەخدار کرد.

دوای داگیرکردنی ئێـران لەلایـەن عـەرەبـەوە و سـەرەتای دەورەی لاوازیـی خەلیفـەکانی عەببـاسی،گەورە پیـاوانی ئازادیخواز لە هەموو سووچـێکی ئێرانـدا ڕاپـەرین و جوولانەوەیـەکی مەزنیان لە دژی بێگانان بەڕپاکرد و کە هەوەڵین و گرنگترینیـان ڕاپـەڕینی (ئـەبو موسـلیمی خوراسانی) بوو. ئەو پیاوە بۆ هاندانی خەڵك لـە دژی خەلیفـەکانی عەببـاسـی وبـۆ وەدەسـت هێنانی ئازادی و سەربەخۆیی لە دەستچووی ئێران دەستی بەبڵاوکردنەوەی چەندین شـەونامەی یەك لە دوای یەك کرد، کە بە زۆری لەسەر پیستە یان کاغەز دەنووسرانەوە و پەخش دەکران.

هێرشی مەغـۆل بۆ ئێران و ئەو وێرانکارییەی لە هەموو سووچـێکی ئێرانـدا وبـە تایبـەتی ناوچەی خوراسانی هینایەکایەوە، بووە هۆی ڕق و تووڕەیی شاعیر ونووسەرانی ئێرانی، ئەم کینـە ونەفرەتە لە قالبی بڵاوبوونـەوەی ڕۆژنامـە وبڵاوکـراوە جۆروبەجۆرەکانـدا دەرکـەوت. لـە کـاتی حوکمڕانی مەغـۆلان لە ئێرانی، چاپەمەنی فارسی زیاتر لە هەموو کاتێك گۆڕانی بەسەردا هات.

هەوەڵین دەزگای چاپ لەوکاتەدا هاتە ئێرانی، هەڵبەتە ئـەم دەزگایـە زۆر سـادە بـووە و زیاتر بۆ نووسینی سەرجەم بەکارهاتووە و زیـاتر بـۆ بڵاوکردنـەوەی ئەسـکەناس سـوودی لـێ وەرگیراوە. سەرباری ئەوە کاغەزێکی زۆریش لە (پەکین)دەوە هات، ئەم دوو هۆکـارە لەلایـەك و لە لایەکی دیکەشەوە موعاناتی نووسەران و زانایانی سـەردەمی مـەغۆل بـووە هـۆی ئـەوەی ڕۆژنامە لەو سەردەمەدا گرنگی پەیدا بکا.

لە سەردەمی پاشایەتی شاعەببـاسی یەکەمدا، بە هۆی نوێنەرانی ولاتانی ئـەورپایی شـا ئاگاداری چۆنیەتی بڵاوکـراوە جۆربـەجۆرەکانی ئـەوروپا بـوو و حـەز و ئـارەزووی ڕۆژنامـەی

لەلاپەیدا بوو. لەو ڕۆژەدا بەدواوە تـەواوی هـەواڵی مەملەکـەت بـە دەزگـای چـاپیی سـادە (هەڵکوڵێن و پرێس) لە سەرانسەری وڵاتدا پەخش دەبوو. ناوی (جەریدە)ش لە سـەردەمی شـا عەببـاسی دا بە بااڵی چاپەمەنیی فارسیدا برا، تیراژی ڕۆژنامەکان لە سەردەمی شاعەببـاسـدا لە (١٠٠٠) دانەی تێدەپەڕاند.

کاروباری کـارگێڕی دامودەزگـای گـەورەی حکومـەتی (نادرشـای ئەفشـار) و ناچـاری وەرگرتنی هەواڵ لە هەموو سووچێکی ئێران تا هیندستان، ئەفغانستان، و قەفقاز بـوە هـۆی ئەوەی ڕۆژنامەوانی لە سەردەمی ئەم پاشایەشدا بایەخی خۆی لە دەست نەدات. لە سـەردەمی نادرشا دا هەرچی هەواڵی ناوخۆ هەبوون، لەسەر کاغـەز دەنووسرانەوە و بۆ هەموو وێلایـەت و مەملەکەتەکانی بن دەستی ئێران ڕەوانە دەکران و لەباتی ئەوەش هەواڵ وەردەگیرا.

نادر شا بۆ ئاگاداری لە بارەی مەملەکەت مەزنەکەی خـۆی چـەند کەسـێکی بـە نـاوی ڕووداننووس بۆ سەرانسەری وڵات ڕەوانەکرد بۆ ئەوەی تا دوا هەواڵ و ڕووداوی پێ ڕابگەیەنن.

لە کتێبی (مێژووی ڕۆژنامـەوانی ئێـران)دا نووسـراوی خوالێخوشـبوو (محەمـەد سـەدر هاشمی) لەبارەی سەرەتای دەرکەوتنی ڕۆژنامە لە ئێراندا وا هاتووە:

(کۆنترین ڕۆژنامە، کە بەزمانی فارسی بلاوکرابێتەوە، ڕۆژنامەیەکە لە دەوروبەری سـاڵی (١٢٥٣) ی کۆچی دا بە سەرپەرشتی میرزا سالحی شیرازی لە تاران دامەزراوە و چاپکراوە. لە بارەی ڕۆژنامەی ناوبراو لەگەڵ ئەو هەموو گەڕان و کۆششەی لەلایەن نووسەرەوە کـراوە، هـیچ نوسخەیەکی دەست نەکەوتووە و زانیاری لە بارەیەوە تەنیا هەر ئەو باسـەیە کـە لـە گۆڤـاری ئەنجوومەنی ئاسیایی (بەرگی پێنجەم، ساڵی ١٨٣٩)دا نووسراوە. لـە گۆڤـاری نـاوبراودا بـە ناونیشانی (ڕۆژنامەی ئێرانی) باسێك بلاوکراوەتەوە، کە ئەمە پوختەکەیەتی:

لە سەدەی سێزدەیەمدا، واتای دەوروبەری ساڵی(١٢٥٣)ی کۆچی، لە تاران ڕۆژنامەیـەك بە سەرپەرشتی میرزا سالحی شیرازی دامـەزراوە و چـاپ بـووە، ئـەو ڕۆژنامەیـە لەسـەر دوو کاغەزی گەورە چاپ دەبوو، کە لە لایەکیەوە بە خەتێکی ئاشکراو نزیك لەیەك وتارەکان چاپ دەبوون و لە لایەکەی دی سپی بووە.

کۆی دێرەکانی لەگەڵ مانشێتی وتارەکان (٢١٧) دێر دەبوو، هـەموو ژمارەیـەکی لـە ژێـر ناوی (اخبار وقایع) مانگی (محرم الحرام) (١٢٥٣)ی قەمەری لە دار الخلافه لە تاران چاپ کراوە.) پاشان بە ناونیشانی (هەواڵی وڵاتانی ئێرانی تێدا بڵاودەکرایـەوە، دوای بـە ناونیشـانی (هـەواڵی

بلاوبوونەوەی ئەم ڕۆژنامەیە هەروەك سەرەتای دامەزراندنەکەی دیار نییە، بۆیە ناشتوانری ئەو ڕۆژنامەیە بە سەرەتای دەست پێکردنی ڕۆژنامە لە ئێرانی بژمێردرێ. سەرهەڵدانی ڕۆژنامە لە ئێران، بەشێوەیەکی ڕێکوپێك لە هەنگاوەکانی (امیر کبیر)ەوە دەست پێدەکات. ئەو لە سەردەمی وەزارەتی خۆیدا ڕۆژنامەیەکی بە ناوی (وقایع اتفاقیە)ەوە بلاو دەکردەوە.

ڕۆژنامەی (وقایع اتفاقیە) پاشان بە گۆڕینی ناوەکەی بۆ (ایران سلگانی) و (ایران) بلاودەبووەوە. لە سەردەمی ناسرەدین شا دا زۆربەی ڕۆژنامەکان هی دەوڵەت بوون و لە پایتەختدا بلاودەبوونەوە و ئەگەر جاروبار لە هەندێ لە ویلایەتەکاندا وەك ئیسفەهان و تەورێزو فارس. ڕۆژنامە بلاوکراتەوە، لەژێر چاودێری فەرمانڕەوایانی ئەو کاتدا بووە.

لە وەزارەتی چاپەمەنی کە یەکێ لە وەزارەتخانە گرنگەکانی ئەو سەردەمە بووە، ئیدارەی (دار الگابعەی موبارەکە)ەوە هەبووە، کە ئەرکی ئەو ئیدارەیە ڕێکخستنی وتار و دەرکردنی ڕۆژنامەی دەوڵەتی بووە. لە سالّی (١٨٦٣)دا (صنیع الدولە) لەلایەن (ناسرەدین شا)وە ئەم کارە پێی دەسپێردرێ ئیدارەی دار الگباعە لە ئەستۆ گرێ و هەموو چاپخانەکانی ئێرانی دەکەونە ژێر چاودێری ئەو.

(صنیع الدولە) پیاوێکی زانا بووەو شارەزایی لە زمانە بیانییەکاندا هەبووە و لە سەردمی ئەودا سێ ڕۆژنامەی گرنگ (ایران) و (مریخ) و(علمی) بلاو دەکرانەوە. (محەمەد حەسەن خان) بەڕێوەبەری گشتی (دار الگباعە)ی دەوڵەتی بەهۆی عەشق و سووتانی زۆری بۆ بلاوکردنەوەی ڕۆژنامەی دەوڵەتییەوە، لە ماوەیەکی کورتدا، خزمەتگوزارییەکانی سەرنجی (ناسرەدین شا)ی ڕاکێشا و لە مانگی (ربیع الاول) لە سالّی (١٢٨٨)ی کۆچی توانی نازناوی (صنیع الدولە) لە شا وەربگرێت.

سپپارەی دەسخەتی بەخشینی ئەو نازناوە لە بەرگی سێیەمی کتێبی (مرێت البلدان)دا بەم شێوەیە هاتووە: ((بەهۆی پێشکەوتنی خوێندن لە دار الگباعە ی پیرۆزدا چاودێری جوان وگرنگی پێدانی تەواوی محەمەد حەسەن خان خزمەتکار و وەرگێڕی تایبەتی و بەڕێوەبەری گشتی (دار الطباعە)ی مەملەکەتی ئێران ڕووں و ئاشکرایە و بە تەواوی ئێمەی دڵخۆش کردووە، نازناوی (صنیع الدولە)مان پێ بەخشیوە و شایانی شانازی و بەرچاوییە و بە ئومێدی ئەوەی زیاتر خزمەت بکات، لە مانگی ربیع الثاني ١٢٨٨)).

دوای سالێك، واتا له سالّی (۱۲۷۹)دا سەر لەنوێ (صنیع الدوله) کەوتەوە بـەر لـوتفی ناسرەدین شا و چەپکە گوڵێکی زیوینی بەدیاری وەرگرت. دەقی فەرمانەکە کە لەم ڕووەوە بـۆ (مشیرالدولة صدر اعظم) نووسراوە بەم شـێوەیەیە: «جـەنابی صـدر اعظـم لـە مـاوەی سـاڵی ڕابردوو دا کە خزمەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامـەی دەوڵـەتی خرابـووە ئەسـتۆی محەمـەد حەسەن خان (صنایع الدوله) بە پێی بەندەکانی ئەو پەیماننامەیـە بـە چـاکی کارەکـانی خـۆی کردووە.

ئێستا کە کاغەزاکانی دەوڵەتی بۆ ڕەوانە دەکرێتـەوە بـۆ هانـدان و نیشـانەی چـاودێری پاشایانە چەپکە گوڵێکی زیوینی پێشکەش دەکرێ تا وەك خزمەتی زیاتر بکـات و لـە کـاری خۆیدا سەرکەوتوو بێت مانگی (محرم الحرم ۱۲۸۹) لە ڕۆژنامەکانی سەردەمی (ناسرەدین شـا) بەشێوەیەکی گشتی ئاگادارییی بۆ فەرمانڕەوایانی وبلایەتەکان چاپ دەکرا ولەو ئاگادارییانـەدا فەرمانڕەواکانیان بەکاری قبوولّ کردن و بەجێهێنانی ئابوونەی ڕۆژنامەکان ئاشـنا دەکـرد، بـۆ نموونەیەکێ لەو ئاگادارییانە، کە لە ژمارە(۵۱)ی ڕۆژنامەی (وقائع اتفاقیه)ی ڕێکەوتی پێـنج شەممەی (ربیع الاول. ۱۲٦۸)ی کۆچیدا هاتووە، وا لـە خـوارەوەدا دەینووسـینەوە: «لـەبارەی زیادبوونی کڕیاری ئەو ڕۆژنامەنەوە هەروەك لە ڕۆژنامەی ژمارە(۲٤)دا ڕاگەیانراوە، سەرلەنوێ ڕادەگەیەنرێ، کە مەبەستی پاشای خاوەن شکۆ لە دەرچوونی ئەو ڕۆژنامەیە ئاگادارکردنـەوەی خەڵکی ئەم دەوڵەتەیە لە فەرمانەکانی دیوان و هەوالّەکانی ناوەوە دەرەوە، بۆیە کاربەدەستانی دەوڵەت بە پێی فەرمانی شـاهانە دەبـێ کاربەدەسـت و دەرەبـەگ و خزمـەتکارانی ناسـراوی دەربارى شاهانە و فەرمانڕەوا و کرێکار و خوێندەوار و ناوداری شارەکان وئێلات ومـەمالیکی مەحروسە بۆ ئاگادارییان لە فەرمانی دیوان لە نێو ئەو ڕۆژنامانەدا، هەروەها کۆمەڵانی خەڵك لە بازرگانی و کاسبکار و چینی ناوەڕاستی خەڵك بە مەیل و ئارەزووی خۆیـان هـەرکامێکیان حەز بکەن ڕۆژنامە بخوێننەوە پێویستە فەرماندارو کاربەدەستانی وبلایەتەکان بە پێی فـەرمانی پیرۆزی شاهانە ناویان لە لایەن کاربەدەستانی ڕۆژنامەکانەوە بنووسرێت بۆ ئەوەی ڕۆژنامـەیان بۆ بنردرێت.

لەبەر ئەوەی ئەو چەند هەفتەیەکە ئەو فەرمانە لە ڕۆژنامەدا بڵاوکراوەتەوە و لە زۆربەی وبلایەتەکانەوە تا ئێستا وەڵام نەهاتۆتەوە، بۆیە بـە پێـی ئـەو فەرمانـە دەبـێ لـە هەفتـەی داهاتوودا بەو تەتەرانەی کـە ڕۆژنامـە بـە وبلایەتـەکان لیسـتی نـاوی کەسـانی نـاوبراو بـۆ

کاربەدەستانی ویلایەتەکان دەگەیەنن ئەگەر فەرماندار و کاربەدەستانی ڕۆژنامەی نەنێرن و بە پێی فەرمانی دیوانەوە نەچن، چونکە سەرپێچییان کردووە، کاربەدەستانی مەزنی دیوان هەڵوێستی خۆیان وەردەگرن)).

لە زەمانی (ناسرەدین شا)دا، دەربەگ و بەگزادە و فەرماندارانی مەملەکەت بۆ بەجێ هێنانی ئابوونە ڕادەپەڕموون و لە پایتەختدا بە پێی پۆلێن کردنێکی دیاریکراو، ڕۆژنامە بۆ فەرمانداری ویلایەت و شارۆچکەکان دەنێردرا و ئەوانیش بەدەوری خۆیان ڕۆژنامەیان دابەش دەکرد و لە کۆتایی ساڵدا ئابوونەکانیان کۆدەکردەوە بۆ پایتەختیان دەنارد. یەکێ لە کارە گرنگەکانی فەرماندار و کاربەدەستانی ویلایەتەکان، ئەو دابەشکردنەی ڕۆژنامەی دەوڵەت و کۆکردنەوەی ئابوونەکانیان بووە..

سەرچاوە:

زەهرا باقریان نژاد اصفهانی، ڕوزنامە و ڕوزنامەنگاری در ایران، انتشارات مولانا، اصفهان، ۱۳۷۱، ص۱۷-۱۶.

پێناسەی ڕۆژنامە و
پۆلینکردنی بە بۆچوونی یۆنسکۆ

سازمانی جیهانی یۆنسکۆ بۆ دەستنیشانکردنی جیاوازی نێوان ڕۆژنامە و کتێب، سێ تایبەتمەندی هاوبەش وتایبەتمەندی جیاکەرەوە دەست نیشان دەکات، کە بە هۆیەوە دەتوانرێت ڕۆژنامەی ڕۆژانە و نارۆژانەی پێ لە یەکتر جیابکرێتەوە. ئەم تایبەتمەندیە هاوبەشانە بریتین لە:

١) چاپکراو بێت.

٢) ئامادەکردن و ڕێکخستنی لە ناوەوەی ولاتدا بێت.

٣) بۆ سوودی گشتی بێت.

١- چاپکراو بێت، بەو واتایەیە، کە بلاوکراوەکە بە ژمارەیەکی زۆر بێت جا بەشێوەی چاپی دەستی بێت، یان بە مەکینە.

٢- بلاوکەرەوەیەکی نیشتمانی دەبێ لە ناوەوەی ولاتدا ئامادە و ڕێکبخرێت، بەلام دەتوانرێت چاپکردنەکەی لەبەر باری ئابووری لە دەرەوەی ولاتیش بێت.

٣- بەگشتی بوون: بلاوکراوەکە دەبێت دوای چاپکردنی بکەوێتە بەرچاوی هەموو لایەک و هەمووان سوودی لێ ببینن. ئەوجا چی بە شێوەی خۆڕایی یان بەشداری دانەفرۆشی بێت.

ئەو خاسیەتانەی،کە ڕۆژنامە لە هەموو بلاوکراوە و کتێبان جیادەکاتەوە، بریتین لە:

١- بلاوبوونەوەی بەردەوام، بەیەک ناونیشان.

٢- بلاوبوونەوە لە کاتی جیاوازی ڕێکۆپێکدا، یان نارێك بەلام بە مەرجێك دەبێ سالانە زیاتر لە جارێك بلاوبێتەوە.

٣- بلاوبوونە بە میژوو ژمارەی دیاریکراو.

ڕوونکردنەوەی ئەم خالانە: یەکێ لە جیاوازییەکانی بلاوکراوەی دەوری، بلاوبوونەوەی بەردەوامە لەگەڵ پاڕاستنی ناونیشانێکی دیاریکراو، بەلام هەندێ جار وەها ڕێك دەکەوێت کە بلاوکراوەی سیاسی دوای وەستانی، ناونیشان وئارمی بلاوکراوەکەی خۆی دەگۆڕێت یان بە تەواوی یەکێکی دی لە جێگەی دادەنێت، یان دەخرێتە سەر دەزگایەکی گەورەتر و نانیشانی ئەوێ وەردەگرێت، بەلام دەبێت سەرنج بۆ ئەوە بدرێت کە هاوبەشێکی زۆر لە نێوان ناوە کۆن و نوێیەکەدا هەیە کە بە ئاسانی هەمووان دەتوانن بیناسنەوە.

١- بڵاو بوونەوەی دەورەی ڕۆژنامە دەبێ لە کاتی دیاریکراو و بابەتی جیاواز بگاتە دەست خەڵك و هەر ژمارەیەکی لەگەڵ ژمارەکانی پێشوودا جیاواز بێت.

٢- بڵاوکراوەی دەوری دەبێ مێژووی بڵاوکردنەوەی ژمارەی تایبەتی خۆی جیاواز بێت.

شارەزایانی یۆنسکۆ ڕۆژنامە بەسەر دوو دەستەدا دابەش دەکەن، ڕۆژنامەی ڕۆژانە و نا ڕۆژانە، ڕۆژانەمەی نارۆژانە. ئەوانەن کە هەفتەی دوو یان سێ جار بڵاودەبنەوە بەسەر ڕۆژنامەی هەفتانە و ڕۆژنامەی مانگانەدا دابەش دەبن.

ڕۆژنامەی ڕۆژانە هەفتەی شەش یان پێنج جار، بەلایەنی کەمەوە چوار جار بڵاودەبنەوە لە ڕووی کاتەوە بۆ ڕۆژنامەی بەیانیان و عەسران دابەش دەبن.

شارەزایانی یۆنسکۆ ڕۆژنامەی ڕۆژانە بۆ دەستە ڕۆژنامەی هەواڵی گشتی و ناهەواڵی گشتی، یان پسپۆڕی دابەش دەکەن، جیاوازی ئەو دوو ڕۆژنامەیە لە تێڕوانیتیان دایە بۆ ڕووداوی هەنووکەیی و خستنەڕوویان لەبەرچاو گرتنی پێوەندی پێویستی گشتی و تایبەتی، ڕۆژنامە لەسەر بنچینەی مەڵبەندتی بڵاوبوونەوەیان دەتوانرێ بۆ ڕۆژنامەی میللی یان نیشتمانی، ڕۆژنامەی ناوچەیی یان هەرێمی دابەش بکرێت.

١- **ڕۆژنامەی دەوڵەتی:** بە زۆری لە پایتەخت یان لە شارە گرنگەکاندا بڵاودەبێتەوە لە سەرانسەری وڵاتدا دەبەخشرێتەوە، ئەم ڕۆژنامانە زیاتر لە وڵاتانەی کە دەسەڵاتی سیاسی، یان مەرکەزییان هەیە پەرەدەسێنن.

٢- **ڕۆژنامەی ناوچەیی:** بە زۆری ئەو وڵاتانەی کە هەر ناوچە و هەرێمێکی خاوەن فەرهەنگ، ڕێکخستنی کارگێڕی وتایبەتمەندی کۆمەڵایەتیان لەو ناوچانە، یان هەرێمانە جیاوازە، بڵاودەبێتەوە. کە هەتا وەك تیراژیان لە ڕۆژنامەکانی میللی زیاترە.

٣- **ڕۆژنامە ناوخۆییەکان:** ئەو ڕۆژنامانەن کە لە چوارچێوەی شارێك و دەروبەرەکەیدا بڵاودەبێتەوە بابەت و مەسەلەکانیشی تایبەت بەو شوێنەن.

هەر لە لاپەرەیەکی ڕۆژنامە خاوەنی تایبەتمەندی خۆیەتی، لاپەڕەی یەکەمی ڕۆژنامەی لە ڕاستی دا ئاوێنەیەکی ڕوونی هەر ڕۆژنامەیەکە و ناوەڕۆکی بڵاوکراوەکانی لەو لاپەرەیەدا بۆ خوێنەرانی دەخاتەڕوو.

لاپەرەکانی تر جیاوازییەکان بە وتاری تایبەت بە لاپەڕە پسپۆڕییەکان بە وتاری تایبەت بە لاپەڕکەوە بەندە کە لە هەموو لاپەڕەکانی تر جیای دەکاتەوە و ڕووداوەکانی ڕۆژانەی کەمتر تێدا ڕەنگ دەداتەوە. لاپەڕە ناوخۆییەکان کە زۆر جاران، ڕۆژنامە میللی یەکان هەواڵ و ڕیپۆرتاژی شارە گەورەکانی تێدا بلاودەکەنەوە.

* * *

سەرچاوە: زهرا باقریان نژاد اصفهانی، ڕوزنامە وروزنامەنگاری در ایران، اصفهان، ١٣٧١، ص٤٧-٥٠

تیۆرەکانی ڕۆژنامەوانی

لە کتێبە کلاسیکییەکاندا بە ناونیشانی (چوار تیۆرییەکەی ڕۆژنامەوانی) فرێد سیبێرت و تیۆدۆر پیترسۆن و وێلبور شرام چوار تیۆریان لە بابەت کارکردنی ڕۆژنامەوانی لە کۆمەڵدا دیاری کردووە. کۆنترین تیۆری دەسەڵاتداریيەتییە.

تیۆری دەسەڵاتداریەتی:

ئەم تیۆرە لە سەدەکانی شازدە و حەڤدەدا دەرکەوت و لەگەڵ داهێنانی چاپخانەدا لە ئەوروپادا بڵاوبووەوە. پێوەندی بە هەندێ خێزانی دەستەلاتدارەوە هەیە، وەک خێزانی تیۆدۆر لە ئینگلتەرەو بۆربۆن لە فەرەنسا و هاپسبۆرگ لە ئیسپانیا. لە کۆمەڵی هاوچەرخیشماندا لە کاتی جیاوازدا بەرەو حکوومەتەکانی یابان و ڕووسیای ئیمپریالی و ئەڵمانیا و ئیسپانیا و هەندێ لە وڵاتانی ئاسیا و ئەمریکای باشوور ڕێگەی گرتووە.

ئەم تیۆرەی دەستەڵاتداریێتی وەها لە مرۆڤ دەڕوانێ. کە سەر بە دەوڵەتە و مافی سروشتی دەوڵەتە نەک خوداوەندیی ڕژێم بپارێزێ و پایەی دەوڵەت بەهێز بکات. ڕۆژنامەش وەک کۆمەڵ بە ئامرازێك دادەنێ بۆ بڵاوکردنەوەی هەڵوێستی دەوڵەت لە سەر جەماوەر و ڕاستی و چەوتی پێ ڕابگەیەنی بە پێی بۆچوونی دەوڵەت بەرامبەر بە مەسەلەکان، بەیاننامە ساسییە ڕەسمییەکانی دەستە بژێری فەرمانڕەوای پێ ڕابگەیەنێ.

دەوڵەت، دوای دەست نیشانکردنی ئامانجەکانی، ڕۆژنامەوانی وەک ڕێگەیەک بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجانە بەکاردەهێنن، کەوابێ ڕۆژنامەوانی دەبێتە هۆیەک بۆ بەدیهێنانی ئامانجێك لەوەی کە ئامرازێك بێت بۆ ڕەخنەگرتن لە هۆ و ئامانجەکان پێکەوە. سیبێرت لە نووسینەکاندا سەبارەت بە تیۆری لە دەستەڵاتداییەتی ئاماژە بەوە دەکات، کە دەوڵەت لە قۆناغەکانی بەراییدا ڕۆژنامەوانی بەشێوەیەکی نێگەتیڤانە بەکارهێناوە، بەوەی کە جەخت لە سەرخۆ تێهەڵقووتاندنی ڕۆژنامەوانی لە بەدیهێنانی ئامانجە نەتەوەییەکان دەکاتەوە.

پاشان ڕۆژنامەوانی و دواتریش کەنالەکانی پێوەندی بەشێوەیەکی گشتی، بەشێوەیەکی پۆزەتیڤانەو وەک ئامرازێك بۆ یارمەتیدانی دەوڵەت لە بەدیهێنانی ئامانجەکانیدا بەکار هێناوە. لە سایەی تیۆری دەستەڵاتداریيەتیدا خاوەندارییەتی ڕۆژنامەوانی و چۆنیەتی بەکارهێنانی لە گرنگیدا یەکسانن. لە ئینگلتەرای کۆندا ڕێگەی بە کەرتی تایبەت درا بۆ

ئەوەی خاوەنی ڕۆژنامەوانی بێت، بەڵام ئەو کەرتە بریتی بوون لە هاوڕێ دەولەمەندەکانی دەرباری پاشا، کە خاوەندارییەتی و ئیمتیازی ڕۆژنامەوانیی خۆیان بەشێوەیەکی خراپ بۆ ڕەخنە گرتن لە لایەن حکومەتەوە بووە هۆی لە دایك بوونی ژمارەیەك ڕۆژنامەی ڕەسمی کە لەسەر هەمان ڕێڕەوەی حکوومەت دەڕۆیشتن، لە کۆتاییدا کەنالێ ڕاگەیاندنی تایبەتیش لە پاڵ کەناڵەکانی حکوومەت هاتنە کایەوە.لێرەوە دژواربیەك دروست بوو لە ئەرکی تێۆری دەستەڵات. کە چۆن حوکم بەسەر ڕۆژنامەوانیی تایبەتدا بکات؟

ئەو حوکم کردنە چەند شێوەیەکی وەرگرت، هەروەك پێشتر باسمان کرد لە ڕاگەیاندنی ئەو بڵاوکراوانەدا، کە حووکمەت بۆ تۆڕێکی کەمینەی دەردەکرد. سیستمی (ڕێگە پێدان) بۆ ماوەی دوو سەد ساڵ لە ئینگلتەرە درێژەی کێشا، پاشان لە سەدەی حەڤدەیەمدا ئەو سیستەمە بەهۆی سەرکەوتنی ڕۆژنامەوانیی تایبەتی نەیارەوە هەرەسی هێنا، بۆیە حکوومەت ناچار بوو دەست نیشانی ژمارەی ئەو کرێکارانەی لای خاوەن ئیمتیازەکان بکات، بەڵام ئەو ڕێژەیەش زۆر بە خێرایی هەرەس هێنا، لەبەر ئەوەی خاوەن ڕۆژنامەکان کەم بوون، ئەو کەسانەی تازە دەست پێکەر بوون، کە دەگەیشتنە قۆناغی ئەو کرێکارانەی ڕاهێنرا بوون، کاریان دەست بەسەرداگرتن ئەو سانسۆرە ڕاستەوخۆیە بوو، کە دەبوایە بۆ ناوەڕۆکی بەرهەمە هەڵبژێردراوەکان لە دەوڵەتەوە وەربگیرێ. سانسۆریش دەریخست کە جەماوەرێکی زۆری نییە، هەر بۆیە ئەویش سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا.

ڕێگەی چوارەم و ئەویش تا ڕادەیەك سەرئەکەوت. ئەوە بوو کە هەر کەسێك بابەتێك چاپ بکات شایستەی دەوڵەت نەبێت، ئەوا بەپێی یاساکانی ناپاکی، یان ئاژاوەنانەوە دادگایی بکرێت. لە وڵاتە یەکگرتووەکاندا بە شێوەیەکی زۆر کت وپڕ بە بەراورد لەگەڵ هەندێ وڵاتی تردا، گۆڕان لە ڕۆژنامەوانیی سەر بە دەستەلات بۆ ڕۆژنامەوانیی ئازاد ڕووی دا. مۆرکی ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی چەندین پرەنسیپی تازەی بۆ سەربەستی بیروڕا هێنایە گۆڕێ.

نیشانەی ئەو گۆڕانەش لەو ڕووداوەی ساڵی (١٧٧٦) کە بەسەر ڕۆژنامەی ڤێرجینیا گازێت دەردەکەوێت، کە لە ولیامزبێرگ لە ویلایەتی ڤێرجینیادا بڵاودەکرایەوە. لە ژمارەی ڕۆژی (١٠ ی مایسی ١٧٧٦)دا ناوی ڕۆژنامەکە گوزارشت لە دەستەڵاتداریەتی بەریتانیا دەکات و دروشمی بەگزادەیی پێوە دیارە. دوای هەفتەیەك لەو مێژووە ناوی ڕۆژنامەکە

گیانێکی شۆرشێگێری پێوە دیارە و دروشمی بەگزادەیی گۆری بۆ وشەکانی (سێزدە کۆلۆنیاڵی یەکگرتوو). هەروەها بە دروشمی(بە یەکیەتی دەمێنینەوە بە پەرتی دەڕووخێین).

لە (٧ی حوزەیرانی ١٧٧٦) لەگەڵ دروشمێکی نوێدا سەربەخۆیی خۆی ڕاگەیاند.

ئەمرۆش لە زۆر پارچەی جیهان لە ولاتانی کۆمۆنیست، لەو ولاتانی لە ژێر دەستەلاتی دیکتاتۆریدان سیستمی ڕۆژنامەوانی دەستەلاتداریەتی باوی هەیە. هەروەها لە هەندێ ناوچەی ئەفریقیاش ڕۆژنامەوانیی ئازاد بە تەنیا تیۆرە وبێ پراکتیك.

تیۆری ئازادی:

تیۆری ئازادی بە شێوەیەکی هێدی لە سەدەی شازدەیەمدا پێشکەوت و لەسەدەی هەژادەیەمدا سەقامگیر بوو، بەتایبەتی دوابەدوای ئەوەی پرەنسیپەکانی ئازادی لە چوارچێوەی دەستووری دەوڵەتاندا جێگەی خۆی گرت. ئازادی تاك دەخاتە سەرووی دەوڵەتەوە نەك ژێرەوەی و سەیری مرۆڤ دەکات بەوەی کە ئاژەڵێکی عاقڵە! هەرچەندە وەك تاك کاملّ نییە، بەڵام تاکەکان پێکەوە دەتوانن باشترین بڕیار بۆ بەرژەوەندیی گشتیی کۆمەڵ بدەن.

(فرێد سێبێرت) لە گفتوگۆ کردنیدا لە مەڕ پێشکەوتنی (ئازادی) وگۆڕانی و (دەستەلاتتداریەتی)یەوە فەزڵەکە بۆ چوار کەس دەگەڕێنێتەوە: جۆن میلتۆن لە سەدەی حەڤدەیەمدا، جۆن ئەرسکن و تۆماس جیفرسۆن لە سەدەی هەژدەیەمدا وجۆن ستیوران میل لە سەدەی نۆزدەیەمدا. میلتۆن وتویەتی خەڵکی توانای ئەوەیان هەیە جیاوازی لە نێوان هەڵەو ڕاست و چاکەو خراپەدا بکەن. لە ئەنجامی ئەوەدا. بۆ دروستکردنی بڕیار دەبێ خەڵکی بگەنە بیروڕای جیاواز وبیرکردنەوەی خەڵکانی تریش وەربگرێت هەروەها ئەرسکن وتویەتی ئەو خەڵکانەی هەوڵ دەدەن بۆ ڕۆشنبیرکردنی خەڵکانی دی، نایانەوێ زەلیلیان بکەن، دەبێ توانای ئەوەیان هەبێ، کە لێدوانەکانیان ئاڕاستەی عەقڵی گشتیی میللەتێك بە هەموو چین و توێژەکانیەوە بکەن بە تایبەتی لەوەدا. کە پێیان وایە حەقیقەتە.

هەروەها جۆن ستیورات میل وا هەست دەکات، کە خەڵك مافی بیرکردنەووەو و کارکردنیان هەیە هەرچۆنێك، کە خۆیان دەیانەوێ مادام دەستدرێژی نەکەنە سەر مافی خەڵکانی دی. بەڵام جێفرسۆن، کە سوودی لە بیروڕاکانی میلتۆن وەرگرتووە. ئاماژە بەوە دەکات، کە ئەگەر کۆمەڵێ خەڵك پێکەوە کۆببنەوە و خاوەن زانست و هۆشیاری بن. دەتوانن بڕیاری ڕاست و دروست بدەن. ڕۆژنامەوانی ئامرازی ئاگادار کردنەوەی خەڵکە

کەوابێ دەبێ لە کۆت و پێژەندەوە بە دوور بێت. لە ساڵی (١٧٧٤)دا کە جیفرسۆن کورتەی بیرۆڕاکانی لە بارەی مافی ئەمریکا و بەریتانیا بڵاوکردەوە، زەمینەی بۆ دەرکەوتنی ڕۆژنامەوانیی ئازاد ڕەخساند.

ئیدی وردە وردە مافی ڕۆژنامەوانیی ئازاد جێ پێی خۆی قایم کرد. سەرەتا لە دادگاکاندا تاوانبارکردن و ئازاوەنانەوە و سووك کردن و زمانی نابەجێ بۆ یاخی بووانی دەوڵەت پێشکەش دەکرا، بەڵام ئەو تاوانبارکردنانە بە بەردەوامی بەتاڵ دەبوونەوە، چونکە هاوپەیمانەکان مافی بڕیاریدانی ئەویان هەبوو، کە ئەو کەسە گوناهبارە لە بڵاوکردنەوەی بابەتێکی ئاڕاستەکراو، یان نا.

هەرچەندە هاوپەیمانەکان زۆر گرنگییان بەوە دەدا، کە ڕزگاریان بێ لە باج نەوەك پاڵپشتی لە بڕیاری دادوەرەکان بکەن، کە باج ئەوانی دامەزراند بوو، زۆربەی کات ئەگەر دادەوەر بڕیاری ئەوەشی بدابوایە، کە ئەو بابەتە ئازاوە دەنێتەوە - ئەوان بە ئاسانی دەیانوت تاوانبار بابەتەکەی چاپ نەکردووە هەر بۆیە ئەو هیچ بەرپرسیاری بڵاوکردنەوەی نییە. دواجار ئازادی لەگەڵ سەربەستی ڕۆژنامەوانی بووە بەشێك لە پرەنسیپەکانی دەستوور لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و پاشان ئینگلتەراش.

تیۆری بەرپرسیاری کۆمەڵایەتی:

لە گەڵ سەدەی بیستەمدا ڕۆژنامەوانیی بیستەمدا چاپکراو کەوتە قۆناغی ڕۆژنامەوانیی زەرد وسەرەتای تروسکەی ڕادیۆ فیلمی سینەمایی دەستی پێکرد. وای لێهات بیروباوەڕی سیاسی توانای ڕازی کردنی لە تریبۆکانی وەك شەپۆلەکانی هەوای و شاشەی گەورەدا هەبێت.

بەرگی ئەو نامیلکەیەی تۆماس جێفەرسۆن لە ساڵی (١٧٧٤)دا بڵاوی کردەوە بووە هۆی داڕشتنی بانگی سەربەخۆیی. ئەم نامیلکەیە بە نمونەیەکی کلاسیکی لە قەڵەم دەدرێت بۆ سەرەتاکانی ڕۆژنامەوانیی ئازاد لە ئەمریکادا لە کەش و هەوای شۆڕشی پیشەسازیدا کۆمەڵ بە فرە کەنالەکانی ڕاگەیاندن دەناسریتەوە، تیۆری ڕۆژنامەوانیی ئازاد، بەڵام بەرپرسیار دەرکەوت. ئەم تیۆری باوەری وایە، کە ڕۆژنامەوانی مافی ئەوەی هەیە ڕەخنە لە حکومەت و دامودەزگاکان بگرێت، بەڵام چەندین بەرپرسیاریی بنچینەیی دیاریکراویشی لە سەر شانە بۆ سەقامگیریی کۆمەڵ. یەکێ لەو هۆکارانە کە بووە هۆی دەوڵەمەندکردنی ئەم تیۆرە، دەرکەوتنی یەکییەتی پیشەیی تایبەت بە ڕۆژنامەوانی بوو، وەك کۆمەڵەی ئەمریکی بۆ

نووسەرانی ڕۆژنامە و کۆمەڵەی پیشەی ڕۆژنامەوانان، هەر دووکیان نزیك لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەست بەکار بوون و هاوپەیمانییەتی و شەرەفیان هەبوو بۆ هاندنی بەرپرسیارییەتی لە لایەن ئەندامەکانەوە.

ئەمە سەرەڕای ئەوەی یاسای پێوەندی کردنی، کە لە ساڵی (١٩٣٤)دا بۆ ڕێکخستنی کاروباری ڕادیۆ بڵاوکرایەوە، لەسەر گوتەیەك دامەزراوە، کە دەڵێ: ((لەپێناو بەرژەوەندی، گونجان، پێداویستیی گشتی)).

ئیتر ڕۆژنامەوانی کەوتە بەر ڕخنەیەکی ئاشکرا هەر وەك لە زۆر کتێب و سەرچاوەی ڕۆژنامەوانیدا هاتووە. تیۆدۆر پیترسۆن لە نووسینەکەی خۆیدا لە بارەی تیۆری بەرپرسیاری کۆمەڵایەتی پێی وایە ئەو ڕەخنەیە ڕەگ و ڕیشەکەی بۆ ئەلقەکانی ویل ئیروین، کە کاتی خۆی لە بارەی ڕۆژنامەوانی لە گۆڤاری کۆلییرز لە ساڵی (١٩١١)دا بڵاوی کردۆتەوە، هەروەها بۆ هەر دوو کتێبی ئەپتۆن سنکلەیر بە ناونیشانی خەسڵەتە باڵاکان لە ساڵی (١٩١٩) و کتێبەکەی جۆرج سێلدز بە ناونیشانی ئازادیی ڕۆژنامەوانیی، دەگەڕێتەوە. ڕەخنەی ئەو نووسەرانە جەخت لەسەر ئەو مەترسییە شاراوانە دەکاتەوە، لەوەی، کە ڕۆژنامەوانیی، بە شێوەیەکی فراوان پشت بە ڕیکلام ببەستێ.

هەرچەندە ڕۆژنامەوانی بە چاوی بازرگانی ودوور لە دەستەڵاتی حکومەت تێی بڕوانێ، بەڵام ئەو قازانجەی سەر حیسابی خزمەتی گشتی دەیکات جێگەی مەترسییە. ئەو چەمکە هەموو شتێکی گرتۆتەوە، هەر لەدەست بەسەرداگرتنی پیشەسازیی فیلم لە سییەکاندا، تا مولکداریییەتی یەکگرتووی ڕۆژنامە و ڕادیۆکان لە حەفتاکاندا. لە میانەی ڕەخنەی ئازاد و ڕاشکاوانە لە ڕۆژنامەوانیی وهاوبەندی شەرەف و بڵاوکراوە حکومییەکان و ئاراستەکردنی بەرپرسیاریییەتی ئەندامان و کارمەندانی ڕۆژنامەوانیی، بەهای تیۆری بەرپرسیاری کۆمەڵایەتی دەردەکەوێت.

تیۆری سۆڤیەتی کۆمۆنیستی:

لە کتێبی (چوار تیۆرەکەی ڕۆژنامەوانیی)دا وێلبۆر شرام سەرەتای قسەکانی لە بارەی تیۆری سۆڤییەتەتی کۆمۆنیستی بە خاڵێکی گرنگی دەست پێدەکات کە پوختەکەی ئەوەی، کاتێ دوو ڕۆژنامەوانی سۆڤییەتی و ئەمریکی تووشی یەك دێن (قسەکانیان بێ گومان سەیرو تا ڕادەیەکیش بێ ئومیدن). ئەو چوارچێوە دەستوورییەی کە هەر یەکەیان لێوەی هەڵدەقوڵێ

دژەبەیەکن.ئەمریکییەکە ژیانی ڕۆژنامەوانە سۆڤیەتییەکە بە سووك دادەنێ لە ڕۆژنامەوانییەك کە دەوڵەت دەستی بەسەردا گرتبێت، ڕۆژنامەوانە سۆڤییەکەش هەروا ئەمریکییەکە دەداتە پاڵ ڕۆژنامەوانییەکی بۆگەن، نا بەرپرسیارە کە لایەن بەرژەوەندی تایبەتەتییەوە بەڕێوە دەچێت.

بۆ تێگەیشتنی تیۆری سۆڤییەتی کۆمۆنیستی بۆ ڕۆژنامەوانیی، نابێ هەر بە دوای چەمکی سیاسی سۆڤییەتی، کە بە تیۆری مارکسییەتەوە سەرچاوەی گرتووە بکۆڵیتەوە، بەڵکودیراسەی ئەوەش بکەین، کەشی کردنەوەی سۆڤییەتی بۆ وشەی (ئازادی) چییە. هەروەها سەرباری ئەوە، کە پرەنسیپی سەرەکی ژیانی سیاسی سۆڤییەتی(یەکیەتییە). پاشان دەرکەوتنی چینی کرێکار و بەڕپابوونی شۆڕش، جۆوڵانەوەیەك بۆ بەدیهێنانی یەکییەتی لە نێو کۆمەڵی سۆڤییەتیدا ئەنجام دەدەن. تێکەڵاوکردنی خەڵك لە کۆمەڵێکی بێ چین بۆتە فەلسەفەی دەوڵەتی سۆڤییەت. هەر بۆیە ئازادی لە تێڕوانینی سۆڤیەت بریتییە لە ئازادی لە چەوسانەوەی کۆمەڵێکی فرە چین و توێژی وەك چینەکانی بالاّ و ناوەڕاست و خوارەوە.

(شرام) ئەوەی ڕوون کردۆتەوە، کە پێوەندی جەماوەری لە سێ شێوەی جیاوازی ناوی ڕۆژنامەی ڤیرجینیاگازێت، کە تێیاندا گەشەسەندنی گیانی سەربەخۆیی و گۆڕان لە ڕۆژنامەوانیی دەسەلاّت بۆ ڕۆژنامەوانیی ئازادی تێدا دەردەکەوێت سایەی تیۆری سۆڤییەتی کۆمۆنیستیدا بریتییە لە ئامرازیك بە دەست دەوڵەتەوە. هەر دوو ڕۆژنامەی سۆڤییەتی (پراڤدا و ئیزڤیستا)ش دوو نموونەن.

هەروەها چاچکراوەکانی پڕۆپاگەندەی نێودەوڵەتی وەك گۆڤاری (ژیانی سۆڤیەت) ڕەنگدانەوەی تیۆری سۆڤیەتی کۆمۆنیستییە لە کتێبی (چوار تیۆرەکەی ڕۆژنامەوانیی)دا (شرام) دەڵێت: «خاڵێك هەیە، ئەویش ئەوەیە، کە ئەو کەسانەی لە کەنالەکانی پێوەندیی جەماوەریی سۆڤیەتیدا کاردەکەن بە هیچ شێوەیەك خاوەن کەسایەتییەکی دیاری خۆیان نین. کەسایەتییان، هەر وەك دیارە کەسایەتیی دەوڵەتە. ئامرازێکن مل کەچن و بە وریاییەوە ڕێڕەوی حزب و فەرمانشتەکانی دەوڵەت پیادە دەکەن).

کەنالەکانی پێوەندی جەماوەری لەگەڵ ئامرازەکانی دەوڵەت وەك قوتابخانە و پۆلیس و کۆڕ و کۆمەڵەکانی تری وەك ئامرازێك بەرگری لە فەلسەفەی دەوڵەت دەکەن، یەك خراوە. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، کە ڕۆژنامەوانی بۆتە ئامرازێك بۆ یەکییەتی، هەروا بە ئامرازێك

دادەنرێت بـۆ ئیلـهام و بـەهرە وەرگـرتن لـەپێناو هۆشـیارکردەنەوەی خـەڵك و ئامـادەکردنی جەماوەر بۆ یەکییەتی و یەکگرتن پاشان شـۆڕش کـەوابێ ڕۆژنامـەوانی (هانـدەر، داواکـەر و ڕێکخەر). ڕادیـۆیش هـەروەتر، لـە سـایەی تیـۆری سـۆڤیەتی کۆمۆنیسـیتدا خزمـەتکردنی جەماوەری بـەلاوە مەبەسـت نییـە، بـەڵکو ئاگادارکردنەوەیـەتی، بەرنامـەکانیش دیسـانەوە ئامرازێکی دەوڵەتن، ئەمەش بە هۆی زۆریی ژمارەی دانیشووانەوە بـۆ دەوڵـەت ڕێگەیـەکی گرنگە یان کەنالێکی گرنگە، چونکە ڕادیۆ دەتوانێ بە ئاسانی بیگەیەنێ.

لێدوانمان لە چوار تیۆرەکەی ڕۆژنامەوانی بەو تێڕوانینەوە دەبێت، کە دەکرێ کەنالـەکانی پێوەندی بەو پێیە پۆلێن بکرێن، چونکە ئەوانی دیکەش چەند شێوەیەکی جیاوازی گەیانـدنی ولاتانی ترو تا بەسەر کەنالەکانی ناوەوەی یەك ولاتیشدا پیادە بکرێت. ئەوە بـە تـەنیا ڕەگـو ڕیشەی ڕۆژنامەوانی لە کۆمەڵـدا نییـە، بـەڵکو ئەمـە ڕەگـو ڕیشـەی کەنالـەکانی پێوەنـدی جەماوەرین بە گشتی.

* * *

الاتصال الجماهيري مدخل، ترجمة د. عمر الخطيب، المؤسسة العربيـة للدراسـات، بـيروت، ١٩٨٧، ص٤٤٤-٤٥٣.

دکتۆر هیمداد حوسین بەکر

- سالّی ١٩٦٤لە هەولێر لە دایك بووە.
- سالّی ١٩٩٥ماستەری بە ناونیشانی (ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا) لە کۆلێژی ئاداب/ زانکۆی سەلاحەدین وەرگرتووە.
- سالّی ٢٠٠١ دکتۆرای بە ناونیشانی (ڕۆژنامەنووسیی کوردی سەردەمی کۆماری دێمۆکراتی کوردستان ١٩٤٢-١٩٤٧) لە کۆلێژی زمان/ زانکۆی سلێمانی وەرگرتووە.
- چەندین لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی لە بارەی ڕۆژنامەوانی کوردی بلاّوکردۆتەوە.
- ئێستا پرۆفیسۆری یاریدەدەرە لە بەشی کوردی/ کۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان/ زانکۆی سەلاحەدین/ هەولێر.

کتێبە چاپکراوەکانی نووسەر:

١- کلك بڕاوەکان، عەزین نەسین، وەرگێڕان، بەغدا، ١٩٨٥,
٢- چەپکێ هۆنراوەی فۆلکلۆری دەشتی هەولێر،بەغدا، ١٩٨٦,
٣- ڕۆمانی حیزبی کەرامەتو حیزبی سەلامەت، عەزیز نەسین، وەرگێڕان، بەغدا، ١٩٨٨,
٤- دەرمانی بێخەوی، عەزیز نەسین، وەرگێڕان، بەغدا، ١٩٨٨,
٥- کورتە ڕۆمانی مالّئاوا گولّی خەم، بەغدا، ١٩٨٨.

٦- گوناهـ، کۆمەڵە چیرۆك، بەغدا، ١٩٨٨,
٧- ململانێی شارستانیەتەکان، سامۆئیل هانتگتۆن، وەرگێڕان، بلاۆکراوەی ڕۆژنامەی میـدیا، هەولێر، ١٩٩٨.
٨- ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئـەدەبی کوردیـدا، وەزارەتـی ڕۆشـنبیری، هەولێر، ١٩٩٨,
٩- چیرۆكو ئەفسانەی کوردی، ئوسترالیا، ١٩٩٨,
١٠- پەیامی کافکا، کۆمەڵە وتارێکی ئەدەبیە، وەرگێڕان، بنکەی گەلاوێژ، سلێمانی، ٢٠٠٠,
١١- پلاتۆنەڤە شێت، چیخۆف، وەرگێڕان، وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠١.
١٢- ڕۆژنامەنووسـیی کـوردی سـەردەمی کۆمـاری دێمـۆکراتی کوردسـتان ١٩٤٢-١٩٤٧، دەزگای سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.
١٣- گۆڤاری گڕوگاڵی منـدالاٌنی کـورد و سـەرەتای ڕۆژنامەنووسـیی پـەروەردەیی، هـەولێر، ٢٠٠٢.
١٤- جیهانی سێیەم و گەڕان بە دوای ڕۆژنامـەوانیی ئـازاددا، وەرگێـڕان، دەزگـای سـەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣,
١٥- بە شەرتی چەقۆ، عەزیز نەسین، وەرگێڕان، کتێبخانەی سۆران، هەولێر، ٢٠٠٦,
١٦- ڕێبازە ئەدەبییەکان، دەزگای موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٧,
١٧- ئەدەبیاتی فۆلکلۆری کوردی- دەق و لێکۆڵینەوە، سەنتەری هەتاو، هەولێر، ٢٠٠٧,
١٨- دەروازەیەك بۆ ڕەخنەی ئەدەبی کوردی، دەزگای موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٨,
١٩- ڕۆژنامەوانی و ئەدەبیاتی نوێی کوردی، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٨